

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Gevangenis of toevluchtsoord? Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934

Weevers, M.H.A.C.

Citation

Weevers, M. H. A. C. (2025, January 28). *Gevangenis of toevluchtsoord?: Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Gevangenis of toevluchtsoord?

Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen
in Nederland 1886 - 1934

Marian Weevers

Ontwerp omslag: Irene Klinkenberg

Gevangenis of toevluchtsoord?

Vrouwen en de Rijkswerkenrichtingen in Nederland 1886 - 1934

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van rector magnificus prof. dr. ir. H. Bijl,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 28 januari 2025
klokke 14.30 uur

door

Marian Hendrika Andrea Cornelia Weevers

geboren te Rotterdam
in 1957

Promotores: prof. dr. M.P.C. van der Heijden
prof. dr. M. de Koster (Universiteit Gent)

Promotiecommissie: prof. dr. M.L.J.C. Schrover
prof. dr. J. Kok (Radboud Universiteit Nijmegen)
dr. M. Pluskota
dr. W.G. Ruberg (Universiteit Utrecht)

Inhoudsopgave

Voor- en dankwoord	1
Hoofdstuk 1. Inleiding	3
1.1 'Ongeschikt om enige arbeid te verrichten': Maria Stoker	3
1.2 Bedelarij en landloperij in historisch perspectief	5
1.3 Geschiedenis van onderop	20
1.4 Methode en bronnen	23
Hoofdstuk 2. Agency: ook van toepassing op arme kwetsbare vrouwen?	35
2.1 'Een vriendelijk tevreden oud vrouwtje die haast niet meer voortkon': Engeltje Jans	35
2.2 Agency: verklaring waarom oude en zieke vrouwen in een rijkswerkinrichting belandden?	36
2.3 Pauper agency	40
2.4 Agency en gender	56
2.5 Conclusie en definitie van (pauper) agency voor dit onderzoek	62
Hoofdstuk 3. De maatschappelijke context in Nederland in de negentiende en begin twintigste eeuw	65
3.1 'De hoop is duister maar het beste zullen wij blijven hopen...': Wiegertje Postema	65
3.2 Politieke en economische ontwikkelingen: staatsvorming en moderne economische groei	68
3.3 Sociale verhoudingen	74
3.4 De sociale kwestie en het beschavingsoffensief	78
3.4.1 Armenzorg: gunst of (onvoorwaardelijk) recht?	84
3.4.2 De strijd tegen onzedelijkheid en drankmisbruik	87
3.4.3 Verbetering van criminelen	90
3.4.4 Opkomst van de psychiatrie	91
3.5 Samenvatting en conclusie	97
Hoofdstuk 4. De werking van de rijkswerkinrichtingen	99
4.1 'Waardoor haar verblijf in de werkinrichting tot een werkelijke zegen zou kunnen zijn': Ida Heins	99
4.2 Van armenzorg naar rijkswerkinrichtingen	100
4.3 Doel rijkswerkinrichtingen: straf, bescherming van de samenleving, afschrikking of verbetering?	106
4.4 Definitie en toepassing bijkomende straf van opzending naar een RWI	111
4.5 De praktijk: bestuur en regime	116
4.6 Zedelijke verbetering: disciplineren of weldaad?	125
4.7 Samenvatting en conclusie	130
Hoofdstuk 5. De vrouwen in de RWI: arm, alleen én oud en ziek	131
5.1 'Daar zij zonder geld, huisvesting en middelen van bestaan niet wist hoe zij in haar onderhoud moest voorzien': Geertruida Hopman	131
5.2 Profiel vrouwelijke 'opgezonden' 1886 en 1934	135
5.2.1 Hoge recidive	136

5.2.2	Gemiddelde leeftijd hoog	139
5.2.3	Merendeel geboren in een (grotere) stad	146
5.2.4	Onvolledige gezinnen, alleenstaanden en ongehuwde moeders	150
5.2.5	Scharreleconomie: legale en illegale manieren om in het levensonderhoud te voorzien.....	157
5.2.6	Gezondheid (lichamelijk en geestelijk)	164
5.2.7	Religie	167
5.3	<i>Samenvatting en conclusie</i>	168
Hoofdstuk 6.	Op weg naar de RWI: wat zeggen de vonnissen?	171
6.1	<i>‘Dat zij daar kan breien omdat zij daar een goede bril krijgt’: Christina Koster</i>	171
6.2	<i>Afstand woonplaatsen en rechtbank van veroordeling</i>	173
6.3	<i>Verschillen in opzending tussen lente/zomer en herfst/winter</i>	177
6.4	<i>Veroordelingen voor openbare dronkenschap</i>	180
6.5	<i>Wat zeggen de vonnissen?</i>	182
6.6	<i>Samenvatting en conclusie</i>	195
Hoofdstuk 7.	Op zoek naar een weg uit de RWI: verzoeken om gratie	197
7.1	<i>‘Berouw gevoelende heeft zij zich tot mij gewend om vergiffenis’: Everdine Holstege</i>	197
7.2	<i>Uit vrees voor een ‘allerverderfelijkste invloed’: jonge meisjes in de RWI</i>	199
7.3	<i>Terugkeer noodzakelijk voor huishouden en kinderen</i>	206
7.4	<i>Ongunstige reputatie belemmering voor vervroegde vrijlating</i>	210
7.5	<i>Niet tot werken in staat</i>	217
7.6	<i>Om ‘de rijkgestichten niet weder tot last te wezen’</i>	219
7.7	<i>Samenvatting en conclusie</i>	223
Hoofdstuk 8.	Een volgende fase van opsluiting: naar een rijkskrankzinnigeninrichting	227
8.1	<i>‘Daar het zeer wenselijk is dat genoemde vrouw opgeborgen wordt’: Janna Foekens:</i>	227
8.2	<i>Rijkskrankzinnigengestichten</i>	229
8.3	<i>Profiel en levensloop</i>	231
8.4	<i>Reden overplaatsing</i>	235
8.5	<i>Ziektebeelden</i>	238
8.6	<i>Duiding diagnoses</i>	243
8.7	<i>Oorzaken</i>	245
8.8	<i>Behandeling</i>	247
8.9	<i>Samenvatting en conclusie</i>	250
Hoofdstuk 9.	Na de RWI: ontmoetingen met het damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen	253
9.1	<i>‘Zoo goed kon ze het nergens krijgen. Alleen ergens eens twee borrels’: Derkje Severs</i>	253
9.2	<i>Het damescomité</i>	255
9.3	<i>De ontmoetingen</i>	257
9.4	<i>Samenvatting en conclusie</i>	275
Hoofdstuk 10.	Conclusies	279

10.1.	<i>Opsluiting een gevolg van agency?</i>	279
10.2	<i>Consequenties voor de werking van de RWI's</i>	285
10.3	<i>Beperkingen, suggesties voor verder onderzoek en discussie</i>	287
Bronnen en literatuur		291
	<i>Archieven</i>	291
	<i>Websites</i>	292
	<i>Bibliografie</i>	293
Lijst van tabellen en figuren		327
Summary in English		329
	Prison or refuge? Women and the state labour institutions in the Netherlands 1886-1934	329
Curriculum vitae		333

Voor- en dankwoord

Uitdaging van de hersenen en een goed sociaal netwerk dragen in belangrijke mate bij aan gezond ouder worden, zo stellen verouderingswetenschappers. Het schrijven van een proefschrift blijkt in ruime mate in beide te voorzien. Het eerste spreekt voor zich, de tweede aanbeveling geeft aanleiding tot het bedanken van al degenen die mij hebben geholpen dit project tot een goed einde te brengen.

In de eerste plaats veel dank aan Catrien Bijleveld zonder wie dit proefschrift er niet was geweest. Zij was het die de suggestie deed om de vrouwen in de Rijkswerkinrichting tot onderwerp van een dissertatie te maken. Bij het schrijven daarvan plukte ik uiteraard de vruchten van onze eerdere samenwerking bij diverse artikelen. Voortvarend als Catrien is, had zij al contact opgenomen met een potentiële promotor, Frans van Poppel, die enkele nuttige suggesties deed maar wegens een naderend emeritaat moest afhaken.

Steeds enthousiaster voor het idee van een proefschrift, vond ik in Manon van der Heijden een uitstekende promotor. Vervolgens stond ik voor de uitdaging een gat van meerdere decennia in kennis te overbruggen tussen het einde van mijn studie geschiedenis en de start van dit onderzoek. Manon en copromotor Margo de Koster hebben mij, elk op eigen wijze en met eigen inbreng, geholpen dit gat te vullen met nieuwe kennis en vaardigheden. Hun waardevolle feedback, bemoedigende woorden en bruikbare suggesties vormden steeds een bron van inspiratie en stimuleerden mij om door te gaan. Dat geldt ook voor de uitnodigingen voor conferenties, waar ik de kans kreeg over mijn onderzoek te vertellen en van gedachten te wisselen met (inter-)nationale historici. Ik ben hen beiden voor dit alles zeer erkentelijk. De *Crime and Gender* groep droeg de eerste jaren van mijn onderzoek bij aan het vergroten van mijn kennis over criminele vrouwen en mannen in het verleden. Het was een genoegen daarbij aan te kunnen sluiten.

Buitenpromovendi missen de dagelijkse omgang met collega-vakgenoten en de gedachtewisselingen die het werken in een academische omgeving met zich meebrengt. Het contact met collegae buitenpromovendi Clare, Agnes, Eefke, Anneke en Nathalie maakte veel goed. Datzelfde geldt voor de ‘small gathering’: dank in het bijzonder aan Marlou Schrover en Cigdem Billur voor het faciliteren van deze bijeenkomsten.

De medewerkers van het Nationaal Archief, Tresoar, het Archief Utrecht en het Brabants Historisch Informatie Centrum droegen onvermoeibaar stukken aan. Vooral Annabella Meddens van het Noord-Hollands Archief was uiterst behulpzaam bij het vinden van informatie over veroordelingen van RWI-vrouwen en van dossiers van vrouwen die in Medemblik terecht kwamen.

Jan Kok ben ik erkentelijk voor zijn constructieve commentaar op mijn Posthumuspapier dat aanleiding gaf tot een grondige uitwerking van het concept pauper agency. Marjolein Schepers en Sietske van den Wyngaert namen de moeite mijn Posthumuspapieren van feedback te voorzien. Laura Nys deed waardevolle literatuursuggesties. Willemijn Ruberg droeg bij aan de kwaliteit van wat later hoofdstuk 8 zou worden via haar opmerkingen bij een allereerste versie hiervan. Hoofdstuk 5, in het bijzonder de passages over zuigelingen en kindersterfte, profiteerde van de kritische blik van Evelien Walhout. Graag maakte ik gebruik van het aanbod van Clare Wilkinson de Engelse samenvatting te controleren. Dat geldt ook voor het aanbod van Irene Klinkenberg om een ontwerp voor de omslag te maken. De leden van de leescommissie bedank ik voor hun zorgvuldige beoordeling van dit proefschrift.

Mijn (schoon-)familie, vriendinnen, vrienden en (ex-)collega's ben ik dank verschuldigd voor de interesse in mijn onderzoek en het vertrouwen dat ik dit uiteindelijk tot

een goed einde zou weten te brengen. Bij een enkeling ging die interesse zelfs zo ver dat zij aanboden (delen van) mijn proefschrift te lezen. Ik noem enkelen bij naam. Kid Schwarz versterkte met zijn enthousiaste reactie mijn vertrouwen in de goede afloop. Max Blondeau ben ik erkentelijk voor het kritisch toetsen van de vele bedachte stellingen, wat mij hielp tot een weloverwogen keuze te komen.

Zoals altijd komen de allerbelangrijksten aan het einde: Eric, Laura en Marc, jullie dragen al zo lang zoveel bij aan mijn levensgeluk. Eric nam bovendien, evenals Catrien en Laura, de moeite het eindproduct nauwgezet door te lezen en mij te wijzen op onduidelijkheden, inconsequenties en spel- en typefouten. Dank ook aan Hamish en Sadaf die de laatste jaren een belangrijk deel van het leven van Laura en Marc uitmaakten en daardoor ook van mijn leven.

Mijn ouders boden mij een warme en veilige omgeving en stimuleerden mij altijd het beste uit mijzelf te halen. Iets wat de vrouwen in deze studie moesten ontberen. Helaas kunnen zij deze mijlpaal niet meer meemaken: aan hen draag ik dit proefschrift op.

Hoofdstuk 1. Inleiding

1.1 ‘Ongeschikt om enige arbeid te verrichten’: Maria Stoker

Toen Maria Stoker in 1899 op 64-jarige leeftijd overleed, had zij het grootste deel van de laatste elf jaar van haar leven doorgebracht in een rijkswerkinrichting (RWI). Zij was afwisselend veroordeeld voor zwerven of bedelen met tussenpozen van meestal enkele weken.

Maria kwam in 1834 in Assen ter wereld als dochter van Jan Stoker, gerechtsdienaar. Haar moeder, de tweede echtgenote van haar vader, overleed vijf dagen na haar geboorte.¹ Toen Maria negentien jaar oud was stierf ook haar vader. Deze was inmiddels hertrouwd en op dat moment werkzaam als cipier.² Twee jaar later, in 1856, trouwde zij, in de huwelijksakte genoteerd als dienstmeid, met de dertien jaar oudere schoenmaker en weduwnaar Jannes Hilbrand.³ Drie maanden na de huwelijksluiting kwam de eerste van hun zes kinderen ter wereld.⁴ Van deze kinderen zouden er minimaal vier voor hun tweede jaar overlijden. Jannes stond vanaf de geboorte van hun tweede kind afwisselend als polderwerker of arbeider geregistreerd. In 1873 dook Maria op in het Algemeen Politieblad: ‘thans waarschijnlijk in Drenthe zwervende, waar zij vele familiebetrekkingen heeft’. Zowel zij als haar man werden gezocht voor diefstal.⁵ In 1888 belandde zij, inmiddels weduwe en vermeld als werkvrouw, voor de eerste keer in de RWI, veroordeeld voor bedelarij door de rechtbank van Den Haag.⁶

Tegen het einde van haar vierde verblijf in de RWI in 1895 kwam Maria in contact met het Leidse damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (NGZVG). Dit comité bood de vrouwen in de rijkswerkinrichting hulp bij afloop van hun straftijd. Eén van de leden zorgde ervoor dat Maria naar Wagenborgen kon.⁷ Hier richtte de ‘Vereeniging tot Christelijke Liefdadigheid’ zich op de verpleging van ‘hulpbehoevenden’.⁸ Ditmaal slaagde Maria erin twee jaar, tot 1897, buiten de RWI te blijven. Bij een volgend (zesde) verblijf in de RWI kwam zij in 1898 door gratie eerder vrij omdat, aldus de verklaring van de geneesheer van de RWI:

De verpleegde Stoker, M, weder ingekomen 1 september 1898 ongeschikt is om enige arbeid te verrichten uit hoofde van een slepende longontsteking en een slepende maag-darm catarrh en algemene vermagering en algemene lichaamszwakte. Gedurende haar vorige verblijf is zij van de 9 maanden 134 dagen in de ziekenzaal plus 3½ maand langer verblijf wegens ziekte toegestaan. Hetgeen zeker nog langer geduurd zou hebben, ware ze niet op 4 juli 1898 (tijdens mijn detachering in Oldebroek) naar het Academisch

¹ Geboorteregister Assen 1834, archiefnummer 0165.002, registratienummer 1834, aktenummer 50; Overlijdensregister Assen 1834, archiefnummer 0167.002, registratienummer 1834, aktenummer 42.

² Overlijdensregister Diever 1854, archiefnummer 0167.007, registratienummer 1854, aktenummer 27.

³ Huwelijksregister Assen 1856, archiefnummer 0166.002, registratienummer 1856, aktenummer 37.

⁴ Geboorteregister Assen 1856, archiefnummer 0165.002, registratienummer 1856, Aktenummer 122.

⁵ *Algemeen Politieblad* 1873 in CBG-verzamelingen (online geraadpleegd).

⁶ Wanneer Jannes overleed is onduidelijk: een overlijdensakte is niet gevonden.

⁷ Inschrijfregister Damescomité, Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC), Den Bosch, toegang 204, 024 Leiden, afdeling Genootschap 1857-1972, inventaris 2081. Register met namen van vrouwen die na ontslag uit de rijkswerkinrichting worden begeleid door het damescomité, 1892-1918, 1-193, nummer 33.

⁸ Mr. J. Everts, *Gids voor maatschappelijk hulpbetoon in Nederland* (Alphen aan de Rijn 1940) B50.

Ziekenhuis vervoerd teneinde geopereerd te worden aan een “hernia incarcerata” [beklemde breuk]. Daaruit, na drie weken ontslagen, is ze spoedig opgenomen in het huis van bewaring te 's Hage, waaruit ze hier op 1 september j.l. in zeer zwakken toestand aankwam, zoodat ik het zeer nodig oordeelde haar onmiddellijk in de ziekenzaal op te nemen.⁹

Ondanks haar slechte conditie had Maria de arrondissementsrechtbank in Den Haag in 1898 verzekerd dat zij tot werken in staat was, zo meldde het rapport van de officier van justitie. Nu bleek dat zij niet in een RWI thuishoorde, moest ‘de zorg voor haar verpleging aan het armbestuur [...] worden overgelaten’.¹⁰ Het gevolg was dat Maria eerder vrijkwam. Drie maanden later stond zij echter weer voor de rechtbank, ditmaal in Amsterdam. Het zou haar laatste veroordeling tot ‘opzending’ zijn: zij overleed binnen zes maanden na aankomst in de RWI.

Bovenstaande geschiedenis roept de vraag op waarom een vrouw als Maria, chronisch ziek en oud, herhaaldelijk in een rijkswerkinrichting terechtkwam. Deze instelling was bedoeld voor ‘luilevende armen’ en uitsluitend bestemd voor mensen die in staat waren om te werken. Het is duidelijk dat Maria daar, in ieder geval de laatste vier jaar van haar leven, niet toe in staat was. Dit roept de vraag op of Maria’s entree in de rijkswerkinrichting uitsluitend te danken was aan actieve vervolging door politie en justitie.

Maria is één van de 1029 vrouwen die tussen 1886 en 1934 geregistreerd stonden in de vijf inschrijfboeken van de RWI als opgezonden voor bedelen, zwerven of openbare dronkenschap. Zoals verderop in dit proefschrift blijkt, is de casus van Maria min of meer exemplarisch voor een groot deel van de vrouwen die in deze periode in een rijkswerkinrichting terechtkwamen. Het is niet verwonderlijk dat velen van hen arm en alleenstaand waren of zich hadden bezondigd aan (kleine) delicten. Wat wel opmerkelijk is, gezien het karakter en doel van de RWI, is dat veel van de RWI-vrouwen ook relatief oud en ziek waren of kampten met beperkingen.

Waarom deze vrouwen in een RWI terechtkwamen, is daarom de hoofdvraag van deze casestudie naar vrouwen en de rijkswerkinrichtingen in Nederland. Hadden Maria en haar lotgenoten mogelijk zelf op opzending aangestuurd? Mijn hypothese is dat voor Maria en meerderen met haar, de RWI onderdeel uitmaakte van hun overlevingsstrategieën. Deze hoofdvraag beantwoord ik aan de hand van de volgende deelvragen. Wat was het doel van de RWI en hoe zag de dagelijkse praktijk in de instelling eruit in de context van de Nederlandse samenleving in die periode? Wat was het profiel van de vrouwen die daar terechtkwamen? Welke verschillen waren er in profiel en behandeling tussen de vrouwen en de mannen die daar heen werden opgezonden? Of tussen de vrouwen die voor bedelen en zwerven, en zij die voor openbare dronkenschap vastzaten? Welke aanwijzingen zijn er dat vrouwen zelf een aandeel in hun opzending hadden? En wat was daarop de reactie van de staat en de andere betrokken actoren: pasten zij hun beleid aan en zo ja, op welke manier? Of berustten zij in dit oneigenlijk gebruik van deze straf? Tot slot wil ik kijken naar verschillen tussen de beginperiode en de

⁹ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie [periode 1876-1914], nummer toegang 2.09.05, inventarisnummer 2531.

¹⁰ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr 2531.

twintiger en dertiger jaren van de twintigste eeuw. Tegen het einde van de onderzoeksperiode waren ook de leefomstandigheden van de allerarmsten verbeterd. De vraag is welke gevolgen dat had voor het profiel van de ‘opgezondenen’, het beleid en de werking van de RWI.

1.2 Bedelarij en landloperij in historisch perspectief

Tijdens de middeleeuwen was bedelen en het geven van aalmoezen een algemeen aanvaarde praktijk. Christenen beschouwden armoede als een resultaat van het lot en ondersteuning van de armen als een religieuze plicht.¹¹ Onder invloed van verschillende factoren veranderde die houding vanaf de vijftiende en vooral zestiende eeuw: arme rondtrekkende mensen, bedelaars en vagebonden werden in toenemende mate kritisch bekeken.¹² Een belangrijke factor daarin was de migratie die een sterke groei van de steden tot gevolg had. Deze migratie was van belang voor de stedelijke economie en voor de instandhouding van de bevolking. Tegelijkertijd vormde het ook aanleiding tot zorgen over de grotere druk die dit legde op de stedelijke armenzorg.¹³ Staten en kerken gingen ertoe over om mensen die rondtrokken in toenemende mate te stigmatiseren als lui. Soms stelden zij hen zelfs gelijk aan dieven en oplichters.¹⁴ Om te voorkomen dat bovengenoemde groepen aanspraak zouden maken op de armenzorg gingen stadsbesturen ertoe over nadere voorwaarden aan de ondersteuning van de armen te stellen. Het behoren tot een kerk en lokale gemeenschap stond daarin centraal. De grens tussen gewenste en ongewenste migranten zou echter rekbaar en onderhevig aan verandering blijken, afhankelijk van de lokale en regionale context.¹⁵ Daarnaast kwamen er allerlei wetten en lokale regels tegen landloperij. Deze praktijken waren wijdverbreid in West-Europa, hoewel er verschillen waren in timing en aard.¹⁶

In de noordelijke Nederlanden gaf de Reformatie een belangrijke impuls aan een meer rationele visie op de armenzorg. Dit resulteerde in een groeiend onderscheid tussen armen die ondersteuning verdienden, omdat zij zich naar de normen van de samenleving gedroegen en mensen die te lui waren om te werken.¹⁷ De Engelse literatuur spreekt van ‘deserving’ en ‘undeserving poor’.¹⁸ In de negentiende eeuw gebruikten tijdgenoten in Nederland vaak de term ‘oppassende’ armen.¹⁹ Andere veelvoorkomende kwalificaties zijn verdienstelijke en

¹¹ Pieter Spierenburg, *The prison experience. Disciplinary institutes and their inmates in early modern Europe* (Amsterdam 1991) 18

¹² Manon van der Heijden, *Civic duty, public services in the early modern Low Countries* (Cambridge 2012) 88; Frans Koenraadt, ‘Vagebonden in woorden en daden, én in beelden. Van deerniswekkende drommel via vrijheidslievende romanticus tot zorgwekkende zorgmijder’, *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* 4:2 (2014) 29-52, aldaar 30; Spierenburg, *The prison experience*, 19-34.

¹³ Bert de Munck en Anne Winter eds., *Gated communities. Regulating migration in early modern cities* (Ashgate 2012) 1-2.

¹⁴ Margo de Koster and Herbert Reinke, ‘Policing minorities’ in: Paul Knepper and Anja Johansen eds., *The Oxford handbook of the history of crime and criminal justice* (2016) 268-284, aldaar 269.

¹⁵ De Munck e.a., *Gated communities*, 4-5.

¹⁶ De Koster e.a., ‘Policing minorities’, 270-271.

¹⁷ Manon van der Heijden, *Civic duty*, 88; Robert Jütte, *Poverty and deviance in early modern Europe* (Cambridge 1994) 6; Manon van der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (Amsterdam 2014) 186-187.

¹⁸ Zie o.a. Steven King, ‘Negotiating the law of poor relief in England, 1800-1840’, *History* 96:324 (2011) 410-435, aldaar 410.

¹⁹ Een voorbeeld hiervan is het damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen dat in hoofdstuk 9 uitgebreid ter sprake komt.

onverdienstelijke, fatsoenlijke en onfatsoenlijke of werkwillige en werkonwillige armen.²⁰ De ‘onverdienstelijke’ en de ‘vreemde’ armen kwamen niet in aanmerking voor ondersteuning. Zij waren het doelwit van de geboden en verboden van de autoriteiten.²¹ Dit onderscheid tussen verdienstelijke en onverdienstelijke armen (waaronder migranten die ten laste van de armenkassen dreigden te komen) zou een belangrijke rol spelen in de geschiedenis van armoede, armenzorg en de bestraffing van bedelen en landloperij. In *Op vrije voeten?* schetsen Catharina Lis, Hugo Soly en Dirk van Damme hoe verplichte arbeid een steeds grotere rol ging spelen in de disciplineren van de paupers. Zwervende armen werden meer en meer gestigmatiseerd als ordeverstoorers en moesten worden omgevormd ‘tot ijverige en ordelievende loonarbeiders’.²² Voor degenen die zich overgaven aan dronkenschap, ledigheid of losbandig gedrag was het vrijwel onmogelijk om armenzorg te krijgen. Opsluiting met verplichte arbeid was voor hen de beste remedie.²³ Deze sociale politiek leidde tot toenemende polarisatie omdat de middengroepen zich met de bovenlaag identificeerden. De beoogde heropvoeding en disciplineren leidde in de zestiende eeuw echter nauwelijks tot structurele resultaten. De toenemende loonafhankelijkheid in de eeuwen daarna had tot gevolg dat grote groepen mensen voortdurend risico liepen tot de bedelstand te vervallen. Door de ‘fatsoenlijke’ en ‘onfatsoenlijke’ armen van elkaar te scheiden en laatstgenoemden op te sluiten en te werk te stellen, probeerden de elites de massa ervan te doordringen dat zij hun armoede aan hun eigen tekortkomingen te wijten hadden.²⁴ Deze ‘grote opsluiting’ was deels ingegeven door economische motieven: het creëren van een gedisciplineerd reserveleger aan arbeidskrachten. Politiek-ideologische drijfveren speelden echter ook een rol. Het waarborgen van de stabiliteit van de staat was daar een voorbeeld van.²⁵ In sommige landen en tijden overheerste het eerste en in andere het tweede motief.²⁶

In het laatste kwart van de negentiende eeuw intensiverde de preoccupatie met landlopers en bedelaars. Dit leidde in veel Westerse samenlevingen tot aangescherpte en nieuwe

²⁰ Patricia van den Eeckhout, “De onbewoonbare krotten zijn etterende middens, waar al de ziekten van het sociaal korps gisten.” De kruistocht tegen de krotwoningen in het interbellum’ in: Jan Kok en Jan Van Bavel eds., *De levenskracht der bevolking: sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum* (Leuven 2010) 321-352, aldaar 340; Catharina Lis, Hugo Soly en Dirk van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven 1985).

²¹ Leo Lucassen, ‘Eternal vagrants? State formation, migration, and travelling groups in Western Europe, 1350-1914’ in: Jan Lucassen & Leo Lucassen eds., *Migration, migration history, history, old paradigms and new perspectives* (Amsterdam 1997) 225-253; Rik Vercammen en Anne Winter, ‘Een dwalend bestaan? Mobiliteit bij veroordeelde landlopers in België (1870-1914/30)’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 13:2 (2016) 51-77, aldaar 74; Rik Vercammen, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijksweldadigheidskolonies (1870-1930)* (Dissertatie Vrije Universiteit Brussel 2014); De Koster e.a., ‘Policing minorities’, 270; Kristin O’Brasill-Kulfan, *Vagrants and vagabonds. Poverty and mobility in the early American Republic* (New York 2019).

²² Catharina Lis, Hugo Soly en Dirk van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven 1985) 68.

²³ Lis e.a., *Op vrije voeten?* 53-57, 66-67, 70-71.

²⁴ Ibidem, 67-70.

²⁵ Ibidem, 71-73 en 109-119.

²⁶ Ibidem, 110-119.

wetgeving en het ontstaan van nieuwe instituties.²⁷ Oplossingen voor het probleem van de landloperij waren onderwerp van internationale conferenties.²⁸ Evenals het geval was in veel andere westerse landen, waren de Lage Landen inmiddels uitgegroeid tot een eenheidsstaat met centraal gezag. Desondanks vormden de steden in Nederland in de negentiende eeuw nog steeds een factor van betekenis.²⁹ De armenzorg bleef op lokaal niveau georganiseerd en grotendeels in handen van de kerk en het particulier initiatief. Bevordering van economie en veiligheid was de taak van de centrale overheid.³⁰

Bedelende, rondhangende of dronken mensen in de openbare ruimte verhielden zich slecht tot een geïndustrialiseerde samenleving waarin arbeidsdiscipline essentieel was en een vaste woonplaats de norm.³¹ Aan de andere kant bracht de fluctuerende conjunctuur waarmee industrialisatie en commercialisering van de landbouw gepaard ging, steeds meer mensen in beweging, op zoek naar werk.³² De beter gesitueerden hechtten in de overbevolkte stadsdelen een steeds groter belang aan decorum in de openbare ruimte.³³ Door de migratie die ook in deze periode hoogtij vierde, ontstonden krottenwijken in de overbevolkte steden. Hier woonden de armen in erbarmelijke omstandigheden dicht op elkaar. Dit was de aanleiding voor ‘de sociale kwestie’ die vervolgens leidde tot een beschavingsoffensief.³⁴ De bovenlaag van de samenleving legde de oorzaak van armoede bij voorkeur nog steeds bij het gedrag en het karakter van de armen en veel minder bij de ellendige omstandigheden waarin zij leefden. In het bijzonder bedelaars en zwervers moesten het ontgelden.

Evenals Paul Lawrence, meent Beate Althammer dat de overtuiging dat landloperij en bedelarij een voorbode vormden voor meer serieuze misdrijven een belangrijke oorzaak vormde

²⁷ Vercammen, *Leven aan de rafelrand?* 7-8; Vercammen e.a., ‘Een dwalend bestaan?’, 51; Beate Althammer, ‘Transnational expert discourse on vagrancy around 1900’ in: Beate Althammer, Andreas Gestrich, and Jens Gründler eds., *The welfare state and the 'deviant poor' in Europe, 1870-1933* (Springer 2014) 103-125; Sigrid Wadauer, ‘Establishing distinctions: unemployment versus vagrancy in Austria from the late nineteenth century to 1938’, *International Review of Social History* (IRSH) 56:1 (2011) 31-70; Beate Althammer, ‘Controlling vagrancy. Germany, England and France, 1880-1914’ in: Beate Althammer, Raphael Lutz and Tamara Stazic-Wendt eds., *Rescuing the vulnerable. Poverty, welfare and social ties in modern Europe* (New York Oxford 2016) 187-211; Paul Lawrence, ‘The police and vagrants in France and England during the nineteenth century’ in: Livio Antonielli ed., *Polizia, ordine pubblico e crimine tra città e campagna. Un confronto comparativo. Stato, esercizio controllo del territorio* (Manelli 2010) 49-60, aldaar 49-53.

²⁸ Vercammen, *Leven aan de rafelrand?* 7-8; Althammer, ‘Transnational expert discourse’, 103-125; De Koster e.a., ‘Policing minorities’, 271.

²⁹ Dirk Jan Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemt. Staat, gemeenschap, sociale politiek, 1870-1918* (Amsterdam 2003) 168-169.

³⁰ Marco H.D. van Leeuwen, *De eenheidsstaat: onderlinges, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890* (Den Haag/Amsterdam 2000) 20-26.

³¹ Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch sociologische studie* (derde druk; Amsterdam 1986) 157; Lawrence, ‘The police and vagrants’, 50; A.H. Huussen jr., ‘Balans’ in: R. Berends e.a. eds., *Arbeid ter disciplineren en bestraffing. Veenhuizen als onvrije kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid 1823-1859* (Zutphen 1984) 100-104, aldaar 103.

³² Lucassen, ‘Eternal vagrants’, 240.

³³ Clive Emsley, *Crime, police and penal policy. European experiences, 1750-1940* (Oxford 2007) 135.

³⁴ Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de 19e eeuw* (Amsterdam 2014) 175-179.

voor de intensivering van de vervolging hiervan.³⁵ De associatie van bedelende en rondtrekkende groepen met misdaad bestond al langer.³⁶ In Nederland is deze in de negentiende eeuw terug te zien in publicaties van tijdgenoten. Zo stelde Synco van Mesdag, voormalig geneesheer van de RWI: ‘kunnen wij de vagebondage beperken, zoo bestrijden we tevens de echte misdaad.’³⁷ Een andere tijdgenoot, J. de Roos, was van mening dat ‘bedelarij, vagebondage, openbare dronkenschap, om den nauwe samenhang met de eigenlijke criminaliteit, criminologisch ook groote beteekenis [hebben]’.³⁸ Nieuwe noties over het bestaan van een criminele aard en de gevolgen daarvan voor de degeneratie van het menselijk ras versterkten de zorgen die heersten bij de elites.³⁹ Ook Leo Lucassen wijst op de toenmalige associatie van arme migranten met criminaliteit.⁴⁰ Dit vormde in veel landen de rechtvaardiging voor zwaardere maatregelen. Margo de Koster en Ayfer Erkul tonen echter aan dat slechts één op tien van de (door de politie) opgepakte zwervers en bedelaars in Brussel en slechts enkele arrestanten in Antwerpen andere delicten hadden begaan.⁴¹ Vercammen signaleert daarentegen dat van de mannen die in één van de Rijksweladigheidskoloniën in België terechtwamen, meer dan de helft zich eerder in hun leven schuldig gemaakt had aan andere delicten. Veroordelingen voor dronkenschap, gevolgd door die voor diefstal en kleine geweldsmisdrijven (‘verwondingen en slagen’), spanden de kroon. In deze gevallen leek vooral de combinatie van bovengenoemde delicten de kans om in bovengenoemde koloniën te belanden te verhogen. Dit was vooral aan de orde als het plaatsgenoten betrof.⁴² Een steekproef uit de signalementskaarten van de mannen die tussen 1896 en 1901 in Veenhuizen waren opgenomen laat zien dat slechts zestien procent een strafblad had.⁴³ Dit was vaker het geval bij de jongeren onder hen. Dit kan betekenen dat de kans op opzending bij deze groep groter was als zij al andere delicten op hun

³⁵ Beate Althammer, ‘Roaming men, sedentary women, the gendering of vagrancy offenses in nineteenth-century Europe’, *Journal of Social History* 51:4 (2018) 736-759, aldaar 736; Beate Althammer, ‘Transnational expert discourse on vagrancy around 1900’ in: Beate Althammer, Andreas Gestrich and Jens Gründler eds., *The welfare state and the ‘deviant poor’ in Europe, 1870-1933* (Basingstoke 2014) 103-125, aldaar 108-109; Lawrence, ‘The police and vagrants’, 53-54.

³⁶ Ariadne Schmidt, *Prosecuting women. A comparative perspective on crime and gender before the Dutch criminal courts, c.1600-1810* (Leiden 2020) 92-93; Anne Winter, ‘“Vagrancy” as an adaptive strategy. The duchy of Brabant, 1767-1776’, *International Review of Social History* 49:2 (2004) 249-277, aldaar 250-252.

³⁷ Synco van Mesdag, ‘Iets over landlopers en bedelaars’, *Tijdschrift voor Strafrecht* 15 (1903) 215-246, aldaar 231.

³⁸ J.R.B. de Roos, *Inleiding tot de beoefening van de crimineele aetiologie met gebruikmaking van Nederlandsche gegevens* (Haarlem 1908) 5.

³⁹ Margo de Koster en Ayfer Erkul, ‘Removing local nuisances, arresting masterless strangers, and granting ‘nights on request’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (TSEG) 20:1 (2023) 121-152, aldaar 128.

⁴⁰ Lucassen, ‘Eternal vagrants?’, 241.

⁴¹ De Koster e.a., ‘Removing local nuisances’, 136.

⁴² Vercammen, *Leven aan de rafelrand?* 177-206.

⁴³ De signalementskaarten bevatten nauwkeurige persoonsbeschrijvingen. Doel was de opsporing van criminelen gemakkelijker te maken. Nederland voerde deze in 1896 voor een korte periode in: vingerafdrukken bleken al gauw een effectievere methode om (gewezen) criminelen te identificeren. Zie Egbert-Jan Brink, ‘Menschenmeting en mensenherkenning, opkomst en ondergang van de Bertillonage’, *Spiegel Historiael* (1997) 264-269.

naam hadden staan.⁴⁴ Behalve met andere vormen van criminaliteit associeerden tijdgenoten landlopers ook regelmatig met ziektes.⁴⁵ Dit was in het bijzonder het geval tijdens de cholera-epidemieën in Amerika. Door hun slechte conditie (als gevolg van armoede en ontberingen) waren landlopers vaak extra bevattelijk voor besmetting.⁴⁶

Toepassing wetten tegen landloperij en bedelarij

De vage omschrijving van landloperij had tot gevolg dat, afhankelijk van tijd en plaats, meerdere groepen die de autoriteiten als een bedreiging voor de (lokale) samenleving beschouwden onder deze categorie konden vallen. In vrijwel alle landen kende deze de volgende elementen: rondzwerven zonder middelen van bestaan, vast werk of vaste woonplaats.⁴⁷ Rik Vercammen en Anne Winter nuanceren voor België het beeld dat de gearresteerde bedelaars voornamelijk uit rondtrekkende mannen bestonden: zij vormden slechts een kleine minderheid van alle veroordeelden. De mannelijke bevolking van de Belgische rijksweldadigheidskoloniën rond de eeuwwisseling was veel diverser. Vercammen verklaart deze diversiteit door te wijzen op de uiteenlopende manieren waarop de politie de vage wetgeving tegen landloperij gebruikte om mannen te arresteren die men als een last beschouwde. Op het platteland betrof dit overwegend vreemdelingen en in de steden inwoners die regelmatig kleine delicten pleegden.⁴⁸

Kristin O' Brasill-Kulfan introduceert het begrip 'indigent transiency' in haar onderzoek naar landlopers in Amerika in de eerste helft van de negentiende eeuw. Onder dit concept schaaft zij een veelkleurig palet aan armen: onder andere zwervers, weggelopen slaafgemaakten, contractarbeiders, arme migranten en rondtrekkende bedelaars. Zowel mannen als vrouwen als hele gezinnen maakten hier deel van uit. Zij waren op zoek naar werk of andere manieren om in hun onderhoud te voorzien. Het onderzoek van O' Brasill-Kulfan concentreert zich op de steden in het noorden en oosten van de VS: Philadelphia, Baltimore en New York. Hier bereikte het aantal rondtrekkende mensen in de twintiger en dertiger jaren van de negentiende eeuw een hoogtepunt. Als gevolg van aanhoudende economische crises vervielen steeds meer mensen tot extreme armoede. Alle bovengenoemde groepen hadden met elkaar gemeen dat zij een uiterst onzeker bestaan leidden en onderworpen waren aan diverse vormen van controle, regulering en bestraffing.⁴⁹ Dit was een gevolg van de discrepantie dat de arbeidsmarkt enerzijds afhankelijk was van de import van voldoende arbeidskrachten, terwijl

⁴⁴ Marian Weevers en Catrïen Bijleveld, 'Schipbreukelingen van de maatschappij? *Justitiële Verkenningen* 35:2 (Den Haag 2009) 75-93, aldaar 85.

⁴⁵ Lawrence, 'The police and vagrants', 54-55.

⁴⁶ O' Brasill-Kulfan, *Vagrants and vagabonds*, 134-155

⁴⁷ Lawrence, 'The police and vagrants', 53; Paul Ocobock, 'Introduction. Vagrancy and homelessness in global and historical perspective' in: A.L. Beier en Paul Ocobock eds., *Cast out. Vagrancy and homelessness in global and historical perspective* (Ohio 2008) 1-34, aldaar 1; Vercammen, *Leven aan de rafelrand?* 12; Lucassen, 'Eternal vagrants?', 241; De Koster e.a., 'Policing minorities', 274; De Koster e.a., 'Removing local nuisances', 123; Julie Kimber, 'A nuisance to the community. Policing the vagrant woman', *Journal of Australian Studies* 34:3 (2010) 257-293, aldaar 278; Leriche de Castro Garzoni, 'At the borders of non-work: Poor female workers and definitions of vagrancy in early twentieth-century Rio de Janeiro', *International Review of Social History* 60:2 (2015) 193-224, aldaar 196-197.

⁴⁸ Vercammen e.a., 'Een dwalend bestaan?' 74; De Koster, 'Removing local nuisances', 143.

⁴⁹ O' Brasill-Kulfan, *Vagrants and vagabonds*, 11-12.

aan de andere kant de armenzorg plaatselijk georganiseerd en gefinancierd was. Dit betekende dat werkloze armen om werk te vinden in beweging moesten komen, terwijl diezelfde mobiliteit hen aan vervolging voor landloperij blootstelde.⁵⁰ Afschrikking ziet O’Brasill-Kulfan als de belangrijkste functie van de vervolging van degenen die vielen onder de noemer ‘indigent transiency’.⁵¹ De vraag is uiteraard hoe effectief dit was bij mensen die vrijwel geen andere optie hadden om te overleven.⁵²

Ook in de Amerikaanse context van begin negentiende eeuw kwam de definitie van landloperij neer op een versie van ‘rondzwerven zonder middelen van bestaan’ en was vervolging ingegeven door de angst dat arme migranten aanspraak zouden maken op de plaatselijke armenzorg. En ook hier was sprake van een ruime interpretatie van regels en wetten, waardoor de politie verschillende mensen om uiteenlopende redenen als landloper kon aanmerken en terugsturen naar hun plaats van herkomst of opsluiten. Vooral voormalig slaafgemaakten waren hier slachtoffer van.⁵³ Naast etniciteit was gender van invloed. De autoriteiten stuurden bijvoorbeeld gehuwde vrouwen en zelfs weduwen overwegend terug naar de wettige verblijfplaats van hun (voormalige) echtgenoot.⁵⁴ Begin negentiende eeuw bestond er nog geen aparte wetgeving voor prostitutie. In die periode pakten de autoriteiten vrouwen die zich in hun ogen onzedelijk gedroegen regelmatig op voor landloperij.⁵⁵

In Oostenrijk bevatte de wet tegen de landloperij van 1885 de bepaling dat vrouwen die zich bezighielden met ‘immoral business with their bodies’ gevangenisstraf of opsluiting in een instituut voor dwangarbeid riskeerden.⁵⁶ De meerderheid van de vrouwen die op basis van de wet tegen landloperij van 1885 tussen 1919 en 1939 in het Zweedse landelijke instituut voor dwangarbeid terecht kwam, was beschuldigd van prostitutie. De manier waarop zij in hun onderhoud voorzagen, beantwoordde niet aan de definitie van arbeid zoals bedoeld in de wet.⁵⁷ In Lancashire gebruikte de politie in de negentiende eeuw de wetgeving tegen landloperij met enige regelmaat om (straat-) prostituees te arresteren. Dit was gemakkelijker dan hen op basis van andere wetgeving op te pakken.⁵⁸ Ditzelfde was het geval in New South Wales en in Rio de Janeiro rond de eeuwwisseling.⁵⁹ Margo de Koster signaleert dat in de eerste decennia van de twintigste eeuw, de wet op de landloperij in België regelmatig diende om meisjes die problematisch gedrag vertoonden of vrouwen die zich prostitueerden aan te pakken.⁶⁰

⁵⁰ O’Brasill-Kulfan, *Vagrants and vagabonds*, 58; ‘Eternal vagrants?’, 240-241.

⁵¹ O’Brasill-Kulfan, *Vagrants and vagabonds*, 181.

⁵² Ibidem, 45.

⁵³ Ibidem, 33-58.

⁵⁴ Ibidem, 98.

⁵⁵ Ibidem, 87.

⁵⁶ Sigrid Wadauer, ‘Establishing distinctions: Unemployment versus vagrancy in Austria from the late nineteenth century to 1938’, *International Review of Social History* 56:1 (2011) 31-70, aldaar 42-43.

⁵⁷ Yvonne Svanström, ‘Prostitution as non-labour leading to forced labour. Vagrancy and gender in Sweden and Stockholm, 1919-1939’, *European Review of History* 29:2 (2022) 145-169.

⁵⁸ Craig Naden Stafford, *The worst of drunkards. Female drunkenness in mid-Victorian Lancashire* (Dissertation University of Liverpool 2019) 240.

⁵⁹ Kimber, ‘A nuisance to the community’, 282; De Castro Garzoni, ‘At the borders of non-work’, 199.

⁶⁰ Margo De Koster, *Weerbaar, weerspannig of crimineel? Meisjes en jonge vrouwen tussen emancipatie en delinquentie tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Dissertatie Vrije Universiteit Brussel, 2003) 63-71; De Koster e.a., ‘Removing local nuisances’, 142.

Andersom kwam ook regelmatig voor: dat landlopende of bedelende vrouwen verdacht werden van prostitutie en aldus behandeld.⁶¹

Sigrid Wadauer relateert de problematisering van landloperij aan het ontstaan van een nieuwe notie van werkloosheid. In de context van de geïndustrialiseerde Europese landen eind van de negentiende eeuw, moesten de nieuw opkomende verzorgingsstaten een duidelijk onderscheid maken tussen landlopers (als gevolg van 'luiheid') en werklozen die slachtoffer van de economische conjunctuur waren. Dit leidde in Oostenrijk, maar ook in delen van Duitsland en in Zwitserland, tot de komst van voorzieningen ('Naturalverpflegsstationen') die tijdelijk onderdak en voedsel aan rondtrekkende werkzoekenden boden. Deze initiatieven gingen echter vergezeld van disciplinaire maatregelen gericht op de 'werkonwilligen'. Voor hen was dwangarbeid, opsluiting in gevangenissen of gedwongen verwijdering de aangewezen oplossing.⁶²

In België formaliseerde een nieuwe wet in 1891 het onderscheid tussen enerzijds werklozen en mensen die niet in staat waren om te werken (invaliden, ouderen) en 'professionele' landlopers. De laatste categorie belandde in een 'dépôt de mendicité'. Hier heerste een veel strenger regime dan in de bedelaarskolonies, de 'maisons de refuge', waar de eerste categorie terecht kwam.⁶³ In Nederland stelde het Wetboek van Strafrecht van 1886 landloperij en bedelarij strafbaar, met de bepaling dat de rechter landlopers en zwervers die in staat waren te werken voor een lange periode naar een rijksworkinrichting kon sturen.

De politie speelde een belangrijke rol in de uitvoering van de regelgeving tegen landloperij. Het ontstaan en de uitbreiding van de moderne politie was voor een groot deel te danken aan de wens bedelarij en landloperij te bestrijden.⁶⁴ Interne verschillen in prioriteit, eigen agenda's en pragmatische redenen (beperkte capaciteit, onverwachte gebeurtenissen) interfereerden echter regelmatig met de officiële regelgeving. De Koster en Erkul laten in hun studie naar de instructies aan de politie en de proces-verbalen in Brussel en Antwerpen zien dat de politie de bestaande wetgeving niet altijd één op één vertaalde in de praktijk.⁶⁵ Volgens Paul Lawrence toonde de politie in Engeland en Frankrijk soms begrip voor landlopers, vooral in grote steden met veel werkloosheid en armoede.⁶⁶

Op de intensiteit van de vervolging van landlopers was onder meer de plaatselijke economische situatie van invloed. Zo lag het aantal veroordeelden in Brussel vele malen hoger dan in Antwerpen. Laatstgenoemde had als havenstad een grote behoefte aan een flexibel arbeidsreservoir van migrantenarbeid en kon zich niet veroorloven dat reservoir in gevaar te

⁶¹ De Koster e.a., 'Removing local nuisances', 136.

⁶² Wadauer, 'Establishing distinctions', 31-70.

⁶³ Vercammen, *Leven aan de rafelrand?* 42-55. De rijksweldadigheidskolonies die in België als gevolg van een nieuwe wet (van 1891) werden ingesteld, bevatten naast overeenkomsten ook enkele verschillen met de Nederlandse rijksworkinrichtingen. De minimale en maximale straftermijn was met respectievelijk twee en zeven jaar aanzienlijk langer. Er bestonden aparte instellingen voor mensen die door eigen schuld zonder werk en woonplaats waren en zij die buiten schuld werkloos waren geraakt of door lichamelijke of mentale problemen niet in staat waren om te werken. Hierbinnen was weer sprake van aparte instellingen voor minderjarigen en vrouwen. De (vrede-) rechter bepaalde wie waar terecht moest komen. Anders dan in Nederland, stuurde de vrederechter landlopers en bedelaars rechtstreeks naar één van de rijksweldadigheidskolonies zonder een voorafgaande gevangenisstraf op te leggen.

⁶⁴ Paul Lawrence, 'The police and vagrants', 50; Lucassen, 'Eternal vagrants?', 250.

⁶⁵ De Koster, 'Removing local nuisances', 122.

⁶⁶ Lawrence, 'The police and vagrants', 58-59.

brengen. Brussel daarentegen hechtte als bestuurs- en politiek centrum waarschijnlijk meer aan decorum in de openbare ruimte.⁶⁷ Daarnaast speelden ook conjunctuurschommelingen een rol. In Amsterdam was tijdens de crisis van de tachtiger jaren van de negentiende eeuw sprake van een toename van de vervolgingen voor landloperij en bedelarij. Slachtoffer hiervan waren vooral de Nederlandse ongeschoolde, losse arbeiders onder de migranten. Deze konden tijdens de hoogconjunctuur gemakkelijk in de havens en in de bouw aan de slag. Door de dalende werkgelegenheid als gevolg van de crisis in de jaren tachtig belandden zij echter op straat en kwamen zij in het vizier van politie en justitie.⁶⁸

Door het ontbreken van een basaal sociaal vangnet was de vervolging van landloperij in Frankrijk veel intensiever dan in Engeland of Oostenrijk. In Engeland konden rondtrekkende mensen in één van de workhouses terecht voor een overnachting en wat eten. Hiervoor verrichtten zij als tegenprestatie vaak wat werk.⁶⁹ In Oostenrijk functioneerden de eerdergenoemde ‘Naturalverpflegsstationen’ als tijdelijke opvang voor rondtrekkende mensen. Bij het ontbreken van dergelijke voorzieningen in Frankrijk hadden de autoriteiten vrijwel geen andere optie dan strafrechtelijke vervolging.⁷⁰ Datzelfde gold volgens een anonieme ex-bewoner van de RWI in Veenhuizen voor Nederland, waardoor arme werkzoekenden voor een overnachting waren aangewezen op een politiebureau. Hier kwamen zij tussen de ‘echte landlopers’ terecht ‘die een verblijf te Veenhuizen schilderen als een Dorado’ vergeleken met de vieze politiecellen.⁷¹

Tot slot laten diverse onderzoeken zien dat opsluiting (in huizen van bewaring, gevangenissen, rijkswerkinrichtingen of andere semi-penitentiaire instituties) niet alleen van bovenaf was ingegeven. Betrokkenen stuurden hier zelf ook met enige regelmaat op aan omdat zij nergens anders terechtkonden.⁷² Dit fenomeen staat centraal in dit proefschrift en kreeg aandacht van historici dankzij de ‘new history from below’. Paragraaf 1.4. en vooral hoofdstuk 2 gaan hier dieper op in.

Genderverschillen

De sociale positie van vrouwen verschilde van die van mannen, afhankelijk van de historische context, evenals de verwachtingen hoe zij zich behoorden te gedragen. Om die reden besteden veel historische studies aandacht aan de rol die gender speelde in aard en omvang van de criminaliteit en in de vervolging en behandeling van de daders.⁷³ De aanname dat criminaliteit onder vrouwen weinig te betekenen had in vergelijking met die onder mannen, had sterk te

⁶⁷ Rik Vercammen en Vicky van Ruysseveldt, ‘Van centraal beleid naar lokale praktijk. Het ‘probleem’ van landloperij en bedelarij in België’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 45:1 (2015) 121-161; aldaar 128-131; De Koster e.a., ‘Removing local nuisances’, 131-132.

⁶⁸ Jeannette Kamp and Marion Pluskota, ‘The lure of the city. Migration, crime and urbanization in Amsterdam, 1850-1905’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (TSEG) 20:1 (2023) 93-120, aldaar 112-117.

⁶⁹ Althammer, ‘Controlling vagrancy’, 195; Lawrence, ‘The police and vagrants’, 57-58.

⁷⁰ Lawrence, ‘The police and vagrants’, 57-58.

⁷¹ *De Rijkswerkinrichtingen te Veenhuizen. Afdrukken van indrukken door een onherroepelijk verlorene* (Rotterdam 1904) 16-17.

⁷² Vercammen e.a., ‘Een dwalend bestaan? 71; Gerben de Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995* (Gouda 1995) 32-33.

⁷³ Etniciteit was uiteraard ook een belangrijke factor zoals in Amerika duidelijk het geval was. De bestudeerde archieven maken echter nergens melding van een etnische achtergrond.

maken met de kwantitatieve benadering die aanvankelijk gangbaar was in de historische criminologie.⁷⁴ Een nadere blik op de verschillende bronnen roept een ander beeld op. De lagere gerechtshoven bleken in veel westerse landen aanzienlijk vaker vrouwen te berechten dan de hogere gerechtshoven, vooral in de zeventiende en achttiende eeuw, maar ook in een groot deel van de negentiende eeuw.⁷⁵ Het ging daarbij om relatief kleine vergrijpen zoals diefstal, kleine geweldsdelicten, landlopen, bedelen en openbare dronkenschap.⁷⁶ In deze gevallen was regelmatig sprake van dezelfde feiten als waarvoor mannen ingerekend werden en niet alleen van typische ‘vrouwenmisdrijven’, zoals infanticide of zedendelicten.⁷⁷ Ook was nauwelijks sprake van een verschil in strafmaat tussen mannen en vrouwen. De kwalitatieve verschillen lijken veel kleiner dan de kwantitatieve verschillen. Het idee dat vrouwen minder crimineel waren, kon ook tot gevolg hebben dat hun delicten eerder aan het oog van de politie ontsnapten. Criminologen spreken over een ‘dark number’ waarachter alle niet geregistreerde criminaliteit schuilt.⁷⁸

Onderzoek naar de bejegening van vrouwen en mannen door justitie levert een wisselend beeld op, afhankelijk van de context en het soort delicten. Lucia Zedner betoogt dat vrouwen in Victoriaans Engeland regelmatig te maken kregen met een zwaardere straf voor geweldsdelicten omdat zij zowel tegen de wet, als tegen de heersende norm voor vrouwelijk gedrag zondigden.⁷⁹ Datzelfde beeld is terug te zien in het onderzoek van Jacqueline Fillmore en Sue Davies naar de behandeling van vrouwelijke landlopers in respectievelijk Bedford (Engeland) en Melbourne (Australië) in de negentiende eeuw. Fillmore toont aan dat het werkhuis van Bedford vrouwen veel slechter behandelde dan mannen.⁸⁰ Davies veronderstelt dat in Melbourne morele veroordeling bij vrouwelijke zwervers een grote rol speelde: ‘whereas men were criticized primarily for their failure to participate in the labour market, women were most strongly condemned for failing to fulfil their womanly roles’.⁸¹ Manon van der Heijden merkt op dat de rechtbanken in Amsterdam en Rotterdam in de achttiende eeuw daarentegen juist meer clementie toonden voor de vrouwelijke bedelaars. Als zij konden aantonen dat zij goede redenen hadden om te bedelen, kwamen zij vaak met een reprimande vrij.⁸²

Ook uit een onderzoek naar tien gerechtshoven in Engeland eind negentiende/begin twintigste eeuw blijkt dat vrouwen voor dezelfde delicten lichtere straffen kregen. De conclusie is dat justitie in die periode vooral gepreoccupeerd was met criminele mannen als bedreiging van de sociale orde. Empathie was niet de drijfveer van deze clementie: minachting domineerde

⁷⁴ Manon van der Heijden and Marion Pluskota, ‘Introduction to crime and gender in history’, *Journal of Social History* 51:4 (2018) 661–671, aldaar 661; Ariadne Schmidt en Marion Pluskota, ‘Gevaarlijke vrouwen, gewelddadige mannen? Een review van het historisch onderzoek naar criminaliteit en gender in Europese steden, 1600-1900’, *Stadsgeschiedenis* 8:1 (2013), 60-77, aldaar 61.

⁷⁵ Van der Heijden e.a., ‘Introduction to crime and gender in history’, 662

⁷⁶ Marion Pluskota, ‘Petty criminality, gender bias, and judicial practice in nineteenth-century Europe’, *Journal of Social History* 51:4 (2018) 717–735, aldaar 719.

⁷⁷ Schmidt e.a. ‘Gevaarlijke vrouwen’, 68.

⁷⁸ Ibidem, 66.

⁷⁹ Lucia Zedner, *Women, crime and custody in Victorian England* (Oxford, 1991).

⁸⁰ Jacqueline Fillmore, ‘The female vagrant pauper’, *The Local Historian* 3 (2005) 148-158.

⁸¹ Sue Davies, ‘Working their way to respectability. Women, vagrancy and reform in the late nineteenth century Melbourne’, *Lilith. A Feminist History Journal* 6 (1989) 50-63, aldaar 55.

⁸² Van der Heijden, *Misdadige vrouwen*, 188-190.

in de houding van justitie.⁸³ Hierbij is de kanttekening van belang dat dit onderzoek zich richt op één specifieke vorm van crimineel gedrag, namelijk kleine geweldsdelicten. Een recentere studie naar de behandeling van verdachten van eveneens kleine geweldsmisdrijven in Holland in de negentiende eeuw vindt geen verschillen in de bestraffing van mannen en vrouwen. De onderzoekers leggen de oorzaak hiervan bij het juridische systeem. In Engeland hadden de rechters door de ‘common law’ meer vrijheid bij het opleggen van straffen, terwijl deze in Nederland vast omschreven waren in de Code Pénal.⁸⁴ Onderzoek naar de behandeling van diverse kleinere delicten door de rechtbanken in Bologna, Le Havre en Amsterdam in de negentiende eeuw laat eveneens zien dat er in het algemeen geen sprake was van een verschil in strafmaat tussen mannen en vrouwen. Een verklaring hiervoor is dat bij kleinere delicten minder op het spel stond: het betrof veel lichtere straffen en er was per casus weinig tijd ingeruimd. Ondervragingen en onderzoek vonden in beslotenheid plaats. Door dit alles was ook de aandacht van de media veel minder.⁸⁵

Het lijkt erop dat bij vrouwen de afwezigheid van sociale hulpbronnen (naast economische) een sterkere rol speelde bij het plegen van strafbare feiten dan bij mannen. Dit gold bijvoorbeeld voor jonge vrouwen in Holland en Engeland in de vroegmoderne tijd die het ouderlijk huis verlieten om elders als dienstmeisje te werken. Zolang dit goed ging waren zij verzekerd van onderdak, maar bij problemen met hun werkgever belandden zij regelmatig op straat, zonder vangnet. Niet alleen omdat zij vaak ver van huis waren maar ook omdat, anders dan in Duitsland en Italië, hun werkgevers hen niet als onderdeel van hun huishouden beschouwden. Daarmee voelden zij zich niet verantwoordelijk voor hen. Dit gaf deze vrouwen enerzijds meer vrijheid, maar maakte hen ook extra kwetsbaar.⁸⁶ Kwetsbaarheid kent verschillende definities met als belangrijkste elementen: blootstelling aan verschillende risico’s, breekbaarheid (fysiek en sociaal), afhankelijkheid van anderen en een gevoel van gebrek aan controle over het eigen leven.⁸⁷ De belangrijkste oorzaak van kwetsbaarheid is armoede, maar gebrek aan een sociaal netwerk en uitsluiting spelen ook een belangrijke rol.⁸⁸ Lotte Vikström ziet ook in negentiende-eeuws Zweden dat de afwezigheid van sociale hulpbronnen, bijvoorbeeld als gevolg van migratie, voor vrouwen meer dan voor mannen een belangrijke factor was in het begaan van delicten.⁸⁹

⁸³ Barry Godfrey, Stephen Farrall and Susan Karstedt, ‘Explaining gendered sentencing patterns for violent men and women in the late-Victorian and Edwardian period’, *The British Journal of Criminology* 45:5 (2005) 696-720, aldaar 717.

⁸⁴ Manon van der Heijden and Marion Pluskota, ‘Leniency versus toughening? The prosecution of male and female violence in 19th-century Holland’, *Journal of Social History* 49:1 (2015) 149–167.

⁸⁵ Pluskota, ‘Petty criminality’, 731.

⁸⁶ Manon van der Heijden, ‘Explaining crime and gender in Europe between 1600 and 1900’ in: Manon van der Heijden, Marion Pluskota, and Sanne Muurling eds., *Women's criminality in Europe, 1600-1914*. (Cambridge 2020) 26-45, aldaar 37-38.

⁸⁷ Barbara A. Misztal, *The challenges of vulnerability. In search of strategies for a less vulnerable social life* (London 2011) 221-222.

⁸⁸ Sophie Vries and Paul Puschman, ‘Conceived in sin. Out-of-wedlock fertility and bridal pregnancies in the Antwerp district, Belgium, c.1820-1920’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (TSEG) 20:2 (2023), 33-64, aldaar 35.

⁸⁹ Lotte Vikström, ‘Before and after crime. Life-course analyses of young offenders arrested in nineteenth-century northern Sweden’, *Journal of Social History* 44:3 (2011) 861-888.

Het boven besproken onderzoek laat zien dat de vervolging van bedelaars en landlopers sterk kon verschillen van nauwelijks tot zeer intensief, met het laatste kwart van de negentiende eeuw als hoogtepunt. Lokale en landelijke instanties bleken daarbij verschillende doelgroepen onder de noemer van landloperij te scharen, afhankelijk van de lokale economische, sociale en politieke situatie. Ook vrouwen waren hier regelmatig slachtoffer van. Dit was mogelijk omdat landloperij in veel Westerse landen min of meer dezelfde vage, multi-interpretabele definitie kende met als belangrijkste elementen thuisloosheid en een gebrek aan bestaansmiddelen. Associaties met zwaardere delicten, een verondersteld gebrek aan arbeidsethos en de vrees dat thuisloze ‘undeserving poor’ aanspraak zouden maken op de plaatselijke armenzorg, vormden de oorzaak voor de (ervaren) bedreiging die van landlopers uitging. Daarnaast waren er verschillen in oorzaken en vervolgingsbeleid. Bij vrouwen leek de combinatie van kwetsbaarheid en onafhankelijkheid een grote rol te spelen in het begaan van overtredingen. In de beoordeling door de autoriteiten stond bij vrouwen onzedelijkheid soms centraler dan werkonwilligheid.

De rijkswerkinrichtingen

In Nederland leidde de wens om sterker onderscheid in behandeling te maken tussen ‘verdienstelijke’ en ‘onverdienstelijke’ armen in 1886 tot de omvorming van de voormalige bedelaarsoorden tot rijkswerkinrichtingen. Vrijwillige aanmelding die daarvoor met enige regelmaat aan de orde was, naast verwijzing door de politie, was niet langer toegestaan. Hiermee wilde de staat bereiken dat de RWI uitsluitend als strafinstelling fungeerde en niet langer (mede) als een vorm van armenzorg. Armenzorg was in de visie van de staat een taak van de gemeenten en alleen wanneer er geen andere opties waren, zoals bijstand door familie of liefdadigheid.⁹⁰ De praktijk wees mogelijk anders uit. De lotgevallen van eerdergenoemde Maria doen vermoeden dat de RWI haar doel volledig voorbijschoot en, zoals de bedelaarsoorden daarvoor, bleef functioneren op het snijvlak van straf en armenzorg. In hoofdstuk 5 blijkt dat Maria, relatief oud en ziek, geen uitzondering vormde.

Daarnaast moest de RWI ook een rol spelen in de bestrijding van openbare dronkenschap dat de autoriteiten in die tijd eveneens beschouwden als een bedreiging van de openbare orde.⁹¹ In 1881 zag de eerste Drankwet het licht. Deze diende vooral ‘ter beteugeling van de openbare dronkenschap’.⁹² Pas later zou (ook) gezondheid een rol spelen in de aandacht voor overmatig drankgebruik.⁹³ De Drankwet onderwierp de verkoop van sterke drank aan een vergunningstelsel en regelde de bestraffing van dronkenschap in het openbaar. De straffen hiervoor liepen op bij elke herhaling, culminerend (vanaf 1886) in opzending naar een RWI.⁹⁴ De voor dronkenschap opgenomen vrouwen zijn meegenomen in deze studie.

⁹⁰ Sanne Struijk, *De ISD in perspectief. Een studie naar de ISD-maatregel in het licht van het Nederlands strafrechtelijk sanctiestelsel ter bestrijding van recidive en criminele overlast* (Nijmegen 2011) 102.

⁹¹ Gemma Blok, *Ziek of zwak. Geschiedenis van de verslavingszorg in Nederland* (Amsterdam 2011) 33.

⁹² Blok, *Ziek of zwak*, 43.

⁹³ Gemma Blok, ‘Gentle knights. Masculinity, teetotalism and aid for alcohol abuse c. 1900’, *BMGN - Low Countries Historical Review*:127:1 (2012) 101-126, aldaar 112.

⁹⁴ Blok, *Ziek of zwak*, 43.

In de (Nederlandse en internationale) literatuur overheerste het beeld dat de negentiende-eeuwse dronkaard een man was en vrijwel altijd afkomstig uit het proletariaat.⁹⁵ Dat gold zowel voor verhandelingen van negentiende-eeuwse deskundigen en beleidsmakers, als voor de meer populaire lectuur van die tijd over de schade die de ‘drankduivel’ aanrichtte.⁹⁶ Voor zover een vrouw iets aangerekend kon worden, was het dat zij niet kon verhinderen dat haar echtgenoot zijn heil in de kroeg zocht, bijvoorbeeld omdat zij in gebreke was gebleven om een gezellig thuis te scheppen.⁹⁷ Het kostwinnersmodel veronderstelde de aanwezigheid van een zorgzame, kuise en spaarzame vrouw in huis die haar man in staat stelde om zijn taak te vervullen: het verdienen van een inkomen om zijn gezin te onderhouden.

Tijdgenoten rekenden vrouwen drankmisbruik sterker aan dan mannen.⁹⁸ De rubriek ‘Schetsen en typen’ van het Nederlandse tijdschrift *Paleis van Justitie* (over binnen- en buitenlandse rechtspleging) beschreef één van de vrouwelijke terechtstaande bedelaars in 1895 als volgt: ‘soms ook een karmijnroode neus en ontstoken oogleden van de jenever. Horrible!’⁹⁹ De spaarzame keren dat een drinkende vrouw in de propaganda van de bestrijders van drankmisbruik figureerde, kwam zij zonder uitzondering als nog ontaarder dan haar mannelijke evenknie naar voren.¹⁰⁰ Meestal was haar rol die van slachtoffer of natuurlijke bondgenoot. Dit alles droeg bij aan het beeld dat drankmisbruik vooral een mannelijk fenomeen was.¹⁰¹

Hoewel drinkende vrouwen in de minderheid waren, kwamen zij in Engeland eind negentiende en begin twintigste eeuw vaker in heropvoedingsinstellingen of behandelinstututen voor alcoholisten terecht dan mannen. De therapie bestond uit langdurige opsluiting met een strakke dagindeling, een sober dieet, godsdienstondericht en vooral veel en hard werk.¹⁰² Daarmee waren deze instututen min of meer vergelijkbaar met de rijkswerkinrichtingen in Nederland.¹⁰³ Nog sterker op een penitentieaire inrichting leek St. James Home voor vrouwelijke alcoholisten in Kensington. Daar zou sprake zijn geweest van een zodanig hardvochtige

⁹⁵ Chris Dols, *Koning alcohol. Katholieke drankbestrijding 1897-1945* (Zaltbommel 2008) 15; Blok, *Ziek of zwak*, 33-35.

⁹⁶ Marita Matthijsen, *De gemaskeerde eeuw* (derde druk, Amsterdam 2007) 175-193; Chris Dols, *Koning Alcohol, katholieke drankbestrijding in Limburg* (Zaltbommel 2008) 32-33.

⁹⁷ Hanneke Hoekstra, *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005) 133; Dols, *Koning alcohol*, 35; Christianne Smit, *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld 1870-1914* (Hilversum 2015), 256-257; Blok, *Ziek of zwak*, 49; Chris Dols, “‘De geesel der eeuw’”. *Katholieke drankbestrijding in Nederland 1852-1945* (2007) 24.

⁹⁸ Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland. 1840-1880* (Amsterdam 2007) 131.

⁹⁹ *Paleis van Justitie* 24 (1895); Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘Uitgediende hetaeren, verjaagde concubines en in den steek gelatenen’. De opsluiting van vrouwelijke bedelaars eind negentiende eeuw’, geciteerd in *Tijdschrift voor Criminologie* 52:4 (2010) 351-364, aldaar 359.

¹⁰⁰ Jansen, *De afschaffers*, 131.

¹⁰¹ Ibidem, 131 en 159.

¹⁰² Bronwyn Morrison, ‘Controlling the ‘hopeless’. Re-visioning the history of female inebriate institutions c. 1870-1920’, in: Helen Johnston ed., *Punishment and control in historical perspective* (New York 2008) 135-157, aldaar 137; Zedner, *Women, crime and custody*, 219-263; G. Hunt, J. Mellor and J. Turner, ‘Wretched, hatless and miserably clad. Women and inebriate reformatories from 1900-1913’, *British Journal of Sociology* 40:2 (1989) 244-270, aldaar 245-246.

¹⁰³ Gemma Blok, *Ziek of zwak*, 61.

behandeling van de opgenomen vrouwen dat de eigenaren zich in 1893 voor de rechtbank moesten verantwoorden.¹⁰⁴

Tijdgenoten veronderstelden een nauw verband tussen landloperij of bedelarij en dronkenschap. Eerdergenoemde Van Mesdag noemde alcohol als één van de belangrijkste oorzaken van landloperij.¹⁰⁵ Desondanks waren er verschillen in wetgeving en bestraffing, zoals in hoofdstuk 4 uitgebreid aan de orde komt.

Afname vrouwelijke landlopers en bedelaars

Misschien wel het grootste verschil tussen vrouwen en mannen was dat het aantal voor landloperij veroordeelde vrouwen in veel landen zo sterk en zoveel eerder daalde in de loop van de negentiende eeuw. Voor Nederland heb ik geen landelijke cijfers gevonden voor het totale aantal opgepakte vrouwelijke en mannelijke landlopers in de vroegmoderne tijd. Studies naar criminaliteit onder vrouwen in steden als Amsterdam, Leiden en Gouda in de achttiende eeuw laten zien dat ook in de Lage Landen het aandeel van vrouwen in de veroordelingen voor landlopen en bedelen toen hoger lag dan in de loop van de negentiende eeuw.¹⁰⁶ Els Kloek vond voor Leiden in totaal 90 veroordelingen voor bedelarij en landloperij voor vrouwen en 216 voor mannen. Kloek ziet als mogelijke verklaringen voor het lagere aandeel (ongeveer 30 procent) van vrouwen dat zij creatiever waren in het vinden van andere inkomsten en dat bij hen minder sprake was van migratie.¹⁰⁷ Het aandeel vrouwen in de populatie bedelaars en landlopers zou in de beginjaren van de RWI nauwelijks boven tien procent uitkomen en nam in de loop der jaren steeds meer af.

Kristin O'Brasill-Kulfan meldt dat in de eerste decennia van de negentiende eeuw het aantal mannen en vrouwen onder de rondtrekkende armen bijna gelijk was. In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw bestond de groep zwervers daarentegen overwegend uit relatief jonge witte mannen.¹⁰⁸ In deze kringen associeerde men het zwerversbestaan inmiddels met een combinatie van avonturenlust en onafhankelijkheid. Tijdgenoten, ook de rondtrekkende mannen zelf, idealiseerden dit voor mannen maar achtten dit voor vrouwen verwerpelijk.¹⁰⁹ O'Brasill-Kulfan verklaart de afname van vrouwen onder andere door de toename van armenzorgorganisaties die zich vooral op ('oppassende') vrouwen en kinderen richtten.¹¹⁰

Beate Althammer stelt dat de daling van het aantal vrouwelijke landlopers voorafging aan de algehele daling van de criminaliteit onder vrouwen in deze periode. Zij noemt drie factoren die deze afname kunnen verklaren: economische voorspoed, verbeterde armenzorg en de conjuncturele schommelingen inherent aan het industrieel kapitalisme. Volgens Althammer

¹⁰⁴ Jennifer Wallis, 'A home or a goal? Scandal, secrecy, and the St. James's inebriate home for women', *Social History of Medicine* 31:4 (2018) 774-795.

¹⁰⁵ Synco van Mesdag, 'Iets over landlopers en bedelaars', *Tijdschrift voor Strafrecht* 16 (1904) 1-52, aldaar 21-26.

¹⁰⁶ Schmidt, *Prosecuting women*, 201-202.

¹⁰⁷ Els Kloek, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990) 140.

¹⁰⁸ O'Brasill-Kulfan, *Vagrants and vagabonds*, 88.

¹⁰⁹ Lynn Weiner, 'Sisters of the road. Women transients and tramps' in: Eric H. Monkkonen eds., *Walking to work. Tramps in America, 1790-1935* (Lincoln and London 1984) 171-188, aldaar 172-173.

¹¹⁰ O'Brasill, *Vagrants and vagabonds*, 88.

waren in het begin van de negentiende eeuw de meeste opgepakte bedelaars lokale armen die in de omgeving van hun woonplaats om een aalmoes vroegen. Zij behoorden de facto tot de ‘oppassende’ armen: mensen die door het lot tot de bedelstaf veroordeeld waren, waaronder veel ouderen, weduwen, kinderen en mensen met een beperking. Hoewel veel van hen steun ontvingen, was deze armenzorg vaak zo karig dat zij zich genoodzaakt zagen te bedelen. Met de opleving van de economie eind jaren vijftig van de negentiende eeuw was het voor vrouwen gemakkelijker om werk te vinden. De lonen stegen en de armenzorg voor de ‘oppassende’ armen verbeterde. Naast de publieke armenzorg ontstonden er steeds meer particuliere en kerkelijke hulporganisaties. Deze richtten zich vooral op arme gezinnen, ouderen en zieken. Het gevolg was dat meer vrouwen, die traditioneel de belangrijkste doelgroep van de armenzorg vormden, een beroep op ondersteuning konden doen.¹¹¹ Omdat de armenzorg tegelijkertijd in toenemende mate voorwaarden ging stellen aan de leefstijl van de bedeelden, riskeerden de bedeelden hun steun als zij daarnaast gingen bedelen. Een en ander had tot gevolg dat tegen het laatste kwart van de negentiende eeuw, de typische bedelaar of zwerver een man was, tussen de 20 en 50 jaar en vaak zelfs redelijk geschoold, die grote afstanden aflegde.¹¹² Dit beeld komt overeen met de gemiddelde leeftijd (bij eerste opzending) van 34 jaar, die Rik Vercammen vond voor de mannen die in de Rijksweldadigheidskolonies in België terechtkwamen. De eerdergenoemde steekproef van de mannen die tussen 1896 en 1901 in Veenhuizen verbleven, laat daarentegen een veel hogere gemiddelde leeftijd bij eerste opzending zien, namelijk 45 jaar. Deze wijst echter wel uit dat één op de drie mannen relatief goed geschoold was naar de normen van die tijd.¹¹³

Vercammen en Winter hebben vastgesteld dat het door tijdgenoten en hedendaagse onderzoekers veronderstelde verband tussen landloperij en mobiliteit in tweede instantie minder eenduidig is. Rondtrekkende mannen vormden een minderheid van alle veroordelingen voor landloperij in België.¹¹⁴ Een ander bezwaar tegen de redenering van Althammer is dat het nog enige tijd zou duren voordat ook de allerarmsten konden profiteren van de economische groei. De leefomstandigheden verbeterden, maar in een langzaam tempo. Gedurende het grootste deel van de negentiende en begin twintigste eeuw leden veel mensen nog steeds een uiterst onzeker bestaan.¹¹⁵

Een volgende factor die Althammer noemt, is de opkomst van het industrieel kapitalisme dat de aanzet gaf tot de migratie van grote aantallen mannen op zoek naar werk. De omvang van deze groepen boezemde de autoriteiten angst in, zoals ook eerder genoemde studies uitwezen.¹¹⁶ Althammer veronderstelt dat vrouwen nauwelijks deel uitmaakten van deze

¹¹¹ Beate Althammer, ‘Roaming men, sedentary women? The gendering of vagrancy offenses in nineteenth-century Europe’, *Journal of Social History* 5:4 (Oxford 2018) 736-759. Dit laatste was ook in Nederland het geval, zie Marco van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam ca 1800-1850* (Amsterdam 1992); Albert Buursma, *Caritas in verandering. Vier eeuwen rooms-katholieke sociale zorg in de stad Groningen* (Hilversum 2017), 180-181.

¹¹² Althammer, ‘Roaming men, sedentary women?’, 750.

¹¹³ Weevers e.a., ‘Schipbreukelingen van de maatschappij?’, 87-88.

¹¹⁴ Vercammen e.a., ‘Een dwalend bestaan?’, 73-74.

¹¹⁵ Zie o.a. voor Nederland: Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*; Jacques van Gerwen, *De onthullende verzorgingsstaat. Overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Den Haag/ Amsterdam 2000) 29-30.

¹¹⁶ Leo Lucassen, ‘Eternal vagrants’, 240.

reizende groepen werkzoekenden, omdat ze werkten in sectoren van de arbeidsmarkt die veel minder afhankelijk waren van conjunctuur en seizoenen, zoals dienen, schoonmaken of naaien.¹¹⁷ Ook Wadauer meent dat, hoewel de neiging bestond vrouwen van de arbeidsmarkt te verwijderen, zij meestal nog aan de slag konden in een huishouden of in een andere laagbetaalde sector.¹¹⁸ Beide onderzoekers merken op dat de voorzieningen voor rondtrekkende mannen, zoals overnachtingsplekken, niet beschikbaar waren voor vrouwen. Het was daardoor mogelijk gevaarlijker en ingewikkelder voor vrouwen om te voet te reizen. Althammer voegt hieraan toe dat reizen voor vrouwen steeds meer als onfatsoenlijk werd beschouwd, terwijl dat voor mannen min of meer normaal zou zijn. Tijdgenoten stelden reizende vrouwen vaak gelijk aan prostituees, wat het risico op seksueel misbruik verhoogde.¹¹⁹ Dit leek ook in Nederland het geval. Eerdergenoemde Synco van Mesdag besteedde niet veel woorden aan vrouwelijke landlopers. De enkele keer dat hij dat wel deed kwamen zij er buitengewoon slecht vanaf:

Dat ik voortdurend over den man als vagebond heb gesproken is geen sexevoooroordeel, maar meer een onwillekeurig gevolg van de veel grootere plaats, die de man in de vagebondage inneemt. Vrouwen zwerven lang niet in die mate. Wat van haar nog zwerft, is gewoonlijk het laagste wat zich op 't gebied der prostitutie laat denken, [...].¹²⁰

Datzelfde gold voor zijn tijdgenoot Jacob Bierens de Haan, die de vrouwelijke populatie van de RWI beschreef als 'grootendeels oude prostituees, menschen, die geheel verwaarloosd zijn en wier geestkracht totaal gebroken is'.¹²¹

Hoewel Althammer toegeeft dat ook jonge alleenstaande vrouwen zeer mobiel waren, zouden zij zich over kortere afstanden en meestal niet te voet hebben verplaatst.¹²² Ander onderzoek toont daarentegen aan dat vrouwen, bijvoorbeeld op zoek naar een baan als dienstmeisje, regelmatig naar ver weg gelegen dorpen en steden reisden.¹²³ Hilde Greefs en Anne Winter laten zien dat vrouwen in Antwerpen in sommige opzichten zelfs pioniers waren in migratie. Daarbij legden zij vaak grote afstanden af.¹²⁴ Betere en goedkopere reismogelijkheden zoals het spoor- en reis- en wervingsbureaus faciliteerden dit.¹²⁵ Ook voor hen waren er vaak voorzieningen die dit gemakkelijker (en veiliger) maakten. Zo waren in een aantal steden in Nederland 'bestedsters' actief. Deze fungeerden als intermediair tussen

¹¹⁷ Althammer, 'Roaming men, sedentary women?', 752.

¹¹⁸ Wadauer, 'Establishing distinctions', 60.

¹¹⁹ Althammer, 'Roaming men, sedentary women?', 754.

¹²⁰ Synco van Mesdag, 'Iets over vagebonden', *Tijdschrift voor Strafrecht* 25 (1914) 226-273, aldaar 249.

¹²¹ Jacob Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen tegen bedelarij. Een historisch, statistisch en kritisch onderzoek* (Dissertatie Utrecht 1895) 111-112.

¹²² Althammer, 'Roaming men, sedentary women?', 751-752.

¹²³ Hilde Bras, 'Maids to the city. Migration patterns of female domestic servants from the province of Zeeland, the Netherlands (1850-1950)', *The History of the Family* 8:2 (2003) 217-246.

¹²⁴ Hilde Greefs and Anne Winter, 'Alone and far from home. Gender and migration trajectories of single foreign newcomers to Antwerp, 1850-1880', *Journal of Urban History* 42:1 (2016) 61-80; Thomas Verbruggen, 'Het Antwerpse en Brusselse rekruteringsgebied voor buitenlandse dienstmeiden (1850-1910)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 15:2/3 (2018) 33-68, aldaar 65-66.

¹²⁵ Greefs e.a., 'Alone and far from home', 8.

vrouwen op zoek naar een ‘dienst’ en potentiële werkgeefsters. De besteedsters verloren eind negentiende eeuw terrein door de opkomst van het (goedkopere) adverteren van vraag en aanbod in nieuwsbladen.¹²⁶ Tegen die tijd was er een (internationaal) netwerk ontstaan van vrouwen, behorend tot de hogere lagen van de samenleving, die meisjes en vrouwen op zoek naar een dienstje, waaronder veel Duitse meisjes, op stations opwachtten. Door hen in contact te brengen met fatsoenlijke werkgevers, wilden zij voorkomen dat zij in verkeerde handen vielen of in de prostitutie belandden.¹²⁷ Dit netwerk opereerde onder de vleugels van de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Jonge Meisjes.¹²⁸ De Nederlandse ‘stationswerksters’ onderhielden bij de opvang van Duitse meisjes nauw contact met Duitse zusterorganisaties.¹²⁹ Margo de Koster wijst eveneens op het bestaan van opvangvoorzieningen voor jonge vrouwen en commerciële agentschappen voor de bemiddeling van dienstmeisjes in België.¹³⁰

De derde factor die Althammer noemt, is de uitbreiding van voorzieningen die zich vooral richtten op arme vrouwen en kinderen. Deze verklaring lijkt de meest aannemelijke en was in veel landen aan de orde. Voor België wijst De Koster op de vele filantropische armenhuizen en de christelijke opvanghuizen voor arme oudere vrouwen. De beschikbare plekken waren echter beperkt waardoor de allerarmsten vaak aangewezen waren op ziekenhuizen.¹³¹ Dit verklaart mogelijk de relatief sterke oververtegenwoordiging van ouderen onder de arrestanten in Brussel en Antwerpen.¹³² Ook in Nederland ontstonden steeds meer particuliere initiatieven gericht op hulp aan specifieke doelgroepen (waaronder veel vrouwen) die de armenzorg vroeger links liet liggen, hoewel deze hulp niet altijd onvoorwaardelijk was.

1.3 Geschiedenis van onderop

In de historiografie over opsluiting lag de focus aanvankelijk op de doelen en motieven van de machthebbers.¹³³ De ervaringen, motieven en handelingen van degenen die opgesloten zaten, kregen minder aandacht. Uitzonderingen hierop zijn onder andere Catharina Lis en Hugo Soly

¹²⁶ Marlou Schrover, ‘Hidden professions? Female ‘placers’ of domestic servants in nineteenth century Dutch cities’ in: Robert Beachy, Beatrice Craig and Alistair Owens eds., *Women, business and finance in nineteenth century Europe* (Oxford/ New York 2005) 167-181.

¹²⁷ Annemieke van Drenth en Francisca de Haan, *The rise of caring power. Elisabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1999) 152-156; Hoekstra, *Het hart van de natie*, 7; Barbara Henkes, ‘Gedreven door nood of avonturenlust? Mobiliteit en respectabiliteit van jonge, ongehuwde vrouwen in de eerste helft van de twintigste eeuw’ in: Barbara Henkes, Marlou Schrover, Ariadne Schmidt en Margrith Wilke eds., *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 21 (Amsterdam 2001) 123-153, aldaar 128-130.

¹²⁸ Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 152.

¹²⁹ Henkes, ‘Gedreven door nood’, 130-131; Barbara Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Proefschrift Amsterdam 1995) 42-45.

¹³⁰ De Koster e.a., ‘Removing local nuisances’, 136-137.

¹³¹ De Koster e.a., ‘Removing local nuisances’, 137; Gregory Vercauteren, ‘De zorg voor behoeftige ouderen te Antwerpen in de negentiende eeuw’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 31: 1/2 (2001) 253-281.

¹³² De Koster e.a., ‘Removing local nuisances’, 137-138.

¹³³ Tim Hitchcock en Robert Shoemaker, *London lives. Poverty, crime and the making of a modern city, 1690-1800* (Cambridge 2015) 12 en 15-16.

en Edward Thompson, Eric Hobsbawn en Raphael Samuel.¹³⁴ Laatstgenoemde was de oprichter van het History Workshop Journal waarheen vele historische artikelen hun weg vonden.¹³⁵

De overheersende top-down benadering had uiteraard te maken met de aanwezige bronnen. Deze bevatten vooral informatie over de maatregelen, intenties en doelen van de staat en andere actoren die bij de aanpak van armoede en (kleine) criminaliteit betrokken waren. Over de motieven en belevingswereld van degenen die het onderwerp van deze maatregelen en bijbehorende instituties waren, is veel minder te vinden. Dit is in het bijzonder het geval als het de allerarmsten betrof. Laatstgenoemden hebben, zo zij al konden schrijven, immers nauwelijks schriftelijke bronnen nagelaten.

Een andere factor was de invloed van theoretici als Michel Foucault en Jürgen Habermas met hun focus op de macht van het discours. Vooral de theorie van Foucault over ‘Le grand renfermement’, de massale opsluiting van mensen die afweken van de norm, is van grote invloed geweest op de dominantie van het top-down perspectief in de sociale geschiedenis.¹³⁶ De daarmee gepaard gaande overgang van lijfstraffen naar opsluiting zag Foucault, anders dan Elias in zijn beroemde boek over het civilisatieproces, niet als een blijk van meer beschaving. Hij beschouwde deze integendeel als een veelomvattender en subtielere vorm van machtsuitoefening.¹³⁷ Foucaults concept van macht als een overal aanwezige, veelomvattende en productieve kracht had veel invloed. In de decennia daarna zetten historici en juristen vraagtekens bij zijn voorstelling van opsluiting als een abrupte breuk met het verleden en zijn gebrek aan aandacht voor de onbedoelde effecten van beleid.¹³⁸

Neomarxistisch geïnspireerd onderzoek bracht het ontstaan van de gevangenen vooral in verband met de opkomst van een kapitalistische economie en de noodzaak van een gedisciplineerd arbeidsleger.¹³⁹ Ook daar lag het accent op de motieven van de autoriteiten en kwamen gevangenen en andere opgesloten personen hoofdzakelijk als lijdend voorwerp ter sprake.

Agency

Met de ‘new history from below’ is het perspectief van de armen zelf (weer) meer in de historische belangstelling komen te staan.¹⁴⁰ Voorbeelden hiervan zijn de studies naar de

¹³⁴ Zie onder meer Catharina Lis & Hugo Soly *Te gek om los te lopen. Collocatie in de 18de eeuw* (Turnhout 1990); Edward Palmer Thompson, *The making of the English working class* (Londen 1963) en Eric Hobsbawn, *Bandits*, (New York 1969).

¹³⁵ Tim Hitchcock e.a., *London lives*, 12.

¹³⁶ Zie diverse publicaties van Michel Foucault o.a. over de geschiedenis van de waanzin: *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique* (Parijs 1961) en die van de gevangenis in *Surveiller et punir* dat in 1975 het licht zag.

¹³⁷ Norbert Elias, *Het civilisatieproces I en II. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken, onderzoeken* (vert. Willem Kranendonk en anderen, deel I en Han Israëls, deel 2, vierde druk Utrecht 1984).

¹³⁸ Zie onder andere Pieter Spierenburg, *The prison experience. Disciplinary institutes and their inmates in early modern Europe* (Amsterdam 1991) 2-4; David Garland, *Punishment and modern society* (Chicago 1990) 19-21; Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990) 761.

¹³⁹ Helen Johnston, ‘Histories of punishment and control’ in: Helen Johnston eds., *Punishment and control in historical perspective* (Basingstoke 2008) 1-11, aldaar 4; George Rusche en Otto Kirchheimer, *Punishment and social structure* (Columbia 1939).

¹⁴⁰ Tim Hitchcock, ‘A new history from below’, *History Workshop Journal* 57:1 (2004) 294-298.

pauperletters die leidde tot de introductie van het concept pauper agency.¹⁴¹ In hoofdstuk 2 komt uitgebreid aan de orde hoe ik dit concept in deze dissertatie wil gebruiken aan de hand van een overzicht van de historiografie. Hier volsta ik met een korte definitie van pauper agency als het vermogen om de in een bepaalde maatschappelijke context aanwezige instituties en maatregelen te benutten voor eigen (kortetermijn)doelen. De doelen van de armen stonden meestal in het teken van hun overleving.

Hiermee doet een tweede concept dat een belangrijke rol speelt in de historiografie over de overlevingsstrategieën van arme mensen zijn intrede: ‘economy of make shift’. Olwen Hufton introduceerde dit begrip om aan te geven van welke legale en illegale tactieken en strategieën de armen in achttiende-eeuws Frankrijk gebruik maakten in de strijd om hun bestaan.¹⁴² Voorbeelden van legale tactieken waren (seizoens-)arbeid, migratie, verhuizing, inwoning en het doen van een beroep op de armenzorg. Bedelen, diefstal, helen, smokkelen en prostitutie waren voorbeelden van illegale, of al naar gelang de bestaande regelgeving, onoorbare tactieken. In de Nederlandse literatuur is scharreleconomie de gangbare term.¹⁴³

Onderzoekers als Deborah Simonton en Anne Montenach voegden aan het concept agency nog een dimensie toe: die van gender. Want arme vrouwen hadden, behalve met een positie in de marges van de samenleving, ook met verwachtingen over hoe zij zich als vrouw hoorden te gedragen te maken.¹⁴⁴ Bovengenoemde studies richtten zich vooral op Groot-Brittannië en de vroegmoderne tijd. Voor Nederland in de negentiende eeuw is het bestaan en de implicaties van (pauper en gender) agency nog nauwelijks onderzocht. Omdat agency zo sterk afhankelijk is van context, is het interessant om te kijken hoe het zich manifesteerde in een andere periode en regio.

In de negentiende en het begin van de twintigste eeuw vonden veel veranderingen plaats. Industrialisatie, urbanisatie en verpaupering leidden tot ontstaan van de ‘sociale quaestie’, een uitbreiding van de liefdadigheidsinitiatieven en de start van sociale wetgeving. Verruiming van het kiesrecht leidde uiteindelijk tot algemeen mannen en vrouwenkiesrecht en het kostwinnermodel verspreidde zich naar steeds bredere lagen van de samenleving.

Doel casestudie vrouwen en de RWI

Met deze casestudie naar de vrouwen die tussen 1886 en 1934 in een RWI terechtkwamen, wil ik aantonen dat de relatie tussen de formele doelstelling van de RWI en de praktijk, tussen normen en gedrag en tussen slachtoffers en daders, complexer was dan top-down of bottom-

¹⁴¹ Zie onder andere Jeremy Boulton, “‘It is extreme necessity that makes me do this’”. Some “survival strategies” of pauper households in London's West End during the early eighteenth century’, *International Review of Social History* 45 (2000) 47-69; Peter Jones, “‘I cannot keep my place without being deascent’”. Pauperletters, parish clothing and pragmatism in the south of England, 1750-1830’, *Rural History* 20:2 (2009) 31-49; Thomas Sokoll, ‘Negotiating a living. Essex pauper letters from London, 1800-1834’, *International Review of Social History* 45 (2000) 19-46.

¹⁴² Olwen Hufton, *The poor of eighteenth-century France 1750-1789* (Oxford, 1974) 69-127.

¹⁴³ Björn Gallée en Jaap Ligthart, ‘Gelegenheid maakt de dief, de inzet van vermogenscriminaliteit als overlevingsstrategie in Rotterdam, 1812-1820’, *Stadsgeschiedenis* 10:2 (Hilversum 2015) 117-132, aldaar 117.

¹⁴⁴ Anne Montenach en Deborah Simonton, ‘Introduction gender, agency and economy. Shaping the eighteenth-century European town’ in: Deborah Simonton en Anne Montenach eds., *Female agency in the urban economy. Gender in European towns, 1640–1830* (New York 2013) 1-14.

up.¹⁴⁵ Onderzoek naar de achtergronden en lotgevallen van de vrouwen die in een rijkswerkinrichting terechtkwamen, kan meer inzicht geven in de interacties tussen dit soort instituties en de overlevingsstrategieën van arme vrouwen rond de eeuwwisseling. Vrouwen maakten slechts een klein onderdeel van de totale populatie van de RWI's uit: variërend van rond de tien procent in de beginjaren tot twee á drie procent in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw. In totaal ging het in deze onderzoeksperiode van 48 jaar om 1029 vrouwen. Het gemiddelde aantal mannen dat in Veenhuizen verbleef, schommelde tussen 1887 en 1903 rond de 3000 per jaar.¹⁴⁶ Dit maakt de vraag waarom vrouwen in de RWI terechtkwamen niet minder interessant en geen reden 'to count en subsequently discount' de opgezonden vrouwelijke bedelaars, zwervers en 'dronkaards', om een verwijzing naar veel gebruikt citaat te gebruiken.¹⁴⁷

Was in de negentiende-eeuwse context van economische onzekerheid en schaarse voorzieningen, de rijkswerkinrichting voor arme, oude en 'deviante' vrouwen misschien de enige plek waar zij in geval van nood terechtkonden? En gaven sommigen onder hen misschien de voorkeur aan een RWI boven de armenzorg, zo zij daar al welkom waren? Wat was vervolgens de reactie van de wetgever en andere betrokkenen bij de opsluiting van deze vrouwen? Berustten zij erin of pasten zij hun beleid aan?

1.4 Methode en bronnen

Bij het schrijven van een *history from below*, het blootleggen van de ervaringen van de armen, de zwervers, bedelaars en prostituees, zijn historici afhankelijk van de informatie die de instituties waarmee zij in aanraking kwamen hebben nagelaten. Voorbeelden hiervan zijn rechtbanken, gevangenissen, politie, 'krankzinnigengestichten', armenzorginstellingen en liefdadigheidsverenigingen. De informatie die deze instellingen over hen vastlegden was grotendeels ingegeven door hun doelen: bestraffing, disciplineren, verbetering, ondersteuning of verheffing, al naar gelang de betrokken instantie en de periode van optekening. Daarbij is de gevonden informatie behalve gekleurd, vaak schaars en fragmentarisch. Dit maakt het ingewikkeld, maar, naar ik hoop aan te tonen, niet onmogelijk om de agency van de RWI-vrouwen in de interactie met deze instituties te ontsluiten. Want soms klinkt hun stem door in de aantekeningen van de instanties en organisaties waarmee zij in aanraking kwamen.

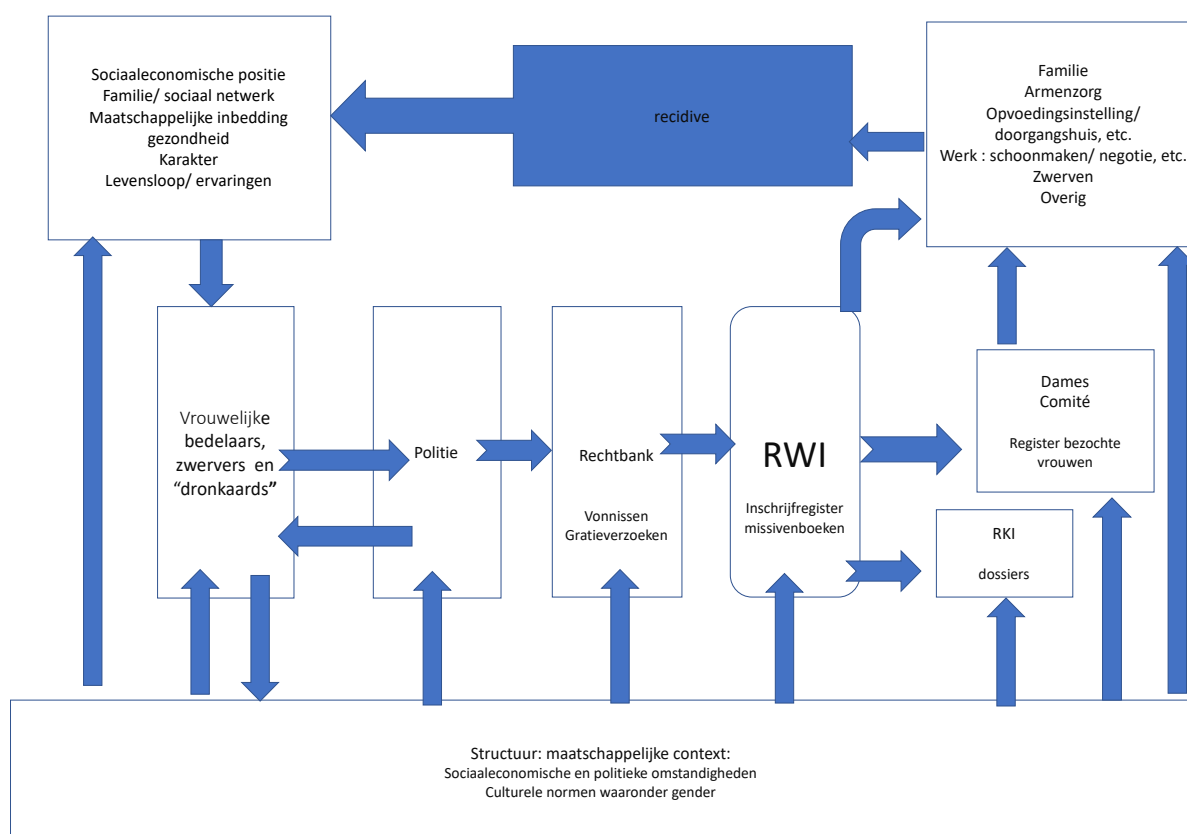
¹⁴⁵ Laura Nys, 'Distance and proximity. Interpersonal relations between pupils and educators in the Belgian reform school of Mol (1927-1960)', *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 25:1 (2021) 5-28; Laura Nys, *Het hart van Gabriel B. Jongeren en hun gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen voor jeugddelinquenten, 1890-1965* (Proefschrift Universiteit Gent 2020).

¹⁴⁶ Jan A. Bientjes en Henricus R. Offerhaus, *De Rijkswerkinrichtingen Veenhuizen, in hun oorsprong en wettelijke organisatie geschetst* (Assen 1904) 59; De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 32.

¹⁴⁷ Jenny Kermode and Garthine Walker, 'Introduction' in: Garthine Walker and Jenny Kermode, *Women, crime and courts in early modern England* (London 1994) 1-25, aldaar 4; onder andere geciteerd in Sanne Muurling, *Everyday crime, criminal justice and gender in early modern Bologna* (Leiden 2021).

De vrouwelijke bedelaars, landlopers en ‘openbare dronkaards’ hebben verschillende sporen achtergelaten in de archieven van de instanties en organisaties die zij op hun pad aantreffen. De hieronder genoemde bronnen zijn gebruikt om het profiel en de ervaringen van de vrouwen die in deze dissertatie centraal staan in kaart te brengen en om hun trajecten naar, in, en uit de RWI te volgen. Via de combinatie van de top-down en bottom-up perspectieven die deze bronnen bevatten, hoop ik de diverse vormen en elementen van hun agency bloot te leggen.

Figuur 1.1. Schema instellingen en instituties waar RWI-vrouwen mee te maken kregen

Beschrijving en waardering bronnen

De vijf inschrijfboeken van de rijkswerkinrichting vormen het uitgangspunt voor dit onderzoek. Hierin staan alle vrouwen die tussen 1886 en 1934 in een rijkswerkinrichting terechtkwamen geregistreerd. De onderzoeksperiode eindigt in 1934: vanaf dat moment kwamen er nog maar sporadisch vrouwen in een RWI terecht. Boek 1 tot en met 3 bevatten de inschrijvingen van de vrouwen die zijn opgenomen voor bedelen en zwerven. Deze beslaan de periodes 1886-1892 (boek 1), 1892-1907 (boek 2) en 1907-1954 (boek 3). Boek 4 (1887-1898) en 5 (1899-1934) bevatten de inschrijvingen van de vrouwen die vastzaten voor openbare dronkenschap.¹⁴⁸ Het archief bevat ook een (incompleet) overzicht van uitgaande en ingekomen stukken (missivenboeken) over respectievelijk de periodes 1890-1894 (uitgaande stukken), 31-12-1900

¹⁴⁸ Nationaal Archief Den Haag, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Leiden (tot 1889 Veenhuizen), nummer toegang 3.05.06, inventarisnummers 1 tot en met 5.

tot oktober 1901, 1906-1907 en 1910- 5 februari 1916 (ingekomen stukken). Deze bestrijken dus slechts een deel van de onderzochte periode. Zij bevatten een korte (soms wat uitgebreidere) beschrijving van de correspondentie met onder andere het ministerie van Justitie en bieden onder meer informatie over de dagelijkse praktijk en het regime in de RWI.¹⁴⁹ Het in hoofdstuk 5 geschetste algemene profiel van de vrouwen is gebaseerd op alle vrouwen, die in de periode 1886-1934 waren ingeschreven voor bedelen en zwerven en openbare dronkenschap.

Aard en omvang van de informatie in bovengenoemde bronnen is uiteraard ingegeven door wat de staat en de RWI zelf belangrijk vonden.¹⁵⁰ De inschrijfboeken bevatten voor alle vrouwen naast hun naam, geboortedatum en -plaats, namen van de ouders, burgerlijke staat, religie, genoten onderwijs, plaats en datum van veroordeling, duur opgelegde straf, start- en einddatum van de straf, eventuele afwijkingen en de reden daarvan, eventueel overlijden en een signalement (bijvoorbeeld kleur haar, wenkbrauwen en ogen of vorm gelaat). Daarnaast was voor sommige vrouwen een beroep en/of een woon- of vertrekplaats genoteerd.¹⁵¹ Gedrag was vaak wel, maar niet consequent opgetekend. Een kopje 'aanmerkingen' bevat diverse soorten informatie onder andere over ziektes, meegebrachte of in de RWI geboren kinderen, overplaatsingen naar een rijkskrankzinnigeninrichting en (soms) straffen binnen of buiten de RWI. Onder 'bijzondere tekenen' staan allerlei fysieke kenmerken of beperkingen vermeld zoals littekens, ontbrekende ledematen, doofheid, slechthoortendheid en problemen met het bewegingsapparaat (mank lopen, kruk nodig). Na 1907 stonden met enige regelmaat ook straffen voor andere delicten genoteerd, meestal zonder deze concreet te noemen. Ook was vaker een adres vermeld en soms een familielid (met adres).

Voor mannen en vrouwen was hetzelfde intakeformulier van toepassing: bij beroep werd bijvoorbeeld ook gevraagd naar militaire rang. Zoals uit bovenstaande blijkt, was niet alle informatie even consequent genoteerd. In geval van twijfel is de informatie gecontroleerd via genealogische zoeksystemen (*wiewaswie* of regionale genealogische bronnen, zoals *alle groningen* en *alle friezen*). Niet alle vrouwen zijn hierin terug te vinden.

Het lijkt er sterk op dat een deel van de informatie gebaseerd was op mededelingen van de betreffende vrouw zelf. Een ander deel beruiste waarschijnlijk op de observatie van degenen die hen inschreven. Namen zijn soms fonetisch weergegeven. De recidive van de voor bedelarij of landloperij veroordeelden was, een enkele (achterhaalde) uitzondering daargelaten, in de meeste gevallen correct weergegeven.

Het meest onbetrouwbaar zijn de gegeven lichaamslengtes. Waarschijnlijk werden de vrouwen bij aankomst opgemeten. In veel gevallen varieerde de lengte voor dezelfde vrouw per opname met meerdere centimeters naar beneden of naar boven. Dat de lengte met enkele centimeters daalt in de loop der jaren is aannemelijk, maar een even regelmatig aangetroffen stijging is onwaarschijnlijk. Lengte is een indicator van de omstandigheden waarin iemand is opgegroeid. Een gunstige leefomgeving tijdens de jeugd leidt over het algemeen tot langere mensen en heeft een gunstig effect op de levensduur.¹⁵² Mede om die reden mag deze factor

¹⁴⁹ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.05.06, inv.nr. 8 (twee delen) en 9 (drie delen).

¹⁵⁰ Vercammen, *Leven aan de rafelrand?* 106.

¹⁵¹ Vertrekplaats was de plaats waarheen de betreffende vrouw na haar vrijlating dacht te vertrekken.

¹⁵² Kristina Thompson, Vincent Tassenaar, Sietske Wiersma & France Portrait, 'Early-life conditions, height and mortality of nineteenth-century Dutch vagrant women', *The History of the Family* 28:2 (2023) 309-338, aldaar 310.

zich in de belangstelling van historisch demografen verheugen.¹⁵³ Vanwege de onbetrouwbaarheid van de gegeven lengtes in het RWI-register en omdat lengte niet relevant is voor mijn onderzoeksvraag, heb ik die niet in de analyses betrokken.

Sommige informatie was waarschijnlijk nodig om de betreffende persoon te identificeren, zoals haarkleur en andere uiterlijke kenmerken en ‘bijzondere teekenen’. Rik Vercammen vond vergelijkbare informatie in de intakeformulieren van de mannelijke landlopers in België. Hij meent dat dit behalve met identificatie, ook te maken kan hebben gehad met de heersende ideeën over fysieke degeneratie, waartoe Lombroso met zijn l’uomo delinquente de aanzet had gegeven.¹⁵⁴

De vraag of een vrouw onderwijs had genoten was van belang om te bepalen of zij in aanmerking kwam voor onderricht in lezen, schrijven en rekenen.¹⁵⁵ Het vaststellen van de religie was nodig voor de indeling van de slaapzalen en voor de begeleiding door de diverse geestelijken die aan de RWI verbonden waren. De vrouwen sliepen naar religie gescheiden onder supervisie van een ‘zaalopzichteres’ van hun eigen geloof. Woonplaats, beroep en huwelijks status vormden een indicatie voor de maatschappelijke positie van de betreffende vrouw. Informatie over onderwijs of beroep kon van pas komen bij het bepalen van (het niveau en de aard van) de werkzaamheden in de RWI. Informatie over gedrag, recidive en eventuele straffen was uiteraard van belang om te bepalen in hoeverre de RWI erin slaagde één van haar belangrijkste doelstellingen, namelijk verbetering, te realiseren. Een vertrekplaats was nodig om te weten waar het door de zogeheten ‘verpleegden’ verdiende geld na afloop van hun straftijd heen moest. De RWI maakte deze ‘uitgaanskas’ bij voorkeur over naar de gemeente waarheen de verpleegden na afloop van hun straftijd terugkeerden. Doel hiervan was te voorkomen dat zij het geld onderweg opmaakten en meteen weer ten laste van de armenzorg kwamen of gingen bedelen. Deze vertrekplaats was echter vaak niet ingevuld.

De grotendeels kwantitatieve informatie uit de inschrijfboeken is vervolgens verrijkt met informatie verkregen uit andere bronnen. Om te kijken hoe arrestatie en veroordeling tot opzending in de praktijk in zijn werk ging, is een steekproef getrokken uit de vonnissen van de rechtbanken Amsterdam, Den Haag, Heerenveen en Utrecht. Dit waren de arrondissementsrechtbanken die de meeste veroordelingen voor opzending naar de RWI (voor bedelen en zwerven) op hun conto hadden staan. Startend in 1887 (het inschrijfregister begint in september 1886), heb ik de vonnissen om en om over een periode van steeds vijf jaar bestudeerd, namelijk over de jaren 1887-1891, 1897-1901, 1907-1911, 1917-1921 en 1927-1931.

¹⁵³ Erik Beekink & Jan Kok, ‘Temporary and lasting effects of childhood deprivation on male stature. Late adolescent stature and catch-up growth in Woerden (The Netherlands) in the first half of the nineteenth century’, *The History of the Family* 22: 2-3 (2017) 196-213; Thompson e.a., ‘Early-life conditions, height and mortality’, 309-338.

¹⁵⁴ Vercammen, *Leven aan de rafelrand?* 106.

¹⁵⁵ Zie hoofdstuk 4: vrouwen onder de 40 konden enkele uren onderwijs volgen.

Tabel 1.1 Steekproef vonnissen tot opzending van vrouwen naar een RWI voor bedelarij en landloperij van vier arrondissementsrechtbanken 1886-1934

Rechtbank	Periode steekproef	Totaal aantal vonnissen tot opzending per rechtbank 1886-1934	Aantal vonnissen in de steekproef
Den Haag	1887-1931	401	195 ¹⁵⁶
Utrecht	1887-1931	248	121 ¹⁵⁷
Amsterdam	1887-1929 ¹⁵⁸	155	114 ¹⁵⁹
Heerenveen	1887-1909 ¹⁶⁰	122	103 ¹⁶¹
Totaal	1887-1931	926	533

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 1-5 (1886-1934).

Uit bovenstaande tabel blijkt dat 57 procent (926) van alle 1612 vonnissen voor bedelen en landlopen uitgesproken was door één van de bovengenoemde vier rechtbanken. Van deze 926 vonnissen zijn 533 (25 vonnissen zijn niet teruggevonden) opgenomen in de steekproef: een derde van alle vonnissen (1612) tot opzending voor bedelarij en landloperij in de periode 1886-1934. Ik heb geen steekproef getrokken uit de vonnissen van degenen die voor openbare dronkenschap vastzaten. Deze vonnissen werden uitgesproken door de kantongerechten. De vonnissen van de kantongerechten in Amsterdam, waaronder vele zaken over de opzending voor dronkenschap van de hier besproken vrouwen, zijn verloren gegaan.

Een derde bron vormen de dossiers van de vrouwen die om gratie vroegen. Deze bevatten informatie over de reden dat zij in de RWI terecht waren gekomen. Zij geven ook antwoord op de vraag hoe justitie en politie tegen hen aankeken en welke argumenten deze vrouwen naar voren brachten om hun verzoek gehonoreerd te krijgen. Minimaal 74 vrouwen hebben tussen 1886 en 1934 een gratieverzoek ingediend. Minimaal omdat alleen de gehonoreerde gratieverzoeken redelijk systematisch aangetekend zijn in de inschrijfregisters van de RWI. Minder consequent was het personeel van de RWI in het vermelden van afgewezen gratieverzoeken. Een aantal daarvan zijn gevonden via de inschrijfregisters, andere ben ik op het spoor gekomen via aanvullende bronnen. Waarschijnlijk zijn er veel meer verzoeken tot gratie gedaan dan in dit onderzoek betrokken zijn. Om die reden is er niets te zeggen over het totale aantal gratieverzoeken en al helemaal niet over de verhouding tussen wel en niet gehonoreerde verzoeken. In totaal is van 63 vrouwen een dossier gevonden. De analyse in

¹⁵⁶ Van de in totaal 201 vonnissen tot opzending in de steekproefperiode zijn zes niet teruggevonden in het archief van de arrondissementsrechtbank van Den Haag.

¹⁵⁷ Van de in totaal 128 vonnissen in de steekproefperiode zijn er zeven niet in het archief van de arrondissementsrechtbank van Utrecht teruggevonden.

¹⁵⁸ In de periode 1929-1931 heeft de rechtbank van Amsterdam geen vrouwelijke bedelaars en zwervers tot de RWI veroordeeld.

¹⁵⁹ Van de in totaal 124 vonnissen in de steekproefperiode zijn er tien niet in het archief van de arrondissementsrechtbank van Amsterdam teruggevonden.

¹⁶⁰ Na 1909 (in ieder geval tot 1934) heeft rechtbank van Heerenveen geen vrouwelijke bedelaars en zwervers tot de RWI veroordeeld.

¹⁶¹ Van de in totaal 105 vonnissen in de steekproefperiode zijn er 2 niet teruggevonden in het archief van de arrondissementsrechtbank van Heerenveen.

hoofdstuk 7 heeft betrekking op 70 dossiers omdat voor vier vrouwen meerdere dossiers zijn gevonden.¹⁶²

Als vierde omvangrijke bron zijn de dossiers van de vrouwen die waren overgeplaatst naar één van de drie rijkskrankzinnigeninrichtingen (RKI) geraadpleegd. Zij bieden inzicht in de vraag waarom zij in de RWI waren beland en in de reden van overplaatsing. Rond de laatste eeuwwisseling zijn psychiatrische dossiers bij sociale historici in de belangstelling komen staan als een belangrijke bron voor de ‘history from below’. Ook deze bieden, hoewel grotendeels via de aantekeningen van anderen, informatie over mensen die zelf nauwelijks geschreven bronnen hebben nagelaten. De bestudering van de dossiers zorgde daarbij ook voor meer aandacht voor contextuele factoren.¹⁶³ Tot medio twintigste eeuw bepaalden vooral de psychiaters welke informatie in de dossiers terechtkwam. Naast aantekeningen over het gedrag, de lichamelijke en psychische toestand van de patiënt en eventuele behandelingen, bevatten de dossiers standaard ‘staten van inlichtingen’. Dit waren voorgedrukte formulieren met vragen over onder meer de gezondheid van familie, opvoeding, eventuele ziekten, het tijdstip dat de eerste verschijnselen zich openbaarden, het beloop hiervan en de reden voor opname. Tot slot kwamen soms ook brieven van familieleden, statussen van instellingen waar de patiënt eerder had verbleven en andere correspondentie in het dossier terecht.¹⁶⁴

Zoals in tabel 1.2. te lezen is, waren in totaal 93 vrouwen rechtstreeks vanuit de RWI overgeplaatst naar één van de RKI’s, waarvan 92 vrouwen die voor bedelen en zwerven vastzaten. De dossiers van deze vrouwen zijn bewaard in het Noord Hollands Archief (NHA) in Haarlem (de rijkskrankzinnigeninrichting in Medemblik) en in het Brabants Historisch Informatiecentrum (de rijkskrankzinnigeninstellingen in Grave en Woensel) in Den Bosch. Deze dossiers zijn vooral interessant omdat zij, naast informatie over hun ziektes, meer kwalitatieve informatie geven over hun levensloop. Van de 93 overgeplaatste vrouwen zijn 78 dossiers teruggevonden. Daarnaast zijn ook negen dossiers gevonden van vrouwen die niet rechtstreeks vanuit de RWI, maar op een later of eerder moment in hun leven in een RKI belandden. De hierin gevonden informatie is, indien relevant, verwerkt in hoofdstuk 5 over het profiel van de RWI-vrouwen.

Tabel 1.2 Vrouwen vanuit de RWI naar een rijkskrankzinnigeninrichting overgebracht 1886-1934 uitgesplitst naar delict en periode

Overgeplaatste vrouwen	1886-1907	1907-1934	1886-1934
Bedelen en zwerven	53 (8%)	39 (22%)	92 (9%)
Openbare dronkenschap	1	-	1
Ontbrekende dossiers	2	13	15
Geraadpleegde dossiers	52	26	78

Bron: NL-HaNA, rijkswerkeninrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 1-5 (1886-1934).

¹⁶² Ik heb voor de gratieverzoeken geen tabel opgenomen. Een onderscheid tussen voor en na 1907 is hier minder relevant en er ontbreken (hoogstwaarschijnlijk) ook te veel verzoeken (van degenen die waren afgewezen) om iets over de verhouding tussen wel en niet gehonoreerd te kunnen zeggen.

¹⁶³ Joost Vijsselaar, *Het gesticht, enkele reis of retour* (Amsterdam 2010) 13-14.

¹⁶⁴ Vijsselaar, *Het gesticht*, 16-19.

De bestudeerde dossiers bevatten vrijwel altijd een intakeformulier van de betreffende RKI en een overdrachtsformulier (staat van inlichtingen) van de RWI. In dat laatste formulier is meestal de reden van overplaatsing te vinden en informatie over het ontstaan en beloop van de symptomen. De intakeformulieren van de RKI bevatten standaardvragen over levensloop, eventuele ziektes in het verleden, ouders en krankzinnigheid of andere ziektes in de familie. Deze informatie was ongetwijfeld van belang om de oorzaak van de psychiatrische aandoening te detecteren: omgevingsfactoren of erfelijkheid (of beiden).

De intakeformulieren (en de overdrachtsformulieren) zijn soms redelijk goed, maar regelmatig ook slecht ingevuld. Dit laatste kwam waarschijnlijk doordat de patiënt niet in staat was de vragen goed te beantwoorden en de gevraagde informatie niet elders te achterhalen was. Dat betekent dat de hoeveelheid informatie in de dossiers sterk wisselt en niet altijd betrouwbaar is, nog afgezien van de (subjectieve) interpretatie door arts of patiënt zelf. De omvang van de dossiers verschilt sterk: soms bevatten deze alleen een intakeformulier. Andere dossiers zijn omvangrijk: pagina's lange beschrijvingen van de geestestoestand van de patiënt en soms brieven van geraadpleegde instanties (een onderwijzer of dokter) of familie. Af en toe bevatten de dossiers brieven aan familieleden die blijkbaar nooit verstuurd waren. Alle brieven van de patiënten moesten namelijk ter goedkeuring aan de psychiater voorgelegd worden.¹⁶⁵ Een korte autobiografie van de patiënt, ongetwijfeld in opdracht van de arts geschreven, maakte eveneens vaak deel uit van de dossiers.

De aantekeningen van het Leidse damescomité, dat gelieerd was aan het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (NGZVG), vormen een laatste substantiële bron.¹⁶⁶ Dit damescomité bezocht de vrouwen in de RWI aan de vooravond van hun vertrek om hen te helpen bij hun terugkeer in de samenleving. De leden van dit comité hielden een register bij van deze ontmoetingen. Hun aantekeningen geven inzicht in de wisselwerking tussen de problemen en wensen van de ingesloten vrouwen en de oplossingen die in die tijd voorhanden waren. Het register loopt van 1892 tot 1918. Op basis van de aantekeningen in dit register is in 358 gevallen enig contact geweest tussen een RWI-vrouw en één van de leden van het comité. Van 278 vrouwen is de naam teruggevonden in het register waarvan 56 namen één of meerdere malen terugkomen. In zeven gevallen zijn vrouwen niet bij naam genoemd en in twee gevallen is de naam niet teruggevonden.

Ook de informatie in dit register is sterk wisselend van aard en incompleet. Ontslagdata worden bijvoorbeeld soms wel, maar vaker niet vermeld. De aantekeningen zijn niet altijd eenduidig te interpreteren. Regelmatig is onduidelijk of er sprake is geweest van hulp door het comité en zo ja, waaruit deze bestond. In bijna de helft van de casus werd volstaan met zeer korte mededelingen zoals 'gaat naar Utrecht', 'keert terug naar haar man', 'bezorgd', 'nog hechtenis', 'niets nodig', 'geen hulp gewenst' of 'als naaister naar Rotterdam'. Er zijn verwijzingen naar eerdere contacten die niet geregistreerd zijn. Zo duikt Antonia Hagelvlag in 1903 voor het eerst op in het register van het comité met de aantekening: '17e maal [...], meerdere malen voortgeholpen zonder resultaat dus deden we er niets aan.'¹⁶⁷ Dit betekent dat er met meer vrouwen (en vaker) contact geweest was dan het register vermeldt. Dit blijkt ook

¹⁶⁵ Noord-Hollands Archief (NHA), Haarlem, toegang 88 Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik, inventaris 101.

¹⁶⁶ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081.

¹⁶⁷ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, nummer 86.

uit de jaarverslagen van het NGZVG. Het verslag over 1895 meldt bijvoorbeeld dat het Leidse comité 48 vrouwen heeft geholpen met kleding of een kleine geldelijke gift, terwijl in dat jaar slechts elf vrouwen in het register van het damescomité vermeld staan.¹⁶⁸

Aanvankelijk zijn de aantekeningen per vrouw genummerd, maar later gaan vaak meerdere vrouwen schuil achter één nummer. De periode 1909 tot eind 1912 ontbreekt: ‘na geruime tijd wil het damescomité van zedelijke verbetering van gevangenen het inschrijven in dit register hervatten en begint met P. Nierstrasz.’¹⁶⁹ Een reden voor dit intermezzo is niet gegeven. Dit betekent niet dat er in die periode geen contact was geweest. In het jaarverslag over 1911 staat over het Leidse Comité bijvoorbeeld te lezen:

Wij bezochten geregeld op onze beurt de uitgaande vrouwen der Rijkswerkinrichting, zij bedankten op enkelen na voor onze hulp, wel waren zij gevoelig voor ons bezoek en onze toespraken. Eén vrouw wenschte in Rotterdam te gaan wonen, zou door bemiddeling van het Heilsleger waar wij een kleine tegemoetkoming voor beloofden, Rotterdams burgeres worden maar spoedig bleek dat haar geestvermogens zóó ziek waren dat zij in inrichting van rijkswege is geplaatst.¹⁷⁰

Slechts een deel van de vrouwen wier straftijd was afgelopen in de periode dat het comité actief was, komt voor in het register. Vanaf de startdatum van de aantekeningen, half februari 1892, tot juni 1909 passeren 257 vrouwen de revue. In die periode kwamen 1200 vrouwen vrij (852 voor bedelen en landloperij en 348 voor dronkenschap): slechts ongeveer een vijfde van hen komt terug in de aantekeningen van het comité. Zoals boven aangegeven, hoeft dit niet te betekenen dat er in al die andere gevallen geen contact geweest was. De criteria op basis waarvan vrouwen in het register vermeld werden, zijn niet duidelijk. Het register bevat namelijk ook namen van vrouwen die geen hulp wilden of dit (in eigen ogen of in die van het comité) niet nodig hadden. Dat geldt ook voor vrouwen die alweer op de nominatie voor ‘wederopzending’ stonden, nog een andere straf moesten uitzitten of al geruime tijd vóór de datum van vrijlating overgeplaatst waren naar Medemblik. Het is aannemelijk dat één van de redenen voor het bijhouden van het register het bewijzen van het bestaansrecht van het comité was. Hiermee kon dit comité haar bijdrage aan de ‘zedelijke verbetering’ van de RWI-vrouwen aantonen en aanspraak maken op eventuele bijdragen van het NGZVG. Andere redenen kunnen zijn: inzicht in de problemen en behoeften van de vrouwen en de wens overzicht te houden van hun acties. Er is sprake van verschillende handschriften in het register. De onvolledigheid van de notities en de aanwijzingen dat meer vrouwen hulp ontvangen hadden dan was aangetekend, duiden erop dat het comité het verlenen van daadwerkelijke hulp belangrijker vond dan een grondige registratie hiervan.

Vanaf 1913 tot april 1918, het tijdstip waarop de aantekeningen stoppen, zijn er relatief veel meer vrouwen terug te vinden in het damesregister: 101, bijna driekwart van de 137 vrouwen die vrijkwamen. In deze periode zaten veel minder vrouwen opgesloten zodat het wellicht gemakkelijker was om deze te ontmoeten of te registreren.

¹⁶⁸ BHIC, toegang 204, inv.nr. 3 (Jaarverslag 1895) 77.

¹⁶⁹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 137; Pauline Nierstrasz is één van de leden van het damescomité.

¹⁷⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 3 (Jaarverslag 1911).

Tabel 1.3 Aantal RWI vrouwen genoemd in het damesregister 1892-1918

Periode (in register van het damescomité)	Totaal aantal ontslagen uit de RWI	Waarvan genoemd in het register van het damescomité
1892-juni 1909, waarvan:	1200	257 (21 %)
• Bedelen/landlopen	852	195
• Dronkenschap	348	60
• Niet gevonden		2
1913-maart 1918, waarvan:	137	101 (74%)
• Bedelen/landlopen	60	38
• Dronkenschap	77	56
• Anoniem		7
Totaal	1337	358 (27%)

Bron: BHIC, toegang 204, inventaris 2081: register met namen van vrouwen die na ontslag uit de rijkswerkinrichting werden begeleid door het damescomité.

De poging in hoofdstuk 9 tot kwantificering van de aard en omvang van de contacten geven daarom slechts bij benadering een beeld van de daadwerkelijk plaatsgevonden contacten. Deze is vooral bedoeld om een indicatie te geven van de relatie tussen het soort problemen dat uit het register naar voren komt en de door het comité geboden hulp of bedachte oplossingen. De gevonden informatie is vooral in kwalitatief opzicht interessant.

Ten slotte is onder andere via het *Algemeen Politieblad* (jaargangen 1886-1910) nagegaan welke vrouwen ook veroordelingen hadden voor andere delicten.

Er is dus sprake van een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve methodes (mixed methods), met de nadruk op het laatste. De combinatie van kwalitatieve en kwantitatieve benadering is cruciaal voor een goed begrip van de agency van vrouwen. Het levert een veel genuanceerder beeld op en beter inzicht in de sociaaleconomische en culturele omstandigheden die hieraan ten grondslag lagen.¹⁷¹ Het kwantitatieve materiaal laat zien dat er veel oude en zieke vrouwen in de RWI terechtkwamen. Voor een antwoord op de vraag waarom dat zo was zijn aanvullende, kwalitatieve bronnen nodig. Deze bieden de mogelijkheid de ervaringen en motieven van deze vrouwen vanuit meerdere invalshoeken te benaderen. Over ongeveer de helft van de vrouwen is in één of meerdere van de aanvullende bronnen extra informatie gevonden. In die gevallen is de gevonden informatie gebruikt om een completer beeld te krijgen. Deze methode staat bekend als triangulatie: het beantwoorden van onderzoeksvragen met behulp van meerdere bronnen die verschillende perspectieven bieden.¹⁷² Niet alle vrouwen komen in deze aanvullende bronnen voor. Het kwalitatieve bronnenmateriaal is bovendien verre van compleet en zeer wisselend in kwaliteit en omvang.

¹⁷¹ Manon van der Heijden, 'Explaining crime and gender in Europe between 1600 and 1900' in: Manon van der Heijden, Marion Pluskota, and Sanne Muurling eds., *Women's criminality in Europe, 1600-1914* (Cambridge 2020) 26-45, aldaar 26.

¹⁷² Catrien Bijleveld en Victor van der Geest, *Methoden en technieken van onderzoek in de criminologie* (Den Haag 2021) 88-89.

Met uitzondering van inschrijfregister drie zijn alle geraadpleegde bronnen openbaar toegankelijk. Inschrijfregister drie is tot 2030 beperkt openbaar omdat dit register tot 1954 loopt. Omdat mijn onderzoeksperiode in 1934 eindigt, is anonimiseren niet wettelijk verplicht. Zoals Laura Nys in haar proefschrift over jongeren die in een Belgische heropvoedingsinstelling voor jeugddelinquenten (1890-1965) terecht kwamen aangeeft, zijn er evenveel argumenten die tegen, als die voor anonimiseren pleiten.¹⁷³ Consideratie voor de gevoelens van eventuele nazaten kan een overweging zijn. Deze kunnen echter zowel positief als negatief zijn. In mei 2008 kopte het *Nederlands Dagblad* dat meer dan een miljoen Nederlanders, waaronder vele bekende schrijvers en politici, een voorouder hebben die in Veenhuizen vertoefd heeft.¹⁷⁴ Ook uit de populariteit van televisieprogramma's zoals *Verborgen Verleden* blijkt dat er veel interesse in het verleden van voorouders bestaat. Naar aanleiding van eerder gepubliceerde artikelen hebben enkele nazaten informatie opgevraagd over een voormoeder die in de RWI heeft gezeten. De vrouwen die in dit onderzoek centraal staan zijn inmiddels overleden. Dat geldt hoogstwaarschijnlijk ook voor hun directe nakomelingen. Het is aannemelijk dat emoties, naarmate verwanten verder van de betrokkenen afstaan, veel minder een rol spelen.

De vrouwen in deze studie hadden onevenredig vaak te kampen met armoede, ziekte, verlies en verdriet. Met hun in de ogen van tijdgenoten minder oorbare overlevingsstrategieën, toonden zij veerkracht en creativiteit. Anonimiseren suggereert, zoals de mening was van tijdgenoten, dat armoede en tegenslag aan henzelf te wijten waren (omdat zij onmatig en niet spaarzaam genoeg waren). Het veronderstelt bovendien dat zij die lijdzaam hadden moeten ondergaan. Dat een enkeling uit de bronnen in meer of mindere mate als onsympathiek naar voren kan komen, maakte hen niet wezenlijk verschillend van hun meer fortuinlijke tijdgenoten.

Mary Bosworth gaat in haar artikel 'The past as a foreign country' in op de methodologische problemen die komen kijken bij historisch onderzoek, in het bijzonder bij historisch-criminologische studies. Het gaat daarbij, zoals de titel impliceert, om het duiden van een in een andere tijd en plaats gebruikte taal waarin woorden en begrippen een andere betekenis kunnen hebben dan die wij er nu aan geven. Contextualiseren is daarom essentieel. Een andere belangrijke kwestie is dat de informatie incompleet is. Nog afgezien van het zoekraken van documenten, was de keuze om zaken op te tekenen en te archiveren ingegeven door de belangen, doelen en het perspectief van degenen die deze stukken opstelden. Bij criminologisch onderzoek waren dat bijvoorbeeld de rechtbanken, politiebureaus of verschillende overheden. Het perspectief van de gevangenen speelde daarin geen rol.¹⁷⁵ Tot slot spelen de visie en opvattingen van de onderzoeker die vanuit een geheel andere context het overgeleverde materiaal selecteert en beoordeelt een rol. Zijn of haar mening (en eventuele emoties) over de manier waarop actoren in het verleden handelden is eveneens van invloed.¹⁷⁶

¹⁷³ Laura Nys, *Het hart van Gabriel B. Jongeren en hun gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen voor jeugddelinquenten, 1890-1965* (Proefschrift Gent 2020) 32-35.

¹⁷⁴ Zie o.a. 'Een Drentse pauper als voorouder', *Nederlands Dagblad* (26 mei 2008) en 'Makkelijker zoeken in bevolkingsregister voormalige gemeente Norg: Had jij een voorouder in kolonie Veenhuizen?', *Dagblad van het Noorden* (30 juli 2020).

¹⁷⁵ Mary Bosworth, 'The past as a foreign country. Some methodological implications of doing historical criminology', *British Journal of Criminology* 41:3 (2001) 431-442, aldaar 434.

¹⁷⁶ Bosworth, 'The past', 437; Veerle Massin, 'Les archives psychiatriques: une occasion de saisir l'expérience du patient (Belgique, entre-deux-guerres)', *Santé mentale au Québec* 41:2 (2016) 83-100, aldaar 86.

Een recent voorbeeld is de discussie over slavernij of de Nederlandse (zogenoemde) politionele acties. In dat opzicht is geschiedonderzoek vergelijkbaar met culturele antropologie. Deze wetenschap moet ook zien om te gaan met meerdere perspectieven: dat van de bestudeerde mensen en dat van de onderzoekers zelf. Het verschil is dat wij niet kunnen communiceren met mensen uit het verleden en hooguit, als we geluk hebben, zoveel mogelijk bronnen voor zich en met elkaar kunnen laten spreken.

De manier waarop de verdachten zich presenteerden voor de rechtbank of bij de politie en de verhalen die zij vertelden, zijn meestal geen getrouwe weergave van hun werkelijke gevoelens en motieven. Dit is ook het geval als deze wel zo letterlijk mogelijk zijn opgetekend door de griffier. De doelen die zij wilden bereiken, zoals vrijspraak of opsluiting (dat in deze studie centraal staat), bepaalden hoe zij hun verhalen in de rechtbank vormgaven. Een voorbeeld hiervan is de studie van Nathalie Zemon Davies naar de verhalen, die veroordeelden in de zestiende eeuw in hun verzoeken om gratie aan de koning opdisten.¹⁷⁷ Dit vraagt om ‘close reading’ en ‘thick description’ of, in het Frans, ‘l’étude fine’: het toevoegen van zoveel mogelijk context aan de gebruikte teksten.¹⁷⁸

Opbouw dissertatie

Hoofdstuk 2 bevat een uitgebreid overzicht van de historiografie over agency en aanverwante concepten zoals ‘Eigensinn’. Op basis hiervan kom ik tot een definitie en operationalisering van het begrip agency die ik in de hoofdstukken 6 tot en met 9 toepas. Hoofdstuk 3 gaat in op de sociaaleconomische en maatschappelijke context: de structuur waarbinnen de agency van de RWI-vrouwen zich manifesteerde. Voor welke problemen stelde die hen en welke oplossingen maakte die tegelijkertijd mogelijk? Hoofdstuk 4 behandelt de specifieke institutionele context van de rijkswerkinrichtingen. Hoofdstuk 5 beschrijft het profiel van de RWI-vrouwen. Hoofdstuk 6 analyseert, op basis van een steekproef van de vonnissen, op welke wijze politie en justitie te werk gingen om te bepalen of opzending naar de RWI geboden was. Hoofdstuk 7 analyseert waarom en hoe sommige vrouwen, eenmaal in de RWI, op zoek gingen naar een weg uit de RWI. Hoofdstuk 8 beantwoordt de vraag waarom de RWI zoveel vrouwen (ongeveer tien procent) naar een RKI liet overplaatsen. Hoofdstuk 9 gaat in op de vraag waar de vrouwen na afloop van hun straftijd terechtwamen en geeft daarmee ook inzicht in welke alternatieve oplossingen in die tijd mogelijk of door de vrouwen gewenst waren. De aantekeningen van het damescomité vormen hiervoor de belangrijkste bron. Hoofdstuk 10 bevat de belangrijkste conclusies.

¹⁷⁷ Nathalie Zemon Davies, *Fiction in the archives. Pardon tales and their tellers in sixteenth century France* (Stanford 1987).

¹⁷⁸ Clifford Geertz, *The interpretation of cultures* (New York 1973); Bosworth, ‘The past’, 435; Massin, ‘Les archives’, 9.

Hoofdstuk 2. Agency: ook van toepassing op arme kwetsbare vrouwen?

Dit hoofdstuk biedt een overzicht van de verschillende definities en de historiografie van het concept agency. Op basis hiervan kom ik tot een definitie en operationalisering van het agency die behulpzaam is bij het beantwoorden van de centrale vraag in dit proefschrift. In hoeverre en op welke manier speelden de RWI-vrouwen een rol in hun eigen opsluiting en wat was mogelijk het effect daarvan op het overheidsbeleid en het regime in de RWI?

2.1 ‘Een vriendelijk tevreden oud vrouwtje die haast niet meer voortkon’: Engeltje Jans

Aan de vooravond van haar vertrek uit de rijkswerkinrichting kreeg Engeltje Jans Kuipers bezoek van het damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (NGZVB). Engeltje had haar termijn van drie jaar voor landlopen er bijna op zitten. Zij was voor de derde keer in de RWI en inmiddels 71 jaar oud. Het damescomité beschreef haar als een ‘vriendelijk tevreden oud vrouwtje, die haast niet meer voort kon, maar toch zich voorstelde naar Amsterdam te gaan en daar haar kostje met naaien te gaan verdienen.’¹⁷⁹

Deze beschrijving lijkt nauwelijks van toepassing op iemand die een straf uitzat voor luiheid. Hiermee lijkt Engeltje evenmin te beantwoorden aan de doelgroep die het rijk voor ogen moet hebben gehad toen het de bedelaarskolonies omvormde in rijkswerkinrichtingen. Ook deze casus roept de vraag op in hoeverre de vrouwen die onderwerp zijn van deze studie, zelf een aandeel hadden in hun opzending naar de RWI. Met andere woorden: was hier sprake van agency? En zo ja, kan dit concept de discrepantie verklaren tussen het gemiddelde profiel van de vrouwen die in de RWI terecht kwamen en de doelgroep die de overheid hiervoor op het oog had?

Voor het Engelse begrip ‘agency’ bestaat in het Nederlands geen equivalent. Het Engelse woordenboek geeft als vertaling: hulpmiddel ofwel datgene wat gebruikt wordt om een doel te bereiken.¹⁸⁰ De historiografie laat zien dat deze definitie raakt aan de kern van het begrip agency: handelen om een bepaald doel te bereiken, maar dat er tegelijkertijd nog heel veel meer over dit concept te zeggen valt. De vraag hoe agency zich verhoudt tot de structuren waarbinnen dat handelen zich afspeelt, staat daarin centraal. Dat laatste is een essentiële toevoeging omdat het eerste deel van de definitie zo breed is dat het tot een nietszeggend concept dreigt te verworden.¹⁸¹

Hieronder ga ik eerst in op de belangrijkste vragen die het bovengenoemde debat heeft opgeroepen. Vervolgens sta ik stil bij de rol die agency speelde in de overlevingsstrategieën van het armste deel van de bevolking in Europa tijdens de achttiende en negentiende eeuw:

¹⁷⁹ Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), Den Bosch, toegang 204 Algemene Reclasseringsvereniging en voorgangers, 1823 - 1986, Leiden afdeling genootschap inv.nr. 2081 register met namen van vrouwen die na ontslag uit de rijkswerkinrichting worden begeleid door het damescomité, 129.

¹⁸⁰ www.woordenboeken.nu, geraadpleegd op 24 juli 2023.

¹⁸¹ Megan Clare Webber, ‘Troubling agency. Agency and charity in early nineteenth-century London’, *Historical Research* 91:251 (2018) 116-136, aldaar 118.

pauper agency. Daarna komen verschillende vormen van pauper agency aan de orde. Hoe gender een extra dimensie aan agency toevoegt, komt ter sprake in paragraaf 2.4. Deze paragraaf vervolgt met te wijzen op het belang van context bij de analyse van de agency van criminele vrouwen. Tot slot kom ik op basis van de behandelde bouwstenen en theorieën tot een definitie en operationalisering van agency, die behulpzaam kan zijn bij de verklaring waarom zo'n zeer specifieke groep vrouwen in de RWI belandde.

2.2 Agency: verklaring waarom oude en zieke vrouwen in een rijkswerkinrichting belandden?

Het concept agency roept veel discussie op omdat het een enigszins ongrijpbaar begrip is. Hierover zijn diverse onderzoekers in de sociale en geesteswetenschappen het eens, ondanks verschillen in definitie, uitwerking en toepassing.¹⁸² Historici blijken agency vaak te gebruiken zonder aan te geven wat zij daaronder verstaan.¹⁸³ Ook in rechtshistorisch onderzoek duikt met enige regelmaat het begrip agency op. Hierbij is echter sprake van een zo verschillende betekenis in een zo verschillende context, dat het in dit bestek te ver voert om daar nader op in te gaan.¹⁸⁴

In de sociologische en sociaalpsychologische theorievorming over de levensloop wordt het begrip agency veelal gebruikt om verschillen in de levensloop van mensen te duiden die in min of meer dezelfde omstandigheden opgroeien. Het concept staat voor de invloed die individuen kunnen uitoefenen op hun levensloop binnen gestructureerde maatschappelijke paden. Daarbij is sprake van voortdurende interactie tussen deze individuen en hun omgeving.¹⁸⁵ Hiermee zetten deze wetenschappers zich af tegen andere stromingen binnen de sociologie die benadrukken dat het vooral de samenleving, de structuur is, die de identiteit en het gedrag van de mensen die daar deel van uitmaken bepaalt. De discussie over agency is onderdeel van het debat over structuur versus individu. Hierbij ligt het accent soms op de structuur en andere keren weer sterk op het handelen van individuen. Dit debat beperkt zich niet tot de sociologie, maar strekt zich uit tot diverse disciplines, waaronder linguïstiek, antropologie, psychologie, economie, demografie, filosofie én geschiedenis.¹⁸⁶ Belangrijke

¹⁸² Steven Hitlin en Glen H. Elder, 'Agency. An empirical model of an abstract concept', *Advances in life course research* 11 (2006) 33-67, aldaar 34; Tim Hitchcock and Robert Shoemaker, *London lives. Poverty, crime and the making of a modern city, 1690-1800* (Cambridge 2015) 17; Lyn M. Thomas, 'Historicizing agency', *Gender and History* 28:2 (2016) 324-339, aldaar 324; Webber, 'Troubling agency', 116-117.

¹⁸³ Anne Montenach and Deborah Simonton, 'Introduction. Gender, agency and economy. Shaping the eighteenth-century European town' in: Deborah Simonton and Anne Montenach, *Female agency in the urban economy. Gender in European towns 1640-1830* (New York 2013) 1-14, aldaar 4; Webber, 'Troubling agency', 116-118.

¹⁸⁴ Het betreft hier de principaal agenttheorie waarbij een persoon of organisatie – de agent – de bevoegdheid heeft beslissingen te nemen namens een andere persoon of organisatie: de principaal. De discussie spitst zich hier vooral toe op de (informatie-)voorsprong die de agent hiermee op de principaal heeft. Bron: <https://nl.wikipedia.org/wiki/principaal-agenttheorie>

¹⁸⁵ Hitlin e.a., 'Agency', 34; Lisa J. Crockett, 'Agency in the life course. Concepts and processes' in: Richard Dienstbier and Lisa Crockett, *Agency, motivation and the life course* (Nebraska 2002) 1-29, aldaar 2.

¹⁸⁶ Zie o.a. Laura M. Ahearn, 'Language and agency', *Annual Review of Anthropology* 30 (2001) 109-137.

denkers, die in het debat over agency versus structuur regelmatig opduiken, zijn de sociologen Anthony Giddens, Pierre Bourdieu en Michel de Certeau.

Met zijn structuratietheorie probeert Giddens agency en structuur met elkaar te verzoenen. Hij stelt dat sociale structuren tegelijkertijd beperkingen aan het handelen van individuen opleggen (en daarmee gericht zijn op reproductie van de bestaande structuur), als individuen in staat stellen verandering in deze structuren aan te brengen. De cruciale vraag is dan hoe sociale verandering tot stand komt: onder welke omstandigheden leidt menselijke actie tot verandering van de sociale structuur?

Anders dan bij Giddens, ligt de nadruk bij Bourdieu meer op reproductie dan op vernieuwing. Centraal in zijn theorie staat de habitus: het proces dat bepaalt hoe mensen zichzelf en hun omgeving waarnemen, interpreteren en daarbinnen handelen. Deze habitus verschilt al naar gelang de sociale groep waartoe men behoort. Volgens Bourdieu zijn mensen geneigd om te denken en handelen op een manier die het bestaande (ongelijke) sociale systeem reproduceert.¹⁸⁷

Hoewel de veelzijdige wetenschapper Michel de Certeau het woord agency niet gebruikt, heeft hij een belangrijke bijdrage geleverd aan de theorievorming over de relatie tussen structuren en de daarbinnen handelende, ‘agerende’, individuen.¹⁸⁸ Hij was één van de eersten die deze twee niet als tegengesteld aan elkaar zag, maar als delen van eenzelfde geheel die elkaar onderling beïnvloeden. In ‘L’invention du quotidien’ in het Engels vertaald als ‘The practice of everyday life’, maakt hij een onderscheid tussen strategie en tactiek. Tactiek staat voor de alledaagse handelingen binnen de van boven opgelegde strategieën: de structuren. Met hun tactieken verhouden individuen zich niet alleen tot de door de machthebbers ontwikkelde strategieën, zij eigenen zich deze ook toe door ze van nieuwe betekenissen te voorzien. Deze ‘consumenten’, zoals De Certeau hen noemt, zorgen op deze wijze voor ontelbare transformaties van en binnen de dominante culturele economie om deze aan te passen aan hun eigen doelen. Hierbij was geen sprake van planning of van langetermijndoelen, maar van het continue alert zijn op, en het grijpen van kansen zodra die zich voordeden door de zwakkeren in de samenleving.¹⁸⁹

Willemijn Ruberg gebruikt het concept tactiek van De Certeau in haar analyse van de getuigenissen van vrouwen in de rechtszaal bij verkrachtings- en kindermoordzaken. Zij toont aan hoe laatstgenoemden gebruik maakten van het (naast elkaar) bestaan van verschillende visies onder artsen en leken op de betekenis van menstruatie in de periode tussen 1750 en 1920. De overtuiging dat een ernstige schok de menstruatie kon doen stoppen, zetten zij bijvoorbeeld in als bewijs dat zij met geweld benaderd waren door de gedaagde.¹⁹⁰ In het geval van een verdenking van kindermoord probeerden zij bewijzen hiervan (zoals gevonden bloedsporen) te ontcrachten door te beweren dat deze het gevolg waren van een zeer ernstige menstruatie.¹⁹¹

¹⁸⁷ Ahearn, ‘Language and agency’, 117-118.

¹⁸⁸ Opgeleid als theoloog begaf hij zich op tal van wetenschappelijke terreinen waaronder filosofie, linguïstiek, antropologie, psychoanalyse, cultuursociologie en geschiedenis. Zie o.a. Koenraad Geldof & Rudi Laermans eds., *Sluipwegen van het denken. Over Michel de Certeau* (Nijmegen 1996) 12.

¹⁸⁹ Michel de Certeau, *The practice of everyday life*, vert. door Steven Rendall (Berkeley, Los Angeles and London 1984) xix.

¹⁹⁰ Willemijn Ruberg, ‘The tactics of menstruation in Dutch cases of sexual assault and infanticide, 1750-1900’, *Journal of Women’s History* 25:3 (2013) 14-37, aldaar 22.

¹⁹¹ Ruberg, ‘The tactics of menstruation’, 28

De theorieën van De Certeau, Bourdieu en Giddens zijn zeer behulpzaam in het verklaren van het voortbestaan van ongelijkheid. Dit geldt in veel mindere mate voor het verklaren van de manier waarop de bestaande structuren acties kunnen voortbrengen die leiden tot fundamentele verandering van deze structuren. De Certeau geeft daar echter een belangrijke aanzet voor.¹⁹² Door voort te bouwen op de door De Certeau aangereikte bouwstenen slagen Tim Hitchcock en Shoemaker er in hun boek *London lives* in dat wel te doen, waarover verderop meer.¹⁹³

In de geschiedwetenschap bouwen verschillende onderzoekers voort op, of zetten zich af tegen, eerdere theorieën. Het betreft hier zowel theorieën die ontwikkeld zijn binnen andere disciplines als binnen de geschiedwetenschap zelf. In onderstaand overzicht van de historiografie heb ik daarom gekozen voor een thematische benadering in plaats van een chronologische. De reden hiervoor is dat definities en toepassingen van agency binnen de diverse thema's sterk kunnen verschillen. Hierbij grijpen de betrokken onderzoekers niet altijd op dezelfde theoretici terug. Naast de vraag naar de relatie tussen agency en structuur en welke van deze twee primair van invloed is op de loop van de geschiedenis, staan in dit debat de volgende vragen centraal. Is agency voorbehouden aan mensen die over voldoende hulpbronnen beschikken (materieel, sociaal en fysiek)? Is er een verschil tussen agency en actie? In hoeverre onderscheidt agency zich van overlevingsstrategie (dit is vooral aan de orde bij 'pauper' en female agency)? Is er sprake van agency bij het benutten van speelruimte binnen de bestaande structuren of moet deze altijd gericht zijn op het veranderen van die structuren? Is het überhaupt mogelijk buiten de structuren te treden? En tot slot: is er uitsluitend sprake van agency als het beoogde doel gerealiseerd wordt?

Agency en de levensloop

In de theorievorming over agency in relatie tot de levensloop staan binnen de sociale wetenschappen over het algemeen mensen centraal die, qua sociale, fysieke en economische hulpbronnen, sterk verschillen van de vrouwen die het onderwerp van deze studie zijn. Jan Kok bouwt, in zijn onderzoek naar de agency van vrouwen in verschillende regio's (onder andere China, Japan, Afrika en Europa) in de periode 1850-2000, voort op de definitie van Steven Hitlin en Glen Elder. Deze sociale wetenschappers hebben een poging gewaagd om agency te vatten in een theoretisch en empirisch model. Zij zien 'self-efficacy' als een belangrijke component van agency, evenals optimisme. Hieronder verstaan zij het vertrouwen in het eigen vermogen om bepaalde handelingen tot een succesvol einde te brengen, gebaseerd op eerdere (succesvolle) ervaringen. Andere factoren zijn het vermogen tot langetermijnplanning en het kunnen beschikken over hulpbronnen.¹⁹⁴ De laatste twee elementen zijn voor een groot deel bepaald door onder andere gender, klasse en etniciteit in een bepaalde historische context. Laatstgenoemde factoren doen hun invloed niet alleen afzonderlijk gelden, maar kunnen elkaar

¹⁹² Ahearn, 'Language', 119.

¹⁹³ Hitchcock e.a., *London lives*, 20-21.

¹⁹⁴ Hitlin e.a., 'Agency', 41-43.

onderling versterken: een inzicht dat in de literatuur wordt gevangen in het begrip intersectionaliteit.¹⁹⁵

In navolging van Naila Kabeer, definieert Jan Kok agency als ‘the ability to define one’s goals and act upon them’. Het gaat daarbij niet om alledaagse acties en keuzes, maar om het stellen van lange(re) termijn doelen: om keuzes die de levensloop op middellange en langere termijn beïnvloeden. Voorbeelden hiervan zijn keuzes op het gebied van onderwijs, werk, mobiliteit, relaties en voortplanting.¹⁹⁶ Aanleiding voor Kok’s studie is de hypothese van de Indiase econoom en filosoof Amartya Sen dat agency, in het bijzonder die van vrouwen, een gunstige invloed heeft op de economische ontwikkeling van een land.¹⁹⁷ Kok heeft vooral gekeken naar de invloed van de familie (en de daarbinnen heersende normen en praktijken) in het versterken of beperken van de agency van vrouwen.

Net zoals Hitlin en Elder, ziet ook Kok self-efficacy als een cruciale eigenschap voor het bepalen van de doelen en wijst hij op het belang van langetermijnplanning. Agency houdt een voortdurende reflectie op acties en mogelijke alternatieven in. Hiermee is het een cumulatief proces: al doende leert men steeds meer. Om ook naar de gestelde doelen te kunnen handelen, zijn vervolgens hulpbronnen nodig. Deze kunnen zowel fysiek (gezondheid), economisch (inkomen, bezit) als sociaal (netwerk van familie en kennissen) van aard zijn. Steun van een sociaal netwerk kan een immaterieel (aanmoediging) en een materieel (geld of goederen) karakter hebben. Ook is enige onderhandelingsmacht noodzakelijk om iets voor elkaar te krijgen. Tot slot kunnen omgevingsfactoren agency versterken of in de weg staan. Voorbeelden daarvan zijn de bestuurlijke en wettelijke inrichting van de samenleving, de rol van de instituties die daarin opereren en bestaande familieverbanden. Deze vormen de context waarbinnen agency plaatsvindt. De heersende regels, formeel of impliciet, en de positie die mensen binnen al deze verbanden in een bepaalde tijd en plaats innemen, zijn bepalend voor de mate waarin en de wijze waarop agency mogelijk is.¹⁹⁸ In de hierboven behandelde visies lijkt

¹⁹⁵ Het begrip intersectionaliteit is voor het eerst gebruikt en als concept verder ontwikkeld door de Amerikaanse hoogleraar in de rechtsgeleerdheid Kimberlé Crenshaw in 1989. Zie onder andere Kimberlé Crenshaw, ‘Mapping the margins. Intersectionality, identity politics, and violence against women of color’, *Stanford Law Review* 43 (1991) 1241-1299.

¹⁹⁶ Naila Kabeer, ‘Resources, agency, achievements. Reflections on the measurement of women’s empowerment.’ *Development and Change* 30:3 (1999) 435-464, aldaar 428, geciteerd in Jan Kok, ‘Women’s agency in historical family systems’ in: Jan Luiten van Zanden, Auke Rijpma en Jan Kok, eds. *Agency, gender and economic development in the world economy 1850–2000: Testing the Sen hypothesis* (2017) 10-50, aldaar 12.

De definitie van agency als ‘the ability to define one’s goals and act upon them’ lijkt sterk op die van ‘vitaliteit’, als het vermogen ambities te stellen passend bij de levenssituatie en deze vervolgens te realiseren, gehanteerd in het onderzoek *Grijs is niet zwart wit* naar de wensen en behoeften van 55+’ers. Dit onderzoek is uitgevoerd door de Leyden Academy on Vitality and Ageing in opdracht van de Medical Delta (Samenwerkingsverband van academische instellingen en regionale overheden in Zuid-Holland) (Leiden 2013) 20. Treffend is dat het ook in het hierboven genoemde onderzoek om een categorie mensen gaat, namelijk ouderen (hoewel de ondergrens van 55+ wat laag lijkt gekozen), waarvan men over het algemeen veronderstelt dat zij niet veel agency hebben. Het onderzoek laat zien, dat ook tachtigers, ondanks eventuele fysieke beperkingen, nog goed in staat zijn realistische ambities te formuleren en deze te realiseren.

¹⁹⁷ Jan Luiten van Zanden, ‘Introduction’ in: Van Zanden e.a., *Gender and economic development in the world economy 1850–2000*, 1-9.

¹⁹⁸ Kok, ‘Women’s agency’, 12-13.

agency niet alleen met sociaaleconomische positie en hulpbronnen, met levenskeuzes en langetermijndoelen, maar ook min of meer samen te hangen met succes (als uitkomst).

2.3 Pauper agency

De vraag is of er ook sprake was van agency bij extreem arme en kwetsbare mensen in de negentiende eeuw, zoals de vrouwen in deze studie. Vervolgens is aan de orde hoe deze agency te detecteren is. Om te beginnen zal er vrijwel nooit sprake geweest zijn van een langetermijndoel: zij leefden van dag tot dag. Onderzoek naar hedendaagse armoede toont aan dat gebrek grote gevolgen heeft voor het denken, voelen en handelen van mensen. Langdurige armoede veroorzaakt stress en psychische problemen. Daarbij vermindert het gevoel van controle en lijkt ook het intellectuele vermogen aangetast (voor zover gemeten in intelligentietests die uiteraard cultureel bepaald zijn). Dit belemmert het nemen van langetermijnbeslissingen.¹⁹⁹ Ongetwijfeld gold dat ook voor arme mensen in het verleden. Het is uiterst plausibel dat de vrouwen in dit onderzoek zich niet bekommerden om een verder weg gelegen toekomst. Ze wisten soms niet eens waar ze de komende nacht zouden doorbrengen en of ze in staat zouden zijn om voldoende voedsel te vergaren. Zoals een quote in een ander hedendaags onderzoek naar armoede treffend weergeeft: ‘when the present is at stake, the future can be sacrificed’.²⁰⁰ De dagelijkse problemen waren voor veel van de RWI-vrouwen extra zwaar door ziekte en beperkingen. Dat wil echter niet zeggen dat zij niet in staat waren tot het nemen van kortetermijnbeslissingen of dat zij geen enkele optie hadden. Mogelijk waren bepaalde vaardigheden, nodig om te overleven, bij hen juist extra aangescherpt.²⁰¹

Anderson introduceert de term ‘streetwise’ in zijn onderzoek naar ‘Village Northton’ in Amerika. Hiermee verklaart hij hoe de bewoners van twee aangrenzende buurten in Philadelphia in de jaren tachtig van de vorige eeuw, erin slaagden zich staande te houden in een openbare ruimte vol onzekerheden en gevaren. Deze waren het gevolg van een sterke gentrificatie van de ene buurt (Village) en het afglijden van de andere, overwegend zwarte, buurt (Northton). Het verdwijnen van de werkgelegenheid in de industrie en het gelijktijdig wegvallen van traditionele rolmodellen in laatstgenoemde buurt waren hier debet aan. Deze context vormde een voedingsbodem voor drugsmisbruik, criminaliteit en seksisme. Gevolg was dat zowel witte als zwarte, zowel jonge als oude en zowel mannelijke als vrouwelijke bewoners in de openbare ruimte bang waren voor onbekende zwarte mannen. Een aantal van hen leerde hiermee om te gaan door de ontwikkeling van bepaalde vaardigheden. Deze stelden hen in staat hun omgeving snel in te schatten en te anticiperen op eventuele gevaren: zij werden streetwise.²⁰² Anderson laat de vraag in hoeverre deze vaardigheden ook in andere buurten van toepassing waren in het midden.

¹⁹⁹ Arnoud Plantinga, Marcel Zeelenberg, and Seger M. Breugelmans, *De effecten van armoede op voelen, denken en doen* (2018).

²⁰⁰ Deepa Narayan and Patti Petesch, *Voices from the poor from many lands. A compilation* (Oxford 2002) 184, geciteerd in Tim Hitchcock e.a., *London lives*, 18.

²⁰¹ Zie ook de inleiding van *London lives* van Hitchcock & Schoemaker die even verderop in deze paragraaf uitgebreid aan de orde komt. Zij stellen dat het voor arme Londenaren letterlijk van levensbelang was om de maatschappelijke context en de instituties die daar deel van uitmaakten goed te doorgronden.

²⁰² Elijah Anderson, *Streetwise. Race, class and change in an urban community* (Chicago/ London 1990), 1-6.

Luca Berardi daarentegen ziet deze juist als sterk buurtgebonden en daarmee als tijd- en plaatsgebonden. In zijn hedendaags onderzoek naar een buurt in Toronto met veel schietincidenten, spreekt hij daarom liever van ‘neighbourhood wisdom’.²⁰³ Kennis van de lokale fysieke omgeving (zoals de straten, parken en gebouwen) en de sociale aspecten waren essentieel om risico’s en gevaren te kunnen inschatten en daarop te anticiperen. De sociale aspecten betroffen het gedrag van de mensen in de buurt. Voorbeelden hiervan waren de routines van de politie of van anderen die een gevaar of juist bescherming konden betekenen.²⁰⁴ ‘Neighbourhood wisdom’ was vaak zo geïnternaliseerd en geautomatiseerd, dat veel mensen zich er nauwelijks bewust van waren.²⁰⁵ Ook in bovengenoemde gevallen ging het vrijwel altijd om overlevingsstrategieën voor de korte termijn. Terwijl deze strategieën de arme bewoners hielpen in leven te blijven, droegen zij niet bij aan (individuele) positieverbetering op een langere termijn. Zij bleven gevangen in dezelfde weinig benijdenswaardige sociaaleconomische positie, inherent aan het feit dat het hierbij om kortetermijndoelen ging.²⁰⁶ De arme inwoners in bovengenoemde studies zetten street- of neighbourhoodwisdom vooral in om gevaren af te weren.

Hitchcock and Shoemaker gebruiken in *London lives* niet de term streetwise. In hun beschrijving van de manier waarop de Londense paupers trachtten te overleven laten zij echter zien dat hiervoor vergelijkbare vaardigheden essentieel waren. Dit waren de vaardigheden die ervoor zorgden dat zij niet alleen bedreigingen konden afweren, maar ook de kansen die zich voordeden konden benutten. Hiertoe waren zij in staat dankzij een grondige kennis van de maatschappelijke en lokale context waarin zij leefden. Anders dan Berardi zien bovengenoemde onderzoekers daarbij ook effecten voor de langere termijn, niet zozeer voor de actoren zelf, maar voor het systeem. Omdat de acties van de Londense paupers het falen van het bestaande systeem blootlegden, riepen deze noodzakelijkerwijs een reactie op bij de elites.²⁰⁷

Street- of ‘neighbourhoodwisdom’, een bepaalde vorm van gewiekstheid door ervaring opgedaan, vormde mogelijk ook voor de RWI-vrouwen de bron van hun self-efficacy; het vertrouwen dat hun handelen tot het gewenste resultaat leidt. Het ligt voor de hand dat de vrouwelijke bedelaars en zwerfsters goed bekend waren met het functioneren van de armenzorg en het rechtssysteem. Zij wisten waarschijnlijk van welke wetten, maatregelen of instituties zij gebruik van konden maken in tijden van nood. Die kennis konden zij onderling uitwisselen. Recidivisten konden daarnaast gebruik maken van eerdere ervaringen.

Agency als overlevingsstrategie

Agency is een breder en mede daardoor vager begrip dan overlevingsstrategie. De agency van arme mensen stond vaak in dienst van hun overleving. Olwen Hufton heeft in haar onderzoek naar de armen in achttiende -eeuws Frankrijk aangetoond dat arme families om te overleven gebruik maakten van een veelheid aan strategieën en tactieken. Deze varieerden van legale tot

²⁰³ Luca Berardi, ‘Neighbourhood wisdom. An ethnographic study of localised street knowledge’, *Qualitative Sociology* (2020) 1-22, aldaar 2.

²⁰⁴ Berardi, ‘Neighbourhood wisdom’, 11-12.

²⁰⁵ Ibidem, 16.

²⁰⁶ Ibidem, 19.

²⁰⁷ Hitchcock e.a., *London lives*, 20.

illegale acties: een ‘economy of makeshift’ of scharreleconomie.²⁰⁸ In principe droegen vrijwel alle gezinsleden bij aan deze scharreleconomie.²⁰⁹ Ook de ambities van de armen in Frankrijk waren noodzakelijkerwijs beperkt.²¹⁰ Maar dat velen van hen erin slaagden om überhaupt te overleven noemt Hufton ‘a triumph of human ingenuity’.²¹¹ Andere onderzoekers hebben eveneens aangetoond hoe de armen in verschillende landen en tijden gebruik maakten van een divers palet aan acties om het hoofd boven water te houden, al naar gelang de mogelijkheden die zich voordeden.²¹² Heather Shore toont aan dat de scheidslijn tussen arm en crimineel niet altijd zo scherp te trekken was als tijdgenoten meenden. Prostitutie, diefstal en bedelen vormden voor veel arme Londenaren in de eerste helft van de achttiende eeuw meestal een aanvulling op inkomsten uit werk.²¹³ Lis en Soly concludeerden dat de achttiende-eeuwse verzoeken om opname van onhandelbare familieleden in een psychiatrische instelling in de zuidelijke Nederlanden deel uitmaakten van een overlevingsstrategie.²¹⁴

Overlevingsstrategie impliceert een weloverwogen plan, zoals Theo Engelen stelt in zijn kritische reflectie op het gebruik van dit concept om het (demografisch) gedrag van families te verklaren. Het is onwaarschijnlijk dat arme families in tijden van gebrek ruimte hadden voor een uitgebreide afweging van meerdere opties. Om die reden is het wellicht beter om te spreken over overlevingstactieken. Bovendien konden aan het gesignaleerde gedrag van arme gezinnen heel andere motieven ten grondslag hebben gelegen, dan het resultaat van hun keuzes achteraf suggereert.²¹⁵ Dit probleem signaleert Jan Kok eveneens: dat historici ‘de doelen van individuen en gezinnen alleen kunnen afleiden uit de eindresultaten van hun handelingen’.²¹⁶ Dat mensen in een penitentiaire inrichting zoals de RWI terecht kwamen omdat zij daar zelf op aangestuurd hadden, lijkt op het eerste gezicht echter niet de meest logische verklaring. Evenmin ligt het voor de hand dat politie en justitie oude en zieke vrouwen actief zouden vervolgen met als doel hen naar de RWI op te zenden. Zonder het profiel van deze vrouwen, de context van de samenleving waarin zij leefden en de agency van alle verschillende betrokkenen in ogenschouw

²⁰⁸ Bjørn Gallée en Jaap Ligthart, ‘Gelegenheid maakt de dief. De inzet van vermogenscriminaliteit als overlevingsstrategie in Rotterdam, 1812-1820’, *Stadsgeschiedenis* 10 (2015) 117-132, aldaar 117.

²⁰⁹ Catherina Lis en Hugo Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw* (Turnhout 1990) 7.

²¹⁰ Olwen Hufton, *The poor of eighteenth-century France 1750-1789* (Oxford, 1974) 356.

²¹¹ Hufton, *The poor*, 367.

²¹² Zie o.a. Jan Kok, Kees Mandemakers en Henk Wals, ‘City Nomads. Changing residence as a coping strategy, Amsterdam, 1890-1940’, *Social Science History* (2005) 15-43; Stephen King and Alannah Tomkins, *The poor in England 1700-1850: An economy of makeshifts* (Manchester 2003); Jeremy Boulton, ‘“It is extreme necessity that makes me do this”. Some “Survival strategies” of pauper households in London’s West End during the early eighteenth century’, *International Review of Social History* 45:S8 (2000) 47-69; Catharina Lis and Hugo Soly, ‘“Total institutions” and the survival strategies of the laboring poor in Antwerp, 1770-1860’ in: Peter Mandler ed., *The uses of charity. The poor on relief in the nineteenth-century metropolis*, (Philadelphia, 1990) 38-67.

²¹³ Heather Shore, ‘Crime, criminal networks and the survival strategies of the poor in early eighteenth-century London’ in: Steven King and Alannah Tomkins, eds., *The poor in England 1700-1850. An economy of makeshifts* (Manchester 2003) 137-165.

²¹⁴ Catharina Lis & Hugo Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18e eeuw* (Turnhout, 1990)

²¹⁵ Theo Engelen, ‘Labour strategies of families. A critical assessment of an appealing concept’, *International Review of Social History* (IRSH) 47:3 (2002) 453-464.

²¹⁶ Jan Kok, ‘Evaluatie. Het onderzoek naar gezinsstrategieën’ in: Jan Kok, Ad Knotter, Richard Paping en Eric Vanhaute, *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw* (Groningen/ Wageningen 1999) 231-240, aldaar 231.

te nemen is niet te verklaren waarom vrouwen in een RWI terecht kwamen. Ondanks dat de doelen en acties van arme mensen vaak in dienst van hun overleving stonden, prefereer ik het bredere concept agency omdat het ruimte biedt voor meerdere doelen en acties dan uitsluitend gericht op overleving. Afhankelijk van een verandering in hun omstandigheden konden arme mensen hun agency ook aanwenden voor andere doelen.

History from below

De hernieuwde aandacht in de laatste decennia voor de ervaringen van ‘gewone’ mensen, door Tim Hitchcock aangeduid als een *new history from below*, legt ook de agency van deze groepen (weer) bloot. De publicatie van de Pauper letters, waar ik even verderop uitgebreider bij stil sta, heeft aan deze oplevende belangstelling in belangrijke mate bijgedragen. Deze brieven laten zien dat mensen die behoorden tot de onderste lagen van de samenleving wel degelijk invloed konden uitoefenen op het beleid van de autoriteiten en zelfs in staat waren het systeem te manipuleren.²¹⁷ Ook Rik Vercammen heeft zich in zijn proefschrift over de Belgische landlopers in belangrijke mate door de *new history from below* laten inspireren.²¹⁸

Eén van de uitzonderingen op de heersende stroming binnen de geschiedwetenschap van de tachtiger en negentiger jaren en min of meer het equivalent van de Engelse ‘history from below’ vormt de Duitse *Alltagsgeschichte*. Ook deze trachtte de agency van ‘gewone’ mensen in beeld te brengen door oog te hebben voor hun alledaagse ervaringen, meestal in de vorm van microgeschiedenissen. Belangrijke vertegenwoordigers van deze stroming zijn Alf Lüdtke en Hans Medick die vooral (eind) jaren tachtig en negentig publiceerden.²¹⁹ *Alltagsgeschichte* gaat over het leven van ‘gewone’ mensen maar behelst meer dan het blootleggen van de alledaagse strijd om het bestaan. Via een reconstructie van het leven van alledag voeren de ‘Alltagshistorici’ de hoofdrolspelers in deze geschiedenissen tegelijkertijd als object en als subject op. Zij laten zien dat ‘gewone’ mensen de wereld om hen heen niet slechts ondergingen, maar zich deze tegelijkertijd toe-eigenden (aneignen) en daarmee ook veranderden. *Alltagsgeschichte* was een reactie op de historische ‘Sozialwissenschaft’. Deze richtte zich op de analyse van de grote historische processen zoals kapitalisme, industrialisatie, staatsvorming, bureaucratisering en natievorming. Hierdoor was er nauwelijks oog voor de rol die mensen van vlees en bloed daarin speelden. Deze benadering veronachtzaamde in de ogen van Alf Lüdtke de vele lagen die besloten lagen in het dagelijks handelen en de betekenis daarvan voor de grote structurele veranderingen.²²⁰

Lüdtke introduceert het concept *Eigensinn* in zijn onderzoek naar de cultuur van arbeiders in een Duitse fabriek, om aan te geven dat het handelen van deze arbeiders meer facetten had dan te vangen zijn in de tegenstelling verzet versus gehoorzaamheid. Lüdtke verstond onder *Eigensinn* al die handelingen die gericht zijn op ontduiking, oprekking,

²¹⁷ Tim Hitchcock, ‘A new history from below’, *History Workshop Journal* 57 (2004) 294-298.

²¹⁸ Rik Vercammen, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijksweldadigheidskolonies (1870-1930)* (Proefschrift Vrije Universiteit Brussel 2014) 18-21.

²¹⁹ Alf Lüdtke, *Alltagsgeschichte zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen* (Frankfurt am Main 1989); Alf Lüdtke, ‘Cash, coffeebreaks, horseplay. Eigensinn and politics among factoryworkers in Germany circa 1900’ in: Michael Hanagan and Charles Stephenson eds., *Confrontation, class consciousness, and the labor process. Studies in proletarian class formation* (Connecticut 1886) 65-95.

²²⁰ Lüdtke, *Alltagsgeschichte*, 12.

herinterpretatie of het negeren van de regels. Hiermee creëerden de fabrieksarbeiders ruimte voor zichzelf, door afstand te nemen van zowel het fabrieksproces als de dagelijkse strijd om het bestaan. Deze handelingen waren divers en dubbelzinnig en vonden niet plaats in de officiële pauzes, maar tijdens de werktijd in de vorm van illegale werkonderbrekingen. Voorbeelden hiervan waren fysieke stoeipartijen op de werkvloer, zomaar rondlopen, een hazenslaapje doen in afwachting van een nieuwe opdracht en vaak en langdurig de wc bezoeken. Het ging om gedrag dat zowel een vorm van zelfexpressie was, als een uitdrukking van de kameraadschap met andere arbeiders. Meestal was hierbij geen sprake van het gericht najagen van specifieke materiële doelen of van verzet. De grenzen tussen *Eigensinn* en georganiseerd verzet waren evenwel niet altijd scherp te trekken. Soms leidde de broederschap op de werkplaats tot het collectief afdwingen van vrijheden, zoals toestemming om de draaibanken alvast gedurende de werktijd te reinigen.²²¹ Het begrip *Eigensinn*, met zijn nadruk op het ten eigen bate oprekken of ontduiken van de in een bepaalde context bestaande formele regels, vertoont overeenkomsten met het begrip *agency* in de Engelse *history from below*. Een andere vorm van indirect verzet, signaleert James Scott in zijn antropologisch veldonderzoek onder arme boeren in een klein dorp in Maleisië. Zij verweerden zich met allerlei verborgen en subtiele acties, ‘weapons of the weak’, tegen de rijke grondeigenaren die hun bestaan bedreigden.²²²

De pauperbrieven

Historici zijn bij het schrijven van een geschiedenis van onderop vaak afhankelijk van informatie van derden. Een uitzondering op het gebrek aan geschriften van de betrokkenen zelf vormen de vroegmoderne *pauperletters*. Dit waren brieven die elders woonachtige Engelse armen stuurden aan de armbesturen in de gemeente waar zij oorspronkelijk vandaan kwamen. Onder de oude Poor Law (tot 1834) hadden alle gemeenten in Engeland de wettelijk plicht ‘hun’ armen te ondersteunen.²²³ In ‘Paupers Letters as a Source’ staat Steven King stil bij de kanttekeningen die te maken zijn bij het gebruik van de *pauperletters* als historische bron. Allereerst is de leesbaarheid door fonetische spelling en gebrek aan interpunctie problematisch. Daarnaast bevatten de brieven vaak formele frasen of standaardzinnen. De oorzaak hiervoor was dat analfabeten voor het schrijven van een verzoek om ondersteuning een beroep moesten doen op derden. Desondanks blijkt uit de diverse analyses dat het goed mogelijk is de intenties achter de formuleringen bloot te leggen. Dat niet alle brieven door de betrokkenen zelf geschreven waren, hoeft niet te betekenen dat deze niet de gevoelens, ervaringen en retoriek van de betrokkenen uitdrukten.²²⁴ Bovendien waren het vaak verwanten, burens of kennissen op wie de armen een beroep deden als zij zelf niet konden schrijven: mensen die behoorden tot dezelfde sociale klasse.²²⁵

²²¹ Ludtke, ‘Cash, coffeekbreaks, horseplay’, 78-82.

²²² James Scott, *Weapons of the weak. Everyday forms of peasant resistance* (New Haven 1985).

²²³ Thomas Sokoll, ‘Negotiating a living: Essex pauper letters 1800-1834’, *International Review of Social History* 45 (2000) 19-46, aldaar 21.

²²⁴ Steven King, ‘Pauper letters as a source’, *Family and Community History* 10:2 (2007) 167-170, aldaar 168.

²²⁵ King, ‘Pauper letters as a source’, 168; Sokoll, ‘Negotiating a living’, 29.

Een derde kwestie betreft de representativiteit van de brieven voor alle paupers, inclusief zij die wel aanspraak konden maken op armenzorg in de gemeente waarin zij woonden. Uit onderzoek blijkt echter dat slechts een kleine minderheid van de paupers zijn of haar hele leven in dezelfde plaats doorbracht.²²⁶ Daarbij blijkt dat in de bronnen die inzicht bieden in de door hen mondeling gevraagde armenzorg sprake is van eenzelfde retoriek.²²⁷ Een laatste probleem is in hoeverre de brieven niet alleen een weerspiegeling vormen van de wijze waarop paupers om hulp vroegen, maar ook een waarheidsgetrouw beeld geven van hun omstandigheden. Uit de rapporten van de toezichthouders die periodiek de situatie van de briefschrijvers ter plaatse inspecteerden, blijkt echter dat de informatie in de brieven vrijwel altijd klopte.²²⁸

De *pauperletters* zijn interessant, aldus Thomas Sokoll, niet zozeer om wat de armen vroegen, maar vooral vanwege de manier waarop zij de verlangde ondersteuning vroegen.²²⁹ In zijn analyse staan de 270 brieven centraal die in Londen wonende paupers naar de armbesturen in Essex stuurden, waar zij oorspronkelijk vandaan kwamen. Deze brieven tonen aan dat de armen in kwestie zich heel goed bewust waren van hun onderhandelingspositie. Niet zelden dreigden zij bijvoorbeeld terug te komen naar hun officiële domicilie van onderstand als het betreffende armbestuur de gevraagde steun weigerde. Omdat dit vaak een kostbare aangelegenheid was, konden zij er vrij zeker van zijn dat de armenzorgbestuurders deze optie zouden verwerpen.²³⁰ Ook wezen zij er regelmatig op dat de kans om werk te vinden in hun huidige domicilie veel groter was, vooral als sprake was van tijdelijke werkloosheid. Anderen brachten naar voren dat de onderhoudskosten veel hoger waren als zij naar hun oorspronkelijke gemeente terugkeerden. De armbesturen moesten henzelf en hun kinderen dan laten opnemen in een armenhuis.²³¹

De armen bleken niet alleen goed op de hoogte van de wettelijke bepalingen, maar ook van de financiële situatie en overwegingen van de armbesturen. Om bovengenoemde redenen maakten veel gemeenten onderling informele afspraken over de ondersteuning van elkaars armen. Dit kwam er meestal op neer dat de formele gemeente van onderstand de armen in hun nieuwe domicilie rechtstreeks of indirect ondersteunde.²³²

Een andere opvallende bevinding in het onderzoek naar de *pauperletters* vormen de vele verwijzingen naar (gebrek aan) kleding zonder dat een verzoek om kleding centraal stond in de brieven. Volgens Steven King hadden deze vooral een symbolische functie in het benadrukken van de armoede van de indiener. Tegelijkertijd moest het belang dat de armen aan kleding hechtten, aantonen dat zij behoorden tot de ‘deserving poor’: tijdgenoten associeerden lompen en incomplete kleding met de absolute onderklasse. Tot slot duikt het belang van (goede) kleding regelmatig op als voorwaarde om een betrekking te krijgen of te behouden. Dit verband tussen kleding en armoede, fatsoen en werk leefde heel sterk bij degenen die verantwoordelijk waren voor de uitvoering van de armenzorg. Dit blijkt uit het feit dat laatstgenoemden dit vaak

²²⁶ King, ‘Pauper letters as a source’, 169.

²²⁷ Steven King, “‘I fear you will think me too presumptuous in my demands but necessity has no law’”. Clothing in English pauper letters, 1800–1834’, *International Review of Social History* 54:2 (2009) 207–236, aldaar 212.

²²⁸ King, ‘Pauper letters as a source’, 167.

²²⁹ Sokoll, ‘Negotiating a living’, 42.

²³⁰ Ibidem, 28.

²³¹ Ibidem, 43–44.

²³² Ibidem, 24.

als argument opvoerden om verzoeken om (meestal) geld te honoreren.²³³ King ziet deze verwijzingen naar kleding vooral als een strategisch middel, als agency, van de zijde van de paupers. Opmerkelijk is ook dat vrijwel alle brieven begonnen met een verhandeling over hoe vreselijk de betrokkene het vond om de hulp van de armenzorg in te roepen en dat hij of zij er alles aan wilde doen om zo snel mogelijk weer op eigen benen te staan.²³⁴

In hun studie naar verzoeken om gedwongen opsluiting van familieleden in correctiehuizen en psychiatrische inrichtingen in vier vroegmoderne Vlaamse steden, signaleren Lis & Soly eenzelfde strategisch gebruik van de ‘taal van het gezag’. Lis en Soly betogen dat dit de reden was dat de stedelijke magistraten deze verzoeken zo vaak honoreerden. Door de verslechtering van hun economische omstandigheden waren arme families steeds minder in staat een onhandelbaar of deviant gezinslid thuis op te vangen. Daarbij kwam dat deze armen met het thuis houden van zich misdragende, overlast veroorzakende, dronken of zich prostituerende familieleden, ook het risico liepen de steun van de buurtbewoners te verliezen. Deze steun was vaak van wezenlijk belang voor hun overleving.²³⁵ De magistraten maakten zich vooral druk om zaken die de openbare orde of de arbeidsmoraal bedreigden. En niet toevallig formuleerden de indieners de redenen voor hun verzoeken om opsluiting in termen van openbare ordeproblemen. Door te verwijzen naar de heersende normen en waarden maakten zij het de magistraten uiterst lastig hun verzoeken af te wijzen. Daarbij kwam dat zowel de indieners van een verzoek om opsluiting, als de magistraten, baat hadden bij de correctie van overlast gevende stadsbewoners. Lis en Soly zijn van mening dat deze praktijken in de achttiende eeuw niet betekenden dat de lagere klassen zich de normen en waarden van de gezagsdragers hadden eigen gemaakt. Daarvoor waren de teksten in de verzoeken naar hun mening te selectief. Deze benadrukten uitsluitend die zaken, waarvan zij verwachtten dat dit de magistraten tot een gunstige beschikking zou verleiden.²³⁶ Het waren de omstandigheden die hen ertoe brachten hun overlevingsstrategieën aan te passen.

Bij verwijzingen naar heersende normen hoeft niet altijd sprake te zijn van een bewuste strategie of tactiek. Het kan uiteraard ook het gevolg zijn van internalisering van die normen. Norbert Elias zag de moderne Westerse samenleving, waarin sprake was van een groeiende aversie tegen lichamelijke functies en het toebrengen van letsel, als de uitkomst van een zeer geleidelijk proces. Dit civilisatieproces was sterk verweven met het proces van staatsvorming, verstedelijking en industrialisatie.²³⁷ De daardoor toegenomen wederzijdse afhankelijkheid tussen mensen en steden vroeg om meer zelfbeheersing, orde en discipline. De aanvankelijk van buiten opgelegde normen en waarden werden volgens hem door steeds meer groepen

²³³ King, “I fear you will think me too presumptuous”, 216-220; Peter Jones, “I cannot keep my place without being deascent”. Pauper letters, parish clothing and pragmatism in the south of England, 1750-1830”, *Rural History* 20:1 (2009) 31-49.

²³⁴ King, “I fear you will think me too presumptuous”, 221.

²³⁵ Lis & Soly, *Te gek om los te lopen*, 126 en 217-218.

²³⁶ Ibidem, 168-172.

²³⁷ Norbert Elias, *Het civilisatieproces I en II. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*, vert. Willem Kranendonk en anderen, deel 1 en Han Israëls, deel 2 (vierde druk Utrecht 1984). Zie ook Jan Adriaan van der Maas, *Over beschaving en bedeling. De gemeentelijke armenzorg in Amsterdam tussen beschaven en bureaucratiseren van 1870-1940* (Dissertatie Utrecht 2021) 11-12.

geïnternaliseerd.²³⁸ Het is soms moeilijk om een helder onderscheid te maken tussen gedrag dat het gevolg is van het bewust inspelen op de normen van anderen en gedrag dat het gevolg is van internalisering van die normen.

Mogelijk was er sprake van een grijs gebied waarin het inspelen op deze normen, als een bewuste tactiek geleidelijk uitmondde in internalisering. Van echte internalisering was wellicht pas sprake toen, met de stijging van de algehele welvaart, de verschillen tussen bevolkingslagen verkleinden. Hierdoor gingen ook de allerarmsten zich als onderdeel van dezelfde samenleving als hun meer fortuinlijke medemensen beschouwen en voelden de oorspronkelijk door anderen opgelegde normen wellicht steeds natuurlijker aan.²³⁹ Ali de Regt beschrijft hoe de beter betaalde en geschoolde arbeiders zich meer en meer conformeerden aan de normen en waarden van de midden- en hogere klassen. Daarmee wilden zij zich onderscheiden van de ongeschoolde dagloners. Waar Elias het beschavingsproces als de uitkomst van een geleidelijke en min of meer autonome ontwikkeling ziet, interpreteert De Regt deze (mede) als een gevolg van de gerichte ‘beschavingsactiviteiten’ van de beter gesitueerden. Zij waarschuwt er echter voor deze invloed niet te overschatten. Bovendien hoefde de combinatie van hulp en disciplineren niet altijd te betekenen dat er sprake was van een belangentegenstelling. De Regt sluit niet uit dat degenen op wie de beschavingsactiviteiten zich richtten deze ook regelmatig inzetten voor eigen doeleinden.²⁴⁰

Overlappende belangen

Antoon Vrints deed onderzoek naar publiek geweld in de eerste helft van de twintigste eeuw in Antwerpen. Hij signaleert dat het invoeren van de hulp van de politie bij het beslechten van conflicten door de bewoners van de volkswijken, niet altijd betekende dat laatstgenoemden de waarden en normen van de politie deelden. Het betekende vooral dat politie en buurtbewoners op dat moment eenzelfde belang hadden. Hij wijst erop dat de acceptatie van het optreden van de politie altijd voorwaardelijk was en afhankelijk van de context. Betrof het lijdend voorwerp van de interventie een buitenstaander of iemand met een slechte reputatie in de buurt, dan kon de politie op meer steun onder de plaatselijke bevolking rekenen dan wanneer het ging om iemand die goed ingebed was in het plaatselijke netwerk. Bovendien moest de politie bij pogingen tot het beslechten van conflicten voldoende flexibiliteit tonen en rekening houden met de normen en opvattingen van de omgeving.²⁴¹ Er bestond geen strakke dichotomie tussen aanpassing en verzet. De mogelijkheid om sociaal-politieke interventies in te passen in hun eigen bestaansstrategieën was bepalend voor de acceptatie hiervan door de buurtbewoners.²⁴² Tot slot blijkt dat de aanvaarding van hulp door de politie niet evenredig verdeeld was binnen de diverse lagen van de bevolking. De laagste bevolkingsgroepen waren het sterkst

²³⁸ Herman Franke, ‘The rise and decline of solitary confinement. Social-historical explanations of long-term penal changes’, *British journal of criminology* 32 (1992) 125-143, aldaar 133.

²³⁹ Het proces van civilisering van de arbeidersklasse is onder andere uitgebreid geschreven door Ali de Regt in *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-194; een historisch-sociologische studie* (derde druk; Amsterdam 1986).

²⁴⁰ De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 244.

²⁴¹ Antoon Vrints, *Het theater van de straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2011) 80-84.

²⁴² Vrints, *Het theater van de straat*, 221-222.

vertegenwoordigd onder degenen tegen wie aangifte was gedaan. Zelf vroegen zij zelden om een interventie van de politie.²⁴³

Evenals De Regt ziet Vrints bij de (potentiële) sociale stijgers onder de lagere bevolkingsgroepen een geleidelijke overname van de mores en gedragingen van de midden- en hogere klassen. Hij spreekt in dit verband over een ‘toe-eigening van het burgerlijke respectabiliteitsmodel’.²⁴⁴ Dit proces kwam in de eerste helft van de twintigste eeuw in een stroomversnelling. In die periode stegen de kansen voor sociale mobiliteit sterk door uitbreiding van onderwijs en sociale wetgeving en dankzij economische voorspoed. Hierdoor sloot ‘het burgerlijk respectabiliteitsmodel’ met zijn ideologie van kostwinnerschap en huiselijkheid meer en meer aan bij de belangen en ambities van steeds grotere groepen mensen. Zij vormden een vruchtbare bodem voor de beschavingsoffensieven die binnen de verschillende zuilen plaatsvonden. De verschillende zuilen, inclusief de socialistische, propageerden grotendeels dezelfde fatsoensnormen: alcoholmatiging of -onthouding, kuisheid, zelfbeheersing en gezinsleven.²⁴⁵

Hoewel Elias zich niet uitliet over de invloed van het beschavingsproces op de aanpak van criminaliteit, hebben zowel Pieter Spierenburg als Herman Franke zich door zijn theorie over het civilisatieproces laten inspireren in hun geschiedschrijving van het gevangeniswezen. In de toenemend anonieme steden was verbanning van de zogenaamde ‘undeserving poor’, de bedelaars, prostituees en zwervers, niet langer een optie. Datzelfde gold voor lijfstraffen door de sterkere afkeer van geweld. Hierdoor raakte de opsluiting van de ‘onaangepasten’ en criminelen steeds meer in zwang.²⁴⁶

Gelegenheidscoalities

In de *Pauperletters* staat vooral de agency van de fatsoenlijke armen centraal, of in ieder geval van degenen die redelijkerwijs aanspraak konden maken op die titel. Anders dan in de eerdergenoemde definitie van Kok, is hier uitdrukkelijk sprake van kortetermijndoelen: het verkrijgen van hulp, meestal in de vorm van geld. Datzelfde is het geval bij de paupers in het onderzoek van Hitchcock en Shoemaker. Ook zij tonen in *London lives* overtuigend aan dat de armen in vroegmodern Londen, waaronder ook de allerarmsten en minder respectabele armen, beschikten over agency. Zij gaan daarbij nog een stap verder door te stellen dat deze paupers niet alleen in staat waren de instituties die zij op hun weg ontmoeten ten eigen voordele aan te wenden, maar dat zij er daarmee tegelijkertijd (onbewust) in slaagden deze geleidelijk te veranderen.²⁴⁷ In de visie van Hitchcock en Shoemaker slaagden de paupers van Londen daardoor te beter in omdat zij per definitie gericht waren op kortetermijndoelen. Het was bijvoorbeeld gemakkelijker voor een rechter om in een individueel geval een uitzondering te maken, dan wanneer deze zich geconfronteerd zag met collectieve actie zoals opstand. Hitchcock en Shoemaker stellen zelfs dat aandacht voor de rol die deze agency van de armen speelde,

²⁴³ Ibidem, 82.

²⁴⁴ Ibidem, 215.

²⁴⁵ Ibidem, 221-225.

²⁴⁶ Pieter Spierenburg, *The prison experience. Disciplinary institutes and their inmates in early modern Europe* (Amsterdam 1991) 17; Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990) 7-9.

²⁴⁷ Hitchcock e.a., *London lives*, 4.

essentieel is om de geschiedenis van het vroeg moderne en negentiende-eeuwse Groot-Brittannië te begrijpen.²⁴⁸ De paupers van vroegmodern Londen vormden een zeer gemêleerde groep: variërend van mensen die volledig afhankelijk waren van armenzorg, degenen die dat bij tijd en wijle waren, zij die later in hun leven aan lager wal raakten tot mensen die regelmatig met justitie in aanraking kwamen.²⁴⁹ De laatste groep bevond zich vrijwel volledig aan de onderkant van het sociale spectrum.²⁵⁰

Hoe verschillend zij ook waren, één ding hadden deze paupers, of ‘plebejers’ zoals ze in *London lives* genoemd worden, gemeen: hun relatie tot autoriteit. Zij waren degenen die in rechtbanken belandden, naar verbeterhuizen werden gestuurd of als zwervers en bedelaars werden opgejaagd.²⁵¹ In het bereiken van hun doelen werkten zij soms samen met de mensen die verantwoordelijk waren voor de uitvoering van deze instituties. Om te overleven waren zij immers grotendeels afhankelijk van deze instituties. Zij waren in staat gelegenheidscoalities te smeden, al naar gelang de situatie en het doel dat zij wensten te bereiken.²⁵² Megan Webber laat zien hoe de pers en Londenaren, afkomstig uit diverse sociale lagen, arme bedelaars steunden in hun verzet tegen de acties van de negentiende-eeuwse Society for the Suppression of Mendicity. De leden hiervan wilden de bedelarij uitroeien omdat dit luiheid zou aanmoedigen. Agency hoefde dus niet altijd eenrichtingsverkeer te betekenen, bijvoorbeeld van arm tegenover rijk, maar kon zich manifesteren via wisselende (tijdelijke) coalities.²⁵³ Op andere momenten gingen de Londense paupers de directe confrontatie aan voor de rechtbanken, in gevangenissen of in de openbare ruimte.²⁵⁴ Even vaak als zij daar als beklaagde terechtstonden, gebruikten zij de rechtbank om hun gelijk te halen.²⁵⁵

Instrumenteel justitiegebruik

Bovengenoemd fenomeen, waarvoor Martin Dinges de term ‘Justiznützung’ introduceerde, in het Nederlands meestal vertaald met instrumenteel justitiegebruik, was wijdverbreid in de achttiende eeuw.²⁵⁶ Het viel hem op dat er bij de Duitse (criminele) rechtbanken zoveel zaken werden aangespannen die niet uitmondten in een uitspraak van de rechter. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat het zaken betrof waar de rechtbanken geen prioriteit aan gaven. Nader onderzoek naar degenen die de aanklachten indienden, leverde een ander beeld op. De klagers waren er niet zozeer op uit om hun gelijk bij de rechtbank te halen, maar gebruikten de aanklachten om extra druk uit te oefenen op degenen met wie zij een geschil hadden. Op deze manier bepaalden ‘gewone mensen’ mede het karakter van het rechtswezen. Zij eigenden zich

²⁴⁸ Ibidem, 17-18.

²⁴⁹ Hitchcock e.a., *London lives*, 5-6.

²⁵⁰ Hoewel de meeste (vervolgde) criminelen tot de groep paupers behoorden was dat andersom lang niet altijd het geval. Onderzoek heeft aangetoond dat slechts een fractie van de mensen die in behoeftige omstandigheden verkeerden daadwerkelijk tot diefstal overgingen. Zie Hitchcock e.a., *London lives*, 6-7.

²⁵¹ Hitchcock e.a., *London lives*, 4.

²⁵² Ibidem, 8.

²⁵³ Webber, ‘Troubling agency’, 122-124 en 134.

²⁵⁴ Hitchcock e.a., *London lives*, 4.

²⁵⁵ Ibidem, 8.

²⁵⁶ Aries van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006) 15.

deze als het ware toe. Hiermee beïnvloedden zij op de langere termijn het rechtssysteem.²⁵⁷ Sociale controle, zo betoogt Dinges, vond dus niet alleen van boven naar beneden plaats, maar ook ‘verticaal’ binnen dezelfde bevolkingsgroepen en was vaak wederzijds. Onder sociale controle verstaat hij alle manieren waarop mensen afwijkend gedrag definiëren en daarop actief reageren.²⁵⁸ Vrijwel dezelfde definitie hanteert Manon van der Heijden in haar onderzoek naar de wisselwerking tussen de doelen van de rechtbank en het gebruik hiervan door de ingezetenen bij problemen in het naleven van de huwelijksregels in vroegmodern Holland.²⁵⁹

Van belang bij het duiden van ‘Justiznutzung’ is dat de rechtbank niet het meest voor de hand liggende middel was om afwijkend gedrag te corrigeren. Het was vaak een uiterste redmiddel als diverse andere, informele opties gefaald hadden. Voorbeelden daarvan waren iemand zelf aanspreken op zijn of haar gedrag of het inroepen van bemiddeling door familie, burens of vrienden. Het bestaan van zoveel formele, semi-formele en informele mogelijkheden naast elkaar, waar mensen hun gelijk of recht konden halen, werkte een strategisch gebruik waarin de eigen belangen voorop stonden in de hand. Het bood een vorm van (‘legal’) agency aan sociale groepen die hun eerder door historici ontzegd was.²⁶⁰ Over de vraag of de rechtbanken ook toegankelijk waren voor de allerlaagste sociale groepen verschillen de meningen. De sociaaleconomische positie van degenen die zich tot de rechtbanken wendden is vaak moeilijk te bepalen. De gegevens over beroepen zijn niet altijd even betrouwbaar. Daarbij kon het inkomen dat bij een bepaald beroep hoorde sterk variëren. Een hoofdvakman (master craftsman) kon zowel verwijzen naar een vermogende ondernemer als naar een ‘half geproletariseerde’ onderaannemer.²⁶¹ Informatie die de betrokkenen zelf gaven was mogelijk niet altijd correct: inkomen en beroep konden van invloed zijn op de gewenste uitkomst van de procesgang.²⁶²

Griet Vermeesch noemt een aantal factoren die een rol speelden in de toegankelijkheid van de rechtbanken voor het armste deel van de bevolking in vroegmodern Europa. Het sterk gefragmenteerde karakter van de rechtspraak bood mogelijkheden voor een strategisch gebruik. Het zorgde echter soms ook voor vertraging. De kosten van gerechtelijke procedures konden een barrière opwerpen. Van dit laatste was echter vooral sprake als de zaak uitmondde in een

²⁵⁷ Martin Dinges, ‘Justiznutzungen als soziale Kontrolle in der Frühen Neuzeit’ in: Andreas Blauert and Gerd Schwerhoff eds., *Kriminalitätsgeschichte. Beiträge zur Sozial- und Kulturgeschichte der Vormoderne* (Universitätsverlag Konstanz, 2000) 503–544, aldaar 503-505.

²⁵⁸ Dinges, ‘Justiznutzungen’, 509.

²⁵⁹ Manon van der Heijden, ‘Punishment versus reconciliation. Marriage control in sixteenth- en seventeenth-century Holland’ in: Herman Roodenburg en Pieter Spierenburg eds., *Social control in Europe Volume I, 1500-1800* (Ohio State University 2004) 55-78, aldaar 55.

²⁶⁰ Manon van der Heijden en Griet Vermeesch, ‘The uses of justice in global perspective, 1600-1900’ in: Griet Vermeesch, Manon van der Heijden en Jaco Zuiderduijn eds., *The uses of justice in global perspective, 1600-1900* (New York 2019) 1-18, aldaar 5.

²⁶¹ Griet Vermeesch, ‘The social composition of plaintiffs and defendants in the Peacemaker court, Leiden, 1750–54’, *Social History* 40:2 (2015) 208–229, aldaar 212. Dit is vaak het geval bij de registratie van beroepen in vroegmodern Europa: van degenen die voor de Old Bailey kwamen was bijvoorbeeld slechts voor tien procent een beroep genoteerd en ook hier kon het vermelde beroep op verschillende inkomensposities duiden. Zie hiervoor Tim Hitchcock e.a., *London lives*, 6.

²⁶² Van der Heijden, e.a., ‘The uses of justice’, 6.

vonnis.²⁶³ Zoals ook Dinges aantoonde, was dit vaak niet het geval. Toenemende centralisatie en professionalisering maakten de rechtbanken minder goed bereikbaar en de processen gecompliceerder.²⁶⁴ Ook kon er een intimiderend effect uitgaan van de grote kloof tussen degenen die rechtspraken en het arme deel van de bevolking. In de vroegmoderne tijd lijkt het instrumenteel gebruik van de rechtbank vooral voorbehouden aan de middengroepen (naast de elite). Mogelijk golden bovengenoemde bezwaren minder voor de lokale rechtbanken.

Onderzoek naar laagdrempelige plaatselijke rechtbanken (summary courts) in Engeland toont aan dat de armere bevolkingsgroepen hier relatief goed vertegenwoordigd waren. De Engelse rechtbanken lijken hierin echter een uitzondering. Er zijn bovendien indicaties dat hun toegankelijkheid voor de armen in de loop van de achttiende en negentiende eeuw afnam.²⁶⁵ Het vredesgerecht in Leiden was in de achttiende eeuw een laagdrempelige rechtbank voor bemiddeling of eenvoudige rechtszaken. Desondanks wijst onderzoek uit dat de clientèle van deze rechtbank vooral bestond uit de hogere-inkomensgroepen, ondanks de nabijheid, de simpelere procedures en de lage tarieven. Omdat in bovengenoemde studie de informatie over de sociaaleconomische positie in de rechtsbankdocumenten vergeleken is met informatie uit een volkstelling, kon de inkomenspositie van de betrokkene nauwkeuriger worden vastgesteld.²⁶⁶

Genderverschillen in het gebruik van de rechtbank

Behalve sociaaleconomische positie was ook gender van invloed. Vrouwen maakten minder gebruik van de rechtbank en gaven vaker de voorkeur aan informele middelen om conflicten te beslechten. Hun afhankelijke economische positie was hier mogelijk debet aan.²⁶⁷ Uit angst voor verlies van een groot deel van de gezinsinkomsten zouden zij minder geneigd zijn een zich misdragende echtgenoot (of vader) te laten opsluiten. Ditzelfde signaleert Van der Heijden in haar eerdergenoemde onderzoek naar de rol die vroegmoderne rechtbanken speelden in de aanpak van overtredingen van de huwelijksregels. Zij wijst ook op de rol die schaamte speelde: het wangedrag van de echtgenoot straalde vaak af op zijn vrouw en kinderen. Gevolg was dat echtgenotes zich alleen in uiterste noodzaak tot een rechtbank wendden om het gedrag van een mishandelende echtgenoot te laten corrigeren, als bijvoorbeeld hun leven of dat van hun kinderen op het spel stond.²⁶⁸ Eerder zochten zij hun toevlucht tot het inschakelen van de 'buurtheer' om het gedrag van hun partner in te tomen.²⁶⁹ Dinges veronderstelt tot slot dat de tarieven die de rechtsbanken oplegden eveneens voor veel vrouwen een barrière vormden. Dit

²⁶³ Griet Vermeesch, 'Reflections on the relative accessibility of law courts in early modern Europe', *Crime, History and Societies* 19:2 (2015) 53-76, aldaar 63.

²⁶⁴ Vermeesch, 'Reflections', 53-62; Dinges, 'Justiznutzungen', 530; Van der Heijden e.a., 'The uses of justice', 7.

²⁶⁵ Vermeesch, 'The social composition', 213-215.

²⁶⁶ Vermeesch, 'The social composition'.

²⁶⁷ Dinges, 'Justiznutzungen', 528-529.

²⁶⁸ Manon van der Heijden, 'Punishment versus reconciliation', 71.

²⁶⁹ Van der Heijden & Vermeesch, 'The uses of justice', 5; Manon van der Heiden, 'Women, violence and urban justice in Holland c.1600-1838', *Crime, History and Societies* 17:2 (2013) 71-100.

Buurtheren waren in de vroegmoderne tijd verantwoordelijk voor de orde in de gebuurten in de steden o.a. door te bemiddelen bij burenruzies. Zie Van Meeteren, *Op hoop van akkoord*, 20-21. Voor opsluiting op verzoek zie het eerdergenoemde onderzoek van Lis & Soly: *Te gek om los te lopen*.

alles gold in mindere mate voor vrouwen die in de stad woonden. Dezen hadden meestal een onafhankelijker positie omdat zij vaker een beroep uitoefenden en alleenstaand waren. Werkende vrouwen maakten veel vaker gebruik van het justitieel apparaat.²⁷⁰

Voordat de wet onderzoek naar het vaderschap van buitenechtelijk geboren kinderen in 1811 in Nederland verbood, konden ongehuwde moeders hun toevlucht nemen tot de rechtbank om een huwelijk met de vader van hun kind af te dwingen of om financiële compensatie te eisen. Griet Vermeesch toont in haar onderzoek naar ongehuwd moederschap in achttiende-eeuws Leiden aan dat slechts een minderheid van de totale populatie ongehuwde moeders hiertoe overging, ondanks de lage kosten van een gerechtelijke procedure. Vrouwen die hier wel voor kozen, konden vaker op de steun van hun vader rekenen, waren meestal lid van de Nederlands Hervormde Kerk en werden veelal ondersteund door de plaatselijke armenzorg. De eerste twee factoren duiden op een betere inbedding in de lokale samenleving. De steun van de armenzorg was een gevolg van het financiële belang dat de regenten van het Huiszittenhuis (dat ondersteuning bood aan thuiswonende armen) hadden bij het succes van de acties van de ongehuwde moeders. Financiële compensatie of een huwelijk betekende dat zij niet ten laste van de armenzorg kwamen.²⁷¹ In vroegmodern Antwerpen deden de armenmeesters hun uiterste best de naam van de vader van een buitenechtelijk verwekte baby te achterhalen, zodat deze kon bijdragen aan het onderhoud van moeder en kind.²⁷² Deze strategie verloor eind achttiende eeuw aan kracht met het verbod op de vermelding van de naam van de (buitenechtelijke) vader in het doopregister, tenzij deze daar toestemming voor had gegeven.²⁷³

Jeannette Kamp en Ariadne Schmidt vergeleken het instrumenteel gebruik van de rechtbank door ongehuwd zwangere vrouwen in Holland en Duitsland. Zij kwamen tot de conclusie dat vrouwen in beide landen in de achttiende eeuw niet geheel kansloos waren als zij gerechtelijke stappen ondernamen. In sommige gevallen was het dreigen met een gerechtelijke procedure of het openbaar maken van zijn naam, al voldoende om de biologische vader van hun onwettige kind onder druk te zetten. Ook hier leidde de rechtsgang niet in alle gevallen tot een vonnis, maar kwam het vaak tot een schikking. De Duitse rechtbanken leken immoreel gedrag vaker en strenger te bestraffen. De Hollandse rechtbank pakte vooral recidivisten of vrouwen die zich schuldig hadden gemaakt aan andere strafbare feiten hard aan. Bovendien liepen vrouwen in Duitsland extra risico. Procedures gericht op compensatie door de buitenechtelijke vader en procedures gericht op de veroordeling van ontuchtig gedrag kwamen, anders dan in Holland, voor dezelfde rechtbank. Desondanks slaagden vrouwen er ook in Duitsland met enige regelmaat in om de biologische vader van hun buitenechtelijke kind zijn verantwoordelijkheid

²⁷⁰ Dinges, *Justiznutzungen*, 528-529.

²⁷¹ Griet Vermeesch, 'The legal agency of single mothers. Lawsuits over illegitimate children and the uses of legal aid to the poor in the Dutch town of Leiden (1750–1810)', *Journal of Social History* 50:1 (2016) 51-73, aldaar 67.

²⁷² Griet Vermeesch, 'Facing illegitimate motherhood in eighteenth century Antwerp. How changing contexts influenced the experiences of single mothers', *Continuity and Change* 34 (2019) 117-137, aldaar 121-124.

²⁷³ Vermeesch, 'Facing illegitimate motherhood', 131.

te laten nemen. Meestal betekende dit een financiële bijdrage. Ook in deze casus waren de sociaaleconomische positie en het netwerk van de vrouwen van doorslaggevend belang.²⁷⁴

Bovengenoemd onderzoek wijst uit dat zowel mannen als vrouwen de rechtbanken in de achttiende eeuw gebruikten voor eigen doelen, maar dat sommige groepen daar meer succes mee hadden dan andere. Voor vrouwen was vooral een goede inbedding in de lokale samenleving van belang. Hierdoor waren zij in staat familie en burens te mobiliseren om te getuigen over hun morele karakter of om op andere manieren steun te bieden. Als ongehuwde moeders recht hadden op armenzorg konden zij, zoals in Antwerpen en Leiden, op steun van de stedelijke magistraten rekenen. Laatstgenoemden wilden hiermee voorkomen dat zij en hun kinderen ten laste van de armenkassen kwamen. Migranten hadden minder mogelijkheden omdat zij niet in aanmerking kwamen voor armenzorg en minder ingebed waren in de lokale samenleving. Nader onderzoek is nodig om te bepalen hoe toegankelijk rechtbanken in een bepaalde periode en op verschillende plekken voor verschillende bevolkingsgroepen waren, en welke factoren daarin een beslissende rol speelden.²⁷⁵

Ook de Londense paupers waren creatief in het gebruik van officiële en gerechtelijke instanties. Zij slaagden er bijvoorbeeld regelmatig in om mensen geld af te troggelen door te dreigen met aangifte van strafbare feiten. Dit was bijvoorbeeld aan de orde toen de stedelijke magistraten in de negentiger jaren van de zeventiende eeuw riant beloningen uitloofden voor het aanbrengen van criminelen.²⁷⁶ Alle rollen die de Londense paupers in wisselende contexten aannamen vroegen om gedrag, zo stellen Hitchcock en Shoemaker, dat zij even gemakkelijk oppakten of aflegden al naar gelang de situatie.²⁷⁷ In grote steden als Londen, waar sprake was van veel charitatieve instellingen en rechtbanken, was het eenvoudiger om deze instituties naar hun hand te zetten dan op het platteland. Als de Londenaren hun doel niet bereikten bij de ene magistraat of rechtbank, konden zij elders in de stad hun geluk beproeven.²⁷⁸ Met al hun acties tezamen bepaalden de Londense paupers, welk beleid en welke instituties in welke vorm zouden overleven en welke gedoemd waren ten onder te gaan.²⁷⁹ Het leidde in Engeland, anders dan de elites nastreefden, tot een veel duurder en ingewikkelder rechtssysteem dan ooit daarvoor. Transport en gevangenisstraf vervingen bijvoorbeeld de veel goedkopere straf van ophanging.²⁸⁰

Agency en (semi-) penitentiaire instellingen

Een andere manier waarin de agency van de armen zich manifesteerde, vormde het instrumenteel gebruik van (semi-) penitentiaire instellingen zoals werkhuizen, bedelaarsoorden, ‘krankzinnigeninrichtingen’ en gevangenis. Veel daarvan waren in het leven geroepen om de armen arbeidsdiscipline bij te brengen. Catharina Lis, Hugo Soly en Dirk van Damme tonen aan hoe de gemeentelijke ‘liefdadigheidswerkhuizen’ in de zuidelijke Nederlanden zich

²⁷⁴ Jeannette Kamp and Ariadne Schmidt, ‘Getting justice. A comparative perspective on illegitimacy and the use of justice in Holland and Germany, 1600-1800’, *Journal of Social History*, 51:4 (2018) 672-694.

²⁷⁵ Vermeesch, ‘Reflections’, 67-69.

²⁷⁶ Hitchcock e.a., *London lives*, 62-63.

²⁷⁷ Ibidem, 7.

²⁷⁸ Ibidem, 19-22.

²⁷⁹ Ibidem, 4.

²⁸⁰ Ibidem, 9-10.

ontwikkelde tot opvangcentra voor zieken en probleemgevallen. De gezonde paupers voor wie ze bedoeld waren bleven weg of probeerden zich aan de disciplinerende te onttrekken. Het resultaat was dat veel van deze instellingen door financiële problemen en gebrek aan belangstelling van de plaatselijke elites van het toneel verdwenen.²⁸¹ In vroegmodern Engeland verdrievoudigden de kosten van de armenzorg door extra bureaucratie en door de uitbreiding van de aanwezige voorzieningen.²⁸² Ook hier zorgde de toestroom van zieken en ouderen ervoor dat de werkhuisen hun verwachtingen over het terugverdienen van de kosten van de exploitatie moesten bijstellen en dat zij zich gedwongen zagen te zorgen voor medische voorzieningen.²⁸³ Datzelfde lot was de door Johannes van den Bosch gestichte koloniën in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden beschoren, waarover meer in hoofdstuk 4.²⁸⁴

Olwen Purdue laat zien hoe het werkhuis in Belfast in tijden van nood als toevluchtsoord fungeerde voor jonge alleenstaande vrouwen. Velen van hen waren in de tweede helft van de negentiende eeuw in Belfast terechtgekomen, aangetrokken door de werkgelegenheid in de textielindustrie. Bij (tijdelijke) werkloosheid en andere tegenslagen, zoals ongehuwde zwangerschappen, waren zij zonder netwerk geheel aan zichzelf overgeleverd. Jonge migranten die hun toevlucht hadden moeten nemen tot prostitutie of andere minder respectabele overlevingstactieken, prefereerden het werkhuis in Belfast boven de vele andere liefdadigheidsinstellingen in de stad. Anders dan deze armenzorginstellingen onderhield het werkhuis van Belfast geen banden met de aanwezige kerken en was er geen sprake van morele disciplinerende.²⁸⁵ Bovendien mochten de vrouwen hier hun kinderen bij zich houden wat in instellingen voor ‘gevallen vrouwen’, zoals The Good Shepherd, niet het geval was.²⁸⁶

Dit alles betekende niet dat het werkhuis van Belfast een prettige omgeving was om in te verblijven. Het werkhuis vormde een cruciaal onderdeel van de nieuwe Ierse Poor Law van 1838. De verantwoordelijken was er alles aan gelegen om ervoor te zorgen dat alleen de meest kwetsbare en behoeftige armen hier terechtkwamen. In ruil voor een zo Spartaans mogelijke vorm van onderdak en uiterst karig voedsel verwachtte het werkhuis van de armen dat zij overdag (saaie en eentonige) arbeid verrichtten. Het aanmoedigen van lui gedrag moest te allen tijde vermeden worden.²⁸⁷ Tegen het eind van de negentiende eeuw vonden echter ook vele andere ‘undeserving poor’ hun weg naar dit werkhuis. Hoewel zij herhaaldelijk terugkeerden, bleven sommigen slechts één of twee nachten om de volgende ochtend vroeg te vertrekken, zodat zij niet hoefden te werken. Hierdoor schoot het werkhuis zijn doel voorbij en ging het steeds meer als een soort logement fungeren voor rondtrekkende economische migranten, waaronder ongehuwd zwangere vrouwen.

²⁸¹ Catherina Lis, Hugo Soly en Dirk van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven 1985) 175-177.

²⁸² Hitchcock e.a., *London lives*, 9-10.

²⁸³ Ibidem, 18.

²⁸⁴ Lis, e.a., *Op vrije voeten*, 177.

²⁸⁵ Olwen Purdue, ‘Surviving the industrial city. The female poor and the workhouse in late nineteenth-century Belfast’, *Urban History* 44:1 (2017) 69-90.

²⁸⁶ Olwen Purdue, “A gigantic system of casual pauperism”. The contested role of the workhouse in late nineteenth-century Belfast’ in: Beate Althammer, Andreas Gestrich en Jens Gründler eds., *The welfare state and the ‘deviant poor’ in Europe, 1870-1933* (London 2014) 42-57, aldaar 55.

²⁸⁷ Purdue, “A gigantic system”, 45.

Voor anderen, waaronder vrouwen die als publieke vrouw te boek stonden, bood het werkhuis onderdak voor langere periodes. De beheerders van het werkhuis stonden machteloos tegenover dit onbedoelde gebruik van het werkhuis, ondanks de kritiek van de autoriteiten dat het werkhuis was verworpen tot een oord voor dronkaards, zondaars en zedelozen. Als zij arme vrouwen de toegang weigerden, kregen zij te maken met scherpe kritiek van de pers dat zij behoeftige en hulpeloze mensen aan hun lot overlieten. Dit was vooral het geval als er kinderen in het spel waren.²⁸⁸ Hiermee ondermijnden de ‘undeserving poor’ de beoogde werking van de armenzorg in Belfast eind negentiende eeuw.²⁸⁹ Lucia Zedner laat zien dat sommige heel arme vrouwen in Engeland in de negentiende eeuw de plaatselijke gevangenis als een toevluchtsoord beschouwden en daarmee onbewust hun doelstelling als strafinstelling ondergroeven.²⁹⁰

Collectieve agency

Een andere vorm van collectieve agency, als optelsom van een scala aan individuele gedragingen die het doel van bestaande maatregelen ondermijnden, beschrijft Herman Franke in zijn geschiedenis van twee eeuwen gevangenis in Nederland. Franke ziet deze vorm van agency als een emancipatieproces. De toenemende afkeer van lichamelijk geweld en het steeds sterkere accent op morele verbetering als doel van gevangenisstraf, gaf de gevangenen een belangrijk machtswapen in handen. Hiermee konden zij allerlei rechten en verbeteringen afdwingen. Door niet te verbeteren, door systematisch te recidiveren, ondergroeven de gevangenen namelijk het fundament waar hun ‘lijden’, de gevangenisstraf, op stoelde.²⁹¹ De titel van de publiekseditie van zijn proefschrift *Twee eeuwen gevangen* luidt dan ook ‘*De macht van het lijden*’. Het verschil met de schrijvers van *London lives* is dat Franke hierbij uitsluitend oog heeft voor de gevangenen als groep: als een (historische) categorie. Hij kent hen daarbij een passievere, letterlijk en figuurlijk ‘lijdende’ (lijden omdat hen allerlei vrijheden waren onzegd en lijden in de zin van ondergaan) vorm van agency toe. Franke benadrukt vooral het onbedoelde effect op het systeem. De belangrijkste oorzaak dat gevangenen zo vaak recidiveerden was uiteraard dat zij bij hun vrijlating meestal terugkwamen in dezelfde situatie die hen tot het plegen van criminaliteit had aangezet. Gevangenisstraf slaagde er niet in dat te veranderen. Het tegendeel zal eerder het geval zijn geweest zoals Alana Piper aantoonde in haar artikel over negentiende-eeuwse vrouwelijke gevangenen in Australië met de veelzeggende titel ‘I go out worse every time’.²⁹²

In de analyse van de relatie tussen agency en de structuren waarbinnen die zich voordeed, borduren Hitchcock en Shoemaker voort op het onderscheid dat Michel de Certeau in zijn ‘L’invention du quotidien’ maakt tussen tactiek en strategie. Tactiek staat voor de alledaagse handelingen, in dit geval van de paupers om van dag tot dag te overleven, terwijl strategie (van de elites) verantwoordelijk was voor de context waarbinnen deze agency vorm kreeg. Omdat de paupers als ‘probleem’ doelwit waren van zeer uitgesproken strategieën van

²⁸⁸ Ibidem, 52-53.

²⁸⁹ Ibidem, 57.

²⁹⁰ Lucia Zedner, *Women, crime and custody in Victorian England* (Oxford 1991) 5.

²⁹¹ Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990); Herman Franke *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland* (Amsterdam 1996).

²⁹² Alana Piper, “‘I go out worse every time’”. Connections and corruption in a female prison’, *History Australia* 9:3 (2012) 132-153.

de elites, was de invloed van hun alledaagse kortetermijnhandelen vele malen sterker. Beleid is immers alleen succesvol als de mensen op wie het zich richt zich gedragen zoals beoogd. Dit was, zoals de hierboven aangehaalde onderzoeken aantonen, vaak niet het geval. Daarbij komt dat de vroegmoderne arme Londenaar meer dan ieder ander gemotiveerd was om het beleid te doorgronden. Voor hem of haar kon het een verschil betekenen tussen leven en dood (door executie of verhongering). Met hun tactieken om deze structuren in hun voordeel om te buigen, brachten de paupers vervolgens een reactie teweeg bij de elites. Laatstgenoemden zagen zich gedwongen hun strategieën aan te passen. Deze aanpassingen waren ingegeven door ‘ideologies and political and economic forces beyond collective or individual plebeian control [...]’. Desondanks was de som van de acties van de armen en criminelen zowel van invloed op de beschikbare keuzes als op de wijze van uitvoering. ‘Thus, while the poor, for example, did not determine the shape of the modern prison [...] [it] was in part a direct response to repeated plebeian escapes from goals and the hulks’.²⁹³

Hiermee wijzen Hitchcock en Shoemaker de theorie van Foucault over een alomtegenwoordige macht via de taal van de elite af: daarin is geen ruimte voor een half-autonome cultuur van paupers. Zij onderschrijven de ondermijnende kracht van de door James Scott geanalyseerde ‘weapons of the weak’ die varieerden van laster tot nietsdoen en zwijgen. Zij gaan echter verder door aan te tonen dat arme Londenaren zich zelfs buiten de begrenzings van de dominante cultuur konden begeven.²⁹⁴ Dit konden zij doen omdat het succes van hun individuele acties om het systeem ten eigen bate te manipuleren, razendsnel in brede kring bekend raakte en navolging vond. Hoewel het meestal niet om collectieve actie ging, zorgde de som van al deze individuele acties ervoor dat de bestaande systemen steeds meer onder druk kwamen te staan en de elites zich genoodzaakt zagen het systeem aan te passen.²⁹⁵

2.4 Agency en gender

Met uitzondering van het instrumenteel justitiegebruik, is in bovenstaande voorbeelden van pauper agency nauwelijks tot geen aandacht besteed aan genderverschillen. Mannen en vrouwen namen echter verschillende sociale posities in. Ook de verwachtingen over hoe zij zich dienden te gedragen verschilden, afhankelijk van de in een bepaalde tijd en plaats heersende gendernormen. Zoals de genderverschillen bij het instrumenteel justitiegebruik al lieten zien, had dit consequenties voor hun agency.

In de bundel *Female agency in the urban economy* staat het belang van de agency van vrouwen voor de stedelijke economie van verschillende steden in vroegmodern Europa centraal. De daarin opgenomen artikelen voegen een nieuwe dimensie toe aan de discussie over structuur versus agency. Overal in Europa hadden vrouwen te maken met beperkingen door wet- en regelgeving en normen die bepaalden hoe zij zich hoorden te gedragen. Deze waren echter niet zo rigide dat vrouwen niet in staat waren de normen in hun belang op te rekken of om te buigen.²⁹⁶

Feministische wetenschappers hebben door te focussen op de agency van vrouwen, de aandacht verlegd van vrouwen als slachtoffers naar het dagelijks handelen van vrouwen binnen

²⁹³ Hitchcock e.a., *London lives*, 21.

²⁹⁴ Scott, *Weapons of the weak*.

²⁹⁵ Hitchcock, *London lives*, 23.

²⁹⁶ Montenach e.a., ‘Introduction. Gender, agency and economy’, aldaar 2-3.

de patriarchale structuren, aldus Anne Montenach en Deborah Simonton in hun inleiding. Desondanks constateren zij twee belangrijke manco's in hun benadering: het ontbreken van een definitie van agency en het automatisch gelijkstellen van agency aan verzet tegen mannelijke dominantie (hoewel dit laatste nergens expliciet gesteld wordt). Volgens de auteurs biedt de theorie van Judith Butler over de formatie van het subject een uitweg uit de dichotomie van mannelijke overheersing en vrouwelijke onderwerping. Laatstgenoemde laat zien dat het subject dat zich tegen bepaalde normen verzet, tegelijkertijd door diezelfde normen tot dat verzet in staat is gesteld. Agency heeft te maken met handelingen en keuzes, maar is tegelijkertijd ingebed in een set van geïnternaliseerde eigenschappen (habitus) en instituties: in de structuur en de beperkingen en kansen die deze bieden. Montenach en Simonton verwijzen hierbij respectievelijk naar (de 'habitus' van) Bourdieu en (de structuratietheorie van) Giddens. Omdat agency is ingebed in bestaande structuren of machtsrelaties moet die ook binnen deze structuren begrepen en verklaard worden.²⁹⁷ Montenach en Simonton komen met behulp hiervan tot een definitie van agency als 'een proces en een mozaïek van veranderende kansen'.²⁹⁸ Hiermee willen zij aangeven dat agency zich op zeer verschillende manieren kan manifesteren, afhankelijk van de historische tijd, de regionale omstandigheden en het politieke en economische klimaat. Daarbij waren ook de levensfase, burgerlijke en sociaaleconomische status van de betreffende (vrouwelijke) actoren van invloed. Hiermee doet het begrip intersectionaliteit wederom zijn intrede.²⁹⁹

Volgens Montenach en Simonton vloeide agency voort uit de verscheidenheid van de dagelijkse interacties. Daarin was zowel sprake van conformering aan sociale en genderregels als van manipulatie of verzet. Afhankelijk van de omstandigheden konden vrouwen op sommige momenten zelfs veranderingen in de bestaande genderrelaties en in het stedelijk milieu teweegbrengen.³⁰⁰ Hierbij maakten zij gebruik van de tegenstrijdigheden die de wetgeving overal in Europa bleek te bevatten.³⁰¹ Vrouwen blijken alomtegenwoordig te zijn geweest in zowel legale als illegale economische activiteiten en wisten vaak heel goed hoe zij gebruik konden maken van de mazen in de wet.³⁰² Met hun nadruk op het alledaagse handelen binnen een context die dit handelen beperkte en tegelijkertijd mogelijk maakte, sluiten ook Simonton en Montenach aan bij het begrippenpaar tactiek en strategie van De Certeau, hoewel zij hem niet expliciet noemen. Vooral omdat zij, evenals Hitchcock en Shoemaker, aantonen dat dit handelen uiteindelijk ook van invloed was op bovengenoemde context.

In de bundel *Women, Agency and the Law* staan de interacties tussen vrouwen en de rechtspraktijk in Engeland en Wales tussen 1300 en 1700 centraal. Wederom is agency niet opgevat als een autonome en onafhankelijke kracht, maar begrepen in de context van de structuren waarbinnen deze tot stand kwam.³⁰³ De redacteurs tonen begrip voor de kritiek op de beperkingen en het hoge abstractiegehalte van het concept agency. Zij verwijzen hierbij naar

²⁹⁷ Ibidem, 4.

²⁹⁸ Ibidem, 5 en 249.

²⁹⁹ Ibidem, 4-6.

³⁰⁰ Ibidem, 5 en 248.

³⁰¹ Ibidem, 5.

³⁰² Ibidem, 10.

³⁰³ Bronach Kane and Fiona Williamson, 'Introduction' in: Idem, *Women, agency and the law, 1300-1700* (London 2013) 1-16, aldaar 3.

een artikel van Walter Johnson over de agency van slaafgemaakten.³⁰⁴ Desondanks zien ook zij de meerwaarde ervan. Zorgvuldige analyse van de overgeleverde gerechtelijke documenten waarin vrouwen figureren legt de verschillen tussen de wetteksten en de dagelijkse praktijk bloot en daarmee de agency van vrouwen.³⁰⁵

Female agency: verzet?

Anders dan bovengenoemde historici is Martha Howell van mening dat er meer nodig is dan doelgericht handelen binnen (en met gebruikmaking van) een bepaalde context om te spreken over agency. In haar artikel 'The problem of women's agency in late medieval and early modern Europe' bekritiseert zij de definities die de diverse onderzoekers naar de agency van vrouwen in deze periode hanteren. Vooral die van Montenach en Simonton moet het ontgelden. Howell ontkent niet dat de vrouwen in bovengenoemde onderzoeken agency hadden in de zin van de definitie in de Oxford English Dictionary: 'dat zij in staat waren tot handelen of tot het uitoefenen van macht'. Zij vraagt zich echter af over wat voor soort macht de verschillende onderzoekers het hebben als zij vrouwen agency toeschrijven.³⁰⁶ Howell wijst hierbij op de regelmatig geciteerde uitspraak van Marx dat mensen 'may make their own history, but they do not make it as they please; they do not make it under self-selected circumstances, but under circumstances existing already, given and transmitted from the past'.³⁰⁷ Deze uitspraak zullen de meeste theoretici over (vooral pauper en female) agency van harte beamen. Laatstgenoemden benadrukken echter dat deze context niet alleen belemmeringen bood, maar ook mogelijkheden voor het najagen van eigen (kortetermijn-)doelen. Hufton spreekt niet voor niets over de overlevingsstrategieën van de armen als een triomf van het menselijk vernuft.³⁰⁸ Howell's voornaamste bezwaar tegen historici zoals Montenach en Simonton is dat zij het openlijk ter discussie stellen van mannelijke suprematie niet als maatgevend voor agency beschouwen.³⁰⁹

Ook Howell worstelt echter met de relatie tussen structuur en het doelbewust handelend historisch subject en ook zij zoekt naar een verzoening tussen beide. Evenals Montenach en Simonton betoogt Howell dat het vermogen van vrouwen om de bestaande structuren op te rekken een gevolg was van de vele contradicties die deze bevatten. De structuren waren immers niet rationeel tot stand gekomen, maar het resultaat van een doorlopende machtsstrijd tussen groepen mensen. Om deze reden vormden deze geen samenhangend geheel en was er ruimte voor interpretatie. Zo was ook het patriarchaat een instabiele constructie, geworteld in een breder sociaaleconomisch en politiek systeem. Waarin Howell wel sterk van Montenach e.a. verschilt, is dat zij van mening is dat er alleen sprake kan zijn van agency, als die de discursieve kaders die de structuren bieden wezenlijk aantast. Dat kan alleen als er ruimte is voor ervaringen

³⁰⁴ Walter Johnson, 'On agency', *Journal of Social History* 37:1 (2003) 113-124; Kane e.a., 'Introduction', 2.

³⁰⁵ Kane e.a., 'Introduction', 5.

³⁰⁶ Martha Howell, 'The problem of women's agency in late medieval and early modern Europe' in: Sarah Joan Moran and Amanda Pipkin eds. *Women and gender in the early modern Low Countries* (Leiden/Boston 2019) 21-31, aldaar 21-22.

³⁰⁷ Karl Marx, *The eighteenth-century Brumaire of Louis Bonaparte* (1852), geciteerd in Howell, 'The problem of', 22; Johnson, 'On agency', 114; Webber, 'Troubling agency', 117.

³⁰⁸ Hufton, *The poor*, 367.

³⁰⁹ Howell, 'The problem of', 24-25.

buiten die structuren. In haar visie kunnen ervaringen de structuur soms zodanig verstoren dat ontsnapping hieruit mogelijk is, zowel ideologisch als in de praktijk. Zij noemt als voorbeeld de vrouwen in de sterk groeiende vroegmoderne Nederlandse markteconomie. Omdat zij in staat waren betaald werk te vinden buiten de productie-eenheid van het gezin konden zij zelf hun huwelijkspartner kiezen of zelfs besluiten om niet te trouwen.³¹⁰

Howell's redenering is niet altijd even gemakkelijk te volgen en lijkt hier en daar ook niet even consistent. Terwijl zij van mening is dat structuur en agency geen tegenstellingen zijn, maar elkaar wederzijds beïnvloeden, maakt zij niet duidelijk waarom het voor verandering noodzakelijk is om buiten het systeem te treden en wat dat dan precies behelst. Hitchcock en Shoemaker tonen aan dat de agency van de Londense paupers (als optelsom van talrijke individuele gedragingen) wel degelijk kon leiden tot een wezenlijke verandering van de structuur. Montenach en Simonton zijn eveneens van mening dat female agency op gezette tijden kon leiden tot veranderingen in de genderrelaties.

Criminaliteit

Bovengenoemde wetenschappers richten zich in hun onderzoek niet specifiek op de bruikbaarheid van het concept agency in het verklaren van de omvang en aard van criminaliteit onder vrouwen. Dit is wel het geval in de bundel *Women's criminality in Europe*. In hun inleiding op deze bundel wijzen de auteurs, evenals de hierboven besproken historici, op het belang van de maatschappelijke context waarbinnen alledaagse ervaringen zich afspeelden. De verklaring voor de verschillen in oorzaak, omvang en aard van de door vrouwen gepleegde delicten ligt grotendeels in de sociale positie die vrouwen in verschillende historische samenlevingen innamen.³¹¹ Gendernormen kunnen duidelijk maken waarom vrouwen minder criminele feiten pleegden, maar niet waarom en wanneer zij überhaupt overgingen tot het plegen van strafbare feiten. Hiervoor is het nodig te kijken naar de discrepanties die zich in een bepaalde historische context voordeden tussen de heersende ideologie en de praktijk van alledag. Normen en praktijken hielden verband met elkaar maar waren niet zonder meer uitwisselbaar.³¹²

Door de context centraal te stellen, wordt duidelijk waarom vrouwen welke overtredingen begingen. Lynn MacKay toont in haar analyse van de rechtszittingen van de Old Bailey in de jaren tachtig van de achttiende eeuw aan dat vrouwen andere dingen stalen dan mannen. Zij ontvreemdden bijvoorbeeld vaker kleding en huishoudelijke artikelen, voor eigen gebruik of om te verhandelen. Hier hadden zij gemakkelijker toegang toe. Bovendien konden zij de waarde van deze artikelen goed inschatten. Ook winkeldiefstal kwam bij vrouwen daarom vaker voor. Prostituees stolen vaak geld of horloges van hun klanten. Mannen daarentegen ontvreemdden dingen van plekken waar zij regelmatig kwamen: vee van de markten in Londen, paarden bij herbergen of stallen en gereedschap van werk- en bouwplaatsen. Vrouwen bekenden vaker schuld waarbij zij verzachtende omstandigheden als excuus opvoerden, zoals zwangerschap en kinderen. Ook meldden zij vaker dat hen gevraagd was het ontvreemde

³¹⁰ Howell, 'The problem of', 28-30.

³¹¹ Sanne Muurling, Marion Pluskota en Manon van der Heijden, 'Introduction. Women and crime in history' in: Manon Van der Heijden, Marion Pluskota en Sanne Muurling eds., *Women's criminality in Europe, 1600-1914* (Cambridge 2020) 1-25, 4-5.

³¹² Muurling e.a., 'Introduction', 4.

voorwerp te verpanden of dat zij het geleend of gekregen hadden. Met enige regelmaat was sprake van een relatie tussen de beschuldigde en degene die haar had aangebracht. Mackay verklaart dit door het bestaan van ‘leennetwerken’: een praktijk waarin vrouwen regelmatig voor een korte periode goederen aan elkaar uitleenden om acute nood te lenigen. Deze netwerken waren buurtgebonden. Omdat hier vaak sprake was van complexe transacties lagen misverstanden altijd op de loer.³¹³ Naast het soort overtredingen dat vrouwen pleegden, is ook de vraag op welke plaatsen in de stad deze plaatsvonden en op welke tijdstippen onderwerp van onderzoek. Een analyse van de geregistreerde delicten in Leiden en Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw, bevestigt eerdere aannames dat de politie vrouwen over het algemeen dicht bij huis betraptte. Dit varieerde echter per overtreding. Gewelddelicten speelden zich bij beide seksen regelmatig dicht bij huis af en tussen mensen die elkaar kenden. Diefstal pleegden beide groepen overwegend verder van huis: op de plekken waar zij werkten, zoals ook MacKay voor Engeland aantoonde. Aan openbare dronkenschap maakten voornamelijk mannen zich schuldig. Dit vergrijp vond daarbij overwegend s’avonds en s’nachts plaats, terwijl de delicten van vrouwen meestal in de ochtend of middag plaatsvonden.³¹⁴

Met meer aandacht voor context verschuift de focus van de (beperkende) rol van gendernormen naar de agency van de betrokken vrouwen.³¹⁵ Manon van der Heijden noemt vijf sterk contextafhankelijke factoren die in meerdere of mindere mate van invloed waren op de ruimte van vrouwen om een vrij en onafhankelijk leven te leiden en daarmee op hun agency. Deze spelen een belangrijke rol in de verklaring waarom de criminaliteit van vrouwen, afhankelijk van tijd en plaats, zo sterk varieerde.³¹⁶ Het gaat om wetgeving en morele gedragscodes, urbanisatiegraad, familieverbanden, arbeidsparticipatie van vrouwen en als laatste, levensstandaard en verzorgingsarrangementen.³¹⁷ Bovengenoemde factoren konden elkaar daarbij versterken of verzwakken.

Hoewel gendernormen en regels niet één-op-één correleerden met het gedrag van vrouwen, boden strengere regels minder ruimte. Dit was nog sterker het geval, wanneer deze gepaard gingen met autoritaire en patriarchale familieverbanden. Hiervan was bijvoorbeeld sprake bij Duitse en Italiaanse families in de vroegmoderne tijd. Aan de andere kant boden dit soort familieverbanden meestal ook bescherming en ondersteuning in tijden van nood. Lossere familieverbanden bevorderden dat arme vrouwen eerder het huis uitgingen, bijvoorbeeld aangetrokken door de ruimere werkgelegenheid in de grote steden.³¹⁸ Het eerdergenoemde Belfast waar de bloei van de textielindustrie zorgde voor de migratie van grote groepen jonge vrouwen is daar een voorbeeld van. Een andere veelvoorkomende reden voor jonge meisjes om

³¹³ Lyn MacKay, ‘Why they stole: women in the Old Bailey, 1779-1789’, *Journal of Social History* (1999) 623-639.

³¹⁴ Marion Pluskota, Roos van Oosten, Suzanne Tegelaar, Marije van der Windt, Gender and the geography of crime in nineteenth-century Leiden and Amsterdam, *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 26:2 (2022) 5-23.

³¹⁵ Muurling e.a. ‘Introduction’, 5.

³¹⁶ Manon van der Heijden, ‘Explaining crime and gender in Europe between 1600 and 1900’ in: Manon Van der Heijden, Marion Pluskota en Sanne Muurling eds., *Women’s criminality in Europe, 1600–1914* (Cambridge 2020) 26-45, 28-29.

³¹⁷ Van der Heiden, ‘Explaining crime and gender’, 31-43.

³¹⁸ Ibidem, 36-38.

het huis te verlaten was dienen in de huishouding van een ander. Ook deze meisjes kwamen vaak in een grote(re) stad en ver van huis terecht.³¹⁹ In steden waren deze vrouwen meer op zichzelf aangewezen en daardoor onafhankelijker. Aan de andere kant waren zij ook kwetsbaarder omdat zij niet konden terugvallen op familie. In tijden van nood (ontslag of ongehuwde zwangerschappen) restte hen soms weinig anders dan (semi-)illegale activiteiten zoals diefstal, bedelen of prostitutie.³²⁰

Bij de vierde factor, arbeidsparticipatie, is de relatie met criminaliteit minder eenduidig. Een grotere arbeidsmarktparticipatie bood meer mogelijkheden voor een zelfstandig leven en dus voor agency. Malcolm Feeley veronderstelde een rechtstreekse relatie tussen de daling van de arbeidsparticipatie van vrouwen, die hij situeert rond 1800, en die van de criminaliteit onder vrouwen.³²¹ Anderen brachten hier tegenin dat er een groot verschil was tussen ideologie en praktijk en dat aanvankelijk voornamelijk getrouwde vrouwen uit de middenklasse zich terugtrokken uit de arbeidsmarkt. Dit gold zeker de eerste decennia van de negentiende eeuw nog niet voor de allerarmsten.³²² Een ander kritiekpunt is dat juridische bronnen voor en na 1811, de periode dat de terugtrekking van vrouwen van de arbeidsmarkt zou hebben plaatsgevonden, nauwelijks vergelijkbaar zijn. Dit is het gevolg van fundamentele veranderingen in de rechtspraak.³²³

Hoewel betaald werk vrouwen meer onafhankelijkheid en daarmee ook meer ruimte voor crimineel gedrag gaf, kon het ook betekenen dat de noodzaak hiervoor minder groot was als zij daardoor over voldoende inkomen beschikten. Armoede speelde in delictpleging van vrouwen een grote rol. Om die reden waren welvaart en zorgarrangementen belangrijkere factoren om aard en omvang van de criminaliteit bij vrouwen in verschillende periodes te verklaren. Dit geldt vooral voor de afname na 1900: het groeiende aanbod aan zorgvoorzieningen richtte zich overwegend op vrouwen en kinderen. Armoede leidde tot slot niet alleen tot meer (kleine) criminaliteit onder vrouwen, maar (daardoor) ook tot een intensivering van de vervolging daarvan. Dit laatste was vooral het geval als de overtredingen gepleegd werden door de allerarmsten en door buitenstaanders.³²⁴

Ook bovengenoemde onderzoekers wijzen op de problematische kanten van het concept agency en de sterk wisselende toepassingen en interpretaties in verschillende studies. Onderschatting van de invloed van de structuur en gelijkstelling van agency aan verzet tegen sociale normen en onderdrukking vormen daarbij een risico. Een ander gevaar is dat arme en kwetsbare vrouwen meer macht toebedeeld krijgen dan ze in de praktijk hadden. Om die reden prefereren de auteurs de definitie van Montenach en Simonton die agency zien als een proces

³¹⁹ Christa Matthys, 'Discourses versus lifecourses. Servants' extramarital sexual activities in Flanders during the nineteenth and early twentieth centuries', *Journal of Urban History* 46:1 (2016) 81-100; Jannie Poelstra, *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920* (Dissertatie Universiteit Amsterdam 1996) 182.

³²⁰ Van der Heiden, 'Explaining crime and gender', 34-35.

³²¹ Malcolm Feeley and Deborah Little, 'The vanishing female. The decline of women in the criminal process, 1687-1912', *Law and Society Review* 25 (1991) 719-757.

³²² Van der Heiden, 'Explaining crime and gender', 39-40.

³²³ Manon van der Heijden en Valentijn Koningsberger, 'Continuity or Change? Female crime in the 19th -century Netherlands', *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 17:1 (2013) 101-127.

³²⁴ Van der Heijden, 'Explaining crime', 42-43.

en mozaïek van wisselende kansen. Deze definitie biedt ruimte om de verschillende contexten en veranderingen daarin in ogenschouw te nemen. Het vestigt tegelijkertijd de aandacht op de kansen die specifieke culturele en sociaaleconomische omstandigheden aan vrouwen boden om een onafhankelijk leven te leiden. Door agency als een proces te beschrijven, geven zij aan dat agency niet uit het niets tevoorschijn komt, maar het resultaat is van meerdere factoren die elkaar beïnvloeden. Bovengenoemde definitie biedt daarmee de mogelijkheid om zowel de obstakels als de mogelijkheden waarmee vrouwen zich geconfronteerd zagen te identificeren.³²⁵

2.5 Conclusie en definitie van (pauper) agency voor dit onderzoek

De historiografie laat zien dat agency niet uitsluitend voorbehouden was aan mensen die over voldoende materiële en immateriële hulpbronnen beschikten. Lüdke, Lis en Soly, de onderzoekers van de *“Pauperletters”*, Hitchcock en Shoemaker, en vele anderen hebben overtuigend aangetoond dat ook de armen en zelfs mensen die zich in de marges van de samenleving bevonden beschikten over agency: pauper agency. Deze agency kon zich op verschillende manieren manifesteren. Vele paupers slaagden erin slim gebruik te maken van de immateriële (normen en waarden) en materiële hulpbronnen (armenzorg of correctie- en werkhuizen) die de samenleving hen bood. Door te refereren aan de heersende normen en van hun privéprobleem een publiek probleem te maken, wisten achttiende-eeuwse families in de zuidelijke Nederlanden gedaan te krijgen dat hun onhandelbare huisgenoten werden opgenomen in een ‘dol’-, ‘tucht’ of ‘correctiehuis’. Om de verlangde ondersteuning te krijgen, refereerden de indieners van de pauperletters aan de overtuigingen en (financiële) motieven van de armenzorginstanties in Engeland. Een voorbeeld hiervan was het belang van ‘fatsoenlijke’ kleding,

Instrumenteel gebruik van rechtbanken en andere (in-)formele instanties voor conflictoplossing was een andere vorm van agency. Aanvullende voorbeelden zijn het gebruik van verbeter- en werkhuizen door andere doelgroepen en voor andere doelen dan waarvoor deze oorspronkelijk bedoeld waren: zieken, ouderen en gebrekkigen in plaats van gezonde ‘luilevende’ armen. Andersom gebeurde ook, zoals het Ierse ‘Workhouse’ in Belfast liet zien. Bestemd voor de meest kwetsbaren onder de ‘deserving poor’, mensen die te ziek of oud waren om betaald werk te verrichten, bestond het merendeel van de populatie tegen het einde van de negentiende eeuw uit relatief gezonde en jonge, maar ‘undeserving’ armen. Het gebruik van bovengenoemde instituties varieerde, zowel tussen bepaalde bevolkingsgroepen als in de loop der tijd en was sterk context gebonden. Zo konden ongehuwde moeders in delen van vroegmodern Europa zich bedienen van de rechtbank om de vaders van hun kinderen tot financiële compensatie te dwingen, tot deze mogelijkheid in de negentiende eeuw in onder andere Nederland verviel.

Omdat zoveel armen zich in een uiterst penibele situatie bevonden waren hun zintuigen extra aangescherpt. Zij wisten als geen ander welke elementen uit het systeem zij op welke manier ten eigen voordele konden aanwenden. Deze vorm van ‘Streetwisdom’ was voor hen een zaak van levensbelang en uit de aard der zaak geen langetermijndoel. ‘Streetwisdom’ was de bron van hun ‘selfefficacy’: het vertrouwen op basis van eerdere ervaringen dat hun handelen tot het gewenste resultaat zou leiden. Geïnspireerd door De Certeau, gaan Hitchcock en

³²⁵ Muurling e.a., ‘Introduction’, 6.

Shoemaker nog een stap verder door aan te tonen dat dit handelen ook een fundamentele verandering van de context tot gevolg had. Arme vrouwen hadden behalve met armoede en onderdrukking ook te maken met de beperkingen die gendernormen hun oplegden.

De agency van arme mensen stond meestal in dienst van hun overleving. Dit was de oorzaak van het kortetermijnkarakter van hun handelingen. Daarmee hoefde agency niet altijd hetzelfde te zijn als verzet. Paupers en vrouwen konden hun eigen doelen regelmatig beter bereiken door gebruik te maken van de bestaande maatregelen en instituties. Waarschijnlijk waren zij niet in staat om veel verder te kijken dan de dag van vandaag: het was soms al onzeker of ze het einde van de dag haalden. Desondanks slaagden vele paupers en vrouwen er uiteindelijk wel in om een verandering in de structuren te weeg te brengen. Deze hoefde echter niet altijd in hun voordeel te zijn.

De definitie van agency krijgt veel aandacht in wetenschappelijke en historische debatten. Veel minder woorden wijden de betreffende auteurs aan wat zij onder structuur verstaan. Sommige onderzoekers verwijzen naar het heersende stelsel van normen, regels en wetgeving. Anderen leggen meer nadruk op sociaaleconomische omstandigheden en instituties zoals rechtbanken of gevangenissen. Tot slot kijken sommige onderzoekers vooral naar het heersende discours.

In dit proefschrift definieer ik (pauper) agency als het vermogen om te handelen binnen de beperkingen én tegelijkertijd met gebruikmaking van de mogelijkheden die een bepaalde maatschappelijke en institutionele context bood. Bij dat laatste gaat het om een (steeds wisselende) inzet van de in die context bestaande instituties, regels en vertogen voor eigen doelen. Dit betekende vrijwel altijd een aanwending hiervan op een andere manier en voor een ander doel dan waarvoor zij oorspronkelijk in het leven waren geroepen. De acties en doelen van de armen stonden regelmatig in dienst van hun strijd om het bestaan en waren per definitie gericht op de korte termijn.

Omdat context essentieel was voor de drijfveren en voor de actieradius van de mensen die daarbinnen leefden, staat in het volgende hoofdstuk de negentiende-eeuwse samenleving waarin vrouwen als Engeltje Jans leefden centraal.

Hoofdstuk 3. De maatschappelijke context in Nederland in de negentiende en begin twintigste eeuw

De levens van de vrouwen die tussen 1886 en 1934 in een RWI belandden, speelden zich grofweg af in de periode tussen het tweede kwart van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw. Dit was een tijd van grote politieke, economische, demografische en sociale veranderingen. Deze zouden na aanvankelijke ontwrichting uiteindelijk leiden tot een verbetering van de levensomstandigheden van steeds meer mensen.

Hoe beïnvloedden staatsvorming, democratisering, ontwikkelingen in de wetenschap en het streven naar emancipatie het dagelijks leven van vrouwen aan de onderkant van de samenleving? Welke kansen, maar ook welke ernstige sociale problemen, brachten de industrialisatie en sterk toegenomen urbanisatie met zich mee? Welke aanpak stelden overheden, autoriteiten en andere vertegenwoordigers van de opkomende hogere en middenklassen daartegenover en hoe onderbouwden zij die? De beantwoording van deze vragen staat centraal in dit hoofdstuk dat start met een voorbeeld over hoe een arme vrouw als Wiegertje Postema, die zich niet altijd naar de normen van die tijd had gedragen, zich staande probeerde te houden in een veranderende context.

3.1 ‘De hoop is duister maar het beste zullen wij blijven hopen...’: Wiegertje Postema

Op 1 november 1888 veroordeelde de rechtbank van Heerenveen Wiegertje (of Wichertje) Postema tot opzending naar de rijkswerkinrichting te Veenhuizen voor één jaar en vijf maanden. Zij was betrapt op bedelarij. Wat was de reden dat Wiegertje tegen het einde van de negentiende eeuw in een rijkswerkinrichting belandde?

Wiegertje was 53 jaar eerder, in 1835, geboren in Groningen als dochter van de 25-jarige sjouwer Derk Postema en de 18-jarige Hinderien Klok. Moeder Hinderien overleed vierenhalf jaar later waarop Wiegertje met haar vader en haar anderhalf jaar oudere zus Metje achterbleef.³²⁶ In 1856 beviel Wiegertje, 20 jaar oud, ongehuwd en geregistreerd als ‘dienstmeid’, in Veendam van dochter Frederika.³²⁷ De aangifte van de geboorte geschiedde in het bijzijn van Frederik Bosman en zijn 25-jarige zoon Jan, beiden arbeider van beroep. Met laatstgenoemde, waarschijnlijk de vader, trad Wiegertje twintig dagen later in het huwelijk. Dochter Frederika was toen al overleden. De jaren daarop kreeg het echtpaar nog vijf kinderen. Echtgenoot Jan Bosman verdiende in de tussentijd afwisselend de kost als vuilnismenner, voermansknecht en arbeider.

In 1866 sloeg het noodlot toe. Op 2 juli stierf zoon Hindrik op vierjarige leeftijd, een dag later dochter Dina (zes jaar oud) en zes weken later Wiegertjes’ man Jan.³²⁸ Wellicht dat deze sterfgevallen het gevolg waren van de cholera-epidemie. Deze zorgde in 1866 in Groningen voor meer dan 1051 doden, waarvan het merendeel onder arbeiders en

³²⁶ Archief Groningen, overlijdensregister 1839, aktenummer 464.

³²⁷ Archief Groningen, geboorteregister 1855, akte 295. Het beroep op de huwelijks-, geboorte- of overlijdensaktes vermeldt betreft een momentopname omdat veel mensen en vooral vrouwen nogal eens wisselden van beroep of betrekking. Zie Evelien Walhout en Frans van Poppel, ‘De vermelding des beroeps: een ijdele formaliteit?’ *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29:3 (2003) 301-332.

³²⁸ Archief Groningen, overlijdensregister 1866, respectievelijk akte 845, 898 en 1676.

ambachtslieden.³²⁹ Wiegertje bleef achter met drie zonen van tien, negen en twee jaar oud. Vier jaar later, in 1870, beviel zij van Derk Postema. Een controleur van het Academisch Ziekenhuis Groningen deed de aangifte.³³⁰ Hoe het haar daarna verging, vermelden de annalen niet. Gemakkelijk zal zij het echter niet gehad hebben als weduwe met vier kinderen, waarvan één bovendien buitenechtelijk geboren. Dat laatste betekende dat zij niet alleen de steun en het inkomen van een partner moest ontberen, maar waarschijnlijk ook te maken kreeg met vooroordelen.³³¹ Aangiftes gedaan door een ‘professional’, een vroedvrouw of arts of (zoals in het geval van Wiegertje) een controleur van het ziekenhuis, duiden meestal op sociale isolatie van de moeder.³³² Het betekende ook vaak dat er sprake was van een moeizame en langdurige bevalling: Nederlandse vrouwen wendden zich alleen in uiterste nood tot een ziekenhuis. Deze waren meestal slecht uitgerust voor bevallingen en vooral bedoeld voor klinisch onderwijs.³³³

Vermoedelijk was Derk niet het gevolg van een bestendige relatie omdat het dan meer voor de hand had gelegen dat de vader de aangifte had gedaan. Het is mogelijk dat Wiegertje zich af en toe met mannen inliet om in het onderhoud van haar en haar kinderen te voorzien. Voor sommige arme vrouwen vormde seksuele dienstverlening een aanvullende inkomstenbron in tijden van krapte.³³⁴ Dat Wiegertje moeite had om te overleven, blijkt uit het feit dat zij voordat zij in 1888 in het inschrijfregister van de RWI opdook al diverse malen in Veenhuizen (toen nog bedelaarsgesticht) vertoefd had.³³⁵

Nadat Wiegertje in 1890 haar straf in de RWI had uitgezeten, stond zij binnen vier weken alweer voor de rechtbank van Heerenveen met als gevolg dat zij een tweede maal in de RWI terechtkwam. Maar ditmaal ontving zij tijdens haar verblijf een brief van haar zoon Jacobus die na lange afwezigheid terug in Groningen was.

Geliefde moeder, ik ben hier lelijk aan het sukkelen want het een is nog niet weg of het andere kome weer. Ik loop doorloopt naar de dokter toe, maar ik geloof dat ik woensdag naar het hospitaal toe ga, want op mijn kosthuis kan ik toch ook langer niet zo blijven al hoewel de mensen zeer goed voor mij zijn want wat ik vraag dat kan ik krijgen. Maar in het hospitaal heb ik mijn geregelde behandeling veel nieuws weet ik verder niet als dat ik graag wou moeder dat u weer bij ons was dan konden wij een genoeglijk leven lijden ten minste als ik nog een beetje in het leven mag blijven, maar de hoop is duister maar het beste zullen wij blijven hopen. Moeder ziet of gij niet vrij

³²⁹ Pim Kooij, ‘Cholera in Groningen’, *Groniek* 195 (Groningen 2012) 153-167, aldaar 160–161.

³³⁰ Archief Groningen, geboorteregister 1870, akte 1201.

³³¹ Jan Kok, Frans van Poppel en Ellen Kruse, ‘Mortality among illegitimate children in mid-nineteenth-century The Hague’ in: C.A. Corsini and P.P. Viazzo eds., *The decline of infant and child mortality. The European experience, 1750-1990* (1997) 193-211, aldaar 202.

³³² Kok e.a., ‘Mortality among illegitimate children’, 199; Evelien Walhout, *An infants’ graveyard? Regio, religion and infant mortality in North Brabant, 1840-1940* (Dissertatie Universiteit Tilburg 2019) 181.

³³³ Kok e.a., ‘Mortality among illegitimate children’, 199; M.J. van Lieburg and Hilary Marland, ‘Midwife regulation, education, and practice in the Netherlands during the nineteenth century’, *Medical History* 33:3 (1989) 296-253, aldaar 313-314.

³³⁴ Margo de Koster, ‘Prostitutie en politie in Antwerpen, eind negentiende- begin twintigste eeuw’, *Heemkunde* 8:31 (2018) 39-51, aldaar 49-50.

³³⁵ Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Justitie [periode 1876-1914], toegang 2.09.05, inventaris 2318 (gratieverzoek Wiegertje Postema, februari 1892).

kunt komen het kostgeld wat Derk en ik bij een ander geven, kunt gij wel mee van eten, dan zijn wij bij elkander, want Derk verdient 7 of 9 gulden en mijn pensioen dan kunnen wij goed bestaan, u kunt ook wel begrijpen moeder na 12 jaar weg geweest te zijn [mogelijk zat hij in het leger tijdens de Atjeh oorlog, waar Nederland tussen 1873 en 1914 in verwickeld was] hoe ik naar uw verlang en ik hoop en wens dat god mag geven alsdat uw spoedig in de nabijheid van uw kinderen moogt zijn dat is uw zoon zijn beste wens, gegroet van uw liefhebbende zoon J.H. Bosman.³³⁶

Met verwijzing naar bovenstaande brief diende Wiegertje in 1892 met succes een gratieverzoek in. Hierin sprak zij de wens uit zich 'te mogen vleien in de goedgunstigheid van Hare Majesteit'. De commissaris van de politie in Groningen achtte het aannemelijk dat zij met het inkomen van haar kinderen kon rondkomen. RWI-directeur Beek was zeer over haar te spreken: zij gedroeg zich altijd 'uitmuntend en vlijtig, heeft nimmer straffen ondergaan zodat kan worden aangenomen dat zij in de maatschappij terugkerend zal trachten zich buiten de gestichten te houden'.³³⁷

Hoewel Jacobus zeven maanden nadat Wiegertje de RWI in 1892 had verlaten stierf, slaagde zij er inderdaad in zich 'buiten de gestichten te houden'.³³⁸ Mogelijk woonde zij enige tijd bij haar zoon Derk in, die een jaar later trouwde en een groot aantal kinderen op de wereld zou zetten. In dit huishouden was een extra paar handen wellicht zeer welkom. Zoals Rik Vercammen aantoonde in zijn studie naar oudere vrouwen in Antwerpen in de negentiende eeuw, droegen oudere weduwes (al dan niet tijdelijk) vaak bij aan het huishouden van hun getrouwde kinderen. In ruil voor onderdak pasten zij bijvoorbeeld op de kinderen of hielpen in het huishouden.³³⁹ Wiegertje overleed in 1916 op 81-jarige leeftijd in het Diaconiegasthuis van Groningen.³⁴⁰

Bovenstaand voorbeeld roept vele vragen op: wie zorgde voor Wiegertje en haar zusje na de dood van haar moeder? Haar vader moest ongetwijfeld werken om in hun levensonderhoud te voorzien. Waren er verwanten of burenen die konden inspringen of besteedde hij hen uit in een arm- of weeshuis? Tot laat in de negentiende eeuw was naar schatting acht á elf procent van alle kinderen onder de 20 jaar half wees. Weeshuizen waren primair bedoeld voor jonge kinderen die beide ouders verloren hadden en geen familie hadden, maar er ontstonden ook instituties speciaal voor half wezen.³⁴¹ Hoe redde Wiegertje zich, toen zij na het overlijden van haar man achterbleef met drie kleine kinderen, waarvan de jongste slechts twee jaar oud was? Als een arbeider in die tijd overleed, waren zijn vrouw en kinderen meestal aangewezen op de schamele verdiensten die straatventen of huishoudelijk werk konden

³³⁶ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2318.

³³⁷ Ibidem.

³³⁸ Overlijdensregister gemeente Groningen 1892, akte 912.

³³⁹ Rik Vercammen, *Eigen boontjes doppen? Oude vrouwen te Antwerpen in het midden van de negentiende eeuw* (MA thesis Vrije Universiteit Brussel 2005) 73–80.

³⁴⁰ Waarschijnlijk Diaconie Gasthuis "Avondrust" in Groningen, zie J. Everts, *Gids voor maatschappelijk hulpbetoon in Nederland* (Zeist 1933) B 109.

³⁴¹ Hanna Solinge, Evelien Walhout en Frans van Poppel, 'Determinants of institutionalization of orphans in a nineteenth-century Dutch town' *Continuity and Change* 15:1 (2000) 139-166, aldaar 142.

genereren.³⁴² Gingen de oudste twee van tien en negen jaar oud uit werken om het gezinsinkomen aan te vullen? Ontving zij armenzorg? En hoe was dat vier jaar later, toen zij ongehuwd beviel van zoon Derk? Verspeelde zij daarmee de ondersteuning van eventuele verwanten en burens of aanspraak op armenzorg omdat zij niet langer behoorde tot de ‘waardige’ armen? Waarom werd zij beide keren 60 kilometer verderop in Heerenveen tot de RWI veroordeeld, terwijl haar leven zich voornamelijk in Groningen afspeelde? Een concreet antwoord op deze vragen is moeilijk te vinden. Het is wel mogelijk een uitspraak te doen over de opties die vrouwen hadden, aan de hand van de maatschappelijke context van de periode waarbinnen Wiegertjes leven en dat van haar lotgenoten zich afspeelde. Deze context beschrijf ik in de hiernavolgende paragrafen. Paragraaf 3.2. handelt over de politieke en economische context waarna in paragraaf 3.3. de urbanisatie aan de orde komt. In paragraaf 3.4. staan de ‘sociale kwestie’ en het beschavingsoffensief centraal en de gevolgen daarvan voor de aanpak van armoede, onzedelijkheid, drankmisbruik en kleine criminaliteit.

3.2 Politieke en economische ontwikkelingen: staatsvorming en moderne economische groei

Twee decennia voor de geboorte van Wiegertje kwam de Bataafs-Franse periode ten einde. Onder Willem I die in 1815 aan de macht kwam, werd de eenheidsstaat, erfenis van de Fransen, verder uitgebouwd. De politieke macht lag bij het centrale gezag in Den Haag en er kwam een uniform belastingstelsel voor het hele rijk.³⁴³ Diverse maatregelen moesten industrie en handel stimuleren. Investerings in de infrastructuur, in kanalen en rijkswegen, verbeterden het transport over water en land.³⁴⁴ Het cultuurstelsel dat Johannes van den Bosch op Java invoerde leverde de Nederlandse staat veel geld op.³⁴⁵

Na enkele decennia van economisch herstel vanaf 1820 volgde na 1840, het jaar dat Wiegertje haar moeder verloor, opnieuw een periode van stagnatie.³⁴⁶ Een mislukte aardappeloogst leidde tot een sterke stijging van de prijzen van voedingsmiddelen midden jaren veertig met als gevolg diverse voedselrellen. Deze rellen, gecombineerd met de politieke onrust in de omliggende landen, gaven de aanzet tot de befaamde grondwetsherziening van Thorbecke in 1848. Deze legde de basis voor een parlementaire democratie en maakte een einde aan de soevereine macht van de koning.³⁴⁷ Een groot deel van de ‘lange negentiende eeuw’ was het kiesrecht voorbehouden aan mannen die een zeker bedrag aan belasting betaalden (censuskiesrecht), hoewel pas in 1887 in de Grondwet formeel werd vastgelegd dat het kiesrecht

³⁴² Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de 19e eeuw* (Amsterdam 2014) 59.

³⁴³ Marco H.D. van Leeuwen, *De Eenheidsstaat. Onderlinges, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890* (Amsterdam, 2000) 23.

³⁴⁴ Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000) 149-208.

³⁴⁵ Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel. Sociaaleconomische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam 2013) 193; Van Zanden e.a., *Nederland 1870-1914*, 142 en 221-231.

³⁴⁶ Van Zanden e.a., *Nederland 1870-1914*, 151-152.

³⁴⁷ Van Zanden e.a., *Nederland 1870-1914*, 213- 214; Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002) 50-54.

alleen voor mannen gold.³⁴⁸ Het aantal stemgerechtigden groeide geleidelijk van twaalf procent van de mannen in 1848 naar 67 procent aan de vooravond van de eerste wereldoorlog.³⁴⁹ Dit betekende dat tot de invoering van het algemeen kiesrecht in 1919 de overgrote meerderheid van de bevolking niet in het parlement vertegenwoordigd was. Tot die tijd waren het vooral de standpunten, visies en belangen van de mannelijke gegoede burgerij die het beleid van de opeenvolgende regeringen en parlementen kleurden. Vrouwen speelden daarin een ondergeschikte rol. De huwelijkswetgeving van 1838 bepaalde dat vrouwen bij hun huwelijk hun handelingsbekwaamheid verloren en automatisch de nationaliteit van hun echtgenoot kregen. Zijzelf en hun kinderen moesten zich onderwerpen aan het gezag van de man die als hoofd van het gezin gold. Formeel hadden vrouwen geen inspraak in de opvoeding van de kinderen en in de keuze van hun woonplaats.³⁵⁰ Evenmin hadden zij zeggenschap over ‘de gemeenschap van goederen’ of over hun eigen vermogen.³⁵¹ Hierin kwam tot ver in de twintigste eeuw maar mondjesmaat verandering.³⁵²

Een andere ontwikkeling in het staatsvormingsproces was dat burgers zich steeds meer op vrijwillige basis gingen organiseren, onder andere om gezamenlijke belangen te behartigen of met een filantropisch doel. De nieuwe constitutie van 1848 maakte het recht op vereniging mogelijk. Terwijl de revoluties van 1848 en 1849 elders in Europa een periode van repressie inluiden, namen de grotendeels liberale regeringen in Nederland uit die tijd nooit hun toevlucht tot wettelijke maatregelen om de vrijheid van vereniging in te perken. De organisatiegraad in Nederland was zeer hoog.³⁵³

Moderne economische groei

De technologische vooruitgang tijdens de Industriële Revolutie betekende een breuk met de tijd daarvoor en markeerde volgens velen het begin van moderne economische groei.³⁵⁴ Moderne economische groei houdt in dat er ondanks conjuncturele schommelingen sprake was van een gestage stijging van het inkomen per hoofd van de bevolking. Eerder leidde iedere toename van de welvaart tot een toename van de bevolking. Deze groei van de bevolking leidde vervolgens tot vermindering van de welvaart en uiteindelijk ook tot een afname van de bevolking door hongersnoden of epidemieën. De oorzaak hiervan was dat mensen niet in staat waren hun

³⁴⁸ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 80-81. In de praktijk werden vrouwen ook vóór 1887 geweerd van de kiezerslijsten, ook al voldeden zij aan alle toen geldende wettelijke bepalingen, zoals Alette Jacobs in 1883 ondervond.

³⁴⁹ Prak e.a., *Nederland en het poldermodel*, 230.

³⁵⁰ Marcelle Buma, ‘Het mantelpakkenfeminisme. De vrouwenbeweging in de periode van 1935 tot 1965’, *Historica* 44:3 (2021) 46-51, aldaar 48; Govaert C.J.J. van den Bergh, ‘Gehuwde vrouwen en onvermogen’ in: Rikkie Holtmaat ed., *Eeuwige kwesties. 100 jaar vrouwen en recht in Nederland*. (Jubileumuitgave Nemesis, tijdschrift over vrouwen en recht, Deventer 1999) 12-23, aldaar 15; Marianne Braun, ‘Gelijk recht voor allen! Feministische strijd tegen de maritale macht’ in: *Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (1985) 138-161, aldaar 138.

³⁵¹ Braun, ‘Gelijk recht voor allen’, 138.

³⁵² Van den Bergh, ‘Gehuwde vrouwen en onvermogen’, 17-22.

³⁵³ Remieg Aerts, ‘Civil Society or democracy? A Dutch paradox’, *BMGN-Low Countries Historical Review* 125:2-3 (2010) 209-236, aldaar 225; Prak e.a., *Nederland en het poldermodel*, 220.

³⁵⁴ Sommigen signaleerden deze moderne groei in Nederland al eerder: Herman de Jong en Jan Luiten van Zanden, ‘Debates on industrialisation and economic growth in the Netherlands’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11:2 (2014) 85-110, aldaar 88.

(voedsel-)productie in de pas te laten lopen met de bevolkingstoename: de zogenoemde Malthusiaanse val.³⁵⁵ De meeste economische historici zien moderne groei als eerste ontstaan in Engeland dat via technologische vernieuwingen erin slaagde de productie substantieel te vergroten. Andere West- Europese landen, waaronder Duitsland, België, Frankrijk en (later) Nederland volgden Englands weg naar moderne economische groei. Dat gold ook voor Amerika en Australië, waarheen veel Britten emigreerden. Dit leidde tot de ‘great divergence’: het door Kenneth Pomeranz geïntroduceerde concept voor het inslaan van twee verschillende wegen door het Westen aan de ene kant en grote delen van Azië en Afrika aan de andere. Laatstgenoemde regio’s slaagden er (lange tijd) niet in zich aan de wetmatigheden van de ‘Malthusiaanse’ val te onttrekken.³⁵⁶ De vraag naar de oorzaken van deze ‘great divergence’ en waarom Engeland vooropliep op het pad naar moderne economische groei, is onderwerp van debat. Douglas North wijst op de formele en informele spelregels binnen een samenleving in het reduceren van onzekerheden. Voorbeelden daarvan zijn vrijhandel, vrije markten, eigendomsrecht en politieke instituties.³⁵⁷ Joel Mokyr ziet wetenschappelijke innovatie en de inzet hiervan voor verbetering van de levensomstandigheden als cruciaal. Hierbij speelde de visie dat regeringen de maatschappij als geheel moesten dienen, en niet alleen de rijken, een belangrijke rol.³⁵⁸ Gregory Clark meent dat burgerlijke waarden als arbeidsethos, spaarzaamheid, zelfbeheersing en leergierigheid, waarover de Engelsen in ruime mate beschikten, doorslaggevend waren. Omdat de economisch succesvolle leden van de Engelse bevolking zich in sterke mate voortplantten kwamen bovengenoemde deugden bij steeds bredere bevolkingsgroepen terecht. Een groot kindertal betekende een aanslag op de beschikbare hulpbronnen. Daardoor daalden de nazaten van succesvolle zakenlieden bij elke nieuwe generatie af naar een lagere klasse. Omdat zij daarbij bovengenoemde burgerlijke waarden bleven doorgeven, kwamen er steeds meer mensen met dezelfde (voor economische ontwikkeling) gunstige eigenschappen. Dezen zorgden voor de technologische vernieuwingen die leidden tot een substantiële verhoging van de arbeidsproductiviteit en de weg vrijmaakten voor moderne economische groei. Clark ziet de ongeschoolde arbeiders als degenen die (uiteindelijk en relatief gezien) het meest van deze ontwikkeling hebben geprofiteerd, vandaar de titel van zijn boek: *A farewell to alms*.³⁵⁹ Clark’s theorie is niet onomstreden. Kritiek is er onder andere op de empirische onderbouwing, de verregaande simplificering van de oorzaak van een complex fenomeen als moderne economische groei en op de originaliteit van zijn these. Max Weber legde al eerder een relatie tussen economische groei en burgerlijke (protestantse) deugden. Dat arbeidsethos en spaarzaamheid een belangrijke rol hebben gespeeld is echter nauwelijks een discussiepunt onder historici.³⁶⁰

³⁵⁵ Gregory Clark, *A farewell to alms. A brief economic history of the modern world* (Princeton 2007) 4-7.

³⁵⁶ Clark, *A farewell to alms*, 319-327.

³⁵⁷ Douglas C. North, ‘Final remarks. Institutional change and economic history’, *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 145 (1989) 238-245; Douglas C. North, *Institutions, institutional change and economic performance* (Cambridge 1990).

³⁵⁸ Joel Mokyr, *A culture of growth* (Princeton 2017) 341.

³⁵⁹ Clark, *A Farewell to alms*, 272-299.

³⁶⁰ Zie voor de kritieken o.a. Carl Gunnar Persson, ‘The Maltus delusion’, *European Review of Economic History* 12:2 (2008) 165-173; Deidre N. MC Closky, ‘You know Ernest, the rich are different from you

In Nederland kwam de industrialisatie pas in de tweede helft van de negentiende eeuw, later dan in andere Westerse landen, goed op gang. Aanvankelijk legden wetenschappers de blaam bij de Nederlandse mentaliteit (de ondernemerslust zou na eerdere economisch succesvolle tijden ingezakt zijn) en bij het gebrek aan grondstoffen zoals kolen.³⁶¹ Recenter wijzen economische historici op de andere uitgangssituatie van Nederland. Voor de Nederlandse economische ontwikkeling waren vooral de (internationale) dienstensector en de landbouw belangrijk. Jan Luiten van de Zanden en Arthur van Riel situeren de definitieve doorbraak van de industrialisatie in de zestiger en zeventiger jaren. De expansie van spoorwegen en huizenbouw, en later ook de vervaardiging van machines, speelden daarin een belangrijke rol. Dit gold ook voor investeringen in de infrastructuur.³⁶² Verbetering en uitbreiding van wegen (vooral de lokale en regionale), het waternetwerk en de aanleg van een spoorwegnet vergemakkelijkte het reizen tussen landen, regio's en steden en tussen stad en platteland.³⁶³ De telegraaf en telefoon maakten vanaf respectievelijk medio en eind negentiende eeuw directe communicatie over grote afstanden mogelijk.³⁶⁴

Het aantal mensen dat in de landbouw en visserij werkte nam af van 40 procent rond 1860 naar 30 procent rond 1910. Het aantal mensen dat in de industrie, handel en dienstverlening werkzaam was, nam met tien procent toe.³⁶⁵ Het grootste deel van deze groei kwam voor rekening van de dienstensector. Deze was in 1909 met zeven procent gegroeid naar 35 procent. De industrie nam slechts met drie procent toe van 31 procent in 1859 naar 34 procent in 1909.³⁶⁶ Op dat moment was al sprake van een tweede industriële revolutie die rond 1895 startte. Schaalvergroting en vooral nieuwe productieprocessen in de metaalindustrie, de opkomst van elektrotechniek, motorisering, chemische industrie en machinebouw stonden daarin centraal. De eerste wereldoorlog had door ontregeling van de internationale handel een negatief effect op de economie. Neutraliteit behoorde Nederland echter voor de ontwrichtende effecten van oorlogvoering en schiep daarnaast de voorwaarden voor snelle modernisering, zo benadrukken De Jong en Van der Zanden. In 1920 was het Bruto Binnenlands Product, na een daling van vijftien procent tijdens de oorlog, alweer 20 procent hoger dan dat van 1913.³⁶⁷ Aan de spectaculaire groei van de daaropvolgende jaren kwam een einde met de wereldwijde economische crisis als gevolg van de beurskrach in 1929.³⁶⁸

De decennia daarvoor verliepen economische groei en industrialisatie in Nederland, vergeleken met de omringende landen, veel geleidelijker. Volgens Wielenga was deze daardoor 'niet verbonden met ernstige verpaupering en sociale nood, zoals die in andere landen was

and me. A comment on Clark's 'A farewell to alms', *European Review of Economic History* 12 (2008) 138-148; Samuel Bowles, 'Genetically capitalist?' *Science* 318: 5849 (2007) 94-95.

³⁶¹ De Jong e.a., 'Debates on industrialisation', 92.

³⁶² Van Zanden e.a., *Nederland 1780-1914*, 344-350.

³⁶³ Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006) 367-368.

³⁶⁴ Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 337-365.

³⁶⁵ Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009) 44.

³⁶⁶ Prak e.a., *Nederland en het poldermodel*, 227-228.

³⁶⁷ De Jong e.a., 'Debates on industrialisation', 97-101.

³⁶⁸ Jan Luiten van Zanden, *Een klein land in de twintigste eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997) 148-163.

opgetreden'.³⁶⁹ Deze opvatting staat in sterk contrast tot de beschrijving die Auke van der Woud geeft van de overbevolkte en sterk vervuilde woonbuurten in Nederland in de negentiende eeuw. Hij vergelijkt deze met de huidige sloppenwijken in Azië, Afrika en Latijns-Amerika. Mogelijk was de situatie in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland iets beter dan die in de andere West-Europese landen. Rond 1900 leefde echter 40 procent van de Nederlandse bevolking in ernstige armoede.³⁷⁰ Armoede is uiteraard een relatief begrip. Tot de eerste decennia van de twintigste eeuw betekende dit voor velen: gebrek aan voldoende eten (zowel kwalitatief als qua hoeveelheid), kleding en een warme (en gezonde) woonplek.³⁷¹

Demografische ontwikkelingen

De industrialisatie had tot gevolg dat in de meeste West-Europese landen veel mensen van het platteland naar de steden trokken. De landbouwcrisis in het laatste kwart van de negentiende eeuw versterkte dit proces.³⁷² De stad bood meer werkgelegenheid en voorzieningen. Daarnaast was er in steden meestal sprake van minder sociale controle en grotere tolerantie. Hierdoor waren deze ook aantrekkelijk voor mensen van wie de leefstijl afweek van de norm.³⁷³ Vanaf 1818 kwamen de armen ten laste van het armbestuur in hun geboorteplaats, tenzij zij al vier jaar elders woonden zonder een beroep op bedeling gedaan te hebben. Omdat met de groei van de industrie meer mensen van het platteland naar de stad trokken dan andersom, kreeg het platteland een onevenredig aandeel in de armenzorg. Om die reden schafte de regering bovengenoemde bepaling in 1870 af. Dit had eveneens een gunstig effect op de arbeidsmobiliteit.³⁷⁴

Het resultaat van boven beschreven ontwikkelingen was een enorme groei van de steden tussen 1870 en 1900. Vooral de provinciehoofdsteden, de steden in de randstadagglomeratie en die in Noord-Brabant en Twente zagen hun populatie in een snel tempo toenemen. Den Haag groeide van 90.577 naar 206.022 inwoners, Amsterdam van 264.694 naar 510.853, Rotterdam van 116.232 naar 318.507 en Utrecht van 173.556 naar 251.034. Ook het inwoneraantal van Groningen, de stad waar Wiegertje het grootste deel van haar leven doorbracht, verdubbelde bijna: van 38.528 naar 66.537 inwoners. Deze steden vormden samen met Haarlem (van 30.530 naar 64.079), Arnhem (van 31.626 naar 56.812) en Nijmegen (van 22.842 naar 42.756) de acht grootste steden en vertoonden de sterkste groei.³⁷⁵

³⁶⁹ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 50-51.

³⁷⁰ Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de 19e eeuw* (Amsterdam 2014) 9; Cornelis en Richard Stolzenburg, *Stad en samenleving* (Groningen 2000) 225-227; Van der Zanden e.a., *Nederland 1780-1914*, 232-236.

³⁷¹ Vincent Sleebe, 'Een culture of poverty. De zoektocht naar de onderkant van de Nederlandse samenleving', *Groniek* (themanummer armoede in Nederland) 152 (2001) 315-328, aldaar 316.

³⁷² Doevendans e.a., *Stad en samenleving*, 225-227; Van der Zanden e.a., *Nederland 1780-1914*, 361

³⁷³ Leo Lucassen en Wim Willems, *Waarom mensen in de stad willen wonen 1200-2010* (Amsterdam 2009) 269.

³⁷⁴ Dirk Jan Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemmt. Staat, gemeenschap en sociale politiek (1870-1918)* (Amsterdam 2003) 30; Marco van Leeuwen, 'Armenzorg 1800-1912. Erfenis van de republiek' in: J. van Gerven en M.H.D. van Leeuwen eds., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 276-316, aldaar 288.

³⁷⁵ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 42-45.

Anne Winter laat voor negentiende-eeuws Antwerpen zien dat migratie niet altijd bestond uit eenrichtingsverkeer van platteland naar stad of louter ingegeven was door economische motieven. De stad van aankomst vormde vaak geen eindpunt. Terugkeer naar het platteland of verdere migratie naar andere steden kwam regelmatig voor. Deze casestudie over Antwerpen nuanceert ook de visie dat nieuwkomers in een stad geheel op zichzelf aangewezen waren. Vaak konden zij terugvallen op familie en kennissen die daar eerder heen verhuisd waren. Dezen hadden regelmatig een rol in de keuze van de bestemming gespeeld. Tot slot waren het meestal niet de allerarmsten die naar de stad trokken. Het betrof vooral mensen in de kracht van hun leven, die door opleiding en ervaring het beste in staat waren om de economische kansen die de stad bood te benutten. In de loop van de negentiende eeuw nam retournemigratie in belang af. Enerzijds was dit een gevolg van de verslechtering van de situatie op het platteland en anderzijds van de vergrote mogelijkheden voor transport en communicatie.³⁷⁶

Intussen waren de steden totaal niet toegerust op de enorme bevolkingstoename. Er ontstonden krottenwijken waarin veel mensen dicht op elkaar leefden in armzalige en zeer onhygiënische omstandigheden. De mensen die daar woonden waren voor drinkwater en het wassen van lijf en goederen aangewezen op hetzelfde water in de grachten en singels waar zij afval en uitwerpselen in loosden. Dit vormde een bedreiging voor de volksgezondheid en kon leiden tot ziektes zoals cholera.³⁷⁷ Door de toenemende globalisering konden ziektekiemen zich in een snel tempo over grote gebieden verspreiden. In Nederland zorgden onder andere diverse cholera-epidemieën (tussen 1830 en 1870) en de pokkenepidemieën van 1858 en 1871 voor grote schommelingen in de sterftcijfers.³⁷⁸ Peter Ekamper en George Buzing stellen in hun onderzoek naar de cholera-epidemie in Delft dat deze ziekte geen onderscheid maakte tussen arm en rijk.³⁷⁹ Andere onderzoeken tonen echter aan dat cholera juist onder armen de meeste slachtoffers maakte vanwege hun slechte woonomstandigheden.³⁸⁰

De explosieve stijging van de stedelijke bevolking was niet alleen te danken aan de trek naar de stad. De daling van de zuigelingen- en kindersterfte, die verantwoordelijk was geweest voor het merendeel van de sterfte, speelde eveneens een rol.³⁸¹ Vaccinatie (aanvankelijk vooral tegen pokken) was belangrijk in het voorkómen van infectieziektes.³⁸² De hygiënist, voornamelijk artsen, weten het ontstaan van cholera aan ‘miasma’s’: dampen die uit vervuilde grond en water opstegen en zich via de lucht verspreidden. Ondanks dat zij de oorzaak mis hadden, leidde hun pleidooi voor gescheiden systemen voor drinkwater en vuilafvoer uiteindelijk tot een grootschalige aanleg van drinkwaterleidingen en riolering. Hierdoor behoorden de cholera-epidemieën tegen het einde van de negentiende eeuw praktisch tot het verleden.³⁸³ Ignaz Semmelweis ontdekte in 1848 het belang van hygiëne in het voorkomen van

³⁷⁶ Anne Winter, ‘Het dorp in de stad? Plattelandsvlucht, verstedelijking en migratienetwerken in de lange negentiende eeuw. Een verkenning aan de hand van de casus Antwerpen’, *Ons Heem* 62 (2009) 56-64.

³⁷⁷ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 235-237; Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt*, 41-53.

³⁷⁸ Peter Ekamper en George Buzing, ‘Delfts blauwe dood. De gevolgen van de cholera in de negentiende eeuw’, *Demos* 29: 6 (2013) 4-8, aldaar 4.

³⁷⁹ Ekamper e.a., ‘Delfts blauwe dood’, 4.

³⁸⁰ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 237; Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt*, 44.

³⁸¹ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 38; Doevendans e.a., *Stad en samenleving*, 229.

³⁸² Annet Mooij, *De onzichtbare vijand. Over de strijd tegen infectieziekten* (Amsterdam 2007) 61.

³⁸³ Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt*, 37-61; Mooij, *De onzichtbare vijand*, 98.

kraamvrouwenkoorts waaraan zoveel vrouwen in die tijd overleden.³⁸⁴ Desondanks zou het nog enige decennia duren voordat artsen de enorme betekenis van zijn ontdekking onderkenden.³⁸⁵ Tot slot was de verbetering van de gezondheid deels te danken aan de geleidelijke stijging van de welvaart waarvan steeds meer mensen konden profiteren.

De eerste demografische transitie voltrok zich in de meeste landen in het Noordwesten van Europa grofweg tussen 1850 en 1940. Deze liet eerst een daling van de sterftecijfers zien, vooral onder zuigelingen en kinderen. Pas later volgde een daling van de geboortecijfers. In Nederland daalde het geboortecijfer pas rond 1900 voor het hele land. Terwijl het aantal geboortes in Noord- en Zuid-Holland al was afgenomen, bleven die in het Zuiden en Oosten van het land nog hoog.³⁸⁶

Welke factoren doorslaggevend waren bij de afname van de sterfte is punt van discussie. In de debatten ligt de nadruk afwisselend op de verbetering van de sanitaire voorzieningen (drinkwaterleidingen, riolering), een groter besef van het belang van hygiëne, de welvaarts groei (verbeterde huisvesting en voeding) of de verbeterde gezondheidszorg (vaccinaties). Waarschijnlijk speelden zowel economische als culturele factoren als de verbetering van de openbare gezondheidszorg een belangrijke rol.³⁸⁷ Robert Koch toonde in 1882 en 1883 aan dat bacteriën verantwoordelijk waren voor tuberculose en cholera. In de jaren daarna ontdekten wetenschappers ook de verwekkers van vele andere ziektes waaronder tyfus, gonorroe en syfilis. De doorbraak in de genezing van infectieziekten zou echter pas na de Tweede Wereldoorlog plaatsvinden met het op grote schaal beschikbaar komen van antibiotica.³⁸⁸

3.3 Sociale verhoudingen

Bovengenoemde politieke en economische ontwikkelingen, zoals democratisering, moderne economische groei en urbanisatie, waren ook van invloed op de sociale hiërarchie. Grofweg gezegd bestond de bevolking voor 1900 uit drie standen. Tot de elite behoorden de adel, de leden van het openbaar bestuur en de notabelen (burgemeesters, hoogleraren, artsen, geestelijken, juristen en kooplui met oud geld). Deze categorie omvatte ongeveer drie tot vijf procent van de bevolking. Zelfstandigen, boeren en ambachtslieden, maar ook kleine winkeliers, vormden de tweede stand. Zij maakten ongeveer 45 procent van de bevolking uit. Er was niet veel voor nodig om van de tweede stand in de derde stand te belanden. Deze derde stand, ongeveer de helft van de bevolking, bestond uit mensen die in loondienst werkten. Ook deze bevolkingslaag kende allerlei gradaties, variërend van geschoolde vakmensen tot ongeschoolde arbeiders, dagloners, losse werklui en mensen die al dan niet tijdelijk (grotendeels) afhankelijk waren van bedeling. De laatsten vormden een kwart van de werkende

³⁸⁴ M. Pel, J.Z.S. Pel en J. Boon, 'Armoede en onkunde. Kraamvrouwenkoorts in het Amsterdamse Binnengasthuis in 1845', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* (1993) 137:51, 2649-2653, aldaar 2649-2650.

³⁸⁵ Mooij, *De onzichtbare vijand*, 99; Codell K. Carter en Barbara R. Carter, *Childbed fever. A scientific biography of Ignaz Semmelweis*. (Londen 1994) 51 en 92.

³⁸⁶ Angelique Janssens, 'De rol van vrouwen in de eerste demografische transitie in Nederland. Een vergelijking van twee textielsteden', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6:4 (2009) 87-114, aldaar 95.

³⁸⁷ Theo Engelen, *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800-nu* (Amsterdam 2009) 99-100.

³⁸⁸ Mooij, *De onzichtbare vijand*, respectievelijk 89-92 en 168.

klasse, bijna dertien procent van de totale bevolking in 1880.³⁸⁹ Tot slot was er nog een groep die zich min of meer buiten de sociale orde ophield: de ‘onmaatschappelijken’, de bedelaars, zwervers, prostituees, criminelen en souteneurs: de doelgroep van de rijkswerkinrichtingen en gevangenissen.³⁹⁰

De tweede helft van de negentiende eeuw gaf een ontwikkeling naar een minder statische samenleving te zien. Industrialisatie en modernisering van de productiemethoden boden meer mogelijkheden voor opwaartse sociale mobiliteit onder de (hogere) middenklassen.³⁹¹ Neerwaartse sociale mobiliteit vormde daarentegen nog steeds een bedreiging voor de armere sociale klassen. Pas in de eerste decennia van de twintigste eeuw konden ook de loonafhankelijke arbeiders profiteren van de groei van economie en welvaart. Dit bleek onder andere uit de afname van het aandeel in het inkomen dat de meeste mensen aan voeding besteedden. Dit daalde van meer dan de helft tot onder de 40 procent.³⁹² Mede dankzij de uitbreiding van het onderwijs was ook voor de armeren sociale stijging mogelijk.

Ondanks de geleidelijke verbetering van welvaart en voorzieningen hadden velen het in het laatste kwart van de negentiende eeuw nog bijzonder zwaar. Conjuncturele schommelingen bedreigden steeds meer mensen in hun bestaan door de toenemende afhankelijkheid van loonarbeid.³⁹³ Dit gold de laatste decennia van de negentiende eeuw voor ongeveer de helft van de bevolking die tegen 1900 gegroeid was naar vijf miljoen inwoners.³⁹⁴ Deze mensen maakten lange dagen in de fabrieken, de werkplaatsen of op het land. Het einde van de negentiende eeuw gaf een lichte verbetering te zien, vooral voor de geschoolde arbeiders.³⁹⁵ Thuis was de situatie niet veel beter. Behalve op gebrekkige en ongezonde behuizing was het arme deel van de bevolking aangewezen op een uiterst karig dieet: voornamelijk aardappelen, op smaak gemaakt met wat azijn.³⁹⁶ Vlees was onbetaalbaar, behalve in de vorm van half bedorven restanten en slachtafval. Brood was alleen in de vorm van roggebrood beschikbaar dat regelmatig vermengd was met zand of gips. Bij gebrek aan goede controle kwam gesjoemel met eten regelmatig voor. Water haalden de armen uit regentonnen, putten, buurtpompen of uit de gracht. Ook toen er inmiddels in een aantal steden een waterleiding was, was lang niet

³⁸⁹ Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (derde druk; Amsterdam 1986) 33-34; Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 55-59; Van Leeuwen, *De eenheidsstaat*, 31; Doevendans e.a., *Stad en samenleving* 238-239. Doevendans & Stolzenburg en Van Leeuwen onderscheiden, gebaseerd op de indeling van Giele en Van Oenen, op hoofdlijnen dezelfde standen, maar noemen de zelfstandige boeren als aparte categorie of stand.

³⁹⁰ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 60.

³⁹¹ Doevendans e.a., *Stad en samenleving*, 238-242.

³⁹² Jacques van Gerwen, *De ontluikende verzorgingsstaat. Overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Den Haag Amsterdam 2000) 30.

³⁹³ Frank van Loo, “Den arme gegeven...” *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland 1784-1965* (tweede druk Amsterdam 1887) 54; Doevendans e.a., *Stad en samenleving*, 232-233.

³⁹⁴ Van Gerwen, *De ontluikende verzorgingsstaat*, 29.

³⁹⁵ Anne Hermine van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland 1840-1990. Een historisch sociologische studie* (Amsterdam 1990) 48; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 33; Doevendans e.a., *Stad en samenleving*, 232-233.

³⁹⁶ Michael Wintle, *An economic and social history of the Netherlands* (Cambridge 2000) 59-61.

iedereen daarop aangesloten. Tot slot lieten de bereidingsomstandigheden van het voedsel in hygiënisch opzicht veel te wensen over.³⁹⁷

Armoede en levenscyclus

Behalve conjuncturele factoren en ziekte of ongelukken, speelde ook de levensfase een belangrijke rol in de omvang van de armoede.³⁹⁸ Een ongehuwde gezonde arbeider was, zolang deze werk had, meestal in staat zichzelf te onderhouden. Dit gold niet voor alleenstaande vrouwen: zij verdienden aanzienlijk minder. Gezinsvorming betekende een verslechtering van de omstandigheden. Deze verbeterden pas als de kinderen opgroeiden en konden bijdragen aan het huishoudinkomen.³⁹⁹ Veel kinderen gingen op jonge leeftijd al aan het werk in de fabrieken. Meisjes, zoals Wiegertje, zochten vaak een betrekking als dienstmeisje. Meestal verlieten zij daardoor zowel hun ouderlijk huis als hun woonplaats. Tussen 1850 en 1930 maakten dienstmeisjes bijna de helft (tweede helft negentiende eeuw) tot een derde (in 1930) van de Nederlandse vrouwelijke beroepsbevolking uit. De overgrote meerderheid van hen was ongehuwd (91 procent) en ongeveer 70 procent van hen was jonger dan 25 jaar. Dienen ‘betekende een kennismaking met andere milieus en leefstijlen en daarmee een verbreding van hun horizon’.⁴⁰⁰ Aan de andere kant maakte het hen ook kwetsbaar, vooral wanneer zij niet konden terugvallen op een netwerk van familie of kennissen en als hun ‘dienstje’ zich ver van het ouderlijk huis bevond. Zij waren sterk afhankelijk van hun werkgever of werkgeefster, kwamen vaak in een vreemde omgeving terecht en bij problemen liepen zij niet alleen het risico hun baan, maar ook hun onderdak te verliezen.⁴⁰¹ Dienstmeisjes vielen buiten vrijwel alle regelingen die de wetgever later voor andere beroepssectoren invoerde, zoals de ziektewet, de invaliditeitswet en de ouderdomswet. De reden hiervoor was dat de overheid de dienstbode als een soort verlengstuk van het gezin zag.⁴⁰²

Het stichten van een eigen huishouden door de kinderen had vaak weer een verslechtering van de omstandigheden tot gevolg, omdat de ouders meestal te oud en ziek waren om nog te werken en de kinderen hun inkomen meestal voor een eigen gezin nodig hadden. Marco van Leeuwen toonde voor negentiende-eeuws Amsterdam aan dat vooral ouderen, weduwen met kinderen, zieken en families met veel (kleine) kinderen de belangrijkste klanten van de armenzorg waren.⁴⁰³ Want al nam het sterftecijfer in de tweede helft van de negentiende eeuw af, voor veel mensen vormden ziekte en dood een vast gegeven in hun bestaan. De dood

³⁹⁷ Van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland*, 45-51; Margreet van Es, ‘Etenstijd! Voedselconsumptie onder Leidse arbeiders rond 1890’ in: Piet de Baar, Brigitta Dolfing e.a. eds., *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2007 & 2008* (Leiden 2008) 127-158.

³⁹⁸ Van Leeuwen, *De eenheidstaat*, 42-52; Van Loo, ‘*Den arme gegeven*’, 19; Steven King, ‘“I fear you will think me too presumptuous in my demands but necessity has no law”. Clothing in English pauper letters, 1800-1834’, *International Review of Social History* 54 (2009) 207-236, aldaar 209; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 56.

³⁹⁹ Van Leeuwen, *De eenheidstaat*, 42-52; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 56

⁴⁰⁰ Hilde Bras, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca 1850-1950* (Amsterdam 2002) 13-14.

⁴⁰¹ Jannie Poelstra, *Luiden van een andere beweging* (Amsterdam 1996) 26.

⁴⁰² Jannie Poelstra, ‘Dienstboden tussen arbeiders en burgerstand’, *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 2:1 (1981) 45-68, aldaar 48-49.

⁴⁰³ Marco M. D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam 1800-1850* (Amsterdam 1992) 172 e.v.

van een partner of ouder, zoals bij Wiegertje het geval was, betekende niet alleen een emotionele slag maar ook een financiële, vooral als het een man betrof.⁴⁰⁴

De verdere verspreiding van het kostwinnermodel in de loop van de negentiende en twintigste eeuw betekende dat mannen in eerste instantie verantwoordelijk geacht werden voor het verdienen van het inkomen en vrouwen voor het huishouden en de kinderen. Corinne Boter hanteert in haar proefschrift naar de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen tussen 1830 en 1919, de term *Breadwinner-Homemaker household*. Deze term doet meer recht aan beide aspecten van het kostwinnermodel. Hoewel dit model vanaf medio negentiende eeuw de norm werd, duurde het nog wel enige decennia voordat mannen aan de onderkant van de arbeidsmarkt genoeg verdienden om hun gezin te onderhouden. De arbeid van hun echtgenotes, en vaak ook van hun kinderen, was nodig om het karige gezinsinkomen aan te vullen.⁴⁰⁵ Vrouwen moesten hun werk combineren met de zorg voor het huishouden. Dat de verzorging van kinderen, echtgenoot en huishouden daaronder moest lijden, was de gegoede burgerij een doorn in het oog. In hun visie was dit de reden dat kinderen op straat rondzwierven en veel mannen ten prooi vielen aan de ‘drankduivel’. Vandaar dat het aanleren van huishoudelijke vaardigheden aan arbeidersvrouwen een belangrijke plaats had in het beschavingsoffensief.⁴⁰⁶

Pas tegen het begin van de twintigste eeuw konden de meeste vrouwen zich volledig aan de verzorging van man en kinderen wijden. Dit vond in Nederland op grotere schaal plaats dan in andere landen. Jeroen Dekker verklaart dit verschil uit de lange traditie in Nederland van het op een voetstuk zetten van het moederschap.⁴⁰⁷ Ook Hetty Pott-Buter wijst op het overheersen van het huiselijkheidsideaal en de (in die tijd) hogere status van vrouwen die niet buitenshuis werkten. De handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen droeg er eveneens aan bij dat veel vrouwen zich beperkten tot huishoudelijke taken binnenshuis.⁴⁰⁸ In feite erkende de wetgever de gehuwde vrouw alleen als huishoudster, zo stelt Els Kloek.⁴⁰⁹ Corinne Boter is echter van mening dat de economische structuur van de Nederlandse arbeidsmarkt, meer nog dan de huiselijkheidsnorm, debet was aan de lage arbeidsparticipatie van vrouwen die tot ver in de twintigste eeuw zou duren. Omdat veel vrouwen samen met hun man in kleine bedrijven werkten, was de arbeid van de vrouwen vaak onzichtbaar en telde deze niet mee in de beroepstellingen. Dit laatste was van toepassing op meer vormen van vrouwenarbeid die (vaak)

⁴⁰⁴ Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 59.

⁴⁰⁵ Corinne Boter, ‘Ideal versus reality the domestic ideal and household labour relations in Dutch industrializing regions, circa 1890’, *The History of the Family* 22:1 (2017) 82-102; Manon van der Heijden, ‘Explaining crime and gender in Europe between 1600-1900’ in: Manon van der Heijden, Marion Pluskota en Sanne Muurling eds., *Women’s criminality in Europe, 1600-1914* (Cambridge 2020) 39; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 53-59.

⁴⁰⁶ Wolffram, *Vrij van wat neerdukt*, 143-144; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 76; Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland* (Amsterdam 2007) 161.

⁴⁰⁷ Jeroen Dekker, ‘Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw’, *BMNG Low Countries Historical Review* (2015) 70-91, aldaar 83; Els Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).

⁴⁰⁸ Hetty Pott-Buter, *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility. A seven-country comparison, 1850-1990* (Amsterdam 1993) 321.

⁴⁰⁹ Els Kloek, *Vrouw des huizes*, 141.

binnenshuis plaatsvonden en sterk fluctueerden in intensiteit.⁴¹⁰ Tot slot verzwegen veel vrouwen hun werkzaamheden omdat betaalde arbeid voor (gehuwde) vrouwen als niet fatsoenlijk gold.⁴¹¹ Er was dus veel vaker sprake van betaald werk dan officieel geregistreerd stond.

3.4 De sociale kwestie en het beschavingsoffensief

De ellendige leefomstandigheden, waaronder een groot deel van de bevolking gebukt ging, lieten de gegoede burgerij en de politiek niet onberoerd. Dat zorgde ervoor dat zij armoede niet langer zagen als een natuurgegeven, zoals daarvoor, maar als een probleem dat om oplossing vroeg. Dit vertaalde zich in een toenemende roep om ingrijpen: de sociale kwestie. Compassie met de armen was daarvoor niet altijd de belangrijkste reden, mede omdat hun meer welvarende tijdgenoten de oorzaak voor armoede (nog steeds) vooral legden bij de tekortkomingen van de armen. Angst voor opstand (in Europa braken in de zeventiger jaren van de negentiende eeuw diverse opstanden uit, waaronder de commune van Parijs in 1870) speelde eveneens een rol, evenals angst voor ‘besmetting’. Dit laatste vatten tijdgenoten zowel in figuurlijke als in letterlijke zin op: arm en rijk leefden redelijk dicht op elkaar in die tijd en besmettelijke ziektes konden gemakkelijk overslaan naar naastgelegen straten of buurten.⁴¹² In figuurlijke zin vreesde het welgestelde deel van de samenleving, ingegeven door de ideeën van hygiënist (en de criminele antropologie, waarover later meer), vooral het ‘virus der immoraliteit’.⁴¹³

Er kwamen parlementaire enquêtes naar de werkomstandigheden van de arbeiders. Een nieuwe stroming onder de liberalen, de sociaalliberalen, verzetten zich tegen de traditionele doctrine van de staat als ‘nachtwaker’: alleen verantwoordelijk voor handhaving van de bestaande orde en veiligheid. Zij bepleitten meer staatsingrijpen om de ergste armoede te verhelpen.⁴¹⁴ De sociaalliberalen wilden de arbeiders beschermen tegen uitbuiting en tegenspoed zoals ziekte, ongelukken, dood en werkloosheid. De resultaten van hun inspanningen bleven echter beperkt, omdat zij terugdeinsden voor verregaande overheidsmaatregelen en zich niet bemoeiden met de verhoudingen tussen werknemer en werkgevers.⁴¹⁵ In 1889 zag de Arbeidswet, die volgde op de bovengenoemde parlementaire enquêtes, het licht. Deze wet beperkte vrouw- en kinderarbeid tot elf uur per dag, schreef een vaste rusttijd voor van een uur tussen 11.00 en 15.00 uur en verbood nachtarbeid voor vrouwen en kinderen ouder dan twaalf jaar. De wet beperkte zich tot fabrieken en werkplaatsen en strekte zich niet uit tot andere sectoren zoals huishoudelijk werk in loondienst of werk op het land.

⁴¹⁰ Corinne Boter, *Dutch divergence? Women's work, structural change and household living standards in the Netherlands, 1830-1914* (Dissertatie Wageningen 2017) 169.

⁴¹¹ Hettie Pott-Buter, Kea Teidens, Janneke Plantenga en Angelique Janssens, ‘Beroepsarbeid van vrouwen en mannen’ in: Hettie Pott-Buter en Kea Teidens eds., *Vrouwen, leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) 149-179, aldaar 150.

⁴¹² Rob van Ginkel, ‘Containing the urban poor- coercion or consent? Disciplining missions and civilizing offensives in the Netherlands’, *Human Figurations* 4:1 (2015) 1-13, aldaar 3.

⁴¹³ Liesbeth Nys, ‘Nationale plagen. Hygiënist over de ziekten van het maatschappelijk lichaam’ in: Liesbeth Nys, Henk de Smaele, Jo Tollebeek en Kaat Wils eds., *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002) 220-241, aldaar 223.

⁴¹⁴ Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1800-1912’, 289. Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 383; Jeannette Dorsman en Monique Stavenuiter, *Nooit gehuwd, maar niet alleen. Vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klasse in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Hilversum 1993) 140.

⁴¹⁵ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 32.

Hoewel de werkomstandigheden van mannen in de enquêtes uitgebreid aan de orde kwamen, legde de Arbeidswet van 1889 aan de arbeid van mannen geen beperkingen op. Volgens Wielenga was het hoofddoel niet verbetering van de positie van vrouwen en kinderen, maar het uitschakelen van concurrentie: de arbeid van vrouwen was veel goedkoper.⁴¹⁶ Angst voor valse concurrentie vormde volgens Coen Brummer ook de belangrijkste overweging van Van Houten om kinderarbeid te verbieden.⁴¹⁷ Ulla Jansz wijst erop dat vrouwen in de discussies over arbeidswetgeving vooral als echtgenoten en moeders figureerden en vrijwel niet als arbeiders.⁴¹⁸ Vrouwenarbeid maakte maar een klein onderdeel uit van de enquêtes die de aanleiding voor deze wet waren. Er leek geen enkele reden om te veronderstellen dat het met de arbeidsomstandigheden van mannen goed gesteld was. Dit roept de vraag op waarom deze wet zich uitsluitend op de arbeidsomstandigheden van vrouwen en kinderen richtte.⁴¹⁹ Jansz ziet als verklaring dat het belangrijkste doel van de Arbeidswet was ervoor te zorgen dat vrouwen genoeg tijd en energie overhielden voor het huishouden en het opvoeden van de kinderen. Dit zou een gunstige invloed hebben op andere aspecten van de sociale kwestie: het tegengaan van kindersterfte en van alcoholmisbruik door mannen.⁴²⁰

De sociale kwestie leidde tot veel politieke discussie over de oorzaak van de sociale problematiek en over de aard en omvang van de gewenste maatregelen. Confessionelen, liberalen en de inmiddels opgekomen socialistische beweging verschilden hierover sterk van mening. De liberalen vonden dat de staat zo terughoudend mogelijk moest zijn. De confessionelen wilden hun dominante rol in de armenzorg behouden en daarnaast paal en perk stellen aan het toenemende drankmisbruik en de prostitutie. De socialisten, die in de tweede helft van de negentiende eeuw het politieke toneel betraden, concentreerden zich vooral op verbetering van de leef- en werkomstandigheden en op de strijd voor algemeen mannen- en (uiteindelijk ook) vrouwenkiesrecht.

De invoering van sociale wetgeving was in Nederland een langzaam proces. De verdeeldheid onder politici, hun beperkte economische en statistische kennis, financiële motieven en de opvatting dat de staat zich terughoudend moest opstellen, waren daarin belangrijke factoren. Desondanks moest de dominante (liberale) opvatting over de staat als nachtwaker in de loop van de negentiende eeuw langzaam plaatsmaken voor een meer omvattende taakopvatting. Hierin speelde ook het sociale domein een (bescheiden) rol. De staat beperkte zich daarbij overwegend tot wetgeving. De uitvoering van deze wetten lieten de opeenvolgende regeringen over aan de stadsbesturen en het particulier initiatief.⁴²¹ In Nederland hadden de confessionelen met succes gepleit voor een middenveld tussen staat en samenleving van particuliere organisaties met een levensbeschouwelijke grondslag. Zij wilden deze organisaties de verantwoordelijkheid geven voor de uitvoering van bepaalde maatschappelijke

⁴¹⁶ Ibidem, 33.

⁴¹⁷ Coen Brummer, “‘Een koele beschouwing van het maatschappelijk organisme”. De kinderwet van Sam van Houten als economisch idee en het politiek debat over sociale kwesties”, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134:4 (2021) 583-602, aldaar 596.

⁴¹⁸ Ulla Jansz, ‘Sociale kwestie en sekse in de politieke geschiedenis. De arbeiderswet van 1889’ in: Marjan Schwegman, *Op het strijdtoneel van de politiek. Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1991) 70-90, aldaar 88; Wolfram, *Vrij van wat neerdrukt*, 83-85.

⁴¹⁹ Jansz, ‘Sociale kwestie en sekse’, 78.

⁴²⁰ Ibidem, 88.

⁴²¹ Wolfram, *Vrij van wat neerdrukt*, 169-172.

taken, al dan niet met subsidie van de overheid. Voorbeelden hiervan waren onderwijs, (gezondheids-)zorg, maatschappelijk welzijn en reclassering. Hiermee zouden zij als buffer fungeren tegen een al te seculariserende invloed van een neutrale overheid.⁴²²

Niettemin haalden sociale wetgeving en voorzieningen in de vorm van arbeidsregulering, huisvesting, onderwijs en sociale verzekeringen geleidelijk de scherpste kanten van het bestaan van veel mensen weg. Zij boden enige bescherming tegen de effecten van plotseling inkomensverlies, invaliditeit, ziekte en sterfte van partner of kinderen. Bovengenoemde verbeteringen zijn terug te zien in de dossiers van de Amsterdamse gemeentelijke armenzorg in de periode 1917-1939. Onder de armen die steun vroegen was minder sprake van ziekte en lichamelijke beperkingen, de woonsituatie was verbeterd en het aantal ongeschoolde arbeiders was significant teruggelopen. Tot slot was de geboden ondersteuning aanzienlijk toegenomen.⁴²³

Bovengeschetst proces van uitbreiding van het takenpakket van de landelijke overheid kenmerkte heel Europa in de negentiende en begin twintigste eeuw, maar per land bestonden andere accenten. In Duitsland en Engeland stuurde de staat eerder en sterker op verbetering van de sociale omstandigheden en pakte deze meer zaken zelf op.⁴²⁴ De opvatting dat de staat zich zo afzijdig mogelijk moest opstellen om de vrije markt zo min mogelijk te verstoren bleek diepgeworteld in Nederland.⁴²⁵ Waar sociaalliberalen en socialisten verder hadden willen gaan, stuitten zij op de onwil van hun confessionele collega's.⁴²⁶

De bredere rolopvatting van de staat kwam ook tot uiting in een sterke neiging tot bureaucratisering. Voor de ontwikkeling van effectief beleid wilden overheden zoveel mogelijk te weten komen over de bevolking, de economie en allerlei sociale onderwerpen, waaronder armenzorg en criminaliteit.⁴²⁷ Ondanks internationale congressen in diverse Europese steden tussen 1853 en 1876, kwam het door nationalistische sentimenten niet tot een internationale uniformering van statistische methoden en technieken.⁴²⁸ In Nederland zag het Centraal Bureau voor de Statistiek in 1899 het licht dat tot taak kreeg allerlei tendensen in de samenleving te kwantificeren. Daarnaast kwamen er gestandaardiseerde formulieren voor de registratie van onder meer gevangenen en psychiatrische patiënten. Ook de armenzorg ging steeds meer informatie over de bedeelde en zijn of haar situatie vastleggen. Dit hing samen met de

⁴²² Jean-Paul Heinrich, *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823* (Gouda 1995), aldaar 67 en 71.

⁴²³ Adriaan Jan van der Maas, *Over beschaving en bedeling. De gemeentelijke armenzorg in Amsterdam tussen beschaven en bureaucratiseren van 1870-1940* (Dissertatie Universiteit Utrecht 2022) 93-111.

⁴²⁴ Wolfram. *Vrij van wat neerdrukt*, 9-19.

⁴²⁵ Ibidem, 171.

⁴²⁶ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 33.

⁴²⁷ Jacques G.S.J. van Maarseveen, Paul M.M. Klep en Ida H. Stamhuis eds., *The statistical mind in modern society. The Netherlands 1850-1940. Official statistics, social progress and modern enterprise* (Amsterdam 2008) 4; Clive Emsley, *Crime, police and penal policy, European experiences 1750-1940* (Oxford 2007) 119.

⁴²⁸ Nico Randeraad, 'The international statistical congress (1853-1876). Knowledge transfers and their limits', *European History Quarterly* 41:1 (2011) 50-65.

toenemende wens tot controle over de armen en de (in de visie van de beleidsmakers) met armoede samenhangende problemen.⁴²⁹

Naast de politieke strijd voor sociale wetgeving ontstonden ook steeds meer maatschappelijke initiatieven die tot doel hadden de noden van het arme deel van de bevolking te verlichten. Deze waren vaak gericht op bepaalde aspecten van de sociale kwestie en op bepaalde doelgroepen.⁴³⁰

Beschavingsoffensief

De nieuwe initiatieven waren niet alleen ingegeven door de wens te helpen en te verheffen, maar ook door de wens de armen moreel te verbeteren en te disciplineren. Dit proces is daarom door historici vaak aangeduid als een beschavingsoffensief. Omdat de elites, waaronder de overheid, ervan overtuigd bleven dat de oorzaak van de problemen vooral bij de armen zelf lag, zochten zij de oplossing in gedragsverbetering. Sommigen dachten hier wat genuanceerder over. De Volksbond bepleitte bijvoorbeeld verbetering van de leefomstandigheden als voorwaarde voor de aanpak van het drankmisbruik.⁴³¹

De term beschavingsoffensief is gemunt door Piet de Rooy in 1979 en vervolgens door velen gebruikt en verder ontwikkeld.⁴³² De term verwijst oorspronkelijk naar het civilisatieproces van Norbert Elias. Deze beschouwde de moderne ‘beschaafde’ Westerse samenleving als de uitkomst van een ongepland en onbewust proces. Bij het beschavingsoffensief ging het daarentegen om bewuste pogingen van machtige groepen, waaronder de staat, om ongewenst gedrag te veranderen.⁴³³ Industrialisatie, urbanisatie en staatsvorming vergrootte de onderlinge afhankelijkheid van de verschillende lagen in de samenleving en vroegen om meer zelfbeheersing.⁴³⁴

De vraag in hoeverre de beschavingsactiviteiten primair waren ingegeven door de wens om het lot van de armen te verbeteren of vooral disciplineren tot doel hadden, is aan discussie

⁴²⁹ Rik Vercammen, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijksweldadigheidskolonies 1870-1930* (Proefschrift Vrije Universiteit Brussel 2014) 29-31; Chris Leonards en Nico Randeraad, ‘Transnational experts in social reform, 1840-1880’, *International Review of Social History* 55:2 (2010) 215-239, aldaar 219.

⁴³⁰ Janse, *De Afschaffers*; Hanneke Hoekstra, *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005); M.J.B. Schouten en M. van Tielhof, *Verenigingen voor armenzorg en armoedepreventie in de 19e eeuw*. (<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Armenzorgverenigingen>); Annemieke van Drenth en Fransisca de Haan, *The rise of caring power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1999).

⁴³¹ Janse, *De afschaffers*, 161.

⁴³² Ryan Powell, ‘The theoretical concept of the ‘civilising offensive’ (Beschavingsoffensief). Notes on its origins and uses. *Human Figurations. Longterm perspectives on the human condition*, 2:2 (2013) 1-20, aldaar 1.

⁴³³ Powell, ‘The theoretical concept of the civilizing offensive’, 1

⁴³⁴ Ali de Regt, ‘Beschavingsoffensief (Civilising offensive). From a sociological concept to moral appeal’, *Human Figurations* 4:1 (2015), 1-13, aldaar 3; Rob van Ginkel, ‘Containing the urban poor-coercion or consent? Disciplining missions and civilizing offensives in the Netherlands’, *Human Figurations* 4:1 (2015) 1-13, aldaar 1-2. Het beschavingsoffensief verwijst in de literatuur meestal naar de negentiende eeuw. De educatieve en opvoedende activiteiten van de eind achttiende eeuw in Nederland opgerichte Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen waren een eerste uiting hiervan. Deze hadden eveneens als doel het beschaven van de armen.

onderhevig. Ali de Regt ziet het beschavingsoffensief vooral als een poging de armen orde, netheid, spaarzaamheid (dit gold vooral voor vrouwen), zelfbeheersing en plichtsbetrachting bij te brengen.⁴³⁵ Toenemende mechanisering en verhoging van de arbeidsproductiviteit vroegen om gedisciplineerde werkkrachten.⁴³⁶ De fabrieksarbeiders moesten fit, alert en nauwkeurig zijn voor een optimale benutting van de grote en dure machines.⁴³⁷

Rob van Ginkel betoogt dat beschavingsoffensief een te onnauwkeurig concept is omdat het zowel van toepassing is op vrijwillige conformering of verheffing als op disciplineren. Dit laatste was vooral het geval bij de ‘beschavingsactiviteiten’ die zich richtten op de allerarmsten: de ongeorganiseerde en ongeschoolde arbeiders. Zo ontstonden in de twintiger en dertiger jaren duidelijk herkenbare wooncomplexen voor ‘ontoelaatbare gezinnen’. Het doel hiervan was heropvoeding van de allerarmsten via allerlei regels. Zij moesten bijvoorbeeld de beheerders altijd toegang tot hun woning verschaffen en bezit van alcohol was verboden.⁴³⁸ De bovenlaag van de (groeierende groep van) geschoolde arbeiders had nauwelijks overreding nodig om zich te conformeren aan de normen van de middengroepen. Zij voegden zich bij de middenklassen in hun streven naar heropvoeding van de allerarmsten. Het gevolg was dat de onderlaag in de loop der tijd steeds meer geïsoleerd en gestigmatiseerd raakte.⁴³⁹

Andere historici, waaronder Christianne Smit, leggen meer nadruk op idealistische motieven. Zij wijst op het enthousiasme waarmee de arbeiders deelnamen aan de verheffende activiteiten en deze incorporeerden in hun eigen organisaties. Zij maakt daarbij wel de kanttekening dat deze visie, door een gebrek aan bronnen van deze arbeiders zelf, vooral gebaseerd is op geschriften van de ‘verheffers’.⁴⁴⁰ Smit’s betoog veronderstelt een directe causale relatie tussen motieven voor activiteiten en de receptie daarvan. Dat degenen op wie de initiatieven zich richtten enthousiast reageerden, sluit (deels) eigenbelang als motief niet uit. Smit moet aan de andere kant toegeven dat enig paternalisme de ‘volksverheffers’ niet vreemd was en heeft ook oog voor tegenstrijdigheden in de doelen van de hervormers. Hulp en ondersteuning mochten verheffen maar niet leiden tot overschrijding van sociale grenzen.⁴⁴¹ Tot slot was een belangrijk motief van het beschavingswerk, dat zich vooral in de steden afspeelde, het voorkomen van sociale spanningen.⁴⁴²

De activiteiten en de doelgroep van de hervormers varieerden sterk. Sommige waren vooral gericht op het streven naar betere hygiëne en huisvesting (zoals de hygiënist) en het juiste woongedrag. De huizen, die de woningbouwcorporaties bouwden, kwamen vooral terecht bij de geschoolde beter verdienende arbeiders. Deze konden zich het lidmaatschap van een

⁴³⁵ De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 244.

⁴³⁶ Prak e.a., *Nederland en het poldermodel*, 229; Wolffram, *Vrij van al dat neerdrukt*, 144; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 26-30.

⁴³⁷ Prak e.a., *Nederland en het poldermodel*, 229; Gemma Blok, *Ziek of zwak. Geschiedenis van de verslavingszorg in Nederland* (Amsterdam 2011) 33; Jaap van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland; een historisch-sociologische studie* (Hilversum 1995) 83.

⁴³⁸ Adrienne Dercksen en Loes Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970* (Proefschrift Universiteit Utrecht 1987) 28-29.

⁴³⁹ Ginkel, ‘Containing the urban poor’, 8-9.

⁴⁴⁰ Christianne Smit, *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum 2015) 14.

⁴⁴¹ Smit, *De Volksverheffers*, 390.

⁴⁴² Ibidem, 16.

corporatie permitteren en hadden zich aangepast aan de normen van de burgerij.⁴⁴³ Dat betekende dat het leven zich vooral binnen de muren moest afspelen en niet op straat. Woonopzichteressen zagen niet alleen toe op een tijdige betaling van de huur, maar ook op de wijze van bewoning. Daarin stonden orde en netheid centraal. Anderen hadden als belangrijkste doel het terugdringen van drankmisbruik, zedelijk verval en prostitutie of pogingen (ex-)gedetineerden weer op het rechte pad te brengen.

De hervormers kwamen voort uit de gegoede burgerklasse en behoorden qua politieke voorkeur overwegend tot het sociaalliberalisme.⁴⁴⁴ Soms waren, afhankelijk van onderwerp en doelgroep, ook arbeiders en de lage middenklasse betrokken. De Middernachtzending bestond bijvoorbeeld vooral uit leden van de (geschoolde) arbeidersklasse.⁴⁴⁵ Zij posteerden zich voor bordelen om potentiële bezoekers te beletten naar binnen te gaan. Niet alleen burgers en hun organisaties waren de dragers van het beschavingsoffensief, ook de kerk en de armbesturen waren steeds meer van mening dat er geen sprake mocht zijn van ongeconditioneerde hulp of steun.

Omdat de ‘hervormers’ of ‘beschavers’, hun inspanningen en hun doelgroepen zo divers waren, is het lastig algemene uitspraken over hun doelen (zoals verheffing tot een hoger zedelijk of educatief peil, verbetering of disciplineren) en aanpak te doen. Bij sommigen overheerste idealisme in karakter en doelstelling. Economische motieven en de wens het gedrag van de armen te beheersen, speelden echter ook vaak een rol. Bovendien is niet uitgesloten dat hulp geboden uit idealistische motieven, al dan niet onbewust, disciplinerende aspecten bevatte gezien de afkomst van de ‘beschavers’ (overwegend uit de bourgeoisie). De relatie helper geholpene bergt impliciet al een ongelijkheid in zich: de een kan de ander verbeteren of helpen omdat hij of zij het in meerdere opzichten beter getroffen had.⁴⁴⁶

De ‘volksverheffers’ maakten deel uit van een transnationaal netwerk waaraan zij hun inspiratie ontleenden of waarvoor zij zelf als inspiratiebron functioneerden. Menig buitenlands voorbeeld vond navolging in een Nederlands equivalent of andersom.⁴⁴⁷ Voorbeelden hiervan zijn het Toynbee werk en het Volkshuis in Leiden of de Nederlandse woningopzichteressen die, geïnspireerd door Octavia Hill, de arbeiders ‘goed woongedrag’ wilden bijbrengen.

Wat de motieven en doelstellingen ook waren, feit is dat het beschavingsoffensief (in meer of mindere mate) van invloed was op de armenzorg. Het speelde een rol in de aanpak van vier (in de visie van veel tijdgenoten) belangrijke met armoede samenhangende problemen: (openbare) dronkenschap, onzedelijkheid, prostitutie en

Emily Knappert, oprichter en eerste directeur Leidse Volkshuis (Erfgoed Leiden en Omstreken)

⁴⁴³ De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*; Cor Smit, *Strijd om kwaliteit. De sociale woningbouw in de Leidse regio* (Leiden 2006).

⁴⁴⁴ Smit, *De volksverheffers*, 388; Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 17-18.

⁴⁴⁵ Rudolf Dekker, ‘De Middernachtszending een buitenparlementaire actiegroep’ in: *Criminaliteit in de 19^e eeuw. Hollandse studiën* 22 (Hilversum 1989) 109-115, aldaar 110.

⁴⁴⁶ Beate Althammer, *Bettler in der Europäischen Stadt der Moderne: zwischen Barmherzigkeit, Repression und Sozialreform* (Frankfurt am Main 2007) 9-11. Althammer doelt hier op bedelen (verwijzend naar de theorie van Georg Simmel) maar uiteraard is het ook breder toepasbaar; Smit, *De volksverheffers*, 389.

⁴⁴⁷ Leonards e.a., ‘Transnational experts’, 215-239.

criminaliteit. De vrouwen die in de RWI terechtkwamen, zullen vooral op deze terreinen met het beschavingsoffensief in contact zijn gekomen.

3.4.1 Armenzorg: gunst of (onvoorwaardelijk) recht?

Nederland mocht dan officieel een eenheidsstaat geworden zijn, in de armenzorg was daar weinig van te merken. De eerste verantwoordelijkheid voor die zorg lag, op basis van de Armenwet van 1854, bij de aanpassing van 1870 aangescherpt, bij de kerkelijke armenzorg (merendeel) en het particulier initiatief. De lokale overheid kwam pas in beeld als sprake was van ‘volstreckte onvermijdelijkheid’ en er geen ‘onderstand’ van kerk of particuliere armenzorg mogelijk was. Volstreckte onvermijdelijkheid betekende dat de armen niet van de honger zouden omkomen.

Het niveau van armenzorg kon per gemeente sterk verschillen. Er waren geen landelijke regels over hoogte en voorwaarden.⁴⁴⁸ Het doel van de kerkelijke armenzorg was niet zozeer om de armen te helpen, maar vooral om hen dicht bij het geloof te brengen.⁴⁴⁹ Ondanks de voorkeur voor kerkelijke en particuliere hulp was het aandeel van het burgerlijk armbestuur substantieel en werd allengs groter. Er mocht geen sprake zijn van ‘dubbele bedeling’. Dit betekende dat zelfs als de kerk heel weinig bijdroeg, wat regelmatig gebeurde omdat er niet genoeg in kas was, de betrokkene zich niet voor aanvullende steun tot het armbestuur mocht wenden. Aan dit verbod op dubbele bedeling kwam pas een einde met de Armenwet van 1912.⁴⁵⁰ Desondanks kwam dubbele bedeling in de praktijk regelmatig voor.⁴⁵¹

Herhaalde pogingen om meer eenheid en efficiency aan te brengen in de lappendeken die de charitatieve instellingen vormden, liepen steeds op niets uit door het verzet van de christelijke partijen en de kerk. Deze waren bang hun grip op hun ‘discipelen’ te verliezen.⁴⁵² Behalve de legalisering van dubbele bedeling, maakte de Armenwet van 1912 ook een iets ruimere ondersteuning mogelijk dan waar sprake van was bij ‘volstreckte onvermijdelijkheid’. Daarnaast bleef veel bij het oude.⁴⁵³

Armenzorg bestond uit diverse vormen van ondersteuning. Deze varieerden van hulp in natura en een bijdrage in de kosten van huur en levensonderhoud (de zogeheten huiszittende armenzorg) tot verzorging in oudelieden-, wees- en ziekenhuizen en inrichtingen voor moeilijk opvoedbare kinderen.⁴⁵⁴ Ook de vroegere bedelaarsgestichten en de lokale werkhuisen maakten deel uit van de voor de armen beschikbare voorzieningen. Hoewel de hulp in materieel opzicht weinig voorstelde, waren de ‘huiszittende’ armen in tal van andere opzichten waarschijnlijk beter af dan degenen die in een instelling belandden. Dat waren vooral ouderen of jeugdigen.

⁴⁴⁸ Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1800-1912’, 285-286.

⁴⁴⁹ Ibidem, 281 en 312.

⁴⁵⁰ Marco van Leeuwen, ‘Armenzorg 1912-1965, Van centrum naar periferie’ in: van Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen eds., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 520-569, aldaar 521

⁴⁵¹ Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1800-1912’, 291.

⁴⁵² Ibidem, 280-281.

⁴⁵³ Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1912-1965, 521-522; Van der Maas, *Over beschaving en bedeling* 49-50; Paul Th. Kok, *Burgers in de bijstand. Werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930* (Groningen 2000) 254.

⁴⁵⁴ Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1800-1912’, 282.

Slechts enkele armenzorgbestuurders hadden (ook) oog voor de rol die de omstandigheden speelden in het lot van de armen. De meesten bleven ervan overtuigd dat verkwisting, onzedelijkheid, luiheid en vooral een gebrek aan zelfbeheersing de belangrijkste oorzaken van de problemen van de armen vormden.⁴⁵⁵ Het aanleren van spaarzaamheid, zindelijkheid en arbeidslust was daarmee de meest voor de hand liggende oplossing. Dit zorgde ervoor dat de verleende bedeling niet alleen zeer karig was, maar regelmatig, sterker dan daarvoor, vergezeld ging van eisen aan de leefstijl van de armen.

Liefdadigheid naar Vermogen was een voorbeeld van de ‘moderne’ armenzorgorganisaties die in de laatste decennia van de negentiende eeuw het licht zagen. Modern waren zij vooral door de manier van werken: een individuele benadering waarin opvoeding van de armen centraal stond. Deze ging gepaard met diepgaand onderzoek naar hun leefstijl en situatie. Alleen de armen die na onderzoek voor verbetering vatbaar bleken, kwamen in aanmerking voor hulp. De moderne armenzorgers waren meestal fel gekant tegen het geven van aalmoezen aan bedelaars. Dit beschouwden zij als het belonen van luiheid.⁴⁵⁶

Paul Kok deed onderzoek naar het bestaan van een (door tijdgenoten zo vaak veronderstelde) afwijkende leefstijl onder de armen via de ondersteuningsrapporten van de stedelijke armenkamer van Leeuwarden. Hij beperkte zich daarbij voornamelijk tot de dossiers over de steunaanvragen van losse thuiswonende arbeiders gedurende twee vierjaarlijkse periodes: één van 1894 tot en met 1897 en één van 1922 tot en met 1925.⁴⁵⁷ Hij vond in deze rapporten geen bewijs voor het bestaan van fundamentele verschillen in leefstijl tussen armen die het gemeentelijk armbestuur ondersteunde en de totale bevolking van Leeuwarden. Hierbij keek hij naar onkerkelijkheid, ongehuwd samenleven, schoolverzuim en drankmisbruik. Het merendeel van de ondersteunden bleek lid van een begrafenisfonds (70 procent in de jaren negentig van de negentiende eeuw en zelfs 80 procent rond 1920). Dit was volgens Kok een bewijs dat er nauwelijks sprake was van een gebrek aan zelfbeheersing. De armen in Leeuwarden leken zich in de onderzochte periode in grote mate te conformeren aan de heersende cultuur.⁴⁵⁸ De vraag is uiteraard of hier sprake was van internalisering van deze waarden of van een bewuste strategie van de zijde van de armen. Voor hun overleving, werk, ondersteuning door armenzorg, liefdadigheid of burenhulp waren zij immers afhankelijk van hun reputatie bij brede lagen van de bevolking.⁴⁵⁹ Drankmisbruik en ongehuwde samenwoning speelde volgens Kok slechts een kleine rol in de afgewezen verzoeken, namelijk in 16,5 procent van de gevallen waarin drankmisbruik expliciet vermeld was. Het was dus meestal geen reden om steun te weigeren in de jaren negentig. Dat gold, in iets mindere mate, ook voor ongehuwd samenwonen of prostitutie. De motivatie voor weigering van steun aan mensen die hiermee bekend stonden, was meestal dat er sprake was van dubbele bedeling of dat ze niet behoeftig genoeg waren. Prostitutie betekende inkomen en kinderloze ongehuwden hadden lagere lasten. Dat disciplineren niet voorop stond, bleek uit de hulp die de Stadsarmenkamer bood aan een

⁴⁵⁵ De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 148-150.

⁴⁵⁶ Ibidem, 152-157.

⁴⁵⁷ Kok, *Burgers in de bijstand*, 111-112.

⁴⁵⁸ Ibidem, 380-382.

⁴⁵⁹ Lex Heerma van Voss, ‘De rode dreiging... en het verzuilde antwoord’ in: J.C.H. Blom & J. Talsma eds., *De verzuiling voorbij. Godsdienst en stand in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 115-132, aldaar 116-121.

vrouw die door de hervormde diaconie was afgewezen omdat haar dochter ongehuwd moeder was.⁴⁶⁰ Dubbele bedeling of het ontbreken van volstrekte onvermijdelijkheid vormde de belangrijkste reden voor afwijzing in het merendeel van de steunaanvragen van thuiswonende armen.⁴⁶¹ Merkwaardig genoeg speelde disciplinerende wel een sterke rol in het armhuis, dat eveneens onder de Stadsarmenkamer viel. Zo moest de portier in de jaren tachtig van de negentiende eeuw aan de adem van de uit de stad terugkerende ‘verpleegden’ ruiken om te bepalen of er sprake was geweest van alcoholgebruik en was kerkgang tot 1913 verplicht.⁴⁶²

Marco van Leeuwen signaleert eveneens dat ook als de bij burens, vrienden, familieleden of werkgevers ingewonnen informatie ongunstig was (en wees op drankmisbruik, onzedelijk gedrag of kleine overtredingen), dit niet altijd leidde tot stopzetting van alle hulp. De zwaarte van de eisen die aan het gedrag werden gesteld verschilden per gemeente. Degenen die niet in de categorie probleemgevallen vielen, kregen meestal wel een schamel bedrag aan steun in ruil voor kleine aanpassingen aan hun leefstijl.⁴⁶³

Jan Adriaan van der Maas onderzocht de gemeentelijke armenzorg in Amsterdam. Ook hij baseerde zich hierbij uitsluitend op de dossiers van de thuiswonende armen. Anders dan Paul Kok, vindt hij duidelijk bewijs voor de invloed van het beschavingsoffensief, hoewel afnemend in de eerste decennia van de twintigste eeuw.⁴⁶⁴ Zo zou in 1871 het morele oordeel van de armenbezoeker vaak nog een grote rol spelen in het besluit een aanvraag al dan niet toe te kennen. Indien de betrokkene lui was, misbruik maakte van sterke drank, de kinderen niet naar school stuurde, niet naar de kerk ging of ongehuwd samenwoonde, was de kans dat hij of zij enige ondersteuning kreeg klein. Dat gold ook voor onzedelijk gedrag, verkwisting of een verwaarloosde en onhygiënische woning. In 1911 was het oordeel van de armenbezoeker over de leefstijl eveneens van invloed op het besluit tot ondersteuning, maar leek dit minder zwaar te wegen. In 1936 gaven armenbezoekers nog maar zelden een moreel oordeel over de steunaanvrager: zakelijke overwegingen vormden de doorslag voor toekenning of afwijzing. Voorbeelden van zakelijke of rationele overwegingen waren de eventuele aanwezigheid van (alternatieve) inkomstenbronnen, de mogelijkheid van ondersteuning door familie, gebrek aan voldoende informatie of toereikende inkomsten. Deze zakelijke motieven voor afwijzing leken in Leeuwarden dus al eerder aanwezig.

Waar aanvankelijk gedrag dat beantwoordde aan de normen van die tijd (sober, ijverig, spaarzaam, plichtsgetrouw, ‘zindelijk’ en ‘zedelijk’) van grote invloed was op de werkwijze van de armenzorg, was deze 70 jaar later uitgegroeid tot een bureaucratische instelling.⁴⁶⁵ De mate waarin disciplinerings- of verheffingsmotieven een rol speelden in het beleid en de uitvoering van de armenzorg kon sterk verschillen, zowel binnen steden als tussen verschillende steden. Het waren vooral de particuliere armenzorgorganisaties die leefstijl zwaar lieten meewegen in hun beslissingen. Zo was er in Den Bosch een groot verschil tussen de burgerlijke armenzorg en de katholieke Sint Vincentiusvereniging. Eerstgenoemde keerde tussen 1854 en 1912 zonder enig onderzoek, standaard een uiterst schamel bedrag aan steun uit aan vast

⁴⁶⁰ Kok, *Burgers in de bijstand*, 224-227.

⁴⁶¹ Ibidem, 213-250.

⁴⁶² Kok, *Burgers in de bijstand*, 129.

⁴⁶³ Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1800-1912’, 311-313.

⁴⁶⁴ Van der Maas, *Over beschaving en bedeling*.

⁴⁶⁵ Ibidem, respectievelijk 72-84 en 115-140.

omschreven categorieën van ‘behoefthgen’.⁴⁶⁶ Bij de Sint Vincentiusvereniging stonden daarentegen onderzoek en zedelijke verbetering centraal. Mensen die zich schuldig maakten aan bedelarij, onzedelijk gedrag en alcoholmisbruik kregen geen ondersteuning. Datzelfde gold aanvankelijk zelfs voor verlaten vrouwen.⁴⁶⁷

In de tweede helft van de negentiende en eerste decennia van de twintigste eeuw ontstonden steeds meer organisaties die zich op specifieke problemen en groepen richtten. Zij hadden als belangrijkste oogmerk verandering van de wetgeving en het bieden van ondersteuning. Zij streefden naar een verbod op prostitutie en naar maatregelen om het drankmisbruik tegen te gaan. Hulp ging meestal gepaard met pogingen tot morele verbetering.⁴⁶⁸ Zij vochten de reglementering van de prostitutie aan, richtten doorgangshuizen en ‘Heldringgestichten’ voor ‘gevalen vrouwen’ op en bekommerden zich om gevangenen. In deze initiatieven waren net zoals in de plaatselijke armenzorg de notabelen van de stad actief. Hieronder waren veel vrouwen, eveneens afkomstig uit de bovenlaag van de samenleving. Dezen vonden hierin een mogelijkheid om maatschappelijk actief te zijn in het verlengde van hun traditionele ‘zorgende rol’.⁴⁶⁹

3.4.2 De strijd tegen onzedelijkheid en drankmisbruik

Prostitutie was niet verboden, maar in de Franse tijd aan allerlei regels gebonden.⁴⁷⁰ Publieke vrouwen moesten zich laten registeren en zich enkele keren per week aan controle op geslachtsziektes onderwerpen. Het bewijs van die controle moesten zij via een ‘boekje’ bij zich dragen. Het doel was geslachtsziektes tegen te gaan in het leger. Hoewel met het vertrek van de Fransen geen sprake meer was van landelijke wetgeving in deze, waren er tal van gemeenten die de controle op prostituees in een plaatselijke verordening hadden geregeld. De meeste daarvan kwamen tussen 1850 en 1875 tot stand. Er waren nogal wat verschillen tussen de steden. Sommige steden kwamen veel later met een regeling en in andere kwam het zelfs nooit zover, zoals in Amsterdam (vanwege verdeeldheid in de gemeenteraad).⁴⁷¹ Ook de definitie van publieke vrouw kon per verordening, en dus per stad verschillen. Sommige gemeenten hanteerden een vrij nauwe omschrijving die uitging van prostitutie als beroep of bedrijf. Andere gemeenten, zoals Harderwijk en Leiden, gebruikten een veel ruimere definitie. Hierdoor kon vrijwel elke vrouw die zich in zedelijk opzicht niet naar de normen van die tijd gedroeg hieronder vallen. Dit betekende dat, hoewel prostitutie op zich niet verboden was, iedere vrouw die de politie op ‘ontuchtige’ handelingen betrapt (zoals het ‘aanlokken’ van mannen) het risico liep ingeschreven te worden. Als zij dat weigerde was ze strafbaar.⁴⁷²

⁴⁶⁶ Theodorus Wouters, *Van bedeling naar verheffing. Evolutie in de houding tegenover de behoeftige mens te s'Hertogenbosch 1854-1912* (Tilburg 1986) 266-268.

⁴⁶⁷ Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 274.

⁴⁶⁸ Schouten e.a., *Verenigingen voor armenzorg en armoedepreventie*.

⁴⁶⁹ Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 45-47.

⁴⁷⁰ Martin Bossenbroek & Jan Kompagnie. *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in 19^e eeuw* (Amsterdam 1998) 8-9.

⁴⁷¹ Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997) 28.

⁴⁷² De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 29.

De ‘liberale’ houding tegenover prostitutie, die de ‘gebruiker’ ontzag en prostitutie beschouwde als een ‘noodzakelijk kwaad’, was de kerk een doorn in het oog.⁴⁷³ Eén van de meest fervente strijders tegen de ‘onzedelijkheid’ was Hendrik Pierson en zijn in 1879 opgerichte Nederlandse Vereeniging tegen de Prostitutie. Deze werd al gauw bijgestaan door de Nederlandse Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn. De leden hiervan behoorden tot de hogere kringen van de protestantse bevolking.⁴⁷⁴ In 1890 kregen zij gezelschap van de Middernachtszending waarin juist de ‘kleine luyden’, uitsluitend mannen, zich verenigden. Zij richtten hun pijlen niet op de prostituees zelf maar op hun bezoekers. Aan de strijd tegen de gereguleerde prostitutie nam een breed en gevarieerd gezelschap deel, zij het met verschillende motieven. Bij de confessionelen stond de moraal voorop, socialisten veroordeelden prostitutie als een uitwas van het kapitalisme en feministen wezen op de achterstelling van vrouwen, hun lage lonen en hun economische afhankelijkheid.⁴⁷⁵

Alle bovengenoemde groepen veroordeelden de dubbele moraal die aan de reglementering ten grondslag lag, op basis waarvan op prostituees werd neergezien en bordeelbezoekers werden ontzien. Bordeelbezoek was in deze visie een gevolg van een niet te beteugelen natuurdrift. Het zou zelfs ongezond zijn om deze in toom te houden. Prostitutie was een noodzakelijk kwaad. Het moest voorkomen dat (ongehuwde of door werk lange tijd van huis verkerende) mannen zich aan fatsoenlijk vrouwen zouden vergrijpen.⁴⁷⁶ De strijdbare Zeeuwse dienstbode Neeltje Lokerse, die zich als ongehuwde moeder inzette voor onderzoek naar het vaderschap van buitenechtelijk geboren kinderen, deelde deze visie.⁴⁷⁷ Het verbod op het achterhalen van de vader van buitenechtelijk geboren kinderen dateerde van 1811 en belandde via artikel 342 in het Burgerlijk Wetboek van 1838. Hierdoor was het voor ongehuwde moeders juridisch niet mogelijk om de vader aansprakelijk te stellen voor de onderhoudskosten van de door hen verwekte kinderen of hen te dwingen tot een huwelijk.⁴⁷⁸ Met de Zedelijkheidswet van 1911 kwam het uiteindelijk tot een totaal bordeelverbod.⁴⁷⁹ Dit betekende niet zozeer een eind aan de prostitutie maar eerder een verandering van tactiek: seksuele dienstverlening verhuisde van bordelen naar sigarettenwinkels, café-chantants en hotels.⁴⁸⁰

De strijd tegen onmatige consumptie van alcoholische dranken die rond 1830 ontstond, veranderde tegen 1900 geleidelijk van karakter. Aanvankelijk propageerde men een matig gebruik van alcohol en lag de focus op spiritualiën (de drank van de arbeidende klasse) en minder op bier en wijn. Rond de eeuwwisseling was in sommige kringen totale onthouding het

⁴⁷³ Diet Sijmons, ‘Een noodzakelijk kwaad, maar voor wie? Prostitutie in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw’ in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 1 (Nijmegen, 1980) 65-110.

⁴⁷⁴ Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 146-152.

⁴⁷⁵ De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 156-160.

⁴⁷⁶ Sijmons, ‘Een noodzakelijk kwaad’, 72; De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 51-52; Bossenbroek e.a., *Het mysterie van de verdwenen bordelen*, 49; Settle, Louise, *Sex for sale in Scotland. Prostitution in Edinburgh and Glasgow 1900-1939* (Edinburgh 2016) 1.

⁴⁷⁷ Josine Spits, Neeltje Lokerse. Van Zeeuwse dienstbode tot strijdbaar activiste (1868-1954) (Doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1988).

⁴⁷⁸ Selma Sevenhuijsen, *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870-1900* (Dissertatie Amsterdam 1987) 19-20.

⁴⁷⁹ De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 261.

⁴⁸⁰ Marion Pluskota, ‘Prostitution in the Netherlands: Amsterdam, Rotterdam and the Hague’ in: *Trafficking in women 1924-1926 The Paul Kinsie Reports for the League of Nations. Historical series volume 2*, 150-158.

devies. Dat gold vanaf dat moment ook voor de drankbestrijders zelf. Zij moesten het goede voorbeeld geven.⁴⁸¹ Een andere belangrijke verandering was dat de drankbestrijders degene die zich aan drankmisbruik schuldig maakte eerder als patiënt benaderden dan als zondaar. Praktische en morele steun moesten deze patiënt genezen van zijn (of haar) ziekte.⁴⁸² Deze verschuiving van zondaar naar patiënt vond zeer geleidelijk plaats. Lange tijd liepen zowel in de publieke opinie als in het beleid, criminalisering, moralisering en behandeling door elkaar heen.⁴⁸³ Terwijl het nieuwe Wetboek van Strafrecht per 1886 de mogelijkheid bood om openbare dronkenschap (bij herhaling) te bestraffen met opzending naar een RWI, ontstond rond de eeuwwisseling het begin van de (particuliere) verslavingszorg. Deze particuliere initiatieven hadden als doel drankzuchtigen van hun kwaal te genezen, bijvoorbeeld via opname in een asiel. De spaarzame plekken die beschikbaar waren kwamen vooral ten goede aan de gemotiveerde en geneesbare alcoholisten.⁴⁸⁴ Pogingen van psychiaters om speciale staatsasiels in het leven te roepen faalden door gebrek aan eenheid binnen deze beroepsgroep en omdat de overheid zich alleen wilde concentreren op de bestrijding van de overlast.⁴⁸⁵ In het interbellum kwam de ambulante hulpverlening aan alcoholisten op gang in de vorm van consultatiebureaus. Deze boden ‘praktische en laagdrempelige hulp’ aan (alcoholische) paupers en hun gezinnen. Desondanks speelden morele oordelen nog steeds een grote rol.⁴⁸⁶

Zoals in de inleiding al aan de orde kwam, zagen tijdgenoten alcoholmisbruik overwegend als een ‘mannelijk’ fenomeen. Vrouwen hadden vooral een rol in het voorkomen van alcoholmisbruik door een gezellig thuis te scheppen voor man en kinderen. Hoewel overmatig drinken onder vrouwen veel minder voorkwam, werd het hen veel zwaarder aangerekend. Diverse onderzoeken laten zien dat vrouwen oververtegenwoordigd waren in de Engelse instituten voor alcoholici in de periode 1870-1920.⁴⁸⁷ In Nederland was vooral psychiater K.H. Bouman ervan overtuigd dat de gevolgen van alcoholmisbruik bij vrouwen vele malen desastreuzer waren dan die bij mannen. Zij hadden meer kans op psychische stoornissen en onvruchtbaarheid en genezing was vrijwel onmogelijk.⁴⁸⁸ De vraag is of dit terug te zien is in de benadering, bijvoorbeeld door het OM of het damescomité, van de vrouwen die

⁴⁸¹ Gemma Blok, ‘Gentle knights. Masculinity, teetotalism and aid for alcohol abuse c. 1900’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 127:1 127 (2012) 101-126, aldaar 102.

⁴⁸² Ibidem, 113 en 125.

⁴⁸³ Gemma Blok, *Ziek of zwak. Geschiedenis van de verslavingszorg in Nederland* (Amsterdam 2011) 1 en 4; Jaap van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland. Een historisch sociologische studie* (Hilversum 1995) 189-198; Voor andere landen zie onder andere: Elizabeth Malcolm, ‘Between habitual drunkards and alcoholics. Inebriate women and reformatories in Ireland, 1899-1919’ in: Margaret Preston, *Gender and medicine in Ireland 1700-1950* (Syracuse 2012), 108-122, aldaar 111.

⁴⁸⁴ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 189-218; Blok, *Ziek of zwak*, 50-67.

⁴⁸⁵ Blok, *Ziek of zwak*, 62-67.

⁴⁸⁶ Ibidem, 102-103.

⁴⁸⁷ Bronwyn Morrison, ‘Controlling the ‘hopeless’. Re-visioning the history of female inebriate institutions c. 1870-1920 in: Helen Johnston eds., *Punishment and control in historical perspective* (New York 2008) 135-157.

⁴⁸⁸ Harry Oosterhuis en Marijke Gijswijt-Hofstra, *Verward van geest en ander ongerief. Psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg in Nederland* (Houten 2008) 215; Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 215-217.

voor dronkenschap vastzaten vergeleken met degenen die voor bedelen en zwerven opgezonden waren.

3.4.3 Verbetering van criminelen

De toenemende aandacht eind achttiende en begin negentiende eeuw voor de hervorming van het gevangeniswezen, richtte zich aanvankelijk op verbetering van de erbarmelijke omstandigheden waaronder de gevangenen hun straf moesten uitzitten. In de loop van de negentiende eeuw verschoof de focus naar de verbetering van het innerlijk van de gevangenen. Ook de hulp aan gevangenen stond daarmee in het teken van het beschavingsoffensief. Naast afschrikking en vergelding, zochten de gevangenishervormers de legitimatie van gevangenisstraf vooral in zedelijke verbetering. Straf moest ertoe bijdragen dat de gevangene een beter mens werd.⁴⁸⁹ Dit leidde tot de oprichting van het Nederlands Genootschap voor Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (NGZVG) in 1823. De Engelse Elizabeth Fry vormde een belangrijke inspiratiebron voor dit genootschap.⁴⁹⁰ Zij was een Quaker en liet zich bij haar hulp aan de vrouwelijke gevangenen sterk inspireren door haar geloof.⁴⁹¹

Elisabeth Fry verwachtte veel heil van een strikte scheiding van de seksen, classificatie en de inzet van vrouwelijk personeel voor vrouwelijke gevangenen. Deze drie punten nam het NGZVG naadloos van haar over. Dit gold ook voor het belang dat Fry hechtte aan onderwijs, godsdienst, arbeid en persoonlijke aandacht.⁴⁹² De classificatie betrof de inschatting in hoeverre gevangenen voor verbetering vatbaar leken. Om die reden kwamen jongeren steeds vaker in aparte instellingen terecht. Een andere reden hiervoor was het voorkomen van ‘besmetting’ door meer doortrapte misdadigers.⁴⁹³ Naast jongeren, zagen justitie en aanverwante organisaties ook vrouwen als kneedbaarder en ontvankelijker voor verbetering.⁴⁹⁴ Judith Rowbotham veronderstelt dat zij daarom vooral moeite hadden met recidiverende vrouwen.⁴⁹⁵ Anders dan het NGZVG, was Fry was een uitgesproken tegenstander van het cellulair systeem. Het NGZVG was er echter van overtuigd dat de gewenste verbetering van binnenuit moest komen en dat eenzame opsluiting daarvoor het beste middel was.⁴⁹⁶

Elisabeth Fry inspireerde niet alleen tot de oprichting van het NGZVG, maar ook tot het gevangenisbezoek van vrouwen. In de loop van de negentiende eeuw ontstonden in steeds meer steden, waaronder in Leiden, damescomités die zich toeleiden op het bezoeken van vrouwelijke

⁴⁸⁹ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 783-784.

⁴⁹⁰ Francisca de Haan, “‘Niet langer cellulair, nog steeds Elizabeth Fry!’”. Grondlegster van de zorg voor vrouwelijke gevangenen’, *Nemesis, tijdschrift over vrouwen en recht* 11.2 (1995) 58-75.

⁴⁹¹ De Haan, “‘Niet langer cellulair’”, 60-63.

⁴⁹² Francisca de Haan en Romke van der Heide, ‘Vrouwenverenigingen, Dames-comité’s en feministen. De zorg voor vrouwelijke gevangenen in de negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (1997) 278-309, aldaar 289.

⁴⁹³ Francois Fenchel, Jean Trépanier and Sylvie Ménard, ‘From punishment to reform: boys in goal and reform institutions, Montreal, 1853-1921’ in: Jean Trepanier and Xavier Rousseau eds., *Youth and justice in Western states 1850-1950* (Londres 2018) 99-130, aldaar 112.

⁴⁹⁴ Barry Godfrey, ‘A historical perspective on criminal justice responses to female and male offending’ in: Rosemary Gartner and Bill McCarthy eds. *The Oxford handbook of gender, seks and crime* (Oxford 2014) aldaar 164; Lucia Zedner, *Women, crime and custody in Victorian England*, (New York 1991) 4.

⁴⁹⁵ Judith Rowbotham, ‘Turning away from criminal intent, reflecting on Victorian and Edwardian strategies for promoting desistance amongst petty offenders’ in: *Theoretical Criminology* 13:1 (2009) 105-128.

⁴⁹⁶ Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 331-332; De Haan e.a., “‘Niet langer cellulair’”, 67.

gevangenen.⁴⁹⁷ In het volgende hoofdstuk en in hoofdstuk 9 komt dit comité en zijn bemoeienis met de vrouwen in de rijkswerkinrichting uitgebreid aan de orde.

3.4.4 Opkomst van de psychiatrie

Successen in de wetenschap gaven artsen het vertrouwen dat ook geestesziekten, in die tijd aangeduid met ‘krankzinnigheid’, met de juiste behandeling te genezen zouden zijn. Tot 1800 kwamen arme mensen, die vanwege ernstig verward en hinderlijk gedrag niet langer thuis of in de lokale samenleving te handhaven waren, in dolhuizen of (vaker) armenzorginstellingen terecht. Voorbeelden hiervan waren gasthuizen, tucht- en werkhuisen of oudeliedenhuizen. De opvang daar was uiterst sober: weinig eten van matige kwaliteit, vochtige en koude verblijfsruimtes en schamele kleding waren hun deel. Aanvallen van razernij werden met opsluiting of door middel van boeien en ketens bedwongen.⁴⁹⁸

Onder invloed van Franse psychiaters als Philippe Pinel en Jean-Etienne Esquirol en de Engelse quaker William Tuke vond eind achttiende en begin negentiende eeuw een omslag plaats. Laatstgenoemden en hun volgelingen beschouwden ‘krankzinnigen’ als zieken, die een geneeskundige behandeling moesten krijgen in aparte alleen voor hen bestemde instellingen.⁴⁹⁹ Dit leidde in diverse Westerse landen, waaronder Nederland, tot een verbetering van de bestaande instellingen en vooral tot de bouw van nieuwe inrichtingen. Dwang moest wijken voor overreding en ‘non restraint’ beleid.⁵⁰⁰ ‘Moral treatment’: een menslievende persoonlijke behandeling bestaande uit ‘liefdevolle toespraak, (bed-)rust, baden, regelmaat, onderwijs, godsdienstonderricht en medicamenten’ was de ideale behandeling.⁵⁰¹ Door overbevolking in de instellingen kwam deze aanpak onder druk te staan: moral treatment veranderde geleidelijk in ‘moral management’. Deze term verwees naar een techniek om het gedrag van grote groepen mensen te controleren binnen de bureaucratische organisaties die tegen het einde van de negentiende eeuw waren ontstaan.⁵⁰² In de tweede helft van de negentiende eeuw nam het aantal mensen dat in een psychiatrische instelling terechtkwam sterk toe.⁵⁰³ In Nederland steeg het aantal psychiatrische patiënten tussen 1884 en 1920 van 4700 tot bijna 16.000 (van 1,1 promille tot 2,3 promille van de bevolking).⁵⁰⁴ Dit had verschillende oorzaken. Het ontstaan van de

⁴⁹⁷ Sommige damescomités, zoals die in Zwolle en Amsterdam, opereerden aanvankelijk min of meer onafhankelijk van de plaatselijke afdelingen van het NGZVG, zie Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 126-128. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat het Leidse comité gesteund werd door de Leidse afdeling van het NGZVG. Dit genootschap vroeg voor het damescomité bijvoorbeeld toestemming aan de minister van Justitie om de opgezonden vrouwen te bezoeken en af en toe wordt in het register van het comité ook melding gemaakt van een financiële bijdrage van de zijde van het NGZVG.

⁴⁹⁸ Joost Vijselaar, *Het gesticht. Enkele reis of retour* (Amsterdam 2010) 13-14; Harry Oosterhuis en Jessica Slikhuis, *Verziekte zenuwen en zeden. De opkomst van de psychiatrie in Nederland (1870-1920)* (Rotterdam, 2012) 37.

⁴⁹⁹ Vijselaar, *Het gesticht*, 14; Harry Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 27-29; Louise Hide, *Gender and class in English asylums, 1890-1914* (New York 2014) 91-92.

⁵⁰⁰ Cyrille Fijnaut, *Criminologie en strafrechtsbedeling. Een historische en transatlantische inleiding* (Antwerpen-Cambridge 2014) 193.

⁵⁰¹ Vijselaar, *Het gesticht*, 17; Hide, *Gender and class*, 91; Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 32-38; Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 44.

⁵⁰² Hide, *Gender and class*, 92.

⁵⁰³ Vijselaar, *Het gesticht*, 17; Hide, *Gender and class*, 14; Jill Harsin, ‘Gender, class and madness in nineteenth century France’, *French Historical Studies* 17:4 (1992) 1048-1070, aldaar 1050.

⁵⁰⁴ Harry Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 93-94.

psychiatrie als aparte tak binnen de medische wetenschap was een belangrijke factor. Het leidde tot de overplaatsing van geesteszieken vanuit de thuissituatie, de werk- en armenhuizen en de gevangenissen naar de nieuwe psychiatrische inrichtingen.⁵⁰⁵ Daarnaast speelde een afnemende tolerantie voor afwijkend gedrag een rol. Dit was een gevolg van de krappe huisvesting in overbevolkte steden door de urbanisatie en de behoefte aan gedisciplineerde arbeidskrachten in een loonafhankelijke markteconomie.⁵⁰⁶ Ook was er sprake van een reële toename van het aantal psychiatrische patiënten als gevolg van syfilis, (overmatig) alcoholgebruik en van wat nu schizofrenie heet, hoewel dat laatste aan discussie onderhevig is.⁵⁰⁷ Tussen 1870 en rond 1900 steeg het aantal gevangenen met geestesstoornissen verhoudingsgewijs vele malen (zes tot dertig maal) sterker dan in de rest van de samenleving. Herman Franke bracht laatstgenoemde ontwikkeling deels in verband met de invoering van het cellulaire systeem, waarin gevangenen in compleet isolement hun dagen doorbrachten.⁵⁰⁸ Tot slot was daar de ruimere definitie van ‘krankzinnigheid’. Allerlei vormen van gedrag die vroeger als een moreel probleem golden, zoals luiheid, alcoholmisbruik of verslaving en ‘afwijkende’ seksuele voorkeuren, beschouwden artsen nu eerder als een ziekte. Hierdoor kwamen mensen die zich hieraan schuldig maakten vaker in een instelling terecht.⁵⁰⁹

Behalve strafinstellingen, beschouwden neomarxistisch georiënteerde wetenschappers en Foucault ook de psychiatrische instellingen van de negentiende en de twintigste eeuw als onderdrukkende instituties. Zij zouden vooral tot doel hebben gehad om mensen die van de norm afweken op te sluiten en te disciplineren.⁵¹⁰ Hoewel bovengenoemde cijfers over Nederland de aanname van toenemende institutionalisering ondersteunen, zijn er geen indicaties dat de overheid het als haar missie beschouwde om zoveel mogelijk geesteszieken op te sluiten.⁵¹¹ Evenals Lis en Soly in achttiende-eeuws Vlaanderen, signaleert Gerald Grob dat in Amerika in de tweede helft van de negentiende eeuw de meeste opnames op verzoek van familie plaatsvonden.⁵¹² Joost Vijselaar betoogt dat ook de armere delen van de bevolking in Nederland in de negentiende eeuw vaak geen andere uitweg zagen dan een krankzinnig gezinslid te laten opnemen op kosten van de armenzorg. In de sterk uitdijende steden leefden zij in uiterst krap bemeten huizen. Deze verzoeken om ingrijpen kwamen, in ieder geval in

⁵⁰⁵ Hide, *Gender and class*, 14; Edward Shorter, *A historical dictionary of psychiatry* (New York 2005) 4.

⁵⁰⁶ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 39; Hide, *Gender and Class*, 15.

⁵⁰⁷ Edward Shorter, *A history of psychiatry, from the era of asylum to the age of Prozac* (New York, 1997) 48-60.

⁵⁰⁸ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 409; Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 222.

⁵⁰⁹ Liesbet Nys, Henk de Smaele, Jo Tollebeek, & Kaat Wills, ‘Proloog: een medisch object: veranderingen in menswetenschap, cultuur en politiek’ in: idem eds., *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving, 1860-1914* (Groningen 2002) 10-20, aldaar 12; Hide, *Gender and class*, 14-15.

⁵¹⁰ Gerald Grob, *Mental illness and American society, 1875-1940* (Princeton 1983) IX-X.

⁵¹¹ Harry Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 44.

⁵¹² Gerald Grob, ‘The transformation of mental health policy in twentieth century America’ in: Marijke Gijswijt-Hofstra, Harry Oosterhuis and Joost Vijselaar eds., *Psychiatric cultures compared. Psychiatry and mental health care in the twentieth century: comparisons and approaches* (Amsterdam 2005) 141-162, aldaar 9-10.

Nederland, niet lichtzinnig tot stand: meestal hadden familieleden dan al lange tijd geprobeerd om hun geesteszieke verwant thuis te houden.⁵¹³

Degeneratie

Het aanvankelijke optimisme over de geneesbaarheid van ‘krankzinnigheid’ en de verbetering van criminelen maakte later plaats voor een meer pessimistische visie. Het hoge percentage chronisch zieken dat niet vatbaar voor behandeling bleek, leidde binnen de medische wereld in veel Westerse landen tot zorgen over de degeneratie van het menselijk ras. Hierin zou onder andere alcoholmisbruik een belangrijke rol spelen.⁵¹⁴ Veel artsen zagen de overbevolkte steden als broedplaats en veroorzaker van ziektes. Samen met alcoholisme, symboliseerden tuberculose en syfilis in hun ogen ‘de ruiters van de Apocalyps’. Deze drie aandoeningen beschouwden deze artsen als de belangrijkste oorzaak van een degeneratie die het morele en fysieke welzijn en voortbestaan van de natie bedreigde. Daarbij veronderstelde de medische wereld allerlei verbanden tussen bovengenoemde ziektes.⁵¹⁵ Lucia Zedner betoogt dat de zorgen over degeneratie in Engeland ertoe leidden dat tijdgenoten criminaliteit gepleegd door vrouwen in toenemende mate weten aan alcoholisme en zwakbegaafdheid. Deze beschouwden zij als aangeboren ziektes. Het gevolg was dat arme (deviante) vrouwen minder in gevangenissen terechtkwamen en eerder als zielig en ziek dan als crimineel beschouwd werden. Zij belandden meestal rechtstreeks in de nieuwe instituties voor zwakzinnigen en alcoholisme. Als genezing niet mogelijk bleek, moest in ieder geval worden voorkomen dat zij zich voortplantten en hun slechte eigenschappen doorgaven aan hun nageslacht. Hoewel veel van deze vrouwen waarschijnlijk echt met verstandelijke beperkingen kampten, kregen ook ongehuwd zwangere vrouwen die bij de armenzorg aanklopten automatisch het label zwakzinnig opgelegd onder de Mental Deficiency Act van 1913.⁵¹⁶

Het nageslacht van alcoholisten zou niet alleen de alcoholverslaving van hun ouders erven, maar ook andere aandoeningen zoals epilepsie of ‘idiotie’. Medici brachten bovengenoemde ziektes daarnaast met krankzinnigheid en criminaliteit in verband.⁵¹⁷ In hun visie leidde alcoholisme in het bijzonder bij mannen, vaker dan bij vrouwen, tot crimineel gedrag.⁵¹⁸ Een alcoholverslaafde moeder zou vooral een desastreuze invloed op de ‘kwaliteit’ van haar nakomelingen hebben.⁵¹⁹ In Nederland was de gedreven drankbestrijder en hoogleraar histologie Jacob van Rees een hartstochtelijk aanhanger van de degeneratietheorie.⁵²⁰

⁵¹³ Joost Vijselaar, *Het gesticht. Enkele reis of retour* (Amsterdam 2010) 63-67.

⁵¹⁴ Blok, *Zwak of ziek*, 41-43; Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 199.

⁵¹⁵ Liesbet Nys, ‘De ruiters van de Apocalyps. Alcoholisme, tuberculose, syfilis en degeneratie in medisch België, 1870-1940’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 115:1 (2002) 26-46.

⁵¹⁶ Lucia Zedner, *Women, crime and custody in Victorian England* (New York 1991) 219-296.

⁵¹⁷ Nys, ‘De ruiters’, 27. Christianne Smit, ‘”Het heele luidloos-rottend ellende-monument der hoofdstad”. Aandacht voor sloppen in Amsterdam’ *De negentiende eeuw* 28:2 (2004) 166-181, aldaar 171; Hide, *Gender and class*, 19-20.

⁵¹⁸ Nys, ‘De ruiters’, 41.

⁵¹⁹ Nys, ‘De ruiters’, 38; Zedner, *Women, crime and custody*, 222-226.

⁵²⁰ Gemma Blok, ‘Dronkenschap zonder alcohol. Het bevlogen leven van drankbestrijder prof. dr. Jacob van Rees (1854-1928)’ in: Amanda Kluveland e.a.eds., *Genezen. Opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijt-Hofstra* (Amsterdam 2005) 118-127, aldaar 123.

Desondanks geloofden artsen zoals Van Rees dat zij bovengenoemde bedreigingen konden keren, onder andere door maatregelen om de alcoholconsumptie te beperken.⁵²¹

De Italiaanse criminoloog Cesare Lombroso zag de ‘zedelijk krankzinnige’ als een geboren misdadiger met als belangrijke kenmerken een gebrek aan moreel besef en zelfbeheersing. De zedelijke krankzinnigen zouden niet alleen in hun gedrag, maar ook in hun uiterlijk, door degeneratietekenen (onder andere aan de vorm van de schedel waar te nemen) van anderen verschillen.⁵²² Lombroso bepleitte een onderscheid tussen de gelegenheidsmisdadiger die door de omstandigheden tot crimineel gedrag kwam, en de ‘geboren misdadiger’ met een congenitale criminele aanleg.⁵²³ De laatste zou al te identificeren zijn nog voor dat deze zich aan enig crimineel feit schuldig had gemaakt. De geboren misdadiger had veel eigenschappen gemeen met epileptici, alcoholisten en krankzinnigen die leden aan hysterie en *insania moralis*.⁵²⁴ Laatstgenoemde ‘ziekte’ zagen veel psychiaters als een erfelijke degeneratieve neurose, die zich al tijdens de jeugd manifesteerde in extreem leugenachtig, lui en wreed gedrag en een gebrek aan schaamte. ‘Zedelijk krankzinnigen’ leden vaak aan epilepsie en aan deformaties van hun schedel. Er zou sprake zijn van gedeeltelijke krankzinnigheid die alleen betrekking had op het gevoel (een gebrekkig ontwikkeld ethisch vermogen), maar het verstand intact liet.⁵²⁵

Of de ‘zedelijk krankzinnige’ volledig identiek was aan de geboren misdadiger was een punt van discussie onder psychiaters. Velen rekenden alcoholisten, bedelaars, landlopers, zakkenrollers en zedendelinquenten tot deze categorie: mensen die herhaaldelijk relatief kleine vergrijpen pleegden waarmee zij de samenleving veel overlast bezorgden. De vraag wat te doen met deze groep leverde veel discussie op in juridische en psychiatrische kringen en leidde tot de ontwikkeling van de forensische psychiatrie.⁵²⁶ Belangrijke psychiaters uit die tijd, zoals Jelgersma en Winkler, waren ervan overtuigd dat geboren misdadigers zich door bijzondere anatomische kenmerken onderscheidden.

Ondanks alle commotie in strafrechtelijke en medische kringen over het bestaan van een criminele onderklasse waarvan de nakomelingen door overerving steeds verder zouden ontaarden, bleek *insania moralis* als diagnose nauwelijks voor te komen (gemiddeld één procent van het totaal aantal (psychiatrische) opnames per jaar). Dit was zelfs in een instelling als de rijkskrankzinnigeninrichting in Medemblik het geval, waar vooral geesteszieken vanuit de gevangenissen terechtkwamen.⁵²⁷ Daarbij speelde ook een rol dat psychiaters niet erg genegen waren om dit soort lastige patiënten op te nemen.⁵²⁸ Andere psychiaters uit die tijd wezen vooral op de invloed van de fysieke en sociale omgeving op het begaan van criminele

⁵²¹ Nys, ‘De Ruiters’, 38.

⁵²² Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 210.

⁵²³ Ibidem, 209.

⁵²⁴ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 226; Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 210.

⁵²⁵ Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 212; De Ridder, ‘Voorlichting van de psychiater’, 43-44.

⁵²⁶ Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 212, 220-222.

⁵²⁷ Denise de Ridder, ‘Voorlichting van de psychiater aan de strafrechter rond de eeuwwisseling: diagnose of vonnis’ in Frans Koenraadt eds., *Ziek of schuldig? Twee eeuwen forensische psychiatrie en psychologie* (Gouda/Amsterdam 1991) 35-48, aldaar 43; Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 213-214.

⁵²⁸ De Ridder, ‘Voorlichting van de psychiater’, 44; Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 230.

activiteiten. De Franse psychiater Lacassagne was hier een belangrijke exponent van.⁵²⁹ In de praktijk gingen beide visies op de oorzaken van ‘krankzinnigheid’ en criminaliteit (aangeboren versus gevolg van de omgeving, endogene versus exogene factoren) in de loop der jaren steeds meer door elkaar heenlopen en was er eerder sprake van een verschil in accenten.⁵³⁰

De preoccupatie met het verval van de bevolking, in zowel kwantitatieve als kwalitatieve zin, intensiveerde tijdens het interbellum. Het hoge tempo waarin de samenleving veranderde riep sterke tegenreacties op. Democratisering, individualisering, secularisering en modernisering vormden een bedreiging voor ‘de hoeksteen van de samenleving’. Hierbij ging het niet alleen om dalende geboortecijfers, maar ook om de gezondheid van het nageslacht. Want terwijl de productieve leden van de bevolking meer en meer aan geboortebeperving deden, leek de onderlaag van de samenleving zich juist ongebreideld voort te planten.⁵³¹ Deze onderlaag bestond uit mensen die zich in leven hielden met ongeregeld werk zoals sjouwen of venten. Aan hen was het emancipatieproces en de economische positieverbetering van de arbeiders grotendeels voorbijgegaan.⁵³² Terwijl aan de ene kant dalende geboortecijfers de aandacht vroegen, waren er eveneens bekommernissen over immigratie en overbevolkte krottenwijken.⁵³³ Ook het gedrag van jonge meisjes, die in toenemende mate bioscopen en danszalen bezochten, verontrustte de autoriteiten in deze periode. Zij associeerden dit met zedelijk verval en degeneratie: reden waarom deze meisjes beschermd, heropgevoed of gestraft moesten worden.⁵³⁴

De vrees voor de ondermijning van de ‘levenskracht van de bevolking’ door degeneratie bracht vele westerse landen tot een eugenetische bevolkingspolitiek. Deze bleek vooral te passen bij een sociaaldemocratische staatopvatting, waarin het individu zo nodig ondergeschikt gemaakt mocht worden aan het belang van het collectief.⁵³⁵ Overdracht van erfelijke eigenschappen en omgevingsfactoren speelden als oorzaak beide een rol in het dominante publieke vertoog in veel westerse landen.⁵³⁶ Stephen Snelders en Toine Pieters spreken in dit verband over ‘plastische’ opvattingen. Hiermee doelen zij op flexibele en kneedbare meningen,

⁵²⁹ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 223; Sanne Struijk, *De ISD in perspectief. Een studie naar de ISD-maatregel in het licht van het Nederlands strafrechtelijk sanctiestelsel ter bestrijding van recidive en criminele overlast* (Nijmegen 2011) 22-23.

⁵³⁰ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 223-224.

⁵³¹ Jan van Bavel en Jan Kok, “De levenskracht van de bevolking”. Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum’ in: Jan Kok en Jan van Bavel eds., “*De levenskracht van de bevolking*”. Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum (Leuven 2010) 9-22.

⁵³² De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 200.

⁵³³ Van Bavel e.a., ‘De Levenskracht’, 16-18; Leo Lucassen, ‘Op het breukvlak van individu en gemeenschap. Europese sociaaldemocraten en een “Brave New World” in de 20ste eeuw’ in: Kok e.a. *‘De levenskracht der bevolking’*, 285-320; Patricia van den Eeckhout, “De onbewoonbare krotten zijn etterende middens, waar al de ziekten van het sociaal korps gisten”. De kruistocht tegen de krotwoningen in het interbellum’ in: Kok e.a., *De levenskracht*, 321-352.

⁵³⁴ Margo de Koster, ‘Los van god, gezin en natie. Problematisering en criminalisering van ongeoorloofde seks van jonge vrouwen in de vroege twintigste eeuw’ in: Kok e.a., “*De levenskracht der bevolking*”, 355-384.

⁵³⁵ Lucassen, ‘Op het breukvlak van individu en gemeenschap’, 289-290.

⁵³⁶ Ibidem, 289.

die het gevolg waren van pragmatisme en eclecticisme en die in wisselwerking met de wetenschap, maar niet als afgeleide daarvan tot stand komen.⁵³⁷

In Nederland kreeg een verregaande eugenetische bevolkingspolitiek door een combinatie van factoren, anders dan in Zwitserland en Zweden, geen voet aan de grond. Een belangrijke factor hierin was dat de Nederlandse staat terughoudender optrad en meer overliet aan het particuliere initiatief en de gemeenten. Nederlandse socialisten zochten de oplossing voor de 'ontoelaatbaren' of 'onmaatschappelijken' in de grote steden vooral in heropvoeding. Dit vond onder meer plaats in aparte wooncomplexen en woonscholen.⁵³⁸ Verregaande eugenetische maatregelen, zoals verplichte sterilisatie van mensen die in de visie van de staat onproductief en onaangepast waren, waren hier niet aan de orde. Dit was het evenmin in landen, zoals Engeland, waar sterke politieke en religieuze verschillen consensus over eugenetische maatregelen tegenhielden.⁵³⁹ Vooral arme vrouwen met geestelijke of lichamelijke beperkingen waren het slachtoffer van de eugenetische politiek van sommige staten.⁵⁴⁰

De Nieuwe of Moderne Richting in het strafrecht

De nieuwe ideeën over krankzinnigheid en criminaliteit leidden in de rechtswetenschap tot het in twijfel trekken van het uitgangspunt van het klassieke strafrecht, dat uitgaat van een vrije wil en individuele verantwoordelijkheid.⁵⁴¹ Bovengenoemde ideeën stonden haaks op het proportionaliteitsbeginsel in het klassieke strafrecht: dat de zwaarte van de straf recht evenredig moest zijn aan de ernst van de misdaad. Belangrijke exponenten van deze Nieuwe of Moderne Richting waren de Oostenrijkse jurist Franz von List, de Belgische Adolphe Prins en, in Nederland, Gerardus van Hamel. Zij waren van mening dat in het strafrecht de focus zou moeten verschuiven van de misdaad naar de misdadiger. Straf moest zorgvuldig afgestemd worden op de aard van de dader. Niet de schuldvraag, maar de criminele persoonlijkheid en haar oorzaken waren essentieel. Daarmee kwam het accent ook sterker op preventie dan op vergelding te liggen. Vertegenwoordigers van de Moderne Richting bepleitten een onderscheid tussen gelegenheidsovertreders, verbeterbare delinquenten en onverbeterlijke criminelen. Bij de eersten kon de rechtbank volstaan met tijdelijke hechtenis, voor de tweede groep was heropvoeding de beste remedie en voor de laatsten restte niets anders dan langdurige opsluiting. Bescherming van de samenleving kwam steeds centraler te staan. Potentiële misdadigers moesten worden opgespoord nog voordat zij een strafbaar feit konden begaan.⁵⁴² Zo lag in het jeugdrecht begin twintigste eeuw de focus niet uitsluitend op kinderen die al een overtreding

⁵³⁷ Stephen Snelders en Toine Pieters 'Van degeneratie tot individuele gezondheidsopties. Het maatschappelijk gebruik van erfelijkheidsconcepten in de twintigste eeuw', *Gewina* (2003) 26:4, 203-215, aldaar 203-204.

⁵³⁸ Lucassen, 'Op het breukvlak van individu en gemeenschap', 309-310; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 239.

⁵³⁹ Lucassen, 'Op het breukvlak van individu en gemeenschap', 313.

⁵⁴⁰ Ibidem, 293.

⁵⁴¹ Oosterhuis e.a., *Verzichte zenuwen*, 210; R.F. Aksay, *Bestaanrecht van sancties. De grondslagen en doelen van sancties volgens de gereformeerde strafethiek, de klassieke richting en de moderne richting* (Weert 2022) 51-68; Fijnaut, *Criminologie en strafrechtsbedeling*, 194; Harsin, 'Gender, class, and madness', 1057-1059; Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 223.

⁵⁴² Oosterhuis e.a., *Verzichte zenuwen*, 210-211; Aksay, *Bestaansrecht*, 57.

hadden begaan. Ook jeugdigen die zich zouden kunnen ontwikkelen tot delinquenten liepen het risico met rechtbanken en verbeteringsinstellingen in aanraking te komen.⁵⁴³

De reden dat veel juristen open stonden voor de opvattingen van de Nieuwe Richting had te maken met het geringe succes van het klassieke strafrecht in het terugbrengen van de criminaliteit en recidive.⁵⁴⁴ Recidivisten verdienden speciale aandacht omdat zij de samenleving veel last bezorgden. Hiermee beantwoordden zij aan het beeld van de onverbeterlijke crimineel of gewoontemisdadiger.⁵⁴⁵ In het verlengde van de opvatting dat misdaad niet alleen een moreel-juridische kwestie was maar eerder een pathologisch fenomeen, bepleitten ‘moderne’ juristen een rol voor wetenschappers uit andere disciplines, zoals artsen, psychiaters, biologen en sociologen in de rechtspleging.⁵⁴⁶

3.5 Samenvatting en conclusie

De vrouwen die tussen 1886 en 1934 in een RWI terechtkwamen maakten veel veranderingen mee. Industrialisatie maakte de weg vrij naar moderne economische groei en versterkte de trek naar de stad. Aanvankelijk was het resultaat voor veel mensen: meer onzekerheden en ontberingen door de conjuncturele schommelingen en benauwde en onhygiënische woon- en arbeidsomstandigheden in overvolle steden. Werkloosheid, ziekte, invaliditeit, ouderdom en dood vormden belangrijke bestaansrisico's in een periode waarin sociale wetgeving in de kinderschoenen stond. Armenzorg en filantropische initiatieven konden het lot van de armen enigszins verzachten, maar waren aan voorwaarden gebonden. Zij gingen vaak vergezeld van een verregaande bemoeienis om de leefstijl van de armen te ‘verbeteren’. Zelfbeheersing, soberheid, spaarzaamheid en zindelijkheid waren deugden die in een economie die steeds afhankelijker werd van arbeidsdiscipline extreem belangrijk waren.

In deze context conflicteerden bedelen, zwerven en openbare dronkenschap steeds meer met het ideaalbeeld van een gedisciplineerde arbeidersklasse, waarin de man de kost verdiende en de vrouw verantwoordelijk was voor een huiselijke omgeving. Laatstgenoemde moest verhinderen dat haar echtgenoot zijn heil in het café zocht en daarnaast de kinderen opvoeden tot ‘oppassende’ burgers. Degenen die zich daar niet aan conformeerden liepen het risico om verstoken van hulp te blijven. Voor hen waren er huizen van bewaring, gevangenissen, heropvoedingsgestichten en rijkswerkinrichtingen. Ook deze hadden, naast straf, afschrikking en bescherming van de samenleving, verbetering door disciplineren tot doel.

Wiegertje moet het als arme weduwe met vier kleine kinderen zwaar gehad hebben. Misschien kreeg zij aanvankelijk hulp van de armenzorg, maar waarschijnlijk onvoldoende om te overleven. Ongehuwd moederschap had haar situatie ongetwijfeld verergerd. Dit was mogelijk de reden dat zij op een gegeven moment in de bedelaarsgestichten en later in een rijkswerkinrichting terechtkwam, waar zij zich ‘uitmuntend’ gedroeg. De RWI fungeerde voor haar wellicht eerder als een tijdelijke noodoplossing dan als straf. Dat er ondanks alle hiaten nog zoveel over deze vrouwen bekend is, is te danken aan de behoefte zoveel mogelijk over

⁵⁴³ Laura Nys, *Het hart van Gabriel B. Jongeren en hun gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen voor jeugddelinquenten, 1890-1965* (Proefschrift Universiteit Gent 2020) 7.

⁵⁴⁴ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 224.

⁵⁴⁵ Aksay, *Bestaansrecht*, 57.

⁵⁴⁶ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 210; Aksay, *Bestaansrecht*, 59; Oosterhuis, e.a., *Verziekte zenuwen*, 223-224.

hen vast te leggen. De reden hiervoor was de wens grip te krijgen op het arme deel van de bevolking.

Om te bepalen of, en zo ja waarom, de RWI voor vrouwen zoals Wiegertje als een tijdelijk onderkomen in tijden van nood kon functioneren, behandelt het volgende hoofdstuk de specifieke context van de rijkswerkeninrichtingen, in het bijzonder die voor de vrouwen.

Hoofdstuk 4. De werking van de rijkswerkinrichtingen⁵⁴⁷

Dit hoofdstuk zoomt in op de specifieke context van de rijkswerkinrichting voor vrouwen. Hierin staat de vraag centraal waarom deze voor sommige arme en zieke vrouwen zou hebben kunnen functioneren als een tijdelijk toevluchtsoord. Na de casus in paragraaf 4.1. komt het ontstaan van de RWI's aan de orde in paragraaf 4.2. Paragraaf 4.3. vervolgt met de belangrijkste doelen die de staat hiermee wilde bereiken en paragraaf 4.4. met de wijze waarop de straf van opzending in de praktijk in zijn werk ging. Welke definitie hanteerde de wetgever voor bedelarij, landloperij en openbare dronkenschap en wanneer was de bijkomende straf van opzending aan de orde? In paragraaf 4.5 passeren bestuur, regime en de dagelijkse gang van zaken de revue, gevolgd door de activiteiten van het damescomité in paragraaf 4.6.

4.1 ‘Waardoor haar verblijf in de werkinrichting tot een werkelijke zegen zou kunnen zijn’: Ida Heins

Eind oktober 1887 belandde Ida Heins in de rijkswerkinrichting in Veenhuizen. Zij was in Amsterdam opgepakt voor landloperij waarop de rechtbank haar tot drie jaar RWI veroordeelde. Het was niet de eerste keer dat Ida het terrein van de RWI betrad. In 1833, 54 jaar eerder, kwam zij ter wereld in het Tweede Gesticht van Veenhuizen als achtste (overlevende) kind van Heino Heins en Tjaduwe de Boer. Zij, haar ouders en haar zeven broers en zussen, stonden daar sinds 1832 geregistreerd als bedelaarsgezin. Haar vader overleed in 1847 toen zij 13 jaar oud was en haar moeder twee jaar later in 1849. Niet alleen Ida, maar ook haar zeven jaar jongere broer Johannes kwam op een gegeven moment (in 1897) in een rijkswerkinrichting terecht.⁵⁴⁸ Waarschijnlijk was het voor hen als jongsten extra moeilijk om te overleven na de dood van hun ouders. In 1856 dook zij weer op in het bedelaarsregister van Veenhuizen. De jaren daarna was zij zeer mobiel. In 1858 was zij te vinden in Leeuwarden en in 1860 stond zij ingeschreven in Den Helder, met als laatste verblijfsplaats Amsterdam. In 1866 verbleef zij elf dagen in het Binnengasthuis van Amsterdam en in 1867 stond zij in Hoorn te boek als publieke vrouw. Hiervandaan vertrok zij op 12 april 1869 weer naar Amsterdam.⁵⁴⁹ Hoewel zij verder nergens, ook niet in de RWI, met een beroep vermeld staat, is het niet onaannemelijk dat zij vaker als publieke vrouw in

⁵⁴⁷ Dit hoofdstuk bevat op onderdelen passages die eerder gepubliceerd zijn in Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘Thans zal met kracht het breien van kousen worden voortgezet’. Vrouwelijke bedelaars en landlopers in de RWI te Leiden 1886-1907’, *Justitiële Verkenningen* 36:2 (2010) 44-67; Marian Weevers & Catrien Bijleveld, ‘Uitgediende heataeren, verjaagde concubines en in den steek gelatenen’. De opsluiting van vrouwelijke bedelaars eind negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor criminologie* 52:4 (2010) 351-365; Marian Weevers, Margo de Koster en Catrien Bijleveld, ‘Swept up from the streets or nowhere else to go? The journeys of Dutch female beggars and vagrants to the Oegstgeest State Labor Institution in the late nineteenth century’, *Journal of Social History* 46:2 (2012) 416-429; Marian Weevers, “...dat ik in dit boek nog eens zulke gunstige mededelingen aangaande haar zal kunnen bijschrijven”. Vrouwen in de rijkswerkinrichting en het Damescomité tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen 1892-1918”, *Historica* 1 (2017) 8-12 en Marian Weevers, “...waardoor haar verblijf in de werkinrichting tot een werkelijke zegen zou kunnen zijn”. Leidse vrouwen en de rijkswerkinrichting voor vrouwen te Oegstgeest-Leiden, 1886-1920’ in: *Vijfentwintigste Jaarboek der Sociale en Economische Geschiedenis van Leiden en Omstreken* (2013) 93-131.

⁵⁴⁸ Noord-Hollands Archief (NHA), toegang 73, inventaris 503.

⁵⁴⁹ Westfries Archief, 1701-14, toegang 24, nummer 00236.

haar onderhoud trachtte te voorzien. Tussen 1869 en 1872 stond Ida op verschillende adressen in Amsterdam geregistreerd, waaronder enkele logementen en het Amsterdamse Werkhuis. In 1872 verdween zij weer naar Alkmaar vanwaar zij in 1878 naar Harderwijk vertrok. In de periode 1879 -1880 kwam Ida wederom voor in het register van het Buitengasthuis in Amsterdam, waar zij 42 dagen verbleef. Prostituees waren vaak erg mobiel, onder andere om aan de in verschillende plaatsen verplichte controle (op geslachtsziektes) te ontkomen of vanwege problemen met bordeelhoudsters of klanten.⁵⁵⁰ Behalve voor landloperij had Ida minimaal eenmaal een vonnis opgelegd gekregen voor openbare dronkenschap.⁵⁵¹

Na haar vertrek uit de RWI op 30 oktober 1890, stond Ida binnen een maand alweer voor de rechtbank van Amsterdam. De reden hiervoor was dat zij op eigen verzoek een nacht op het politiebureau had doorgebracht. Omdat bij fouillering gebleken was dat zij geen geld had en de rechtbank haar tot werken in staat achtte, belandde zij wederom in de RWI. Bij haar derde inschrijving in 1892, alweer twee maanden nadat zij de RWI had verlaten, stond zij vermeld als lopend met een kruk. Na juli 1895 kwam zij niet meer voor in het register van de RWI. Misschien had zij haar laatste dagen gesleten in het stedelijk armenhuis van Amsterdam. Hier stond zij in 1897 ingeschreven evenals verschillende van haar lotgenoten uit de RWI.⁵⁵² Het is onduidelijk hoe oud Ida is geworden: een vermelding van haar overlijden is niet gevonden.

In de periode tussen Ida's geboortjaar en haar terugkomst in 1887 waren de bedelaarsoorden geëvolueerd naar een pure strafinstelling, althans in theorie. De vraag is of de zogeheten vrije koloniën, niet al sterk het karakter van een disciplineringsinstituut hadden. Albert Schrauwers beschouwt deze koloniën als een onderdeel van wat Foucault in *Discipline and Punish, the birth of the prison* het 'carceral archipelago' noemde.⁵⁵³ Hieronder vatte Foucault alle disciplineaire instituties en maatregelen waarmee het establishment nieuwe vormen van macht en controle over anderen uitoefende. Schrauwers ziet duidelijke overeenkomsten tussen de binnenlandse vrije koloniën en de koloniën in de overzeese gebiedsdelen. Zo classificeert hij de verrichte arbeid in de vrije koloniën als dwangarbeid, vergelijkbaar met de arbeid op de plantages. Niet toevallig was het ook Johannes van den Bosch, de grondlegger van de vrije koloniën, die in het toenmalige Nederlands-Indië het cultuurstelsel introduceerde. Zijn doel was, aldus Schrauwers, om zowel in het binnenland als overzee 'een gemarginaliseerde bevolking' om te vormen tot productieve burgers.⁵⁵⁴

4.2 Van armenzorg naar rijkswerkenrichtingen

Grote stukken onontgonnen land in het noordoosten van Nederland en een groeiend leger armen en werklozen in het westen, brachten de latere gouverneur-generaal van Nederlands-Indië,

⁵⁵⁰ An Huitzing, *Betaalde liefde, prostituees in Nederland 1850-1900* (Bergen 1983) 60-61; Annemarie de Wildt, 'Het rode licht van de prostitutie', *Groniek* (2011) 181-195, aldaar 187.

⁵⁵¹ *Algemeen Politieblad* 1888.

⁵⁵² Stadsarchief Amsterdam, archiefnummer 5000, inventarisnummer 2540.

⁵⁵³ Albert Schrauwers, 'Colonies of benevolence. A carceral archipelago of empire in the greater Netherlands' in *History and Anthropology* 31:3 (2020) 352-370, aldaar 353.

⁵⁵⁴ Schrauwers, 'Colonies of benevolence', 354.

Johannes van den Bosch, op het idee deze samen te brengen.⁵⁵⁵ Arme gezinnen zouden de beschikking krijgen over een huis en een stuk land om te bewerken. Op die manier sneed het mes aan twee kanten. Aan de ene kant ontstonden steeds meer landbouwgronden en aan de andere kant konden de armen met het bewerken van dit land voorzien in hun eigen bestaan. Bovendien, niet onbelangrijk, leerden zij hiermee arbeidsdiscipline aan.⁵⁵⁶ De heersende visie was immers dat armoede vooral te wijten was aan een gebrek aan zelfbeheersing en discipline. Aldus verzezen de koloniën Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelminaoord in de noordelijke Nederlanden, beheerd door de daarvoor opgerichte Maatschappij der Weldadigheid.⁵⁵⁷ De financiering van de koloniën geschiedde grotendeels via schenkingen van particulieren. Omdat het de bedoeling was alleen gezonde en arbeidsgeschikte kolonisten op te nemen, was er aanvankelijk nauwelijks rekening gehouden met medische voorzieningen.⁵⁵⁸

De ‘kolonistengezinnen’ moesten zich aan tal van voorschriften onderwerpen totdat zij het vereiste niveau van zedelijkheid hadden bereikt en in staat waren in eigen onderhoud te voorzien. Zij waren gehoorzaamheid verschuldigd aan de leiding en moesten van onbesproken zedelijk gedrag zijn. Er golden strenge regels. Behalve de arbeid, waren ook kleding, meubilair, voeding, beloning en godsdienst aan allerlei bepalingen onderworpen.⁵⁵⁹ Verhoging van het zedelijk peil van de armen door hen burgerlijke waarden zoals plichtsbetrachting, ijver, spaarzaamheid en kuisheid bij te brengen was een ander belangrijk doel. In de visie van Schrauwers had de Maatschappij der Weldadigheid het armoedeprobleem veel effectiever en goedkoper kunnen oplossen door (individuele) plaatsing van de armen op diverse bestaande boerderijen.⁵⁶⁰ De keuze voor een ver weggelegen kolonie zou vooral ingegeven zijn door de wens de armen te disciplineren.⁵⁶¹

⁵⁵⁵ Wil Schackmann, *De Proefkolonie* (tweede druk Amsterdam 2008) en idem, *De Bedelaarskolonie: De Ommerschans: het eerste landelijk gesticht voor luilevende armen* (Amsterdam 2013) 13; Gerben de Vries, *100 jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995* (Gouda, 1995) 19-20; R. de Windt, ‘De Maatschappij van Weldadigheid’ in: R. Berends, e.a. eds., *Arbeid ter disciplineren en bestraffing. Veenhuizen als onvrije kolonie van de maatschappij van weldadigheid, 1823-1859* (Zutphen 1984) 9-35, aldaar 13; Jan A. en Henricus R. Offerhaus, *De rijkswerkinrichtingen Veenhuizen, in hun oorsprong en wettelijke organisatie geschetst* (Assen 1904) 13-14; C.A. Kloosterhuis, *De bevolking van de vrije koloniën der Maatschappij van Weldadigheid* (Zutphen 1981); 13-14. Albert Schrauwers, ‘The “benevolent” colonies of Johannes van den Bosch. Continuities in the administration of poverty in the Netherlands and Indonesia’, *Comparative Studies in Society and History* 43:2 (Cambridge 2001) 298-328, aldaar 302; J.D. Dorgelo, *De Kolonien van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1859). Een landbouwkundig en sociaaleconomisch experiment* (Wageningen 1964) 20; Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘Schipbreukelingen van de maatschappij?’, *Justitiële Verkenningen* 35:2 (Den Haag 2009) 75-93, aldaar 76-77.

⁵⁵⁶ Schrauwers, ‘The “benevolent” colonies’, 302; Rik Vercammen, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijksweldadigheidskolonies (1870-1930)* (Proefschrift Vrije Universiteit Brussel 2014) 38-39.

⁵⁵⁷ In de zuidelijke Nederlanden zagen in 1822 de landbouwkolonies Wortel en Merksplas het licht, waarvoor de Belgische equivalent van bovengenoemde Maatschappij, de ‘Société de Bienfaisance’ werd opgericht. Zie Vercammen, *Leven aan de rafelrand?*

⁵⁵⁸ Hermine Roelfsema-van der Wissel, *De gezondheidszorg in de Noord-Nederlandse koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid tussen 1818-1859* (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen) 249.

⁵⁵⁹ Kloosterhuis, *De bevolking*, 52-56 en 641-646.

⁵⁶⁰ Schrauwers, ‘The “benevolent colonies”’, 305.

⁵⁶¹ Schrauwers, ‘Colonies of benevolence’, 382.

In eerste instantie dachten Johannes van den Bosch en de Maatschappij der Weldadigheid hierbij nog niet aan bedelaars en landlopers. Maar hoe arm velen misschien waren, in de praktijk bleken de banden die de doelgroep aan het westen bond sterker dan het perspectief op een mogelijk zekerder bestaan. Mede door de eisen die de Maatschappij aan het ‘zedelijk niveau’, de leeftijd, gezondheid en lichaamskracht van de kolonistengezinnen stelde, bleek het moeilijk geschikte gezinnen te vinden. Gezinnen waarin man en vrouw relatief jong en gezond waren, voelden er waarschijnlijk weinig voor om zich vrijwillig te onderwerpen aan het regime in de koloniën in ruil voor een stukje grond om te bewerken, ver van de plaats waar zij leefden.⁵⁶²

In plaats van gezonde gezinnen in de kracht van hun leven, trokken de koloniën steeds meer mensen aan die om diverse redenen minder geschikt voor een bestaan in een landbouwkolonie waren.⁵⁶³ Het aanvankelijke plan van Van den Bosch om de armen in werkinrichtingen geleidelijk vertrouwd te maken met landarbeid, was afgewezen uit angst voor concurrentievervalsing.⁵⁶⁴ De contracten waarbij gemeenten tegen betaling arme gezinnen konden opsturen, speelden waarschijnlijk ook een rol. Van den Bosch was er in ieder geval van overtuigd dat hij van de gemeenten de ‘lastigste, luiste en liederlijkste sujetten’ kreeg toegestuurd.⁵⁶⁵ Geldzorgen, disciplineringsproblemen en de wens om naast de armoede ook de bedelarij te bestrijden, leidden tot de oprichting van onvrije koloniën in Ommerschans (1820) en in Veenhuizen (1823). Deze waren bestemd voor bedelaars en andere ‘niet oppassende armen’, al dan niet met hun gezinnen.⁵⁶⁶ Het gezin waar Ida Heins uit voortkwam, was er één van.

De Maatschappij van Weldadigheid stelde ook aan de bedelaars en landlopers de eis dat zij gezond waren, bij voorkeur in de bloei van hun leven. In de praktijk waren de meesten ziek, gehandicapt of oud.⁵⁶⁷ Daarmee drukten zij zwaar op de beschikbare middelen en fungeerden deze bedelaarsgestichten in de praktijk als een ‘sluitpost van de armenzorg’.⁵⁶⁸ Een ander probleem was dat de meeste bewoners afkomstig waren uit een stad en niet gewend aan landarbeid, zo ook de vader van bovengenoemde Ida Heins.⁵⁶⁹ Deze stond overwegend als zilversmid of zilversmidsgezel genoteerd in diverse aktes (onder andere bij zijn huwelijk, de

⁵⁶² Kloosterhuis, *De bevolking*, 57-58.

⁵⁶³ Weevers e.a., ‘Schipbreukelingen’, 77.

⁵⁶⁴ De Windt, ‘De maatschappij van weldadigheid’, 18.

⁵⁶⁵ R. Mens, ‘Architectuur en discipline in Veenhuizen’, in Berends e.a. *Arbeid ter disciplineren en bestraffing*, 37-54, aldaar 41

⁵⁶⁶ Jan A. Bientjes en Henricus R. Offerhaus, *De Rijkswerkinrichtingen Veenhuizen, in hun oorsprong en wettelijke organisatie geschetst* (Assen 1904) 22-23, De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 20.

⁵⁶⁷ Angelie Sens, *De koloniemans. Johannes van den Bosch 1780-1844- volksverheffer in naam van de koning* (Amsterdam 2019) 187; Roelfsema-van der Wissel, *De gezondheidszorg in de Noord-Nederlandse koloniën*, 6; Bientjes e.a., *De Rijkswerkinrichting*, 23.

⁵⁶⁸ Roelfsema-van der Wissel, *De gezondheidszorg in de Noord-Nederlandse koloniën*, 6; de Windt, ‘Bedelarij en de bedelaarsgestichten van de Maatschappij van Weldadigheid’, in: R. Berends, e.a., *Arbeid ter disciplineren en bestraffing*, 55-77, aldaar 59.

⁵⁶⁹ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 20.

geboorte van de meeste van zijn kinderen en bij zijn overlijden).⁵⁷⁰ Het laat zich raden dat hij weinig ervaring had opgedaan met landarbeid.

In principe leefden mannen, vrouwen en kinderen in de bedelaarsoorden gescheiden van elkaar.⁵⁷¹ Uitzonderingen golden alleen voor bedelaarsgezinnen die zich goed gedroegen en konden aantonen dat zij gehuwd waren. Dit laatste was volgens de Maatschappij van Weldadigheid meestal niet geval.⁵⁷² Iedereen die zonder bestaansmiddelen was, kon bij het gemeentebestuur een verzoek voor vrijwillige plaatsing in een bedelaarsgesticht indienen. Anderen kwamen in de ‘gestichten’ terecht als gevolg van een politiemaatregel omdat zij betrapt waren op bedelen of landlopen.⁵⁷³ Beide groepen kregen een gelijke behandeling met één uitzondering. De ‘vrijwilligers’ konden, anders dan de ‘gestraften’, aanvankelijk de bedelaarsgestichten op elk moment verlaten op voorwaarde dat zij de voor hen gemaakte kosten hadden vergoed.⁵⁷⁴ Na 1838 was er geen enkel onderscheid meer in behandeling van de ‘vrijwilligers’ en de gestraften.⁵⁷⁵ Wel was tussen 1843 en 1859 tijdelijk een veroordeling voor bedelarij nodig voor plaatsing in de bedelaarsoorden.⁵⁷⁶

Er was sprake van een strakke dagindeling met veel arbeid, zeer sobere maaltijden en gestichtskleding. Het geld dat de bewoners met hun werk verdienden, diende ter vergoeding van de gemaakte kosten (voor onder andere voeding, bewassing en kleding). Wat overbleef ging deels naar een ziekenfonds en deels naar een rekening courant (de hoogte daarvan bepaalde of iemand voor ontslag uit de gestichten in aanmerking kwam). Het restant konden zij in de gestichtswinkel besteden.⁵⁷⁷

Onder andere omdat de Maatschappij van Weldadigheid niet de doelgroep die deze aanvankelijk voor ogen stond binnenkreeg, kwam zij steeds verder in de financiële problemen. In 1859 gingen de bedelaarskolonies in Veenhuizen daarom over naar het rijk, eerst naar Binnenlandse Zaken en in 1875 naar het ministerie van Justitie. Vanaf dat moment konden de armen daar ook weer op eigen verzoek terecht.⁵⁷⁸ De vrije koloniën bleven bij de Maatschappij der Weldadigheid. Aanvankelijk verbleven vrouwen en mannen in dezelfde gebouwen, zij het in verschillende zalen. Gehuwden mochten elkaar eenmaal per dag in de verpleegzalen ontmoeten. Na 1870 kwamen de vrouwen in een apart gebouw: het ‘eerste gesticht’.

In 1884 nam de Tweede Kamer de gestichtenwet aan waarbij de bedelaarsgestichten in Veenhuizen rijkswerkinrichtingen werden. Met het in werking treden van het nieuwe Wetboek van Strafrecht op 1 september 1886 werden deze formeel onderdeel van het strafstelsel en was vrijwillige aanmelding niet langer mogelijk. ‘Opzending’ was alleen mogelijk op last van de arrondissementsrechter in de vorm van een bijkomende straf voor bedelarij, landloperij en

⁵⁷⁰ Zie onder andere Groninger Archieven, Huwelijksregister 1819, Aktenummer 12 (Registratiedatum 25-05-1819, akteplaats Oude Pekela).

⁵⁷¹ A.H. Huussen jr. ‘Ideaal en praktijk 1818-1859’ in: Auke van der Woud, J. N. H. Elerie en A. H. Huussen Jr., *Veenhuizen, een erfenis voor de toekomst* (Groningen 1994) 17-28, aldaar 20.

⁵⁷² Bientjes e.a., *De Rijkswerkinrichtingen*, 22; Windt, ‘Bedelarij en de bedelaarsgestichten’, 60.

⁵⁷³ Windt, ‘Bedelarij en de bedelaarsgestichten’, 57-58; Sanne Struijk, ‘De ISD-maatregel in wetshistorisch perspectief’, *Justitiële Verkenningen* 35:2 (2009) 54-74, aldaar 55.

⁵⁷⁴ Windt, ‘Bedelarij en de bedelaarsgestichten’, 67.

⁵⁷⁵ Ibidem, 68.

⁵⁷⁶ Bientjes e.a., *De Rijkswerkinrichtingen*, 34.

⁵⁷⁷ Windt, ‘Bedelarij en de bedelaarsgestichten’, 61.

⁵⁷⁸ Bientjes e.a., *De Rijkswerkinrichtingen*, 35.

openbare dronkenschap. Deze kon variëren van minimaal drie maanden tot maximaal drie jaar. De wetgever wilde het strafkarakter intensiveren en tegelijkertijd de functie van armenzorg onmogelijk maken.⁵⁷⁹

Aan de bepalingen over de strafbaarstelling van bedelen en landloperij in het nieuwe Wetboek van Strafrecht ging de nodige discussie vooraf. Een belangrijke vraag was of landloperij überhaupt in aanmerking kwam voor straf. Rondtrekken zonder middelen van bestaan of vaste woonplaats vormde immers geen bedreiging van de openbare orde. Dat vond minister van Justitie Modderman en met hem vele leden van de Tweede Kamer. De Eerste Kamer was echter van mening dat landloperij, vooral op het platteland, een bedreiging van de maatschappelijke veiligheid betekende. De opvolger van Modderman, Du Tour van Bellinchave, deelde dit standpunt en onder zijn bestuur kwamen landloperij en bedelarij in het Wetboek van Strafrecht terecht. Een ander discussiepunt was de vraag of bedelarij als misdrijf of als overtreding gold. In een eerder voorstel was beide het geval: overtreding bij een eerste aanhouding en misdrijf als sprake was van recidive. Dat laatste zou wijzen op 'gewoontebedelarij'. RWI-plaatsing zou alleen aan de orde zijn in het laatste geval. Deze optie wees de regering resoluut van de hand. Dit zou betekenen dat de aard van het delict veranderde als er herhaling in het spel was. De rechter was vrij om bij recidive voor een langere termijn te kiezen, binnen de vastgestelde minimum- en maximumgrenzen. Resultaat was dat zowel bedelarij als landloperij als overtredingen in het wetboek terechtkwamen. Uit de Memorie van Toelichting blijkt dat de minister de bijkomende straf van RWI-plaatsing als hoofdzaak zag van de bestraffing van bedelarij en landloperij (en niet de hoofdstraf zelf die aanzienlijk lichter was, zoals verderop blijkt). De rechter kon in alle gevallen besluiten tot opzending naar een RWI onder voorwaarde dat de betrokkene tot werken in staat was.⁵⁸⁰ Voor opzending voor openbare dronkenschap was recidive daarentegen voorwaarde.

In de praktijk veranderde er weinig met de overgang van bedelaarsgesticht naar rijkswerkinrichting. Het bestaande personeel bleef grotendeels aan en er was geen sprake van bijscholing van de uitvoerende ambtenaren.⁵⁸¹ Ook het gemeenschapsregime bleef gehandhaafd. Dit betekende dat de verpleegden gezamenlijk werkten, aten en sliepen. In het nieuwgebouwde tweede gesticht was sprake van nachtelijke afzondering in alkoven (afgesloten slaapkooien). Angst voor onzedelijkheid en de wens het strafkarakter te versterken waren hier debet aan.⁵⁸² Het gemeenschapsregime betekende een belangrijk verschil met de gevangenen die inmiddels grotendeels waren overgegaan op cellulaire opsluiting.⁵⁸³ In 1886 zat meer dan 80 procent van de correctioneel veroordeelden opgesloten in een cellulaire gevangenis.⁵⁸⁴ Herman Franke staat in zijn dissertatie over twee eeuwen gevangenisstraf uitgebreid stil bij de gevolgen van deze eenzame opsluiting voor de geestestoestand van de gevangenen.⁵⁸⁵

⁵⁷⁹ Struijk, *De ISD in perspectief*, 102.

⁵⁸⁰ Ibidem, 111-114.

⁵⁸¹ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 21.

⁵⁸² Ibidem, 24 en 29.

⁵⁸³ Sjoerd Faber, 'Veenhuizen als Rijksinstelling' in Auke van der Woud e.a., *Veenhuizen, een erfenis voor de toekomst*, 45; De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 21-24.

⁵⁸⁴ Herman Franke, *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland* (Amsterdam 1996) 118; De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 13.

⁵⁸⁵ Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland*. (Utrecht 1990) 399-418.

De overgang naar een ‘strafkolonie’ zou echter niet verhinderen dat nog steeds velen daar op eigen verlangen bleven komen, aldus voormalig directeur Bientjes, hoewel zij daar nu een vonnis voor moesten uitlokken. Het rijk nam diverse maatregelen om ‘vrijwillige’ aanmelding tegen te gaan. Voorbeelden daarvan waren het inhouden van de pensioenen tijdens de duur van het verblijf in de RWI (of andere penitentiare instellingen) in 1902 en de instructies aan de officieren van justitie, geen ‘stumperds’ die daar zelf om vroegen naar de RWI te sturen.⁵⁸⁶ In de loop van het eerste decennium van de twintigste eeuw nam het aantal opgezonden mannen af. Als oorzaak hiervoor wijst De Vries op de richtlijn van Justitie om beter te controleren of de veroordeelden tot werken in staat waren en om opzending vooral te gelasten bij landlopers wier geboorteplaats binnen het eigen arrondissement lag.⁵⁸⁷

Onder de nieuwe wet van 1886 bleven de vrouwen vooralsnog gehuisvest in Veenhuizen I, terwijl de mannen een onderkomen kregen in Veenhuizen II en III. De Ommerschans bleef tot eind 1889 in gebruik, waarna de daar ondergebrachte mannen in Veenhuizen terechtkwamen.⁵⁸⁸ Naar Hoorn gingen de voor openbare dronkenschap opgezonden mannen, de ergste recidivisten, de mannen die zich in Veenhuizen ernstig misdragen hadden en zij die de Joodse religie aanhingen. Aanvankelijk was de nieuwbouw van Veenhuizen I voor de vrouwen bestemd. De afname van het aantal vrouwelijke ‘verpleegden’, zoals de gangbare term voor de populatie van de RWI’s was, bracht de minister ertoe voor te stellen de vrouwen naar elders over te brengen. Zo kon het rijk het nieuwe Veenhuizen I, dat berekend was op 400 vrouwen, beter benutten.⁵⁸⁹ Het aantal vrouwen dat was veroordeeld voor bedelen en zwerven, liep volgens Jacob Bierens de Haan terug van 309 in 1883 (twaalf procent van alle opgezonden voor bedelen en zwerven) naar 183 (zeven procent) in 1888 en naar 125 in 1893 (vijfenvijf procent). Het aantal mannen steeg in diezelfde periode van 2235 naar 2416 en daalde tussen 1892 en 1893 naar 2208.⁵⁹⁰

Voor de vestiging van een aparte rijkswerkinrichting voor vrouwen viel het oog op de militaire strafgevangenis in Oegstgeest. Met de annexatie van dat deel van Oegstgeest waar de RWI gevestigd was, kwam de RWI in 1896 op Leids grondgebied te liggen. De militaire strafgevangenis was ooit gebouwd (maar nooit als zodanig gebruikt) als Pesthuis (en tot 2016 onderdeel van Museum Naturalis in Leiden). Rijksbouwmeester Willem Cornelis Metzelaar, die het nieuwe eerste gesticht in Veenhuizen ontworpen had, kreeg de opdracht de militaire strafgevangenis geschikt te maken als werkinrichting voor vrouwen. Vooralsnog ging het rijk uit van een capaciteit van 240 vrouwen. Er kwamen vijf slaapzalen met elk 48 alkooven. De rest van het gebouw bood ruimte aan werkzalen, een wasserij, een drogerij, magazijnen, een ziekenzaal, een school en een bibliotheek. Ook het merendeel van het personeel kwam op het terrein van de RWI te wonen. In het strafcellengebouw zou het Leidse Huis van Bewaring

⁵⁸⁶ Zie de noot onderaan bladzijde 36 en 37 in Bientjes e.a. *De Rijkswerkinrichtingen; Handelingen van de Raad*, 17-02-1902, 4 (Erfgoed Leiden en Omstreken).

⁵⁸⁷ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 72-73 en 76.

⁵⁸⁸ Windt, ‘Bedelarij’, 37; Bientjes e.a., *De Rijkswerkinrichtingen*, 34.

⁵⁸⁹ *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* van 14-2-1888 (geraadpleegd via www.delpher.nl).

⁵⁹⁰ Jacob Bierens de Haan, *De Nederlandse strafbepalingen tegen bedelarij en landloperij. Een historisch, statistisch en kritisch onderzoek* (Dissertatie Utrecht 1895) 71-72.

(daarvoor gevestigd in het Gravensteen) onderdak krijgen. Na 1902 kwamen hier woningen voor de zaalopzichteressen.⁵⁹¹

4.3 Doel rijkswerkinrichtingen: straf, bescherming van de samenleving, afschrikking of verbetering?

De RWI was uitsluitend bedoeld als straf voor mensen die tot werken in staat waren, maar zich liever staande hielden met bedelen en zwerven en voor hen die zich (herhaaldelijk) schuldig hadden gemaakt aan openbare dronkenschap. Zij hadden met elkaar gemeen dat zij in de visie van de staat een (overlast-)gevaar vormden voor de samenleving.⁵⁹² ‘De rijkswerkinrichtingen die voor rekening van de staat worden onderhouden moeten zuiver strafkoloniën zijn. Aan de gemeenten behoort de armverzorging te worden overgelaten voor zover de kerkelijke of bijzondere liefdadigheid daar niet in voorziet’.⁵⁹³ De landloperij zou zelfs ‘een ware plaag en schrik voor vooral de bewoners op het platteland vormen waar het politietoezicht logischerwijs vrij gebrekkig was’.⁵⁹⁴ Petrus van Duyne toonde echter aan dat de meeste bedelaars en landlopers in Nederland stedelijke paupers waren. Slechts 31 procent van hen was oorspronkelijk afkomstig uit steden en dorpen met minder dan 10.000 inwoners en maar liefst 41 procent kwam oorspronkelijk uit één van de zes grote steden.⁵⁹⁵ Min of meer hetzelfde beeld komt naar voren uit een steekproef van de signalementskaarten van de mannen die tussen 1896-1901 in Veenhuizen opgesloten zaten. Van hen was 45 procent afkomstig uit een grote stad, 20 procent uit een kleinere stad of dorp en 35 procent had geen laatste verblijfsplaats opgegeven.⁵⁹⁶ Zoals in hoofdstuk 5 naar voren komt, kwamen ook de vrouwen merendeels (58%) uit een stad.

Behalve een straf voor luiheid, was het doel van de RWI ook afschrikking van potentiële bedelaars, zwervers en ‘openbare dronkaards’.⁵⁹⁷ De lange straftermijn van maximaal één (bij dronkenschap) tot drie jaar (bij bedelen en landloperij) was nodig om een derde doel te behalen. De staat hoopte met langdurige gedwongen arbeid de ‘verpleegden’ tot inkeer te brengen en te ‘genezen’ van hun ‘kwaal’. De door hen verrichte arbeid moest niet alleen bijdragen aan de kosten die de staat maakte voor hun onderdak, onderhoud en bewaking, maar ‘hoofdzakelijk om hen aan den arbeid te gewennen’.⁵⁹⁸ Hierin, en in het idee dat bedelarij, landloperij en openbare dronkenschap een sterke relatie hadden met zwaardere vormen van overtredingen, lag de rechtvaardiging van de zwaarte van de straf. Deze was immers in strijd met de neoklassieke

⁵⁹¹ Marinus Petersen, *Gedetineerden onder dak. Geschiedenis van het gevangeniswezen in Nederland van 1795 af, gezien van zijn behuizing* (Proefschrift, Leiden 1978) 831.

⁵⁹² Als vierde categorie kwamen vanaf 1911 souteneurs in aanmerking voor opzending naar een RWI. Deze categorie is niet relevant voor dit proefschrift omdat deze alleen van toepassing was op mannen. Zie Sanne Struijk, *De ISD in perspectief. Een studie naar de ISD-maatregel in het licht van het Nederlands strafrechtelijk sanctiestelsel ter bestrijding van recidive en criminele overlast* (Rotterdam 2011), 114.

⁵⁹³ H.J. Smidt, *De geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht deel I* (tweede druk Haarlem 1891) 355, geciteerd in Struijk, *De ISD in perspectief*, 102.

⁵⁹⁴ H.J. Smidt, *De geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht deel III* (tweede druk Haarlem 1892), 236, geciteerd in Struijk, *De ISD in perspectief*, 104.

⁵⁹⁵ Petrus van Duyne, ‘Landlopers in het nieuwe Wetboek van Strafrecht’, *Tijdschrift voor criminologie* 29:4 (1887) 79-91, aldaar 83.

⁵⁹⁶ Weevers e.a., ‘Schipbreukelingen’, 88.

⁵⁹⁷ Struijk, *De ISD in perspectief*, 104.

⁵⁹⁸ Struijk, *De ISD in perspectief*, 109; De Vries, *Honderd jaar*, 33.

opvatting dat de strafmaat afhankelijk moest zijn van de ernst van het delict. Het Wetboek van Strafrecht van 1886 stond in het teken van het (neo)klassieke strafrecht waarin vooral de daad en niet de dader centraal stond. Hierbij geldt de kanttekening dat in het neoklassieke strafrecht straf niet langer uitsluitend als middel, maar ook als doel op zich werd gezien: vergelding van moreel verwerpelijk gedrag. In die visie was de mens niet langer een rationeel calculerend wezen dat zich door het risico op straf van het plegen van delicten liet weerhouden, maar ook een zedelijk wezen. Meer aandacht voor de dader was daarom noodzakelijk om zijn of haar (mate van) schuld aan een delict vast te stellen. Dit laatste was het gevolg van het leidende principe dat straf proportioneel moest zijn aan de daad.⁵⁹⁹ De oorzaak (aangeboren of sociaal) waardoor de dader tot zijn of haar daad zou zijn gekomen, speelde hierin nog steeds geen rol.⁶⁰⁰

De bijkomende straf van opzending naar een RWI doet ook denken aan de Nieuwe of Moderne Richting. Dit komt in de eerste plaats door de buitensporig lange duur van de straf. Een andere reden is dat deze zich richtte op een specifieke doelgroep en onder een zeer specifieke voorwaarde. Het neoklassieke strafrecht bood enige mogelijkheid om bij de strafbepaling rekening te houden met gedragsverbetering. De duur van de bijkomende straf van maximaal drie jaar week echter wel heel sterk af van de hoofdstraf.⁶⁰¹ Hoewel deze vooral was ingegeven door de wens tot verbetering, speelde bescherming van de samenleving ook een rol. Dit duidt eveneens op enige invloed van de Moderne Richting. Zo wees de arrondissementsrechtbank van Heerenveen in diverse vonnissen heel expliciet op de 'bedreiging van de maatschappelijke veiligheid' die van bedelarij uit zou gaan.⁶⁰² Dit alles laat zien dat er meestal geen sprake was van een scherpe cesuur, maar dat opeenvolgende visies en praktijken meestal zeer geleidelijk in elkaar overvloeiden.

De Drankwet van 1881 stelde bestraffing van openbare dronkenschap wettelijk verplicht. Het leidde tot artikel 453 van het Wetboek van Strafrecht van 1886 dat bepaalde dat de maximale (hoofd-)straf voor dronkenschap bij de eerste keer een geldboete van vijftien gulden bedroeg. Indien de overtreder binnen een jaar na het onherroepelijk worden van een eerdere veroordeling in herhaling viel, kon in plaats van een geldboete een hechtenis van maximaal drie dagen worden opgelegd. Een tweede herhaling, binnen een jaar nadat de eerste veroordeling wegens herhaling onherroepelijk was geworden, leverde een hechtenis van maximaal twee weken op. Vanaf een derde en volgende herhalingen, steeds binnen een jaar gepleegd nadat de laatste veroordeling onherroepelijk was geworden, was een hechtenis van maximaal drie weken aan de orde. Pas in het laatste geval kwam opzending naar een RWI in beeld, uiteraard onder voorwaarde dat de betrokkene tot werken in staat was.⁶⁰³ Anders dan bij openbare dronkenschap kwamen bedelaars en zwervers al bij een eerste keer voor opzending naar een RWI in aanmerking. Voor beide groepen was de minimale termijn drie maanden. De maximale straf voor openbare dronkenschap lag met één jaar aanzienlijk lager dan die van drie

⁵⁹⁹ Struijk, *De ISD in perspectief*, 16-19.

⁶⁰⁰ Ibidem, 21.

⁶⁰¹ Ibidem, 110. De hoofdstraf varieerde van enkele dagen (maximaal twaalf) hechtenis tot maximaal drie maanden als sprake was van bedelen in vereniging, zie T.J., Noyon, *Het Wetboek van Strafrecht verklaard*, bewerkt door G.E. Langemeijer, derde deel (vijfde druk; Arnhem 1949) 433.

⁶⁰² Tresoar, Toegang 18-01, onder andere inventaris 228.

⁶⁰³ Struijk, *De ISD in perspectief*, 115- 116; Gemma Blok, *Ziek of zwak. Geschiedenis van de verslavingszorg in Nederland* (Amsterdam 2011) 44; Noyon, *Het Wetboek van Strafrecht verklaard*, 508.

jaar voor de bedelaars en zwervers. Gedaagden voor openbare dronkenschap kwamen voor een kantongerecht, terwijl bedelaars en landlopers voor een arrondissementsrechtbank, een hogere rechtbank, terechtstonden. Bovengenoemde verschillen maken het aannemelijk dat de staat aan openbare dronkenschap minder aanstoot nam dan aan bedelen en zwerven.

De opzending naar een RWI had veel weg van een maatregel, waarbij de straf niet in verhouding staat tot de zwaarte van het gepleegde delict. Desondanks stond deze als bijkomende straf vermeld in het Wetboek van Strafrecht. Behalve dat dit het strafkarakter (geen armenzorg) moest benadrukken, was een andere reden dat de plaatsing in een RWI aan een termijn gebonden was. Bij een maatregel zou dat niet het geval zijn.⁶⁰⁴ Opmerkelijk is dat betrokkenen de ‘opgezondenen’ bleven aanduiden als verpleegden, in plaats van als veroordeelden. Deze term doet eerder denken aan mensen die zorg nodig hebben dan aan mensen die een straf ondergaan.⁶⁰⁵

Een bijkomende straf betekende dat de rechter de straf van opzending niet zelfstandig kon opleggen, maar dat deze gekoppeld moest zijn aan een hoofdstraf en hij deze pas na voltrekking van de hoofdstraf kon laten ingaan. De hoofdstraf voor bedelen en landlopen was, op basis van artikel 432 van het Wetboek van Strafrecht van 1886, bepaald op maximaal twaalf dagen hechtenis in een huis van bewaring.⁶⁰⁶ Van bedelarij of landloperij in vereniging gepleegd door drie of meer personen ging blijkbaar een grotere dreiging uit: artikel 433 bepaalde dat de hoofdstraf die hierop stond kon oplopen tot maximaal drie maanden.⁶⁰⁷ Artikel 434 maakte plaatsing in een RWI mogelijk.⁶⁰⁸

Arbeid ter morele verbetering

Arbeid was het middel bij uitstek om de bedelaars, zwervers en herhaalde drankwetovertreeders te genezen van hun ‘kwaal’. Deze arbeid lag in het verlengde van hun genderrollen.⁶⁰⁹ Voor de mannen bestond deze voornamelijk uit het bewerken van het land met als doel de bevolking en het personeel van Veenhuizen (en andere RWI’s en gevangenissen) te voeden. Daarnaast waren zij actief op de vele werkplaatsen, eveneens om zoveel mogelijk zelfvoorzienend te zijn. Concurrentie met het bedrijfsleven moest zoveel mogelijk vermeden worden. Op het terrein lag o.a. een smederij, timmerwerkplaats, kuiperij, mandenmakerij en een bezembinderij.⁶¹⁰ In 1889 bouwden de ‘verpleegden’ een administratiegebouw bij Veenhuizen I en tussen 1895 en 1900 zelfs een nieuw Veenhuizen II ter vervanging van het oude tweede gesticht.⁶¹¹ Een kleiner aantal, vooral degenen die ouder en in minder goede conditie waren, werkte in de huishoudelijke dienst.⁶¹²

⁶⁰⁴ Sjoerd Faber, ‘Veenhuizen als rijkswerkinstelling’, in: Auke van der Woud e.a., *Veenhuizen. Een erfenis voor de toekomst* (Groningen 1994) 41-50, aldaar 43; Struijk, *De ISD in perspectief*, 103.

⁶⁰⁵ Faber, ‘Veenhuizen als rijkswerkinstelling’, 44; De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 29.

⁶⁰⁶ Noyon, *Het Wetboek van Strafrecht verklaard*, 439.

⁶⁰⁷ Ibidem, 630.

⁶⁰⁸ Ibidem, 631.

⁶⁰⁹ Barry Godfrey, ‘A historical perspective on criminal justice responses to female and male offending’, in: Rosemary Gartner and Bill McCarthy eds., *Oxford handbook of gender, sex and crime* (2014) 158-174, aldaar 167.

⁶¹⁰ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 35-36.

⁶¹¹ Ibidem, 24-26.

⁶¹² Ibidem, 36.

De vrouwen vulden hun dagen grotendeels met het (aan-)breien van sokken, kousen en handschoenen en met het naaien van lakens en kleding. Dit brei- en naaiwerk was bestemd voor andere rijkswerkinrichtingen, gevangenissen, rijksopvoedingsinrichtingen, het ministerie van Koloniën (hierheen gingen de wat fijnere katoenen sokken), de rijkskrankzinnigeninrichting in Medemblik en diverse klinieken.⁶¹³ Daarnaast vervaardigden de verpleegden kledingstukken, zoals dag- en nachtmutsen, borstrokken en boezelaars, voor eigen gebruik. De vrouwen in de RWI die ongeschikt waren voor het breiwerk hielden zich onledig met het pluizen, schrobberen, kaarden en twijnen van de (Drentse) wol. Deze liet de hoofddirecteur vanuit Veenhuizen opsturen.⁶¹⁴ In 1893 kwam er een breimachine op proef en in 1900 schafte de RWI drie Singer trapnaaimachines aan.⁶¹⁵ Een kleiner aantal werkte in de huisdienst (wassen, hulp in de keuken, schoonmaken) of in de tuin van de RWI.⁶¹⁶ Ook schakelde de RWI sommige vrouwen in als zaalopzichter. Een ander was als ‘lampeniste’ verantwoordelijk voor het aansteken van de lampen.⁶¹⁷

Het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (NGZVG) benoemde in 1913 een commissie om onderzoek te doen naar het soort arbeid dat vrouwen in de gevangenissen verrichtten. In het verslag van deze commissie over de periode 1910-1913 sprong de RWI er aanzienlijk beter uit dan de andere gevangenissen.

De hier verkregen indruk was zeer gunstig met de huishouding, het koken (ook [...] voor het daarnaast gelegen Rijksopvoedingsgesticht) en divers naai- en breiwerk, werden de vrouwen zeer behoorlijk bezig gehouden, en dit niettegenstaande deze bedelaarsters, landloopsters en drankzuchtigen zeker niet de gemakkelijkste mensen zijn om ook zelfs een begrip van geregelde arbeid bij te brengen.⁶¹⁸

De commissie was ook zeer te spreken over de verscheidenheid in de arbeid: naast ‘klein kindergoed’ voor de vrouwenkliniek in Utrecht ook ‘netjes genaaide jurken voor de tuchtschoolmeisjes. Alle werk zag er trouwens goed uit. Vele vrouwen waren in staat een kledingstuk geheel te knippen en te naaien’. De commissie vond ‘grondige kennis van de nuttige handwerken’ voor een vrouw vrij essentieel: ‘Knippen en naaien van eenvoudige onder- en bovenkleding, verstellen, stoppen, mazen en breien’.⁶¹⁹ Eén van de aanbevelingen was dan ook ‘methodisch onderricht in nuttige handwerken’. Hieraan ontbrak het in veel

⁶¹³ Archief Den Haag, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Leiden (tot 1889 Veenhuizen), toegang 3.05.06, inventaris 8, missivenboeken, uitgaande stukken (6 januari 1891).

⁶¹⁴ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9, missivenboeken, ingekomen stukken (jaarverslagen over 1900, januari 1901).

⁶¹⁵ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr.8 (december 1893); Ibidem, inv.nr 9 (jaarverslagen over 1900, januari 1901).

⁶¹⁶ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9, missivenboeken, ingekomen stukken (jaarverslagen over 1900, januari 1901).

⁶¹⁷ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie [periode 1876-1914], nummer toegang 2.09.05, inventarisnummer 2390/2392 (gratieverzoek Maria Westerveld, juni 1894).

⁶¹⁸ *De arbeid van de vrouw in de gevangenis. Verslag aan het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen* (1915) 13.

⁶¹⁹ *De arbeid van de vrouw in de gevangenis*, 8.

vrouwengevangenissen, terwijl dit zowel ‘in de huishouding’ als bij het zoeken naar werk zeer van pas zou komen.⁶²⁰

Dit standpunt is tien jaar eerder ook terug te vinden bij de leiding van de RWI. Deze sprak in het jaarverslag over 1900 haar afkeuring uit over het gebrek aan belangstelling voor de naailessen: ‘immers wat is een vrouw die niet in staat is zelf lijf- en huishoudgoed te maken en dit te onderhouden’.⁶²¹ Helaas was de directrice (C. van Gelder) over de duurzaamheid van de behaalde resultaten:

zeer sceptisch gestemd [...], hetgeen natuurlijk verband houdt met den aard der verpleegde vrouwen die onder behoorlijk toezicht wel tot werken zijn te brengen, doch in het algemeen te slap zijn om na het verlaten der inrichting het daar geleerde zelfstandig toe te passen.⁶²²

Voor het door de verpleegden verrichte werk bestonden vaste tarieven. De RWI moest zich tegenover de minister verantwoorden bij afwijkingen hiervan. Twee derde van het verdiende loon kregen de RWI-vrouwen als zakgeld en mochten zij besteden in de kantine, waar spek, snuif en margarine te koop waren. Een voorstel (via het jaarverslag over 1900) om het assortiment in de kantine uit te breiden met haring, ‘in het belang van de gezondheid der verpleegden’, werd door minister Cort van der Linden in 1901 zonder enige motivatie geweigerd.⁶²³ Misschien was de reden dat het voedselaanbod niet te aantrekkelijk mocht worden met het oog op het strafkarakter van de RWI. Dit was bijvoorbeeld de aanleiding voor het schrappen van melk in 1890.⁶²⁴ De rest van het verdiende geld stortte de directie in een zogenaamde uitgaanskas. Deze uitgaanskas was bedoeld voor reiskosten en voor levensonderhoud na ontslag. In een brief aan de minister verdedigde het college van regenten de beslissing om het reisgeld niet van de uitgaanskas af te trekken, als dat ertoe zou leiden dat de verpleegde onderweg niets zou kunnen ‘verteren’. Bovendien zouden zij dan op de plaats van bestemming ‘onmiddellijk weder ten laste van armbestuur of rijk komen’.⁶²⁵

Behalve van verplichte arbeid, verwachtte de RWI ook veel heil van de godsdienstoefeningen voor de verbetering van de inborst en het gedrag van de ingezetenen van de werkinrichting. Hiertoe waren een rooms-katholieke kapelaan, een dominee en een Israëlitische geestelijke aan de RWI verbonden. Hoewel de vrouwen gezamenlijk arbeidden in de diverse werkzalen, waren zij in de ‘verblijfszalen’ en in de slaapzalen naar godsdienst van elkaar gescheiden.⁶²⁶

⁶²⁰ Ibidem, 60.

⁶²¹ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 9; (geciteerd in Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘Uitgediende hetaeren, verjaagde concubines en in den steek gelatenen’, *Tijdschrift voor Criminologie* 52:4 (2010) 351-365, aldaar 362).

⁶²² *De arbeid van de vrouw in de gevangenis*, 13.

⁶²³ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv 9 (jaarverslag over 1900, januari 1901).

⁶²⁴ NL-HaNA Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 3763 (23-7-1890).

⁶²⁵ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 8 (september 1890).

⁶²⁶ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 8 (april 1890).

4.4 Definitie en toepassing bijkomende straf van opzending naar een RWI

Opzending naar een RWI was geen verplichting. Het was aan de kanton- of arrondissementsrechter om te beoordelen of degenen die terechtstonden zich inderdaad schuldig hadden gemaakt aan landloperij, bedelarij of openbare dronkenschap en zo ja, of opzending geboden was.⁶²⁷ Het Wetboek van Strafrecht van 1886 verstond onder landloperij het *zonder middelen van bestaan* rondzwerven en onder bedelarij het *in het openbaar* bedelen. Dit hoefde niet per definitie te betekenen dat er om een aalmoes gevraagd werd: een bedelende houding was voldoende.⁶²⁸ Het wetboek omschreef tot slot openbare dronkenschap als het zich in kennelijke staat van dronkenschap op de *openbare* weg bevinden. Bedelen en dronkenschap moesten dus nadrukkelijk in het openbaar plaatsvinden of ‘het karakter van openbaarheid’ dragen, zulks ter beoordeling van de rechter, wilden deze handelingen strafbaar zijn. Van dit laatste was bijvoorbeeld sprake als het bedelen op een vanaf de openbare weg zichtbare locatie plaatsvond.⁶²⁹ De vraag of het publiek aanstoot kon nemen aan bedelarij of dronkenschap stond centraal. Bij landlopen achtte de wetgever de toevoeging van openbaarheid blijkbaar niet nodig. De toevoeging ‘kennelijke staat’ betekende dat de dronkenschap zo duidelijk zichtbaar was dat dit het publiek zou *kunnen* hinderen.⁶³⁰ Dat al deze handelingen in het openbaar moesten plaatsvinden om strafbaar te zijn, onderstreept het eerdergenoemde belang dat de wetgever hechtte aan bescherming van de samenleving tegen de overlast van mensen met een afwijkende leefstijl. Dit leek, samen met gedragsverbetering, de belangrijkste motivatie voor de langdurige straf van opzending.

Desondanks bleken rechtbanken soms hun eigen interpretatie van de wet te geven. Alberta Alfes kreeg bijvoorbeeld een straftermijn van drie jaar voor bedelen opgelegd omdat zij in een brief aan een vroegere werkgeefster om geld gevraagd had.⁶³¹ Strikt genomen was deze straf hier niet van toepassing: het bedelen had niet in het openbaar plaatsgevonden. Zij lijkt een uitzondering.

De rechter moest ook bepalen of de beklaagde in staat was te werken en dat ‘met redenen omkleed’ in het vonnis laten vermelden.⁶³² De verklaring van de verdachte zelf vormde hiervoor de belangrijkste grondslag. Meestal voegde de rechter daaraan toe dat hij deze verklaring voor waar hield op grond van haar uiterlijk. De 20-jarige Helena van Mastbergen moet ongeveer zes en een halve maand zwanger geweest zijn toen zij in 1896 terechtstond voor landloperij voor de arrondissementsrechtbank van Den Bosch. Aan de ‘wachtmeester commandant marechaussee’ te Waalwijk, die haar had aangehouden, bekende zij dat zij de laatste tijd ‘zonder middelen van bestaan’ zwervende was.⁶³³ Mogelijk had de ‘bewaarster’, die haar bij aankomst in de gevangenis van Den Bosch fouilleerde, haar zwangerschap ontdekt. Deze bevestigde bij de rechtszitting echter alleen dat bij fouillering was gebleken dat Helena geen geld of goederen

⁶²⁷ Struijk, *De ISD in perspectief*, 110.

⁶²⁸ Noyon, *Het Wetboek van Strafrecht verklaard*, 439.

⁶²⁹ Ibidem, 441.

⁶³⁰ Ibidem, 508-509.

⁶³¹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2480 (gratieverzoek Alberta Alfes oktober 1896).

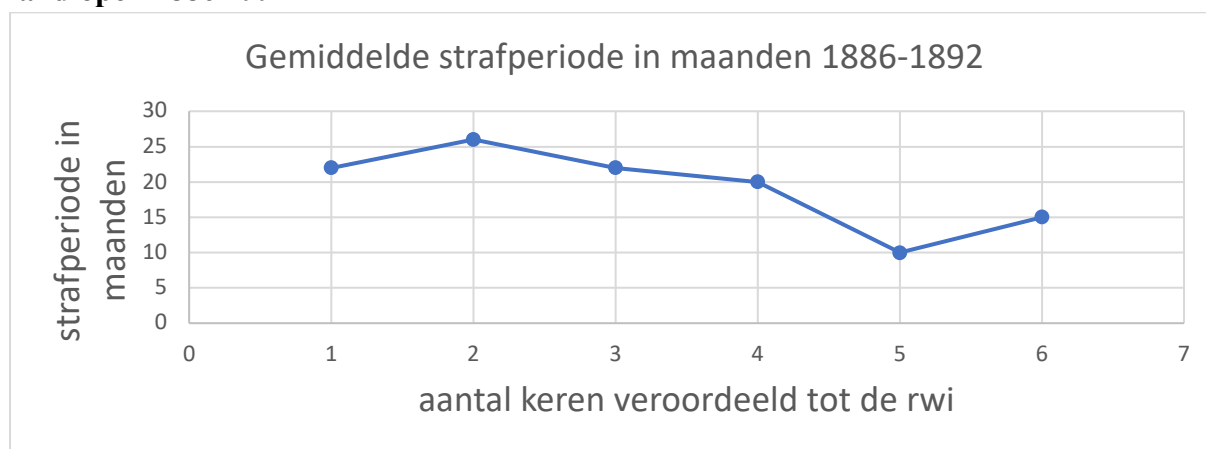
⁶³² Struijk, *De ISD*, 111 en 437-438.

⁶³³ Dit was een militair Rijkspolitiekorps dat aanvankelijk alleen in Limburg, Noord-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen actief was.

had.⁶³⁴ Helena's zwangerschap was dus of niet ter sprake gekomen, of had geen rol gespeeld in de afwegingen. Het had wellicht een reden kunnen zijn om haar niet op te zenden.

Net zomin als bij de vraag of iemand tot werken in staat was, lijken de meeste rechtbanken uitgebreid stil te staan bij het bepalen van de meeste geschikte straftermijn. Evenals Struijk signaleert, wekken de termijnen die de vrouwen opgelegd kregen de indruk vrij willekeurig gekozen te zijn.⁶³⁵ Dit was vooral in de periode tussen 1886 en 1892 het geval. L.G. Eendenburg en G.L. Eendenburg hebben de gemiddelden (in maanden) bij de eerste tot en met de zesde opzending voor de periode 1886-1892 in kaart gebracht. Terwijl de gemiddelde opzendtermijn in deze periode bij de eerste recidive hoger uitvalt, laat deze daarna een gestage daling zien: het tegenovergestelde van wat men zou verwachten. Uiteraard konden de rechtbanken ook andere factoren dan recidive in overweging nemen bij het bepalen van de strafdur. Voorbeelden hiervan zijn leeftijd (ouderdom of jeugd), armoede en acute nood als verzachtende omstandigheid. De in hoofdstuk 6 besproken vonnissen bevatten echter nauwelijks een verwijzing hiernaar. Ook de termijnen die Ida Heins kreeg opgelegd, vertoonden een grillig patroon. Bij haar eerste veroordeling zond de arrondissementsrechtbank van Amsterdam haar voor drie jaar op. Toen zij binnen een maand na vrijlating weer voor dezelfde rechtbank stond, kreeg zij slechts twee jaar. De derde en laatste maal kreeg zij, ditmaal van de Haagse rechtbank, weer drie jaar opzending. Hierdoor zat zij precies een maand na haar vrijlating weer vast in de RWI.

Grafiek 4.1 Gemiddelde opzendtermijn per aantal malen veroordeeld voor bedelen of landlopen 1886-1892

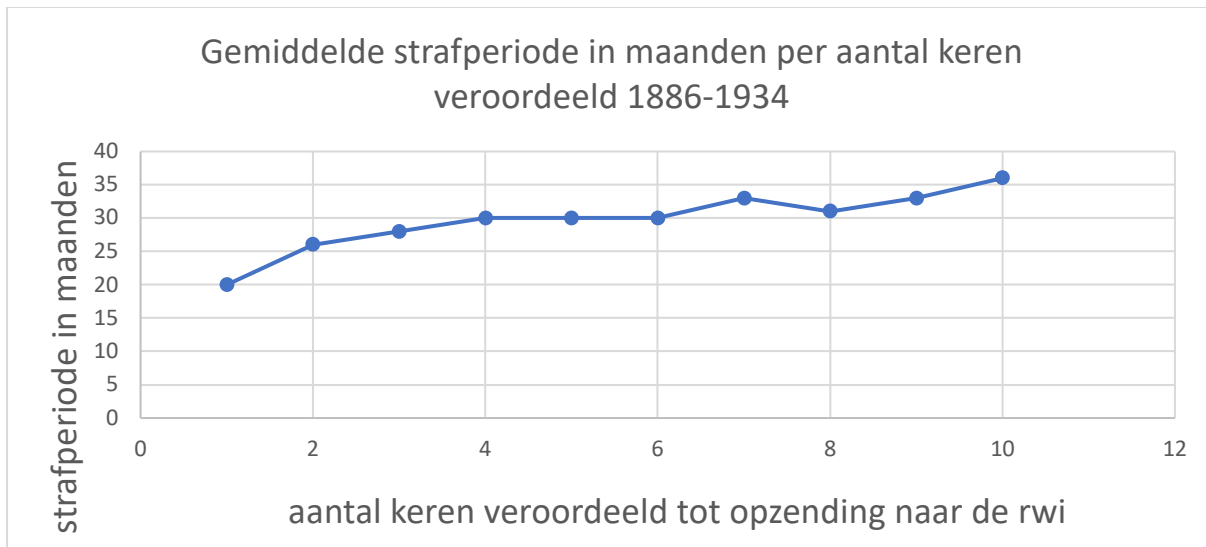
Bron: L.G. van Eendenburg en G.L. van Eendenburg, *Bedelaarsters en Landloopsters in de rijkswerkinrichting Veenhuizen, later Leiden (1886-1892)* (Koudekerk aan de Rijn 2004) 100.

Over de hele periode genomen lijkt de opzendtermijn wat minder willekeurig gekozen en is sprake van een voorzichtig opwaartse lijn tot bijna tweemaal zo hoog, zoals uit grafiek 4.2. hieronder blijkt. In individuele gevallen liet deze echter met enige regelmaat nog steeds een grillig patroon zien.

⁶³⁴ BHIC, toegang 24, inventaris 311, rolnummer 143 (arrondissementsrechtbank Den Bosch, 22 september 1896).

⁶³⁵ Struijk, *De ISD in perspectief*, 439.

Grafiek 4.2 Gemiddelde opzendtermijn per aantal veroordelingen voor bedelen of zwerven 1886-1934

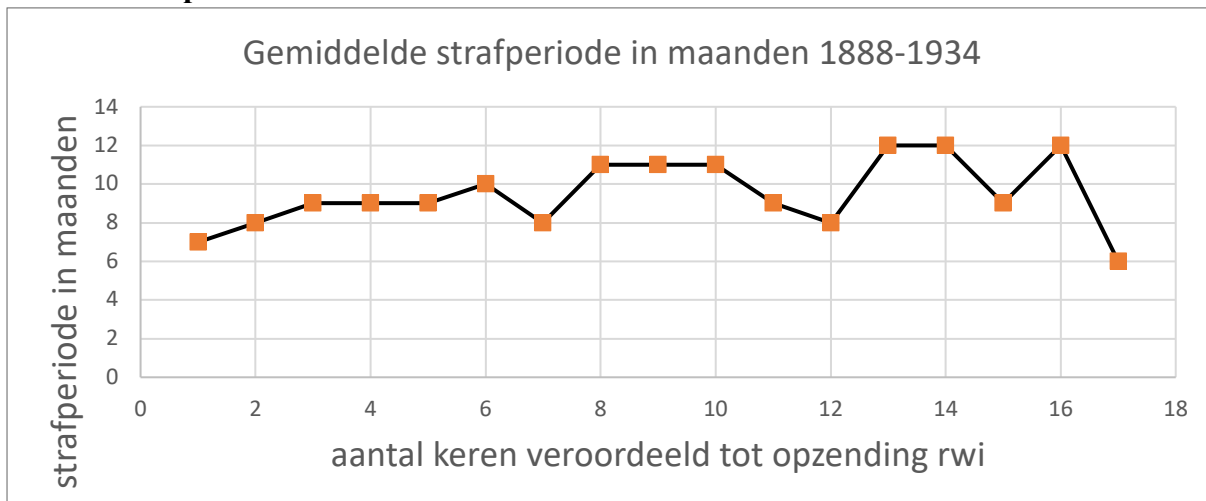

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 1-3 (1886-1934).

In de periode van 1886 tot 1907 was de gemiddelde opzendtermijn voor de vrouwen die veroordeeld waren voor bedelen en zwerven 24 maanden. Tussen 1907 en 1934 bedroeg deze 22 maanden. Over het algemeen waren deze vrouwen voor een redelijk lange termijn opgezonden, dicht bij de maximale dan bij de minimale termijn.

De opzendtermijn voor openbare dronkenschap vertoont over de hele periode 1888-1934 meer schommelingen, zoals onderstaande grafiek laat zien.

Grafiek 4.3 Gemiddelde opzendtermijn per aantal veroordelingen voor openbare dronkenschap

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 4-5 (1888-1934).⁶³⁶

⁶³⁶ Inschrijfboek 4 voor openbare dronkenschap start op 10 januari 1888.

Antonia Hagelvlag die zeventien opzendingen voor openbare dronkenschap op haar conto had staan, kreeg meestal de maximale opzendtermijn van één jaar toebedeeld. Termijnen van drie, zes, acht of negen maanden kwamen echter ook voor. De laatste keer dat Antonia in de RWI belandde, kreeg zij slechts zes maanden. In alle zeventien gevallen werd zij berecht door het kantongerecht in Groningen. Zij moet daar dus een goede bekende geweest zijn. De gemiddelde termijn bij degenen die voor openbare dronkenschap vastzaten (waarbij de maximale termijn één jaar was) bedroeg acht maanden.

Aanvankelijk kwamen veroordelingen voor bedelarij (55 procent, 332 van de 600 vonnissen) vaker voor dan voor landloperij. De oorzaak hiervan lag grotendeels bij de rechtbank van Heerenveen. Deze had tot 1891 vrijwel uitsluitend vonnissen voor bedelarij op zijn naam staan. In slechts acht van alle 1612 veroordelingen voor bedelen of zwerven was sprake van een combinatie van beide delicten en in één vonnis van een combinatie van diefstal en bedelen. Over de hele periode (1886-1934) genomen waren er meer veroordelingen voor landloperij dan voor bedelarij. Dit verschil was met respectievelijk 57 procent (914) versus 43 procent (690) niet zo extreem als bij de mannen. Laatstgenoemden waren in de periode 1896-1901 in ruime meerderheid (88 procent) opgezonden voor landloperij.⁶³⁷ In België was het verschil tussen de opgezonden (mannelijke) bedelaars en zwervers eveneens groot: 84 procent voor landloperij tegen slechts vier procent voor bedelarij. De overige twaalf procent betrof veroordelingen voor zowel bedelarij als landloperij.⁶³⁸

Er bestonden grote verschillen in het aantal veroordelingen per rechtbank, niet alleen in absolute zin -het zou logisch zijn dat een rechtbank in een arrondissement met minder inwoners ook minder veroordelingen tot opzending uitsprak- maar ook relatief. Voor de vrouwen zag de verdeling van de veroordelingen voor bedelen en zwerven over de verschillende rechtbanken er als volgt uit.

Tabel 4.1 Veroordelingen vrouwen tot opzending voor bedelen en zwerven per arrondissementsrechtbank 1886-1934

Rechtbank	1886-1934	1907-1934	Totaal
Den Haag	368	33	401
Utrecht	180	68	248
Amsterdam	121	34	155
Heerenveen	120	2	122
Zutphen	92	16	108
Rotterdam	89	9	98
Alkmaar	46	6	52
Haarlem	44	1	45
Breda	40	19	59
Den Bosch	39	18	57
Leeuwarden	33	8	41
Zwolle	30	8	38
Groningen	29	17	46

⁶³⁷ Marian Weevers en Catrien Bijleveld, 'Schipbreukelingen van de maatschappij?' *Justitiële Verkenningen* 35:2 (2009) 75-92, 83.

⁶³⁸ Rik Vercammen, *Leven aan de rafelrand?* 118.

Rechtbank	1886-1934	1907-1934	Totaal
Assen	12	6	18
Arnhem	11	8	19
Almelo	10	9	19
Overig ⁶³⁹	39	36	75
Niet vermeld	11	-	11
Totaal	1314	298	1612

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 1-3.

Tot 1891 was Heerenveen absolute koploper met 109 veroordelingen. Na 1890 liep dit aantal snel terug tot deze rechtbank in de periode 1907 - 1934 geen rol in de vonnissen tot opzending meer speelde. Over de hele periode gezien had Den Haag de meeste vrouwen tot opzending veroordeeld, gevolgd door Utrecht. Den Haag was vooral in de periode tot 1907 drukbezocht, terwijl Utrecht verhoudingsgewijs meer veroordelingen kende na 1907. Het aantal veroordelingen door de rechtbank van Amsterdam bleef over de gehele periode redelijk stabiel. In hoofdstuk 6 sta ik uitgebreid stil bij de verschillen in toepassing van de wetsartikelen voor de bestraffing van bedelen en zwerven en mogelijke verklaringen hiervoor.

Zoals hierboven al aangegeven kwamen de overtredders van artikel 453 van het Wetboek van Strafrecht voor het kantongerecht.

Tabel 4.2. Veroordelingen vrouwen tot opzending voor openbare dronkenschap per kantongerecht 1886-1934

Kantongerecht	Aantal opzendingen voor dronkenschap
Rotterdam (meerdere kantongerechten)	117
Amsterdam (meerdere kantongerechten)	90
Groningen	72
Utrecht	35
Den Haag (meerdere kantongerechten)	30
Maastricht	24
Zwolle	23
Nijmegen	20
Arnhem	19
Den Bosch	17
Tilburg	16
Haarlem	15
Groenlo	15
Leeuwarden	13
Zutphen	11
Overig < 10	108
Totaal	625

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 4-5.

⁶³⁹ Maastricht, Middelburg, Roermond, Winschoten, Dordrecht, Zierikzee en Tiel waren tussen 1886 en 1907 (en ook tussen 1907 en 1934) verantwoordelijk voor minder dan 10 opzendingen (in totaal 36).

Dit keer was Rotterdam absolute koploper, gevolgd door Amsterdam en Groningen. De kantongerechten van Utrecht en Den Haag vaardigden voor openbare dronkenschap aanzienlijk minder veroordelingen uit. In hoofdstuk 6 sta ik stil bij mogelijke verklaringen hiervoor. Vervolgens sprongen er geen steden meer uit. Slechts vier veroordelingen stonden op naam van het Leidse kantongerecht. De nabijheid van de rijkswerkinrichting lijkt dus geen rol te hebben gespeeld. Zeeland (Terneuzen) is vrijwel afwezig met slechts twee opzendingen in totaal, gevolgd door Drenthe (Assen) met slechts zeven.

4.5 De praktijk: bestuur en regime

De drie complexen die de rijkswerkinrichting in Veenhuizen vormden, stonden onder toezicht van een college van regenten dat bestond uit plaatselijke notabelen. De dagelijkse leiding was in handen van een ‘hoofddirecteur’ die leiding gaf aan drie directeuren, één per gebouw. Deze directeuren hadden op hun beurt de leiding over diverse ‘onderdirecteuren’. Laatstgenoemden hielden toezicht op de zaalopzieners die verantwoordelijk waren voor de verblijfs- en slaapzalen.⁶⁴⁰

Het bestuur en de organisatie van de RWI te Oegstgeest zag er op hoofdlijnen hetzelfde uit. B.J. Beek, eerder directeur van de militaire strafgevangenis te Oegstgeest, trad per 1 januari 1890 aan als directeur van de nieuwe rijkswerkinrichting voor vrouwen. Over deze directeur was nogal wat te doen. De inspectie had in 1891 opgemerkt dat deze zich ‘al te weinig’ bemoeide met de huishoudelijke dienst. Hij was (te) vaak afwezig, wat deels op het conto van zijn zwakke gezondheid geschreven werd. Het college van regenten was eveneens van mening dat hij ‘wat meer toewijding zou kunnen tonen aan de taak die hem is toevertrouwd’ en meer aanwezig moest zijn.⁶⁴¹ Mogelijk waren sommige ‘verpleegden’ ook niet erg te spreken over deze directeur. Eén van hen, Aaltje Mink, kreeg in 1891 een maand ‘gewoon celarrest’ omdat zij ‘beledigende praatjes’ omtrent hem verspreid had.⁶⁴² Over zijn opvolger Karst Mensing was het college van regenten daarentegen zeer te spreken, zo blijkt uit de ‘conduitelijst’ van ambtenaren over 1900:

De directeur heeft ook in het jaar [...] zijne betrekking met grooten ijver, nauwgezetheid en toewijding waargenomen. Niettegenstaande de uitbreiding van zijn werkkring door de werkzaamheden, verbonden aan de waarneming van de betrekking van cipier van het huis van bewaring. Kunnen wij evenals vorige jaren, op het buitengewoon goed en zuinig beheer van den directeur met voldoening wijzen.⁶⁴³

In dezelfde conduitelijst stond ook een adjunct-directrice (K. van Ven) vermeld die eveneens, hoewel met de kanttekening dat zij nogal eens wat onbeheerst kon uitvallen, naar tevredenheid functioneerde:

is zeer goed ontwikkeld en beschaafd; was over het geheel flink in haar optreden en behartigde met toewijding de algemeene belangen van de inrichting. Zoo ook was haar

⁶⁴⁰ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 21.

⁶⁴¹ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (juli 1891).

⁶⁴² NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (november 1890).

⁶⁴³ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9, (conduitestaat over 1900, januari 1901).

streven steeds de orde onder de verpleegden te handhaven. Niettemin was zij nog wel eens wat scherp, zowel tegen ambtenaren als verpleegden doch minder dan voorgaande jaren; terwijl steeds tot meer bezadigdheid werd uitgenodigd.⁶⁴⁴

De RWI voor vrouwen rekruteerde haar directeuren overwegend uit personeel van andere rijkswerkinrichtingen. Karst Mensing, die in 1897 aantrad, was onderdirecteur geweest bij het beheer in Veenhuizen.⁶⁴⁵ Mensing werd op zijn beurt opgevolgd door J. Riemsdijk toen hij in 1902 een aanstelling kreeg als directeur van het huis van bewaring in Amsterdam. Laatstgenoemde werkte daarvoor als commies (administratief ambtenaar) bij de directie van de rijkswerkinrichtingen in Veenhuizen. Toen Van Riemsdijk op 25 maart 1909 overleed trad J. Gijse Weenink aan, daarvoor (tijdelijk) directeur van Veenhuizen III.⁶⁴⁶ In juli 1911 kreeg laatstgenoemde een aanstelling als directeur van de bijzondere strafgevangenis voor mannen in Den Haag. Hierna nam waarschijnlijk C. de Gelder, sinds 1906 adjunct-directrice, het directeurschap waar (haar handtekening staat vanaf dat moment onder de inschrijvingen).⁶⁴⁷ In 1915 nam F.N. Leddy het roer over om in 1920 opgevolgd te worden door H. Faber, die daarvoor als directeur van het huis van bewaring in Heerenveen werkzaam was.⁶⁴⁸

In 1920 verhuisde de RWI naar Gorinchem om plaats te maken voor uitbreiding van het rijksopvoedingsgesticht voor jongens dat sinds 1910 in hetzelfde gebouw als de RWI gevestigd was (uiteeraard streng gescheiden van de vrouwen). Het aantal vrouwen was op dat moment sterk teruggelopen. Reden voor het *Leidsch Dagblad* om hier in augustus 1920 bij stil te staan met het bericht dat:

[..] de bevolking in de loop van haar dertigjarig bestaan alhier gaandeweg minder was geworden. Bij overbrenging uit Veenhuizen eind december 1889 bestond zij uit ruim 200 verpleegden en bijna elk jaar vanaf dien tijd werden er meer ontslagen dan er werden opgenomen zodat er thans geen 15 meer zijn. Waaraan is dit toe te schrijven? Mogelijk wel doordat dit volkje zich is gaan beteren? ⁶⁴⁹

In 1932 verhuist de RWI naar Breda, maar deze periode valt vrijwel geheel buiten het bestek van dit proefschrift.

Het college van regenten voor de rijkswerkinrichting in Oegstgeest/Leiden had ook het huis van bewaring in Leiden onder zijn beheer. Vooral in de eerste decennia leek de zeggenschap van de directeuren zich te beperken tot leidinggeven aan het uitvoerend personeel en de dagelijkse gang van zaken in de rijkswerkinrichting. Voor de meest eenvoudige zaken, zoals een gratis pet voor de directeur of een wekker voor de kookvrouw was toestemming van de minister nodig. De regenten voerden de correspondentie met de minister van Justitie en

⁶⁴⁴ Ibidem.

⁶⁴⁵ 'Besluiten en benoemingen', *De Tijd, godsdienstig staatkundig dagblad*, 25-5-1897.

⁶⁴⁶ 'Leiden 23 april', *Leidsch Dagblad* 23-4-1909.

⁶⁴⁷ Het *Leidsch Dagblad* maakte op 14 augustus 1906 melding van de benoeming van mejuffrouw C. de Gelder tot adjunct-directrice van de RWI voor vrouwen. Hoewel zij binnen twee weken alweer verzoekt die benoeming in te trekken (*Leidsch Dagblad* 27-08-1906) moet zij zich nogmaals bedacht hebben: haar naam duikt later diverse malen op in de missivenboeken en in andere bronnen.

⁶⁴⁸ 'Benoeemingen', *Leeuwarder Courant*, 25 oktober 1919.

⁶⁴⁹ 'Stadsnieuws. De Rijkswerkinrichting voor vrouwen', *Leids Dagblad* 23 augustus 1920.

hadden de regie over de aanbestedingen voor voedsel en andere benodigdheden die de inrichting zelf niet kon produceren. Evenals in Veenhuizen, bestond ook het college van regenten van de rijkswerkinrichting voor vrouwen in Oegstgeest/Leiden uit plaatselijke notabelen, waaronder fabrikanten, advocaten, kantonrechters en uitgevers. Voorbeelden zijn Carl Driessen, directeur van de Leidse Katoenmaatschappij, Egbert de Vries, advocaat en dijkgraaf, Frans de Stoppelaar, directeur uitgeverij Brill in Leiden en Martinus d'Aumerie, kantonrechter te Leiden.⁶⁵⁰ Veel van de regenten waren (ook) actief in de plaatselijke politiek als raadslid, burgemeester of wethouder. Vaak hadden zij zitting in meerdere besturen, waaronder dat van de Leidsche broodfabriek, de stedelijke werkinrichting, het Gereformeerd Minnehuis en de Maatschappij tot Nut van het Algemeen.

Naast een directeur en een adjunct-directrice, waren onder andere een geneesheer, een onderwijzeres, een commies, een magazijnmeester, een portier, een 'boodschaplooper' en diverse 'zaalopzichteressen' aan de RWI verbonden. Zoals eerder vermeld werden hier soms ook 'verpleegden' voor ingezet. Zo berichtte de directeur in 1895, naar aanleiding van een gratieverzoek voor Antonia Emmelot, aan het Openbaar Ministerie dat zij zich uitstekend gedroeg en op één van de zalen als opzichtster was aangesteld.⁶⁵¹ Hoe vaak en in welke gevallen dat gebeurde is niet duidelijk. Ook in het door mannen bevolkte Veenhuizen was het gebruikelijk dat verpleegden als kamerwacht of opzichter functioneerden, als zij hadden aangetoond deze positie waardig te zijn.⁶⁵²

Een groot deel van het personeel woonde op het terrein van de rijkswerkinrichting, waaronder de aan de RWI verbonden Rijksveldwachter. Een dominee, priester en 'Israëlitische' geestelijke waakten over het godsdienstige en zedelijke peil van de vrouwen.

Als dominee was aanvankelijk de als modern bekendstaande Hermanus Hagen aangesteld.⁶⁵³ De bewoordingen waarin hij zich over de verpleegden uitliet, klinken echter in eigentijdse oren niet heel modern, maar typisch negentiende-eeuws.

Zo meldde Hagen begin 1901 in een brief aan het college van regenten dat

evenwel van de gelegenheid om de Catechisatiën bij te wonen hoe langer hoe minder is gebruik gemaakt [deze waren dus blijkbaar, anders dan in de koloniën, niet langer verplicht], zoodat deze voorlopig zijn gestaakt tot [...] er zich wederom aanmelden of op aanmaning zich daartoe bereid verklaren; dat het bezoek in de ziekenzaal daarentegen veelvuldiger is geworden en zeker niet minder nut sticht; dat door prediking, bezoek en toespraak zooveel mogelijk de verpleegden opmerkzaam worden gemaakt op hare fouten en gebreken en haar de grote waarde onder het oog wordt gebracht van plichtsbetrachting, gehoorzaamheid en onderwerping aan hen die over haar zijn gesteld

⁶⁵⁰ Zie voor een korte biografie van de vier genoemde regenten (en andere Leidse notabelen): <https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl> (onder nader belichte personen).

⁶⁵¹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv. nr. 2419 (gratieverzoek Antonia Emmelot, april 1895).

⁶⁵² De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 49.

⁶⁵³ M. Buitenwerf-Van der Molen, *God van Vooruitgang: de popularisering van het modern-theologische gedachtengoed in Nederland (1857-1880)* (Hilversum 2007) 205.

en onderlinge welwillendheid en verdraagzaamheid, waardoor haar verblijf in de Werkinrichting haar tot een werkelijke zegen zou kunnen zijn.⁶⁵⁴

Zoals ook Franke signaleert, dacht men in de negentiende eeuw over verbetering vooral in religieuze en morele termen. ‘Zondige aandriften dienden door inkeer, berouw en godsdienstzin omgezet te worden in een verinnerlijkte drang tot goed gedrag’.⁶⁵⁵

Toen de rijkswerkinrichting in 1897 stil stond bij het 40-jarig jubileum van Hagen als predikant werd hij ‘door al de verpleegden en ambtenaren staande, het derde vers van Psalm 134 toegezongen’.⁶⁵⁶ Na zijn emeritaat op 1 mei 1897, volgde ondanks protesten van collegae die graag wederom een vrijzinnige dominee op die plek hadden gezien, de ‘orthodoxe scherpstlijper’ Vethake hem als predikant op. Deze protesten vonden plaats onder aanvoering van Hendricus Oort, hoogleraar theologie en echtgenoot van de eerste voorzitter van het damescomité, waarover verderop meer.⁶⁵⁷ Zijn werkzaamheden als geestelijke bij de RWI (en zijn bestuursfuncties) zette Hagen tot aan zijn dood in november 1901 voort, waarna Vethake deze overnam.

Dominee H.G. Hagen (Erfgoed Leiden en Omstreken)

Uit onder andere de gratieverzoeken blijkt dat de directie van de RWI zich over het algemeen heel gunstig over ‘hun verpleegden’ uitliet, ondanks de bekendheid met hun ‘ruwe en bandeloze’ leefstijl.⁶⁵⁸ Dat gold ook voor de hoofddirecteur van Veenhuizen, J.H.P. Gallée. Deze verzette zich in 1906 met klem tegen het beschikbaar stellen van lijken van ‘verpleegden’ voor het anatomieonderwijs aan de Universiteit van Groningen met als argument:

Al hebben sommige verpleegden een ongunstig verleden, al is drankmisbruik of ander wangedrag de reden van hun verval, de bevolking dezer gestichten bestaat niet uit misdadigers [onderstreping in de tekst zelf], zij zijn een soort meest zwakke armen die toch dikwijls wegens werkloosheid hun ‘toevlucht’ in de gestichten moeten zoeken.⁶⁵⁹

⁶⁵⁴ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 9 (brief dominee Hagen aan het college van regenten van de RWI, 15 januari 1901).

⁶⁵⁵ Herman Franke, ‘Opvoeding als doelbewuste civilisering. Een penitentiair beschavingsoffensief in het interbellum.’ *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 15:1 (1988) 108-130.

⁶⁵⁶ *Leidsch Dagblad*, 3 november 1896.

⁶⁵⁷ Boudien de Vries, ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 3* (Stichting geschiedschrijving Leiden 2004) 152.

⁶⁵⁸ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9 (jaarverslag over 1900).

⁶⁵⁹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 6638 (Geheim Archief met correspondentie tussen de RWI en het ministerie van Justitie 1877-1907 over de wens van universiteiten om de beschikking te krijgen over lijken van ‘verpleegden’ voor het onderwijs in de anatomie, brief hoofddirecteur Gallée van 31 maart 1906).

Verzorging

Waarschijnlijk werden de vrouwen, evenals de mannen, bij aankomst gewassen, eventueel ontluisd, en kregen zij uniforme kleding uitgereikt.⁶⁶⁰ De dossiers van de vrouwen die waren overgeplaatst naar Medemblik bevatten een lijst van de uit de RWI meegegeven kleding ‘toebehorende aan het Rijk’ waaronder vaak: een jak, een bovenrok, een baaienrok, een onderbroek, een hemd, kousen, een zakdoek, een borstrok, een zijzak, een halsdoek, een nachtmuts, een dagmuts, een boezelaar en een paar klompen.

Anders dan op de werkplekken waren de katholieke en protestantse vrouwen in de verblijfs- en slaapzalen van elkaar afgezonderd. Waarschijnlijk gebeurde dat niet met de Joodse vrouwen vanwege het kleine aantal. Tussen 1886 en 1907 waren er slechts zeven Joodse vrouwen opgenomen en na 1907 slechts twee. Al deze negen vrouwen zaten vast voor bedelen of zwerven. Alcoholmisbruik kwam veel minder voor onder Joden.⁶⁶¹ De Joodse vrouwen konden zich in de RWI aan hun gebruiken houden. In 1891 diende het college van regenten bijvoorbeeld een declaratie van 53,10 gulden in bij het ministerie voor ‘geoorloofde voeding gedurende het paasfeest’ voor vier ‘Israëlitische verpleegden’.⁶⁶²

De instelling verbouwde zelf selderij, andijvie, prinsessenbonen, aardappelen, prei, uien, wortelen, bieten, bruine bonen, ‘aardbeziën’[aardbeien] en bessen. De laatste waren bestemd voor de zieken. Om voor het hele jaar over voldoende voedsel te beschikken, maakte de RWI veel in. Veenhuizen leverde de vaten hiervoor. Wat aan eten overbleef, stuurde de directie naar de andere rijkswerkinrichtingen of gevangenissen. Zo verhuisden in 1906 vijf overtollige vaten andijvie, 200 kilo bieten en een vat selderij naar de rijkswerkinrichting in Hoorn.⁶⁶³ Andersom stuurde Veenhuizen regelmatig (overtollige of daar vervaardigde) goederen en levensmiddelen naar de RWI in Leiden.

De RWI serveerde drie maaltijden per dag. Uit het jaarverslag over 1900 en de aanbestedingen valt op te maken dat zowel ontbijt als avondeten bestond uit water, koffie en brood. Tussen de middag kregen de vrouwen een warme maaltijd, waarvan vleessoep (tweemaal per week), erwten, gort en bonen de basis vormden. De levensmiddelen waren deels afkomstig uit eigen tuin, de rest besteedde het college van regenten aan: onder andere bonen, erwten, gort, vlees, rundvet, gebuild en ongebuild tarwebrood en roggebrood.⁶⁶⁴ De RWI verontschuldigde zich in 1891 bij de minister voor het grote verbruik van (het duurdere en minder lang houdbare) tarwebrood. Dit was te wijten aan:

deels de gezondheidstoestand van de verpleegden onder wie vele ouden van dagen en zieken alsmede aan den slechte staat van de gebitten, anderdeels aan wellicht te groote toegevendheid van den vroegeren geneesheer, die verzoeken om verstrekking van tarwebrood nogal spoedig inwilligde.⁶⁶⁵

⁶⁶⁰ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 31.

⁶⁶¹ Evelien Walhout. *An infants' graveyard? Region, religion and infant mortality in North Brabant, 1840-1940* (Dissertatie Tilburg 2019) 97.

⁶⁶² NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 8, (5 september 1891).

⁶⁶³ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 9 (16 november 1906).

⁶⁶⁴ Zie onder ander het jaarverslag over 1900, januari 1901.

⁶⁶⁵ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 8 (6 januari 1891).

Het college van regenten roemde deze geneesheer, Bartolotti Rijnders, in een getuigschrift in 1891 dan ook niet alleen om ‘zijn kunde, ijver en nauwgezetheid’, maar ook om zijn tact en humaniteit jegens de zieken.’⁶⁶⁶ Behalve door het brood, vielen de kosten voor voeding eveneens veel hoger uit omdat er door het grote aantal zieken meer eieren en boter nodig bleken dan geraamd.⁶⁶⁷ De verpleging van zieken vond plaats in een ziekenzaal onder toezicht van de geneesheer. Zij kregen extra voedingsmiddelen in de vorm van eieren, boter en fruit.

Het eten liet zowel in kwalitatief opzicht, als wat betreft de hoeveelheid, ‘niets te wensen over en allerm minst kwamen hieromtrent dan ook klachten in’, aldus het jaarverslag over 1900. Ook was sprake van ruim voldoende afwisseling van groentes. De RWI voor vrouwen streefde, net als andere (semi-) penitentiaire instellingen in die tijd, naar maximale autarkie.⁶⁶⁸ Financiële motieven speelden hierin een rol, maar ook de vrees voor ongewenste invloeden van buitenaf. Lakens en slopen werden elke twee weken gewassen, onder- en bovenkleding wekelijks. De vrouwen zelf kregen eenmaal per week een voetbad en maandelijks een warm bad voor het hele lichaam.⁶⁶⁹

Voor de aanschaf van extra hulpmiddelen, zoals aangepast schoeisel voor een vrouw met misvormde voeten of breukbanden was toestemming van de minister nodig. Liesbreuken kwamen nogal eens voor: alleen al in 1890, vroeg de RWI om toezending van zes breukbanden voor de ziekenzaal.⁶⁷⁰ In de maand juni van 1900 waren de verpleegden gevaccineerd en gerevaccineerd. Sinds de Epidemiewet van 1872 (tot 1927) bestond een indirecte vaccinatieplicht: voor schoolbezoek moesten kinderen een inentingsbriefje tonen.⁶⁷¹ Vrouwen die na afloop van hun straftijd te ziek waren om te vertrekken, mochten na akkoord van de minister langer blijven. In januari 1890 vroeg de RWI om een ‘15-tal kribben met nachtlegers compleet’ voor de ziekenzaal wegens het grote aantal zieken.⁶⁷² Op voorstel van de geneesheer vroegen de regenten in datzelfde jaar aan de minister hen te machtigen met het Academisch Ziekenhuis te Leiden (AZL) afspraken te maken over de overbrenging van vrouwen die een operatie moesten ondergaan of extra zorg nodig hadden. Hun verpleging en behandeling was kosteloos omdat ‘zij ten dienste van het onderwijs worden opgenomen’, zo verzekerde het College de Minister. Ook achtten de regenten het wenselijk dat het AZL zwangere vrouwen kort voor hun bevalling opnam.⁶⁷³ Dat dit geen overbodige regeling was, bewijzen de vele aantekeningen in zowel het inschrijfregister als de missivenboeken, van overbrenging van zwangeren of zieken naar bovengenoemd ziekenhuis. In zijn jaarverslag over 1900 merkte de directeur op dat hij de laatste tijd vooral oude en zwakke vrouwen heeft opgenomen.⁶⁷⁴ In het geval vrouwen niet in staat waren om zelfstandig te reizen, wat eveneens regelmatig aan de orde was, ging een begeleider mee. De vraag is uiteraard of vrouwen, die niet in staat waren alleen te reizen, wel in staat zouden zijn geweest te werken. Bij de overplaatsing van

⁶⁶⁶ Ibidem (18 april 1891).

⁶⁶⁷ Ibidem, (6 januari 1891).

⁶⁶⁸ Jean Paul Heinrich, *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823* (Arnhem 1996) 45.

⁶⁶⁹ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9 (januari 1901, jaarverslag over 1900).

⁶⁷⁰ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (28 mei 1890).

⁶⁷¹ Annet Mooij, *De onzichtbare vijand. Over de strijd tegen infectiezieken* (Amsterdam 2007) 130-135.

⁶⁷² NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (8 januari 1890).

⁶⁷³ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (11 januari 1890).

⁶⁷⁴ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9 (jaarverslag over 1900).

‘krankzinnige’ vrouwen naar Medemblik, Grave of Woensel was begeleiding standaard het geval.

Het jaarverslag over 1906 meldde dat op 31 december van dat jaar 94 verpleegden aanwezig waren, waarvan twee in Medemblik verbleven. ‘Het aantal zieken bedroeg 141, waarvan 10 op 31 december nog onder behandeling waren.’ Een aantal vrouwen was blijkbaar meerdere malen ziek geweest. Desondanks staat in ditzelfde verslag te lezen dat de gezondheidstoestand voldoende werd geacht:

in aanmerking genomen de ongunstige levensomstandigheden, waarin de meeste verpleegden voor hunne opname verkeerd hebben [...].

De verpleging van zieken geschiedde door een vaste ‘zaalopzichteres’, bijgestaan door een daartoe geschikte verpleegde. Door de directie werd voortdurend toegezien dat de door den geneesheer gegeven voorschriften werden opgevolgd. [...] de visite en het ziekterapport werden des morgens gedaan, terwijl nu en dan ook op andere uren van de dag de hulp van den geneesheer werd ingeroepen.⁶⁷⁵

Kinderen die tijdens de straftijd geboren waren of met hun moeder opgezonden, konden in de RWI verblijven zolang zij de zorg van hun moeder nodig hadden. Dit illustreert het belang dat in die tijd gehecht werd aan de rol van de moeder in de verzorging van zuigelingen en peuters.⁶⁷⁶ Dat het niet kunnen ontberen van de moederlijke zorg een rekbaar begrip was, bewijst de casus van Bernardus. Deze was al zes jaar oud toen de geneesheer van oordeel was dat hij buiten zijn moeder kon. Het bleek niet eenvoudig een alternatief onderkomen voor hem te vinden. Bij gebrek aan familie was hij aangewezen op de armenzorg. De vraag was echter wie verantwoordelijk was voor de kosten: de gemeente Oegstgeest, waar hij op dat moment verbleef, of Den Haag, waar zijn moeder voor haar opzending gewoond had. Beide gemeentes wezen naar elkaar, met als gevolg dat Bernardus vier maanden later nog steeds in de RWI aanwezig was. Waar Bernardus uiteindelijk terechtkwam, vermelden de annalen niet.⁶⁷⁷ De meeste kinderen die met hun moeder in de RWI belandden, waren veel jonger. In totaal zijn (met aftrek van de zeven kinderen die rond de geboorte overleden) 43 kinderen gevonden. Af en toe maken de missivenboeken melding van verzoeken om babyspullen, zoals kribbes, babysokjes of schoentjes.⁶⁷⁸ Onderzoek naar moeders met kinderen in een Ierse gevangenis in de tweede helft van de negentiende eeuw, geeft inzicht in de invloed die de aanwezigheid van kinderen had op het regime en de dagelijkse gang van zaken. Voor zogende moeders kwam de gebruikelijke straf van een dieet op water en brood niet in aanmerking. De gevangenis moest voorzieningen treffen voor de verzorging van de aanwezige kinderen. Het verblijf in een gevangenis had voor de moeders zelf zekere voordelen. Zij en hun kind (tot één jaar) hadden een dak boven het hoofd, voedsel en medische zorg. Aan de andere kant liepen de kinderen, ook risico's. Voorbeelden hiervan waren onachtzaamheid door medegevangenen die belast

⁶⁷⁵ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9 (31 januari 1907).

⁶⁷⁶ Elaine Farrell, ‘Poor prison flowers: convict mothers and their children in Ireland, 1853-1900’, *Social History* 41:2 (2016) 171-191, aldaar 176.

⁶⁷⁷ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (respectievelijk 24 oktober 1890, 14 november 1890, 27 januari 1891 en 13 februari 1891).

⁶⁷⁸ Zie onder andere NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (maart 1893).

waren met de zorg voor deze kinderen en infectieziektes. Deze konden zich in een gevangenis snel verspreiden.⁶⁷⁹ Over hoe de RWI omging met de aanwezige kinderen en welke invloed dit had op het regime en de dagelijkse gang van zaken staat niets in de bronnen.

Vrouwen onder de veertig kregen (zoals ook in andere gevangenissen sinds 1884 het gebruik was) wekelijks een paar uur les in lezen, schrijven en rekenen.⁶⁸⁰ Daarnaast volgden degenen die dit nodig hadden op woensdagmiddag onderwijs in breien, stoppen, naaien en merken. Het animo voor het onderwijs was, aldus de verzuchting in het jaarverslag over 1900, niet zoals dat ‘behoorde te zijn’. Datzelfde gold voor het niveau: ‘als men nagaat dat er onder hen zijn die men evenals kleine kinderen de vingers moet leren, kan men licht begrijpen hoe moeilijk het valt zulke personen in de rekenkunst iets terecht te laten brengen’.⁶⁸¹ Beweging kregen de verpleegden in voldoende mate op de binnenplaats of onder de galerij, zo oordeelde de directeur in het jaarverslag over 1900.

Zon- en feestdagen brachten zij deels door met lezen, domino of damspel. Vooral tijdschriften als *De Hollandsche Illustratie*, *De Huisvriend* en *Te Huis* waren populair. Tussen één en drie uur ’s middags was op zondag bezoek toegestaan in een kamer buiten het gesticht en in het bijzijn van een mannelijke beambte. ‘Enkele familiebetrekkingen maken hier geregeld gebruik van’.⁶⁸²

Orde en tucht

Tot slot is interessant hoe de RWI dacht over het gedrag van de vrouwen. Vanaf 1892 tot 1899 staat dit voor degenen die voor landloperij of bedelarij vastzaten redelijk systematisch (in slechts acht gevallen opengelaten) in het register genoteerd, evenals tussen 1907 en 1934. In verreweg de meeste gevallen was sprake van goed gedrag: in 96 procent van alle inschrijvingen in de periode 1892-1899 en in 88 procent van die over de periode 1907-1934. In de overige gevallen varieerde de kwalificatie van ‘slecht’, ‘berispelijk’, lastig, ‘lastig en lui’ tot ‘vrij goed’, ‘redelijk’ of ‘voldoende’. Eén vrouw stond vermeld als onrustig en één vrouw als krankzinnig. Beide vrouwen werden overgeplaatst naar de rijkskrankzinnigeninrichting in Medemblik. Ook op het gedrag van de vrouwen die voor dronkenschap zaten, leek niet veel aan te merken: in 97 procent (512) van de 523 inschrijvingen stond bij gedrag ‘goed’ vermeld. In slechts twee gevallen was sprake van ronduit slecht gedrag en in de overige gevallen kwalificeerde de RWI het gedrag in termen als ‘redelijk’, ‘tamelijk’, ‘vrij goed’, ‘niet onberispelijk’ of ‘wat lastig’. In 102 gevallen stond niets vermeld bij gedrag.

Dat zoveel vrouwen zich in de RWI goed gedroegen is opmerkelijk. Nog opmerkelijker is dat de RWI slechts in één geval gewag maakte van luiheid. Het is uiteraard mogelijk dat de directie graag een zo goed mogelijk beeld naar buiten toe wilde presenteren, omdat slecht gedrag ook op hen kon afstralen. Het rijk zou kunnen twijfelen aan de effectiviteit van het heersende regime in de RWI. Een andere mogelijkheid is dat de verwachtingen niet zo hooggespannen waren. Desondanks blijkt ook uit andere bronnen, vooral de gratieverzoeken, dat de RWI over het algemeen heel tevreden was over de ‘verpleegden’. In 1890 meldde de

⁶⁷⁹ Elaine Farrell, ‘Poor prison flowers’, 179.

⁶⁸⁰ Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 354-356.

⁶⁸¹ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9, 15 januari 1901 (jaarverslag over 1900), geciteerd in Weevers, ‘...waardoor haar verblijf in de werkinrichting...’, 99.

⁶⁸² NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9, 15-1-1901 (jaarverslag over 1900).

RWI in antwoord op een circulaire van de minister van Justitie dat ‘sedert vestiging van de rijkswerkinrichting voor vrouwen alhier geen disciplinaire straffen hoefden te worden opgelegd: het gedrag der verpleegden laat weinig of niets te wensen over’.⁶⁸³

Directeur Mensing verzekerde het ministerie van Justitie in zijn jaarverslag over 1900 dat heel het personeel ervan doordrongen was dat het essentieel was dat de verpleegden zich in alles ‘stipt ordelijk gedragen, zowel tijdens den arbeid als in vrijen tijd’. Hij was ook van mening dat iedere verpleegde recht had op ‘een humane behandeling’. Ondanks dat orde en tucht ‘behoorlijk’ konden worden gehandhaafd, waren er enkelen die verzet pleegden tegen de regels. Het bleek soms moeilijk om deze vrouwen, die gewend waren aan een ‘losbandig leven’, ‘behoorlijk gedrag’ te leren, aldus de directeur in het jaarverslag over 1900. Als vermaningen en waarschuwingen niet hielpen, handhaafde de RWI de discipline door middel van celstraf, soms op water en brood. Dit was in 1900 in totaal 21 keer aan de orde.⁶⁸⁴ Het meest voorkomende vergrijp was ‘onderlinge twist en rustverstoring’(achtmaal). Daarnaast was viermaal (cel-)straf uitgedeeld wegens werkweigering, viermaal wegens ‘onbescheidenheid jegens beampten’, eenmaal voor luiheid, eenmaal voor feitelijk verzet en driemaal voor ongehoorzaamheid. Het ging in totaal om 99 dagen opsluiting waarvan 36 op water en brood. Het verslag vermeldt niet hoeveel vrouwen hierbij betrokken waren. Daarnaast paste de RWI bij weigering van werk ‘met succes onthouding van arbeid’ toe. De laatste sanctie doet in de context van een strafwerkinrichting merkwaardig aan. Het heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de vrouwen dan geen geld verdienden. Tot slot onthield de RWI de vrouwen die zich misdroegen lectuur en ‘het genot van de cantine’. Of dat genot zo groot was, is de vraag. De verpleegden bleken maar matig gebruik te maken van deze ‘cantine’, waar zij onder meer ‘natuurboter, ‘margarineboter’, spek, snuif, zout roggebrood en ‘grofbrood’ konden kopen. Dit zou erop kunnen duiden dat het verstrekte eten in principe voldoende was, wat ook de mening van de directeur was.⁶⁸⁵

Dezelfde Aaltje Mink die ‘beleedigende praatjes’ over de directeur verspreidde, zou door medeverpleegde Antonia Hagelvlag betrappt zijn op het plegen van ‘ontuchtige handelingen met een metselaar’. Dit vormde aanleiding voor de directie om het college van regenten te vragen een onderzoek in te stellen.⁶⁸⁶ Welk vervolg dit had gekregen, vermelden de missivenboeken niet. Zoals eerder aangegeven, droegen tot slot ook de geestelijken hun steentje bij aan het disciplineren van de vrouwen. Het belang dat aan godsdienstigheid gehecht werd blijkt uit de (zich nooit eerder voorgedane) casus van Helena Hof. Zij weigerde hardnekkig te vertellen tot welke godsdienstige gezindte zij behoorde. Uiteindelijk wendde de RWI zich tot het bestuur van haar geboorteplaats. Nadat gebleken was dat zij tot de hervormde kerk behoorde, deed dominee Hagen tevergeefs zijn uiterste best haar tot ‘meerderen godsdienstzin op te wekken’.⁶⁸⁷ Terwijl bij de mannelijke verpleegden regelmatig sprake was van ontvluchting, zijn slechts twee verwijzingen naar een ontsnapping gevonden.⁶⁸⁸ Op 18 april

⁶⁸³ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8, 15 september 1890.

⁶⁸⁴ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9, 15 januari 1901 (jaarverslag over 1900).

⁶⁸⁵ Ibidem.

⁶⁸⁶ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8, oktober 1890.

⁶⁸⁷ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9, 15 januari 1901 (jaarverslag over 1900).

⁶⁸⁸ Alleen al in 1909 was bijvoorbeeld sprake van 223 ontsnappingen uit Veenhuizen, zie De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 73.

1910 ontvluchtte Dorothea Adams de rijkswerkinrichting. Zij slaagde erin om tot de volgende dag uit handen van de gemeentepolitie van Leiden te blijven. Deze gebeurtenis was voor de voorzitter en secretaris van het college van regenten aanleiding om onmiddellijk naar de RWI af te reizen. Daar verzekerde de directeur hen dat ‘meerdere bewaking door meer personeel niet noodzakelijk was’.⁶⁸⁹ De onmiddellijke gang van de belangrijkste leden van het College naar de RWI én de verzekering dat een versterking van de bewaking niet nodig was, doen vermoeden dat dit een uitzonderlijke situatie was. De andere vrouw die een ontsnappingspoging gewaagd had, was Wilhelmina Leurs. Hoewel zij aanvankelijk (in 1891) om opzending verzocht had, zou zij bij haar tweede verblijf tweemaal getracht hebben te ontsnappen.⁶⁹⁰

Ontsnappen was voor de vrouwen waarschijnlijk moeilijker omdat zij, anders dan de mannen, vooral binnen werkten. Het werk in de landbouw bood meer mogelijkheden hiervoor.⁶⁹¹ Daarnaast had het personeel ongetwijfeld meer overzicht omdat de vrouwelijke verpleegden met veel minder waren. In één geval was sprake van zelfmoord. In het dossier van Geeske de Vries, die in 1906 overgeplaatst was naar Medemblik, staat in het overdrachtsformulier van de RWI te lezen dat haar zus Tetje (volgens het register in 1902 overleden) suïcide had gepleegd.⁶⁹² In het missivenboek van de RWI dat loopt van 1900-1907 is hier niets over te vinden. De geneesheer meldde aan de rijkskrankzinnigeninrichting in Medemblik dat het personeel van de RWI van tevoren geen psychische afwijkingen had waargenomen. Geeske zelf zou ook af en toe met zelfmoord bedreigd hebben. Het gevolg was dat zij dag en nacht bewaakt werd op de ziekenzaal, hoewel zij geen enkele zelfmoordpoging had ondernomen.⁶⁹³

4.6 Zedelijke verbetering: disciplineren of weldaad?

Vrees voor ordeverstoring was de reden dat de RWI het Leidse damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen buiten de deur wilde houden:

Elke afwijking van den gewone loop van zaken geeft aan gevangenen aanleiding tot ontevredenheid over hun lot en als gevolg daarvan tot minder onderworpenheid aan de regels van tucht, welke in elke gevangenis, ook in eenen rijkswerkinrichting voor vrouwen, streng moeten gehandhaafd worden.⁶⁹⁴

Om diezelfde reden was een verzoek van de Leidse Emily Knappert afgewezen. Zij had in 1890 toestemming gevraagd om een paar keer per week de zieke ‘verpleegden’ in de RWI voor te lezen. Later mocht zij dominee Hagen bijstaan bij de godsdienstlessen onder de strikte

⁶⁸⁹ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8, april 1910.

⁶⁹⁰ Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), Den Bosch, Archief Rijks Psychiatrische Inrichting (RPI) Grave 1896-1973, toegangsnr. 155, patiëntendossiers inventaris 1, staat van inlichtingen geneesheer RWI (Boonakker).

⁶⁹¹ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 43.

⁶⁹² Noord Hollands Archief (NHA), Haarlem, toegang 88, Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik, inventaris 3256.

⁶⁹³ Ibidem.

⁶⁹⁴ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8, 25 juni 1892.

voorwaarde dat zij zich daartoe zou beperken.⁶⁹⁵ Emily Knappert, die later directrice van het Leidse Volkshuis zou worden, was een groot voorvechtster van de ‘verheffing’ van het armere deel van de bevolking.⁶⁹⁶ In de optiek van de RWI moest ‘de zedelijke verbetering van de verpleegden’ echter overgelaten worden aan de godsdienstleraren en geestelijken. Laatstgenoemden legden hierover verantwoording af aan het college van regenten van de RWI.⁶⁹⁷ Dat de beoogde zedelijke verbetering niet altijd slaagde, blijkt uit de jaarverslagen van de godsdienstleraren in de RWI. In 1906 namen bijvoorbeeld slechts drie vrouwen deel aan de catechismus. De predikant (Vethake) schreef in het jaarverslag: ‘Mijn ernstige pogingen om één mijner leerlingen die in juni j.l. haar vrijheid herkreeg, tot een nuttig lid der maatschappij te doen worden, werden helaas! verijdeld door haar zwak karakter en door verleiding van buiten.’⁶⁹⁸ Over de room-katholieke verpleegden meldde de pastoor daarentegen in datzelfde jaar: ‘verreweg de meesten vervulden willig of zelfs gaarne hun kerkplichten en waren, zolang zij in het huis verpleegd bleven, onberispelijk van leven.’⁶⁹⁹

De Minister van Justitie had geen bezwaar tegen het toelaten van het damescomité en later in het jaar mocht het comité alsnog de vrouwen die binnenkort vrijkwamen bezoeken. De RWI stuurde daartoe elk trimester een lijst met namen. Tweemaal per week – op dinsdag en zaterdag – konden de leden de vrouwen ontmoeten in een ruimte ‘buiten de inrichting’.⁷⁰⁰

Aan het ontstaan van damescomités lag het idee ten grondslag dat vrouwen beter in staat zouden zijn hun seksegenoten te begrijpen en te begeleiden.⁷⁰¹ Anders dan veel mannelijke criminologen in die tijd, zochten de maatschappelijk actieve vrouwen in de tweede helft van de negentiende eeuw de verklaring voor criminaliteit onder vrouwen niet in biologische factoren. Zij waren daarentegen de mening toegedaan dat de oorzaak van crimineel gedrag bij vrouwen lag in hun omstandigheden. Zij doelden hierbij op verwaarlozing tijdens de jeugd, een slechte opvoeding en de onrechtvaardige behandeling van vrouwen. Een voorbeeld van dat laatste was het verbod op het onderzoek naar het vaderschap.⁷⁰² Terwijl de verwekkers vrijuit gingen, waren stigmatisering en financiële problemen het lot van ongehuwde moeders. Om te overleven waren velen van hen aangewezen op diefstal, prostitutie, abortus of zelfs kindermoord.⁷⁰³

⁶⁹⁵ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8, 25 juni 1892; Marian Weevers, “...waardoor haar verblijf.” (2013) 112.

⁶⁹⁶ Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 97-105.

⁶⁹⁷ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8 (25 juni 1892).

⁶⁹⁸ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9 (15 januari 1907), geciteerd in Weevers e.a., ‘Thans zal met kracht het breien van kousen worden voortgezet’, 62.

⁶⁹⁹ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 9 (7 januari 1907).

⁷⁰⁰ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr. 8, 20 september 1892 en 5 december 1892.

⁷⁰¹ Annemieke van Drenth en Francisca de Haan, *The rise of caring power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in the Netherlands* (Amsterdam 1999) 18; Marian Weevers, “...dat ik in dit boek nog eens zulke gunstige mededelingen aangaand haar zal kunnen bijschrijven”. Vrouwen in de rijkswerkinrichting en het Damescomité tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen 1892-1918’, *Historica* 1 (2017) 8-12, aldaar 8.

⁷⁰² Francisca de Haan en Romke van der Heide, ‘Vrouwen-Vereenigingen, Dames-Comité’s en feministen. De zorg van vrouwen voor vrouwelijke gevangenen in de 19e eeuw’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23:3 (1997) 278-309, aldaar 295.

⁷⁰³ Ibidem, 296.

De hulp aan vrouwelijke gevangenen leidde, aldus Francisca de Haan en Annemieke van Drenth, tot de geboorte van een nieuw soort macht waarin vrouwen een hoofdrol speelden: zorgende macht. Dit concept is afgeleid van Foucaults theorie over pastorale macht: een macht die werkt via zorg voor en kennis over individuen. De focus veranderde hierbij van het hiernamaals naar het welzijn van mensen in het heden. In plaats van geestelijken speelden leken een belangrijke rol in de uitoefening van de zorgende macht. Tot slot veranderde ook het mechanisme van deze macht van onderdrukking naar verleiding: door hoop te bieden op een beter leven. Elisabeth Fry gaf de vrouwelijke gevangenen die zij bezocht de keuze tussen haar ‘plans of kindness’ en de bijbehorende benadering als waardevolle medemensen, óf voortzetting van hun oude leefstijl (van drinken en gokken). In dat geval zouden zij behandeld blijven als minderwaardige wezens.⁷⁰⁴ De leden van de damescomités behoorden vrijwel allemaal tot de bovenlaag van de plaatselijke samenleving. Met hun goede voorbeeld zouden zij hun minderbedeelde seksegenoten inspireren tot beter gedrag.⁷⁰⁵

Net zoals Foucault, zien Van Drenth en De Haan macht niet als een kracht die het eigendom is van één sociale groep en uitsluitend gericht op beheersing. Zij beschouwen deze als een creatieve kracht, in staat om nieuwe betekenissen en nieuwe sociale verhoudingen te scheppen.⁷⁰⁶ De ontwikkeling van de zorgende macht in de negentiende eeuw was onlosmakelijk verbonden met de ontwikkeling van nieuwe betekenissen van vrouwelijkheid, ‘zowel bij de ontvangers als bij de gevers van deze zorg’.⁷⁰⁷

Evenals voor Elisabeth Fry en het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen, vormde het geloof voor veel ‘lady visitors’ en hun Nederlandse navolgers een bron van inspiratie. Dat gold voor Barbara van Meerten-Schilperoort, die als eerste Nederlandse vrouw vrouwelijke gevangenen bezocht in haar woonplaats Gouda.⁷⁰⁸ Het was ook van toepassing op sommige damescomités, waaronder het Utrechtse, dat gelieerd was aan het Reveil. De aanhangers van het Reveil waren van mening dat zij God het beste konden dienen door zich persoonlijk te ontfermen over de minder bedeelde en onderdrukten.⁷⁰⁹ Anders dan Tineke de Bie en Wantje Fritschy, zien De Haan en Van der Heide een duidelijke relatie tussen de liefdadige acties van de vrouwen in het Reveil en het ontstaan van de eerste feministische golf.⁷¹⁰ Zij beschouwen vrouwenactivisme, de vrouwenbeweging en het feminisme als verschillende fases in de strijd om gelijkberechtiging. In de eerste fase ging het om vrouwen die andere vrouwen hielpen. Zodra dit gebeurde op basis van ‘zusterschap’, een gedeelde identiteit die zijn oorsprong in dezelfde sekse vond, was er sprake van vrouwenbeweging. Dit gaf uiteindelijk de aanzet tot verzet tegen mannelijke overheersing en de eis voor gelijke rechten: feminisme.⁷¹¹

⁷⁰⁴ Van Drenth e.a., *The rise of caring Power*, 14-15.

⁷⁰⁵ Ibidem, 17-19.

⁷⁰⁶ Francisca de Haan, ‘De zorg voor gevangenen in de 19^e eeuw’, *Pro Memorie* 2 (2000) 302-320, aldaar 305; Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 14.

⁷⁰⁷ De Haan e.a., *Vrouwenverenigingen*, 280

⁷⁰⁸ Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 118.

⁷⁰⁹ Tineke de Bie en Wantje Fritschy, ‘De wereld van de Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland’ in: *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1985) 30-58, aldaar 32-35.

⁷¹⁰ De Bie e.a., ‘De wereld van de Reveilvrouwen’, 56.

⁷¹¹ De Haan & Van der Heide, ‘Vrouwenverenigingen’, 300-301.

De zorgende macht bood zowel psychische als materiële steun. Psychische steun moest de ‘zondaars’ hun waardigheid als mens (terug-)geven.⁷¹² De damescomités spiegelde de vrouwelijke gevangenen een nieuwe vrouwelijke identiteit voor die paste bij hun sociale klasse: die van een fatsoenlijke, bescheiden en vrome dienstmeid of huisvrouw.⁷¹³ De vraag is uiteraard of deze identiteit de vrouwelijke gevangenen aansprak. De Haan meent van wel en wijst op de overgeleverde dankbetuigingen van ex-gevangenen en de afname van het aantal vrouwelijke gevangenen begin twintigste eeuw.⁷¹⁴ Desondanks moet zij erkennen dat ook andere factoren een rol kunnen hebben gespeeld, zoals het ontstaan van gespecialiseerde vormen van zorg, de verbetering van de materiële omstandigheden en de versterking van de positie van vrouwen.⁷¹⁵

De zorg voor de vrouwelijke gevangenen bezorgde ook de leden van de damescomités een nieuwe identiteit: een nieuw bewustzijn van hun macht en rol in de samenleving. Hiermee droegen zij bij aan het begin van de vrouwenbeweging.⁷¹⁶ Typisch ‘vrouwelijke’ eigenschappen zoals empathie en zorg legitimeerden de activiteiten van vrouwen uit de hogere klassen buitenshuis. Dit vond plaats in een historische context van een herleefd protestants geloof waar liefdadigheid integraal onderdeel van uitmaakte. Hierdoor ontfermden deze vrouwen zich over het welzijn van minderbedeelde zusters door zich met hen te identificeren op basis van gender.⁷¹⁷ Dit had tot gevolg dat zij ook zichzelf in een nieuw licht gingen zien: in een maatschappelijke rol niet ondanks, maar dankzij hun kwaliteiten als vrouw. Met uitzondering van een enkele casestudie, lijkt er tot nog toe weinig gepubliceerd over de activiteiten van deze afzonderlijke comités.⁷¹⁸

Evenals De Haan, van Drenth en Van der Heide, beschouwt Helen Rogers de hulp die Sarah Martin in de eerste helft van de negentiende eeuw aan gevangenen (zowel mannen als vrouwen) in Yarmouth (Engeland) bood niet in termen van disciplineren. Anders dan bovengenoemde auteurs, is zij van mening dat Foucault’s theorie over de werking van macht, veel historici juist het zicht heeft benomen op de mogelijkheid van oprechte betrokkenheid, bij zowel de gevangenen als degenen die hen bezochten.⁷¹⁹ Rogers pleit voor een genuanceerdere visie op de relaties tussen de armen en de filantropen dan die zij aantreft bij historici als Peter Mandler, die deze relaties vooral definieert in termen van opportunisme en berekening van de zijde van de armen.⁷²⁰

⁷¹² Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 13.

⁷¹³ Ibidem, 19.

⁷¹⁴ De Haan en Van der Heide, ‘Vrouwen-Vereenigingen’, 294; Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 19.

⁷¹⁵ De Haan, ‘De zorg voor’, 317.

⁷¹⁶ Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 17-18.

⁷¹⁷ Ibidem, 166-167.

⁷¹⁸ Naast de publicaties van De Haan en Van der Heide (“Vrouwenverenigingen” zie boven) en van Van Drenth en De Haan (*The rise of caring power*), die behalve een theoretisch kader ook wat nadere informatie over het Zwolse comité bevatten, heb ik een ongepubliceerde scriptie gevonden van Kimber van Valkenburg, Niet boos maar teleurgesteld. Het Amsterdamse Dames-Comité ter Zedelijke Verbetering der Gevangenen 1850-1910 (Universiteit van Amsterdam 2013) en een ongepubliceerde masterscriptie van Joelle Brand, De rol van vrouwen binnen het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen in het jaar 1880 (Radbouduniversiteit Nijmegen 2021).

⁷¹⁹ Helen Rogers, ‘Kindness and reciprocity. Liberated prisoners and Christian charity in early nineteenth-century England’, *Journal of Social History* 47:3 (2014) 721–745, aldaar 722.

⁷²⁰ Rogers, ‘Kindness and Reciprocity’, 736.

Megan Webber is in haar onderzoek naar de relatie tussen filantropen en hun doelgroep, eveneens van mening dat door een focus op de agency van ‘paupers’, er weinig oog is voor de mogelijkheid dat de gesignaleerde volgzzaamheid oprecht was.⁷²¹ De vraag is of het spreken van ‘de taal van het gezag’ om bepaalde dingen gedaan te krijgen, oprechte dankbaarheid in alle gevallen uitsloot. Bovendien konden de belangen van beide partijen, die van de hulpgever en die van de ontvanger (deels) overlappen.⁷²² Zoals Rogers stelt, is aandacht voor de context en de levensgeschiedenissen van de personen die daarin figureren, essentieel voor de vraag hoe bepaalde uitingen te interpreteren.⁷²³ De aantekeningen van Martin laten zien dat zij een kind van haar tijd was. Zij stelde armoede en ongelijkheid zelf niet ter discussie, accepteerde acute nood niet als een excuus voor criminele handelingen en was een voorstander van categorisering om ‘besmetting’ van minder zware criminelen te voorkomen. Evenals bij Fry ging haar moralisme echter gepaard met praktische hulp, onder andere bij het vinden van werk, soms ook aan notoire recidivisten. In tegenstelling tot veel andere hervormers, was zij als werkende vrouw en woonachtig in dezelfde buurt als degenen die zij bezocht, goed bekend met de levensomstandigheden van het armere deel van Yarmouth en met de lokale arbeidsmarkt.⁷²⁴ Dit was mogelijk de oorzaak van het succes dat zij had bij de armen die daar woonden. Een bijkomende verklaring is dat christelijke deugden, zoals soberheid en spaarzaamheid, ook van belang waren voor de overleving van arme gezinnen. Veel arbeidersvrouwen waren voorstander van alcoholbestrijding, om financiële redenen, maar ook omdat dronkenschap vaak leidde tot vechtpartijen en andere vormen van crimineel gedrag.⁷²⁵ De daling van de recidive én de vele betuigingen van dankbaarheid bewezen, aldus Rogers, dat de gevangenen Martin’s inzet oprecht waardeerden. Zij concludeert dat de relatie tussen de gevangenen en Martin niet los gezien kan worden van de materiële omstandigheden en machtsrelaties die het leven van de arbeidende klasse bepaalden. De ontmoetingen tussen hen en de christelijke filantropen tonen echter aan dat zij daar ook niet toe te reduceren waren.⁷²⁶

Werk en stabiele relaties waren, aldus Rogers, het belangrijkste voor het tegengaan van recidive.⁷²⁷ Turner en Johnston trekken daarentegen het belang van relaties voor de recidive van vrouwen in deze periode in twijfel, in hun vergelijkende studie naar vrouwen die in een plaatselijke gevangenis terechtkwamen (voor kleine overtredingen) en zij die in een ‘convict prison’ belandden (voor ernstiger vergrijpen). De meeste vrouwelijke recidivisten hadden een partner en kinderen.⁷²⁸ Zij constateren dat vooral plaatsing in een semi-penitentiaire inrichting een gunstige invloed had op het voorkomen van recidive. Dit was een voorwaarde bij het ontslag van vrouwen uit de ‘convict prisons’. Deze semi-penitentiaire instituties stoomden de ex-gevangenen klaar om als dienstmeisje aan de slag te gaan. Zo hoefden zij niet rechtstreeks

⁷²¹ Megan Clare Webber, ‘Troubling agency. Agency and charity in early nineteenth-century London’, *Historical Research* 91:251 (2018) 116-136, aldaar 134.

⁷²² Zie hoofdstuk 2.

⁷²³ Rogers, ‘Kindness and reciprocity’, 723.

⁷²⁴ Ibidem, 725-726.

⁷²⁵ Ibidem, 731.

⁷²⁶ Ibidem, 729.

⁷²⁷ Ibidem, 725.

⁷²⁸ Jo Turner and Helen Johnston, ‘Female prisoners, aftercare and release. Residential provision and support in late nineteenth-century England’, *British Journal of Community Justice* 13:3 (2016) 35-50, aldaar 38.

uit de gevangenis op zoek naar werk. Veel vrouwen zouden immers niet staan te trappen om een vrouw die net uit de gevangenis was ontslagen, in dienst te nemen.⁷²⁹

4.7 Samenvatting en conclusie

De voorgeschiedenis van de rijkswerkinrichting laat zien dat ook hier de agency van paupers een rol speelde in het lot dat de vrije koloniën beschoren was. De ‘oppassende’ en gezonde armen waar deze voor bedoeld waren, bleken er weinig voor te voelen zich ver van hun woonplaats te vestigen en zich te onderwerpen aan de regels van de Maatschappij van Weldadigheid. In plaats daarvan kwamen vooral oudere, gebrekkige en vaak minder ‘oppassende’ armen daar terecht. Het gevolg was dat er naast de vrije koloniën ook onvrije kolonies (bedelaarsoorden) ontstonden. Hier konden mensen zich zowel vrijwillig aanmelden als door de politie bij wijze van strafmaatregel naar toe worden gestuurd. Maar ook hier vormde de toestroom van vele ouderen en zieken een bedreiging voor het ‘verdienmodel’. Hierdoor kwam de Maatschappij van Weldadigheid steeds verder in de problemen. Als oplossing bedacht de staat om de voormalige bedelaarskolonies formeel onderdeel te maken van het penitentiaire systeem en de functie van armenzorg te schrappen. Dit leidde echter niet tot ingrijpende organisatorische veranderingen, niet voor de mannen en niet voor de vrouwen. De rijkswerkinrichting voor vrouwen had vrijwel dezelfde opzet als die voor de mannen, die in Veenhuizen gevestigd bleef. Het belangrijkste verschil was dat de arbeid van de vrouwen een verlengstuk van hun genderrol vormde. Daardoor waren zij ook vooral binnenshuis actief terwijl de mannen veelal op het land, in de bouw of in de werkplaatsen werkten. Veelzeggend is dat de inwoners aangeduid bleven met ‘verpleegden’. Dit duidt erop dat de RWI hen eerder als zorgbehoevenden dan als gevangenen zag.⁷³⁰ De RWI was over het algemeen zeer te spreken over het gedrag van de verpleegden. Wellicht omdat de verwachtingen niet heel hooggespannen waren, maar waarschijnlijk ook omdat er door de dagelijkse omgang met de ‘verpleegden’ minder vooroordelen speelden.

Voor vrouwen wier bestaan uiterst ongewis was door armoede, gebrek aan onderdak en een sociaal netwerk, was de RWI-opzending materieel gezien mogelijk niet eens zo’n zware straf en eerder een (tijdelijke) uitkomst op momenten dat zij aan de grond zaten. Hoewel in de RWI een strenge discipline heerste, was de verzorging relatief goed met drie maaltijden per dag (waarvan één redelijk gevarieerd), medische verzorging, schone kleding en een dak boven het hoofd. Bovendien hielden zij aan de door hen verrichte arbeid mogelijk meer over dan de vrouwen die in oudeliedenhuizen terechtkwamen. In die zin was het voor sommigen misschien een zegen, zij het op een andere manier dan dominee Hagen voor ogen stond. Wie deze verpleegden waren en welke karakteristieken hen kenmerkten, komt aan de orde in het volgende hoofdstuk.

⁷²⁹ Turner and Johnston, ‘Female prisoners’, 38.

⁷³⁰ Gerben de Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 29.

Hoofdstuk 5. De vrouwen in de RWI: arm, alleen én oud en ziek⁷³¹

Wie waren de vrouwen die tussen 1886 en 1934 in een rijkswerkinrichting terechtkwamen? Zijn er verschillen tussen degenen die voor bedelen en zwerven vastzaten en degenen die voor openbare dronkenschap waren opgezonden, of tussen de mannelijke opgezonden en de vrouwen? Zijn er veranderingen te zien in de loop van bovengenoemde periode? Dit zijn de vragen die centraal staan in dit hoofdstuk dat start met het voorbeeld van Geertruida. Hierna volgt in paragraaf 5.2 een uiteenzetting over de belangrijkste kenmerken van de vrouwen die in bovengenoemde periode vastzaten in de RWI, om te eindigen met de conclusies in paragraaf 5.3.

5.1 ‘Daar zij zonder geld, huisvesting en middelen van bestaan niet wist hoe zij in haar onderhoud moest voorzien’: Geertruida Hopman

Toen Geertruida Hopman in 1886 voor de eerste keer in de rijkswerkinrichting (RWI) belandde, veroordeeld tot een verblijf van drie jaar voor landloperij, was zij 56 jaar oud en al 21 jaar weduwe. Bij haar huwelijk in 1862 stond Geertruida als boerenarbeidster geregistreerd. Haar twaalf jaar oudere echtgenoot Cornelis Jansen was weduwnaar en werkte als arbeider.⁷³² Cornelis overleed binnen drie jaar na de huwelijksdatum. Drie maanden later in juli 1865 verloor Geertruida ook haar dertien maanden oude dochter Wilhelmina. Zwanger van dochter Johanna, die eveneens jong zou overlijden, bleef zij achter met dochter Theodora en (mogelijk alle vier) de kinderen uit een eerder huwelijk van Cornelis. De jongsten daarvan waren negen en twaalf jaar oud. Het moet moeilijk geweest zijn om het hoofd boven water te houden. Op 18 oktober 1872 werd Geertruida als ‘koloniste’ ingeschreven in het bedelaarsregister van Ommerschans, samen met haar (buitenechtelijk geboren) zoon Gerardus (of Gradus) Hopman. Laatstgenoemde overleed een maand later, negen maanden oud. Een jaar na haar inschrijving verliet Geertruida Veenhuizen om twee jaar later (voor twee jaar) als ‘koloniste’ terug te keren.⁷³³

Nadat Geertruida in 1889 haar straf had uitgezeten, was zij binnen drie maanden terug in de RWI. Dankzij een gratieverzoek van haar schoonzoon is duidelijk waarom. In het rapport van de officier van justitie aan de rechtbank van Zutphen, staat te lezen dat Geertruida

⁷³¹ Ook dit hoofdstuk bevat op enkele onderdelen passages die eerder gepubliceerd zijn in Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘Thans zal met kracht het breien van kousen worden voortgezet’. Vrouwelijke bedelaars en landlopers in de RWI te Leiden 1886-1907’, *Justitiële Verkenningen*, 36:2 (2010) 44-67; Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘“Uitgediende hetaeren, verjaagde concubines en in den steek gelatenen”. De opsluiting van vrouwelijke bedelaars eind negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor criminologie* 52:4 (2010) 351-365; Marian Weevers, Margo de Koster en Catrien Bijleveld, ‘Swept up from the streets or nowhere else to go? The journeys of Dutch female beggars and vagrants to the Oegstgeest state labor institution in the late nineteenth century’, *Journal of Social History* 46:2 (2012) 416-429; Marian Weevers, ‘“...dat ik in dit boek nog eens zulke gunstige mededelingen aangaande haar zal kunnen bijschrijven”. Vrouwen in de rijkswerkinrichting en het Damescomité tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen 1892-1918’, *Historica* 1 (2017) 8-12.

⁷³² Gelders Archief 0207, Registratienummer 1103, Aktenummer 65.

⁷³³ Zie Bedelaarsregister Ommerschans 1828-1890, via <http://www.bonmama.nl/oskolrs.php>.

uitdrukkelijk het verlangen te kennen [had gegeven] naar een RWI te willen worden opgezonden, daar zij zonder geld, huisvesting en middelen van bestaan niet wist hoe zij in haar onderhoud moest voorzien.⁷³⁴

Op 18 augustus 1892 kreeg zij de verlangde gratie. De rechtbank had er vertrouwen in dat zij niet zou terugkeren. Haar schoonzoon (net daarvoor getrouwd met eerdergenoemde dochter Theodora Jansen) had de autoriteiten verzekerd dat hij Geertruida ‘inwoning, kost en werk kan verschaffen’. De burgemeester van Doesburg, waar haar dochter samen met haar schoonzoon woonde, ondersteunde zijn verzoek.

Desondanks was Geertruida binnen tien maanden, in juni 1893, terug in de RWI, ditmaal met een veroordeling voor bedelen. Tussen 1898 en 1901 zou zij nog eenmaal in de RWI belanden. Geertruida overleed uiteindelijk negen jaar later, 79 jaar oud, in haar geboorteplaats Nijmegen. Haar overlijden was aangegeven door een boekhouder. Waarschijnlijk had zij haar laatste jaren gesleten in een armen- of oudeliedenhuis.⁷³⁵

Uit bovenstaande blijkt dat Geertruida het niet gemakkelijk had gehad: armoede en verlies tekenden haar leven. Zoals in dit hoofdstuk blijkt, was zij niet de enige in de RWI die er alleen voor stond en die, behalve met armoede, met veel verlies (van echtgenoten, ouders en vooral ook van kinderen) te maken had gehad. Ook een huwelijk met een veel oudere weduwnaar kwam vaker voor onder de vrouwen die in de RWI zaten. In het midden van de negentiende eeuw was in 20 tot 25 procent van de huwelijken één van de partners (of beiden) eerder getrouwd geweest. In de loop van de negentiende eeuw nam dit af tot tien procent. In het merendeel van de huwelijken met een oudere weduwnaar, was de man wel en de vrouw niet eerder getrouwd geweest.⁷³⁶ Een ‘OHM-huwelijk’ (Older Husband Marriage) kan een indicatie zijn van een minder gunstige Ausgangspositie van de vrouw op de huwelijksmarkt en van een slechtere positie in het huwelijk zelf. Bij arbeiders was het percentage huwelijken waarin de man vijf tot negen jaar ouder was het laagst: rond de 17 procent. Het percentage huwelijken waar de man meer dan tien jaar ouder was daalde bij deze groep in de loop van de negentiende eeuw van tien naar rond de vijf procent.⁷³⁷ Bij de hoge burgerij lagen deze percentages aanzienlijk hoger variërend van rond de 30 tot ongeveer 25 procent. Een OHM-huwelijk wordt wereldwijd geassocieerd met mannelijke dominantie en grotere afhankelijkheid van de vrouw.⁷³⁸ Het betekende ook een groter risico op (vroeg) weduwschap of ziekte van de

⁷³⁴ Nationaal Archief Den Haag, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Leiden, toegang 2.09.05, inventarisnummer 2329.

⁷³⁵ Behalve door middel van bedeling, die meestal karig en ontoereikend was, konden oudere (arme) alleenstaanden vaak alleen overleven als zij bij anderen (meestal verwanten of kinderen) inwoonden of zich lieten opnemen in een oudeliedenhuis. Zie onder andere Monique Stavenhagen, *Verzorgd of zelfstandig, ouderen en de levensloop in Amsterdam in de tweede helft van de 19e eeuw* (Zwolle 1994) 156.

⁷³⁶ Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch demografische studie van de 19e en vroeg 20e eeuw* (Den Haag, 1992) 275.

⁷³⁷ Frans van Poppel en Aart C. Liefbroer, ‘Leeftijdverschillen tussen huwelijkspartners’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 27:1 (2001) 129-152, aldaar 149.

⁷³⁸ Bart van der Putte, ‘De partnerkeuze van de lagere klassen in een stedelijke context 1800-1870. Een vergelijking tussen drie Vlaamse steden (Leuven, Aalst en Gent)’ in: Jan Kok & Marco H.D. van Leeuwen, *Genegenheid en Gelegenheid. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (Amsterdam 2005)

echtgenoot. Dit ging meestal gepaard met verlies van inkomen én de verantwoordelijkheid voor eventuele kinderen die de overleden (of zieke) echtgenoot meebracht uit een eerder huwelijk. Arme weduwes en hun kinderen waren vaak aangewezen op de schamele inkomsten die straatventen of schoonmaken opleverden. Aanvullende bedeling was bijna altijd noodzakelijk.⁷³⁹ Ook de man van Geertruida bracht vier kinderen in die ten tijde van de huwelijkssluiting in leeftijd varieerden van zes jaar tot zestien jaar.⁷⁴⁰ Wellicht dat de oudsten konden bijdragen aan het gezinsinkomen. Medio negentiende eeuw was het algemeen gebruik dat kinderen van arbeiders bijdroegen aan het gezinsinkomen.⁷⁴¹

Behalve haar echtgenoot verloor Geertruida drie van haar vier kinderen, met respectievelijk negen, dertien en achttien maanden. Sterfte onder zuigelingen en zeer jeugdige kinderen kwam medio negentiende eeuw met grote regelmaat voor, vooral in de periode 1840-1889.⁷⁴² Dit was de periode waarin de meeste vrouwen die tot 1907 in de RWI belandden de vruchtbare leeftijd hadden bereikt. Zuigelingensterfte was een complex fenomeen waarop een onderling afhankelijke mix van biologische, economische, sociale en culturele factoren van invloed was. Hoe kinderen verzorgd werden en of ze bijvoorbeeld wel of geen borstvoeding kregen, was voor een deel cultureel bepaald.⁷⁴³ Vooral regionale verschillen leken een grote rol te spelen in de zuigelingensterfte. Dit had te maken met de prevalentie van borstvoeding en met de kwaliteit van het drinkwater. In Friesland kwam zuigelingensterfte rond 1850 significant minder vaak voor dan in Zeeland, Zuid- en Noord-Holland en Utrecht. Er zijn sterke aanwijzingen dat het geven van borstvoeding in Friesland gebruikelijker was, terwijl tegelijkertijd de kwaliteit van het drinkwater beter was.⁷⁴⁴ Maag- en darmstoornissen waren in die periode veruit de belangrijkste oorzaak van overlijden bij zuigelingen.⁷⁴⁵

Daarnaast is vaak een grote rol toebedeeld aan het rooms-katholicisme, omdat binnen deze kringen vaker sprake zou zijn geweest van wantrouwen tegen nieuwe wetenschappelijke

253-285, aldaar 254; Hilde Bras & Bianca Suanet, 'Family systems and spousal age differences in the nineteenth- and early twentieth-century Netherlands' in: Paul Puschman & Tim Riswick eds., *Building bridges. Scholars, history and historical demography. A festschrift in honor of professor Theo Engelen* (Nijmegen 2018) 421-445, aldaar 421; Selin Dilli, Sarah G. Carmichael & Auke Rijpma, 'Introducing the Historical Gender Equality Index', *Feminist Economics* 25:1 (2019) 31-57; Jan Kok, 'Womens agency in historical family systems' in: Jan Luiten van Zanden, Auke Rijpma en Jan Kok, eds., *Agency, gender and economic development in the world economy 1850-2000: Testing the Sen hypothesis* (2017) 10-50, aldaar 16.

⁷³⁹ Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010) 59.

⁷⁴⁰ Bevolkingsregister Nijmegen 1860-1870, archiefnummer 679, inventarisnummer 32891, pagina 12.

⁷⁴¹ Cor Smit, *De Leidse fabriekskinderen. Kinderarbeid, industrialisatie en samenleving in een Hollandse stad, 1800-1914*, (Proefschrift Universiteit Utrecht 2014) 335.

⁷⁴² Frans van Poppel en Kees Mandemakers, 'Sociaaleconomische verschillen in zuigelingen- en kindersterfte in Nederland, 1812-1912', *Bevolking en Gezin* 31:2 (2002) 5-40, aldaar 23; Evelien Walhout, *An infants' Graveyard? Region, religion and infant mortality in North Brabant, 1840-1940* (Dissertatie Universiteit Tilburg 2019); Angélique Janssens and Ben Pelzer, 'Lovely little angels in heaven? The influence of religiously determined cultural life scripts on infant survival in the Netherlands, 1880-1920.' *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* (2014) 19-47, aldaar 21.

⁷⁴³ Janssens e.a., 'Lovely little angels', 19-20.

⁷⁴⁴ Van Poppel e.a., 'Sociaaleconomische verschillen in zuigelingen- en kindersterfte', 34.

⁷⁴⁵ Walhout, *An infants' graveyard*, 96.

medische inzichten. Ook het hoge kindertal bij katholieken is als verklaring genoemd, want hoe kleiner de intervallen tussen verschillende geboortes in een gezin, hoe hoger het risico op zuigelingensterfte. Daarbij liepen degenen die later geboren werden weer het grootste risico. In een groot gezin konden moeders niet steeds hetzelfde niveau aan zuigelingenverzorging handhaven.⁷⁴⁶ Katholieken zouden uit preutsheid ook meer weerzin hebben gehad tegen het geven van borstvoeding.⁷⁴⁷

Deze invloeden droegen bij aan het ontstaan rond 1880 van een scherpe scheidslijn tussen Noord- (overheersend protestant) en Zuid-Nederland (vooral Noord-Brabant en Limburg, waar de bevolking overheersend katholiek was).⁷⁴⁸ Sommige (historisch) demografen zien regionale verschillen als belangrijker dan religieuze, omdat vrouwen van verschillende denominatie in eenzelfde gebied, dezelfde lokale gebruiken volgden bij de verzorging van hun kinderen.⁷⁴⁹

Evelien Walhout concludeert in haar dissertatie over de invloed van religie en regio op de zuigelingensterfte dat religie én regio een rol speelden, maar dat religie de belangrijkste factor was.⁷⁵⁰ Anders dan Jan Kok, constateert zij dat katholieke zuigelingen in het zuiden ongeveer evenveel risico liepen als katholieke zuigelingen in gemengde of overwegend protestante regio's.⁷⁵¹ Dit had te maken met bovengenoemde factoren: minder borstvoeding, grote gezinnen, minder medische zorg, etc.). Hoewel de regionale factor tot op zekere hoogte het effect van religie kon verzachten, vindt Walhout geen bevestiging voor de aanname dat regio een belangrijkere factor zou zijn dan religie.⁷⁵²

Op de omvang van kindersterfte (van één tot vijf jaar) hadden sociaaleconomische factoren de grootste invloed.⁷⁵³ Van Poppel en Mandemakers tonen aan dat kinderen uit de hogere sociale klassen in deze leeftijdsgroep een kleinere kans op overlijden hadden dan hun leeftijdsgenoten wier ouders tot de ongeschoolde arbeiders behoorden.⁷⁵⁴ Door slechte huisvesting, gebrek aan sanitaire voorzieningen, eenzijdige voeding en gebrek aan medische zorg liepen kinderen van arme mensen veel meer gezondheidsrisico's.⁷⁵⁵

Geertruida was rooms-katholiek en bracht haar leven voor het grootste deel in Nijmegen door waar de bevolking voor twee derde uit rooms-katholieken bestond. Zij kreeg haar kinderen kort na elkaar, wat erop zou kunnen duiden dat zij geen borstvoeding gaf. Dit ligt voor de hand omdat zij waarschijnlijk weer snel aan het werk moest. Borstvoeding heeft tot gevolg dat de ovulatie langer kan uitblijven, waardoor een volgende zwangerschap langer op zich laat wachten. Een langer interval tussen verschillende bevallingen kan dus een indicatie zijn dat er

⁷⁴⁶ Janssens e.a., 'Lovely little angels', 23.

⁷⁴⁷ Walhout, *An infants' graveyard?* 124.

⁷⁴⁸ Janssens e.a., 'Lovely little angels', 22.

⁷⁴⁹ Jan Kok, 'Church affiliation and life course transitions in the Netherlands 1850-1970', *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 42: 2 (160) (2017) 59-91, aldaar 81.

⁷⁵⁰ Walhout, *An infants' graveyard?* 214

⁷⁵¹ Ibidem, 165.

⁷⁵² Ibidem, 213.

⁷⁵³ Janssens, 'Lovely little angels', 22 en 33; Van Poppel e.a., 'Sociaaleconomische verschillen in zuigelingen- en kindersterfte', 5.

⁷⁵⁴ Ibidem, 22 en 33.

⁷⁵⁵ Walhout, *An infants' graveyard?* 176.

sprake was van borstvoeding. Dit was vooral het geval als er tegelijkertijd sprake was van kortere tussenpauzes na een perinatale sterfte.⁷⁵⁶

Geertruida had de verantwoordelijkheid voor een groot en ongetwijfeld arm gezin. Dat zij zeven jaar na het overlijden van haar man een buitenechtelijk kind kreeg, zal haar leven er niet gemakkelijker op gemaakt hebben. Afgezien van maatschappelijke vooroordelen, zorgde de afwezigheid van het inkomen van een vader voor (nog meer) armoede en gebrek. Geertruida was al 42 jaar oud toen zij haar zoon op de wereld zette. Veel ongehuwde moeders waren relatief jong en onervaren of aan de andere kant juist relatief oud. Dit leverde ook extra risico's op, zo laat een casestudie zien van Jan Kok en anderen naar ongehuwd moederschap in negentiende-eeuws Den Haag.⁷⁵⁷ In paragraaf 4.2.4 blijkt dat de meeste RWI-vrouwen hun levensonderhoud bij elkaar schraapten met schoonmaakwerk of door met koopwaar langs de deuren te gaan. Het is onwaarschijnlijk dat ze hiermee voldoende geld verdienden om zichzelf en hun kinderen te onderhouden, en heel waarschijnlijk dat ze weinig tijd hadden om hun kinderen goed te verzorgen. Mogelijk waren ze hierdoor niet in staat om borstvoeding te geven en moesten ze hun kinderen tegen betaling uitbesteden. Ongehuwde moeders kwamen tot slot minder dan andere vrouwen in aanmerking voor bedeling.⁷⁵⁸ Dit alles uitte zich onder meer in een sterk verhoogde sterftekans voor buitenechtelijk geboren kinderen (ongeveer 40 procent hoger), vergeleken met kinderen geboren in een huwelijk.⁷⁵⁹ Evelien Walhout vond voor buitenechtelijk geboren kinderen in Roosendaal tussen 1811 en 1908 zelfs een zevenmaal hoger risico op sterfte vóór het tweede levensjaar.⁷⁶⁰ Deze verhoogde sterftekans nam af tot zelfs een lager risico wanneer zij de leeftijd van één jaar bereikten totdat zij vijf jaar waren.⁷⁶¹ De reden hiervoor was vermoedelijk dat het de sterkste kinderen waren die hun zuigeling- en peutertijd overleefden. Zoals verderop in dit hoofdstuk blijkt, was Geertruida bij lange na niet de enige RWI-vrouw die ongehuwd een kind had gebaard.

5.2 Profiel vrouwelijke 'opgezonden' 1886 en 1934

De 1029 vrouwen die in de inschrijfboeken van de RWI genoteerd stonden als opgezonden voor bedelen en zwerven of openbare dronkenschap tussen 1886 en 1934, waren samen goed voor 2.237 inschrijvingen, respectievelijk 625 inschrijvingen voor openbare dronkenschap en 1612 voor bedelen en zwerven.

Anna Marie van den Hout was één van de 51 vrouwen die zowel opgezonden waren voor openbare dronkenschap als voor bedelen en zwerven. In 1889 kwam zij, 37 jaar oud, voor de eerste keer in de RWI, veroordeeld voor openbare dronkenschap. Zij was drie jaar eerder gescheiden van de zestien jaar oudere Johannes Erhart en liet zich registeren als arbeidster. Johannes stond bij hun huwelijk in 1878 als gepensioneerd militair te boek. Enkele jaren later werd hij geregistreerd als brievenaarder: iemand die vanuit eigen huis, bij afwezigheid van

⁷⁵⁶ Walhout, *An infants graveyard?* 125.

⁷⁵⁷ Jan Kok, Frans van Poppel en Ellen Kruse, 'Mortality among illegitimate children in mid-nineteenth-century' in: Carlo A. Corsini and Pier Paolo Viazzo eds., *The decline of infant and child mortality. The European experience: 1750-1990* (The Hague 1997) 193-211, aldaar 202.

⁷⁵⁸ Jan Kok, *Langs verboden wegen. De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland 1812-1914* (Hilversum, 1991) 84- 85; Kok e.a., 'Mortality among illegitimate children', 193

⁷⁵⁹ Kok e.a., 'Mortality among illegitimate children', 194-195; Walhout, *An infants' graveyard*, 190.

⁷⁶⁰ Walhout, *An infant's graveyard*, 194.

⁷⁶¹ Jan Kok, 'Mortality among illegitimate children', 209.

een postkantoor, post ontving en uitgif.⁷⁶² Tussen 1879 en 1885 kreeg het echtpaar vijf kinderen die allen tijdens of snel na hun geboorte stierven.⁷⁶³ Evenals de in de introductie op dit hoofdstuk genoemde Geertruida Hopman, was Anna Maria rooms-katholiek en getrouwd met een veel oudere man. En evenals Geertruida werd zij onevenredig zwaar getroffen door sterfte van haar kinderen. Los van regio, religie en sociaaleconomische omstandigheden, werden sommige families veel vaker getroffen door zuigelingensterfte dan andere. Dit fenomeen staat bekend als ‘death clustering’.⁷⁶⁴ Kinderen uit hetzelfde gezin deelden immers niet alleen dezelfde omgeving, sociaaleconomische omstandigheden en ouderlijke zorg, maar ook de genen van hun ouders.

Anders dan Geertruida, was Anna Maria geboren en getogen in het overwegend rooms-katholieke Noord-Brabant. Deze provincie kende in het laatste kwart van de eeuw hoge sterftecijfers voor zuigelingen, terwijl deze in het westen en noorden al fors aan het dalen waren.⁷⁶⁵ De korte intervallen tussen de geboorten van al haar vijf kinderen doen vermoeden dat zij geen borstvoeding gaf.⁷⁶⁶ Misschien was het verlies van al haar kinderen één van de redenen dat haar huwelijk strandde en Anna Maria haar heil in de drank zocht. In 1885 liep zij twee veroordelingen voor openbare dronkenschap op.

Vlak na het uitspreken van de scheiding op 18 mei 1886, betrapte de politie haar en ene Simon van de Velde op het ‘uitoefenen tesamen en in vereeniging met elkaar van vleselijke gemeenschap’ in de openbare ruimte. Simon kreeg zes dagen celstraf. De rechtbank strafte Anna Maria met zowel 45 dagen celstraf als een geldboete van acht gulden. Voor Simon van de Velde gold als verzachtende omstandigheid dat hij door Anna Maria tot deze daad zou zijn aangezet omdat zij op de openbare weg ging liggen ‘met haare klederen omhoog, en haar geheel onderlijf ontblootte’.⁷⁶⁷ Hiermee vertolkte de rechtbank de heersende visie dat mannen, uitgedaagd door de vertoning van vrouwelijk naakt, de speelbal van hun libido zouden zijn.⁷⁶⁸

De jaren daarop volgden nog vele veroordelingen: één voor verduisteringen en meerdere voor ‘openbare schennis der eerbaarheid’. Voor openbare dronkenschap en bedelen zou zij in totaal driemaal in de RWI komen. Anna Maria was niet de enige die meerdere malen in de RWI terugkeerde, waarmee we bij het eerste kenmerk van de populatie van de RWI belanden: de hoge recidive.

5.2.1 Hoge recidive

Van de 845 vrouwen die voor bedelen en zwerven vastzaten, keerden 349 vrouwen (41 procent) één of meerdere keren terug. Van de 235 vrouwen die voor dronkenschap opgesloten waren,

⁷⁶² Bevolkingsregister gemeente Vlijmen, archiefnummer 9999, inventarisnummer 27, blad 35 Gemeente: Vlijmen, periode: 1880-1909.

⁷⁶³ Diverse aktes en bevolkingsregister via www.wiewaswie.nl.

⁷⁶⁴ Soren Edvinsson and Angelique Janssens, ‘Clustering of deaths in families: infant and child mortality in historical perspective.’ *Biodemography and Social Biology* 58.2 (2012) 75-86.

⁷⁶⁵ Zie onder andere Walhout, *An infants’ graveyard?*, 11.

⁷⁶⁶ Walhout, *An infants’ graveyard?*, 125.

⁷⁶⁷ Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), Den Bosch, toegang 24, inventaris 192, rolnummer 20A.

⁷⁶⁸ Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*, (Amsterdam 2007) 31-32; Martin Bossenbroek en Jan Kompagnie. *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1898) 7; Paula Bartley, *Prostitution. Prevention and reform in England 1860-1914* (Londen/New York 2000), 6.

belandden er maar liefst 140 (60 procent) een tweede keer in de RWI.⁷⁶⁹ Vermeerderd met de twaalf vrouwen, die niet voor openbare dronkenschap, maar wel voor bedelen en zwerven in de RWI terugkwamen, lag de recidive voor laatstgenoemde groep zelfs op 65 procent. De hogere recidive onder de ‘dronken’ vrouwen kan deels verklaard worden door de lagere maximale opzendtermijn (twaalf maanden) voor dronkenschap. Gemiddeld waren de vrouwen die voor dronkenschap vastzaten acht en een kwart maand opgezonden, terwijl de gemiddelde opzendtermijn voor bedelen en zwerven rond de 23 maanden lag. Veel van de recidivisten zaten binnen korte tijd weer vast, bij bedelen en zwerven vaak binnen drie maanden, bij dronkenschap soms zelfs binnen enkele weken. Van alle 1029 RWI-vrouwen recidiveerde 48%.

Hoewel hoog, was de recidive onder vrouwelijke bedelaars en zwervers lager dan die onder de mannelijke ingezetenen van de RWI. Een steekproef van 281 signalementskaarten van de mannen die tussen 1896- 1901 in Veenhuizen zaten, laat zien dat 62 procent minimaal één keer terug in de RWI kwam.⁷⁷⁰ Rik Vercammen vond een vergelijkbaar hoog percentage recidivisten, namelijk 58 procent, in zijn onderzoek naar mannelijke landlopers en bedelaars in de Belgische Rijkswelddadigheidskolonies tussen 1870 en 1930.⁷⁷¹ Een mogelijke verklaring voor de lagere recidive onder de vrouwen kan zijn dat zij, veel vaker dan de mannelijke landlopers, vanuit de RWI werden overgeplaatst naar één van de rijkskrankzinnigen-inrichtingen. Enkele uitzonderingen daargelaten, verlieten zij deze instelling hooguit vanwege overplaatsing naar een andere instelling voor geesteszieken. Een andere verklaring kan zijn dat de mannen gemiddeld een kortere straf kregen. In het arrondissement van Heerenveen was vaak sprake van bedelarij in vereniging. In de enkele gevallen dat er sprake was van een verschil in opzendtermijn tussen gezamenlijk bedelende mannen en vrouwen waren het altijd de vrouwen die een langere termijn kregen.⁷⁷² Sommige rechtbanken hielden bij het bepalen van de straftermijn rekening met de grotere kans op (seizoens-)werk in het voorjaar. Mannen waren hier vaker dan vrouwen op aangewezen.⁷⁷³ Tot slot kan bij de mannen sprake geweest zijn van een actievere vervolging door politie en justitie.

De ongehuwde Antonia Hagelvlag spande de kroon als recidivist met zeventien opzendingen voor openbare dronkenschap op haar conto. Zij was in 1844 in Groningen geboren als dochter van een arbeider en een wolspinster. In het inschrijfregister stond zij afwisselend als arbeidster, werkster en publieke vrouw vermeld. Haar zeventiende opzending zou haar laatste zijn: zij overleed in het Academisch Ziekenhuis te Groningen in 1905, drieënhalve maand na haar laatste vertrek uit de RWI.⁷⁷⁴

Catherina Cramer was het vaakst opgezonden voor bedelen en zwerven. Tussen 1887 en 1905 kwam zij twaalfmaal in de RWI, met zeer korte tussenpozen. Soms was zij zelfs binnen enkele weken weer terug. Zij stond meestal vermeld als weduwe (één keer als gehuwd, en één

⁷⁶⁹ Hierbij zijn de 51 vrouwen die zowel voor bedelen of zwerven als voor openbare dronkenschap waren opgezonden dubbel geteld.

⁷⁷⁰ Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘Schipbreukelingen van de maatschappij?’ *Justitiële verkenningen* 35:2 (2009) 83; Zie ook Gerben de Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995* (Arnhem 1995) 43-45.

⁷⁷¹ Rik Vercammen, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijkswelddadigheidskoloniën 1870-1930* (Proefschrift Vrije Universiteit Brussel 2014) 149.

⁷⁷² Zie hoofdstuk 6 van dit proefschrift.

⁷⁷³ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 32-33.

⁷⁷⁴ www.allegroningers.nl/ Overlijdensregister 1905, aktenummer 432.

keer als ongehuwd). Volgens de burgerlijke stand was zij al in 1881 gescheiden van haar zeventien jaar oudere echtgenoot Bernardus Gallee, ten tijde van hun huwelijk bootsman bij de marine. Bij haar eerste veroordeling was zij 46 jaar oud en bij de laatste 61 jaar. De strafmaat liep echter niet op naarmate zij vaker terugkwam (afwisselend voor landloperij of bedelen veroordeeld), maar fluctueerde. Bij haar laatste vonnis tot opzending kreeg zij bijvoorbeeld van de rechtbank Amsterdam één jaar en zes maanden, een voor een recidivist relatief lichte straf. Zij was al acht keer door deze rechtbank veroordeeld. Hoewel zij in de RWI meestal als werkvrouw of ‘zonder beroep’ genoteerd staat, ging zij waarschijnlijk ook regelmatig langs de deuren met kleine handelswaar. In mei 1905 vertelde zij het damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen weer met negotie te willen lopen.⁷⁷⁵ Meestal met zeep, zo blijkt uit haar dossier uit het krankzinnigengesticht in Grave. Hier kwam zij een jaar later terecht. Uit dit dossier komt zij naar voren als een ‘zeer mager doch pienter vrouwtje’, dat gesprekken voerde met ‘een klein naakt kereltje in haar buik’. Zij wilde ‘steeds eruit en haar oude zwerversleven weder opvatten’. Na een verblijf van een jaar overleed zij, 64 jaar oud, aan een longontsteking.⁷⁷⁶

Bij sommige vrouwen waren de intervallen tussen de verschillende opzendingen heel erg kort. Cornelia Kunst kwam tussen haar 53e en 70e zevenmaal in de RWI terecht met tussenpozen van ongeveer een maand, met één uitzondering. Toen zij tijdens haar tweede verblijf eerder vrijkwam, slaagde zij erin drie maanden buiten de RWI te blijven. Zij kreeg in 1892 gratie omdat zij een betrekking als dienstbode kon krijgen in het gezin van een onderwijzer in Leiden. De RWI beoordeelde haar gedrag als ‘uitmuntend’. Cornelia was op dat moment 56 jaar oud en gescheiden van Lambertus Augustin. Het is onduidelijk wat haar relatie met de onderwijzer of zijn gezin was en hoe deze betrekking op haar pad gekomen was. Misschien was de vrouw van deze onderwijzer betrokken bij het damescomité, dat rond die tijd in contact probeerde te komen met de vrouwen uit de rijkswerkinrichting. In een artikel in *Ons Streven* in 1874, riep Elise van Calcar vrouwen op om ontslagen vrouwelijke gevangenen als dienstbode in huis op te nemen, om zo een terugval in de criminaliteit te voorkomen.⁷⁷⁷ Lang hield Cornelia het niet uit in haar nieuwe betrekking. Twee maanden later stond zij alweer voor landloperij terecht en een maand later was zij terug in de RWI. Een jaar voor haar eerste opname, in 1885, zij was toen 52 jaar oud, stond zij als vermist vermeld in het Algemeen Politieblad. Zij had ‘de echtelijke woning te ’s Gravenhage verlaten en nadien niets van zich laten horen’. Mogelijk was zij niet al te gezond. Haar signalement sprak van gebrekkige tanden en een ingevallen aangezicht. Bovendien had zij op pantoffels de woning verlaten.⁷⁷⁸ In 1887 dook Cornelia nog een keer op in het *Algemeen Politieblad*. Zij was inmiddels gescheiden van Lambertus

⁷⁷⁵ Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC, Den Bosch, toegang 204 Algemene Reclasseringsvereniging en voorgangers, 1823 - 1986, Leiden afdeling genootschap inventaris 2081 register met namen van vrouwen die na ontslag uit de rijkswerkinrichting worden begeleid door het damescomité, 101.

⁷⁷⁶ BHIC, Rijks Psychiatrische Inrichting (RPI) in Grave, 1896 – 1973, dossiers Grave, toegang 155, dossier 256.

⁷⁷⁷ Francisca de Haan en Romke van der Heide, ‘Vrouwenverenigingen, Dames-Comité’s en feministen: de zorg van vrouwen voor vrouwelijke gevangenen in de negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) 278-311, aldaar 297.

⁷⁷⁸ Algemeen Politieblad 1885.

Augustin. De politie zocht haar vanwege een geldboete voor openbare dronkenschap.⁷⁷⁹ Interessant detail is dat haar man op de overlijdensakte van haar zoon (in 1881) als rijksveldwachter vermeld staat.⁷⁸⁰ Rijksveldwachters waren belast met de opsporing en aanhouding van landlopers en bedelaars.

Tabel 5.1 Overzicht recidive alle RWI-vrouwen tussen 1886 en 1934

Aantal keren in de RWI	Totaal	Bedelen/zwerven	Openbare dronkenschap
1	1080 ⁷⁸¹	845	235
2	489	349	140
3	272	192	80
4	163	104	59
5	87	55	32
6	55	29	26
7	32	20	12
8	21	10	11
9	12	4	8
10	8	2	6
11	6	1	5
12	4	1	3
13	2	0	2
14	2	0	2
15	2	0	2
16	1	0	1
17	1	0	1
Totaal inschrijvingen	2237	1612	625

Bron: Nationaal Archief Den Haag, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Leiden, toegang 3.05.06, inventarisnummers 1 tot en met 5.

Bij openbare dronkenschap waren de intervallen tussen de verschillende opzendingen regelmatig nog korter. Sommige vrouwen hadden zelfs in de periode tussen het uitspreken van het vonnis en haar aankomst in de RWI het volgende vonnis tot opzending alweer te pakken.

5.2.2 Gemiddelde leeftijd hoog

De meeste vrouwen waren de veertig ruim gepasseerd toen zij voor de eerste keer de RWI betraden. De gemiddelde leeftijd van alle vrouwen die tussen 1886 en 1934 vastzaten voor bedelen, zwerven of voor openbare dronkenschap was bij hun eerste opzending 46 jaar, de gemiddelde leeftijd bij alle opzendingen lag op 49 jaar. Er is nauwelijks verschil in gemiddelde leeftijd tussen de eerste periode, 1886-1907 (48 jaar), en die in de latere periode, 1907-1934

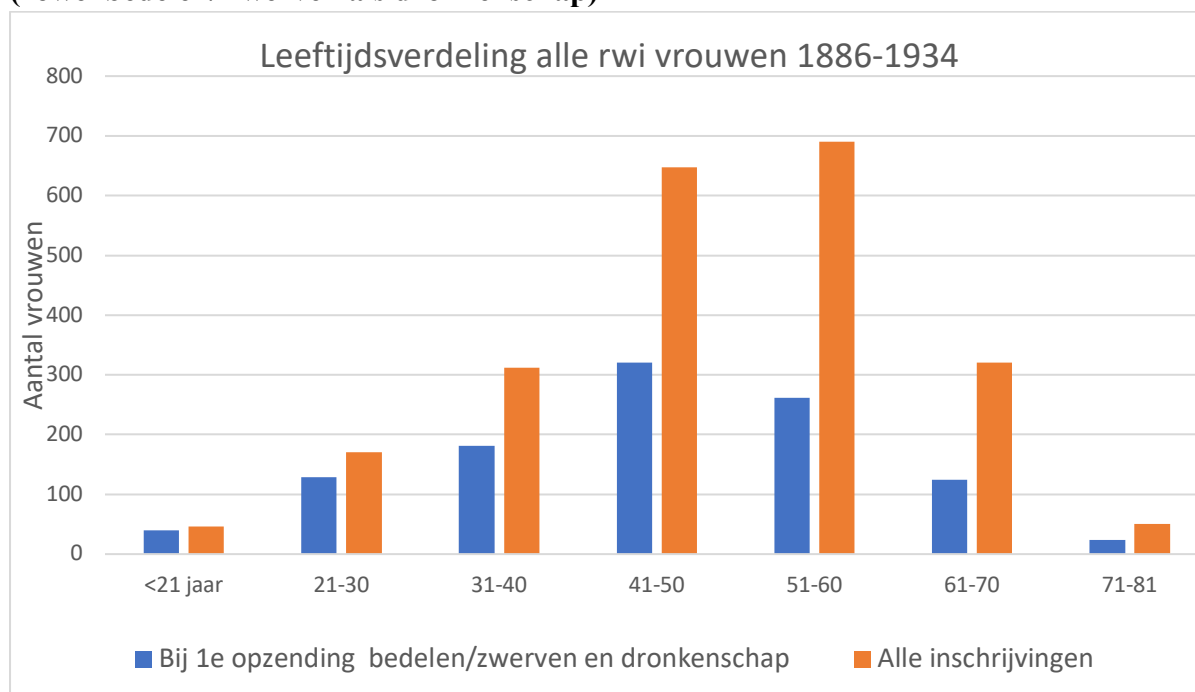
⁷⁷⁹ Algemeen Politieblad 1887.

⁷⁸⁰ Toegang 0207, inventaris 1876.04 Overlijdensregister Zutphen.

⁷⁸¹ Bij deze 1080 zijn de 51 vrouwen die zowel voor dronkenschap als voor bedelen en zwerven veroordeeld waren dubbel geteld.

(47,5 jaar), of tussen degenen die voor bedelen en zwerven (48) en degenen die voor openbare dronkenschap (49) vastzaten. De gemiddelde leeftijd was veel hoger dan de gemiddelde leeftijd van mannen in de gevangenissen, die tussen 1880 en 1910 ‘meestal in de kracht van hun leven waren’.⁷⁸² De gemiddelde leeftijd was wel vergelijkbaar met die van de mannen in de RWI. Deze lag rond de 45 jaar.⁷⁸³ Jo Turner vond in haar studie naar (kleine) criminaliteit onder vrouwen in Stafford (Engeland) in ongeveer dezelfde periode, eveneens weinig jeugdige overtreeders en veel vrouwen van middelbare leeftijd. Met een leeftijd die rond de veertig jaar lag, waren zij wat jonger dan de onderzoeksgroep in deze studie, maar ouder dan de gemiddelde populatie in de gevangenissen. De Staffordse vrouwen waren vooral veroordeeld voor kleine criminele feiten zoals openbare dronkenschap, antisociaal gedrag, vechtpartijen, en het ontduiken van regels.⁷⁸⁴

Grafiek 5.1. Verdeling leeftijden alle 1029 opgezonden vrouwen in de periode 1886-1934 (zowel bedelen/ zwerven als dronkenschap)⁷⁸⁵

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, toegang 3.05.06, inv.nr. 1 tot en met 5.

Twee vrouwen waren zelfs respectievelijk 81 en 75 jaar toen zij de RWI voor het eerst betraden. Uit bovenstaande grafiek blijkt dat de meeste inschrijvingen betrekking hadden op vrouwen die tussen de 41 en 70 jaar oud waren (67 procent bij eerste inschrijving en 74 procent bij alle 2237 inschrijvingen). Over alle inschrijvingen bezien was de leeftijdscategorie 51-60 relatief het

⁷⁸² Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen, Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990) 395.

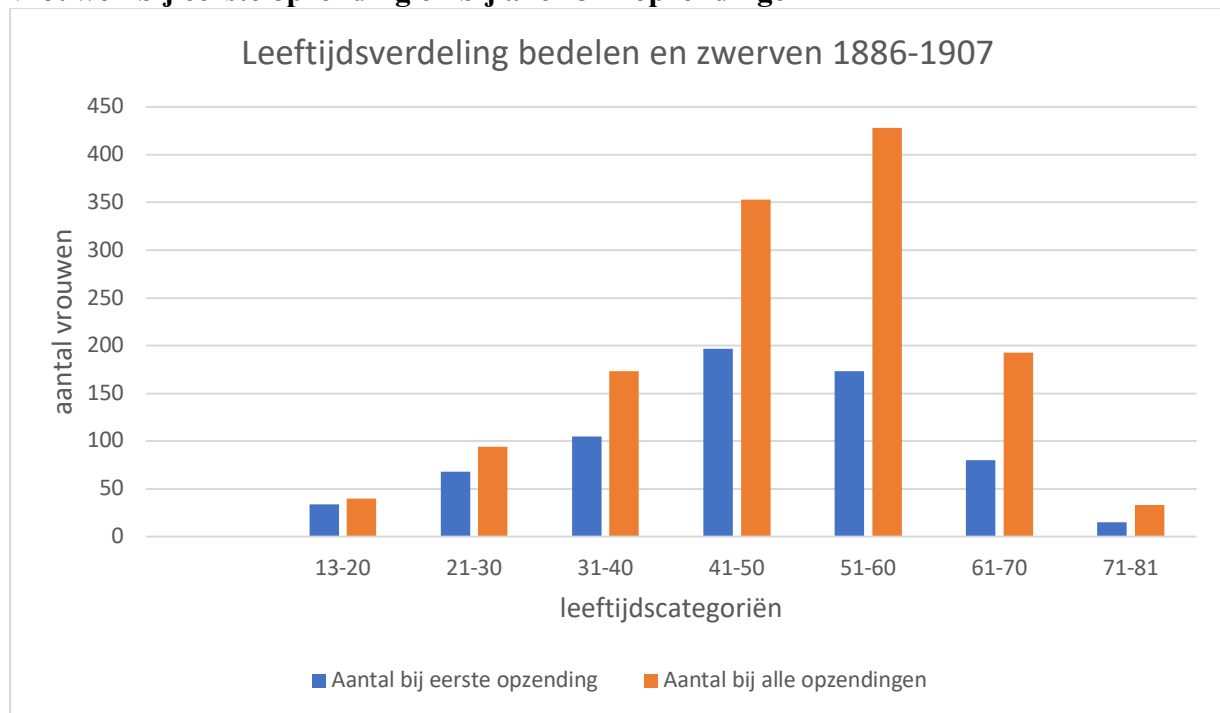
⁷⁸³ Weevers e.a., ‘Schipbreukelingen van de maatschappij’, 85; De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 31.

⁷⁸⁴ Joanne Turner. ‘Summary Justice for Women: Stafford Borough, 1880-1905.’ *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 16:2 (2012) 55-77.

⁷⁸⁵ De 51 vrouwen die zowel voor openbare dronkenschap als voor bedelen en zwerven vastzaten zijn hier dubbel-zowel bij dronken als bij bedelen/ zwerven-meegeteld. Het betreft dus 1029 (1080- 51) unieke vrouwen.

sterkst vertegenwoordigd (31 procent). De mediaan ligt steeds in de buurt van de gemiddelde leeftijd, variërend van 47 tot 49. De vrouwen in de RWI waren dus over het algemeen behoorlijk oud. De 40 vrouwen onder de 21 jaar waren allen opgezonden voor bedelen en landloperij.

Grafiek 5.2. Verdeling leeftijden 1886-1907 voor bedelen en zwerven opgezonden vrouwen bij eerste opzending en bij alle 1314 opzendingen

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1 en 2.

Grafiek 5.2. laat zien dat vóór 1907 bij bedelen en zwerven in 77 procent van de inschrijvingen sprake was van vrouwen boven de 40 jaar. Bij de eerste inschrijving was dit 69 procent. 127 vrouwen waren zelfs 65 jaar of ouder (tien procent) terwijl ouderen (>64 jaar) rond 1900 slechts zes procent van de bevolking uitmaakten.⁷⁸⁶ Dit maakt het onwaarschijnlijk dat bedelen of landlopen het begin van een criminele carrière markeerde, eerder het einde. Hiermee rechtvaardigden immers veel overheden in West-Europa de zware bestraffing van relatief onschuldige vergrijpen zoals bedelen en zwerven.⁷⁸⁷

Het merendeel van de RWI-vrouwen die tussen 1886 en 1907 werden ingeschreven, was geboren tussen 1840 en 1860. Rond 1850 lag de levensverwachting van een meisje bij haar geboorte op 40,4 jaar.⁷⁸⁸ Deze lage levensverwachting was voor een groot deel te danken aan

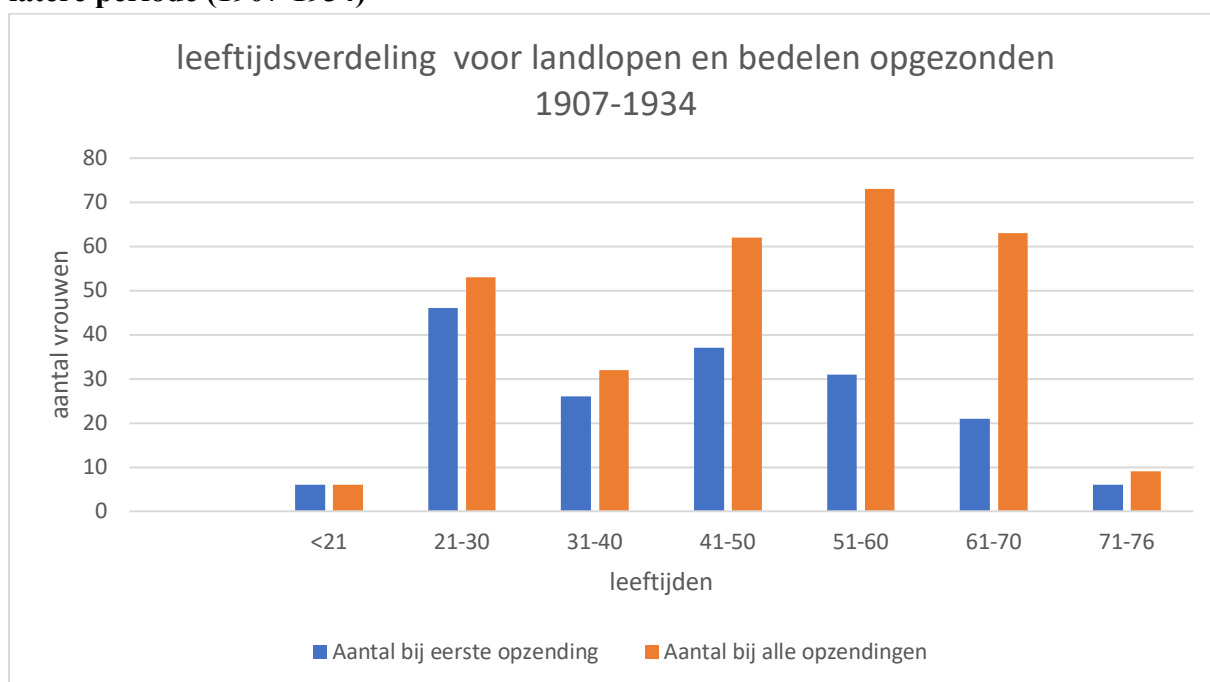
⁷⁸⁶ Theo Engelen, 'Vergrijzing in Nederland 1899-2000. De historische wortels van een modern probleem' in: Onno Boonstra, K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. van Maarseveen, J. Oudhof e.a. eds., *Twee eeuwen Nederland geteld, Onderzoek met de digitale volks beroeps- en woningtellingen 1795-2001* (Den Haag 2007) 51-72, aldaar 54-55.

⁷⁸⁷ Beate Althammer, 'Transnational expert discourse on vagrancy around 1900' in: Beate Althammer, Andreas Gestrich en Jens Grundler eds., *The welfare state and the deviant poor in Europe, 1870-1933*, 103-125, aldaar 108-109.

⁷⁸⁸ Frans van Poppel, *De familie doorsnee tegen het licht. Anderhalve eeuw veranderingen in de Nederlandse familiestructuur*. Inaugurele rede uitgesproken door Frans van Poppel (Utrecht/ NIDI, maart 2012).

de hoge zuigelingen- en kindersterfte in die tijd. Tussen 1850 en 1880 overleed 20 procent van de geboren vóór het eerste levensjaar. Vijftig jaar later was de levensverwachting gestegen naar 50 jaar.⁷⁸⁹ In 1900 is de zuigelingen- en kindersterfte gedaald naar vijftien procent, in 1910 naar tien procent en in de dertiger jaren naar vijf procent.⁷⁹⁰ Als een baby eenmaal het eerste levensjaar had overleefd, was de levensverwachting aanzienlijk beter. De kans op overlijden bleef echter ook daarna hoog. Van alle in de periode 1850-1859 geboren vrouwen bereikte slechts 65 procent het begin van de reproductieve levensfase en 45 procent het einde van deze fase.⁷⁹¹ Een zwervend bestaan en onmatig alcoholgebruik kon in veel gevallen de conditie van de RWI-vrouwen verslechterd hebben. Economische voorspoed, de uitbreiding van sociale voorzieningen en wetgeving en de verbetering van de hygiëne haalden begin twintigste eeuw de scherpste kanten van het bestaan van de armen weg.⁷⁹² Aanvankelijk profiteerden vooral de beter geschoolde arbeiders van de economische groei. Later konden echter ook de ongeschoolde arbeiders hierin delen. De vraag is of dit terug te zien is in grafiek 5.3 met de leeftijdsverdeling na 1907.

Grafiek 5.3. Verdeling leeftijden opgezonden voor bedelen en zwerven gedurende de latere periode (1907-1934)

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 3.

Vergeleken met de periode voor medio 1907 is min of meer hetzelfde patroon te zien. Het aantal meisjes onder de 21 was in absolute zin flink gedaald van 34 naar zes, maar procentueel slechts één procent omdat het totale aantal opzendingen in deze periode veel lager lag. Wel waren er verhoudingsgewijs meer vrouwen in de leeftijdscategorie 21-30 (achttien procent versus zeven

⁷⁸⁹ Theo Engelen, *Vergrijzing in Nederland*, 54-55.

⁷⁹⁰ Frans van Poppel, *Demografische ontwikkelingen in Nederland, 1850-1950* (Voorburg 1981) 7.

⁷⁹¹ Ibidem.

⁷⁹² Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 264-265.

procent) opgenomen. Ook het percentage vrouwen tussen de 61 en 71 was gestegen van vijftien naar 21 procent. Dit kan samenhangen met een licht gestegen levensverwachting in die periode. Al met al geeft de verdeling van de leeftijden op hoofdlijnen nog steeds hetzelfde beeld te zien. Het grootste verschil was dat er minder vrouwen in de RWI belandden. Veel van de opgezonden vrouwen waren relatief oud: 69 procent was ouder dan 40 (68 procent bij eerste opzending) en 48 procent was ouder dan 50 jaar (69 procent bij eerste opzending). En ook hier was de recidive het hoogst bij de vrouwen boven de 51 jaar.

De zes vrouwen jonger dan 21 jaar waren allen veroordeeld voor landlopen. De jongste twee, beiden achttien jaar oud, overleden vrij snel nadat zij de RWI hadden verlaten. Klaassien Lameijer binnen twee jaar in Medemblik, waarheen zij het jaar daarvoor was overgeplaatst. Alida Pellegrom overleed zelfs binnen vier maanden na haar vrijlating. De negentienjarige fabrieksarbeidster Hendrika van Drunen was twee jaar eerder met haar 20-jarige zus Martine betrappt op landloperij. In tegenstelling tot haar zus die rechtstreeks in de RWI belandde, veroordeelde de rechter Hendrika tot zes maanden tuchtstraf: zij was nog geen 18 jaar oud.⁷⁹³ De ongehuwde Berendina Speet kwam, 20 jaar oud, op 30 september 1924 in de RWI terecht. Zij moet toen ongeveer vijf maanden zwanger geweest zijn. Vier maanden na haar aankomst in de RWI beviel zij. Na afloop van haar straftijd in mei 1925 werd zij, aldus een aantekening in het register, met haar kind opgenomen in het Moederhuis van het Leger des Heils in Amsterdam. Ook de 20-jarige Marie Wesselink raakte al jong ongehuwd zwanger. Een jaar voordat zij in de RWI terechtkwam was zij bevallen van zoon Jurjen.⁷⁹⁴ De 19-jarige Wilhelmina Koper zwierf rond in de loopgraven ten oosten van de Waalsdorper vlakte en leefde van wat de daar gelegerde soldaten haar toestopten.⁷⁹⁵

Uit bovenstaande blijkt dat de jongste meisjes die na 1907 werden ingeschreven zich in een problematische positie bevonden. Twee van hen waren vermoedelijk ernstig ziek, gezien hun snelle overlijden. Eén had al een strafblad, twee waren op jonge leeftijd ongehuwd zwanger geraakt en één van hen moest zich behelpen met wat zij van soldaten toegestopt kreeg. Geen van de overlevende vier meisjes keerde terug in de RWI.

Van de oudste vrouwen na 1907 recidiveerde de rooms-katholieke Akke Andringa, geboren en opgegroeid in het overwegend protestantse Noorden, het vaakst. In 1889 betrad zij voor het eerst de werkinrichting, veroordeeld voor bedelen in vereniging. Zij was 42 jaar oud en inmiddels zes jaar gescheiden van de twaalf jaar oudere schipper Jan Lok.⁷⁹⁶ Na 30 jaar en acht opzendingen (door verschillende rechtbanken, verspreid over het land), verliet zij op 71-jarige leeftijd de rijkswerkinrichting voor de laatste maal. Na afloop van haar termijn in 1919 was zij dertien dagen langer in de RWI gebleven totdat zij in het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis

⁷⁹³ BHIC, toegangsnummer 24 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, 1838 - 1930, inventaris 618, rolnummer 89.

⁷⁹⁴ Overlijdensregister 1951, in Duitsland en Polen overleden Groningers, archiefnummer 2110, inventarisnummer 1418-1420, aktenummer 431 (deze akte meldt het overlijden van haar op 19 mei 1924 geboren zoon Jurjen. Dit was een jaar voordat zij in de RWI terechtkwam).

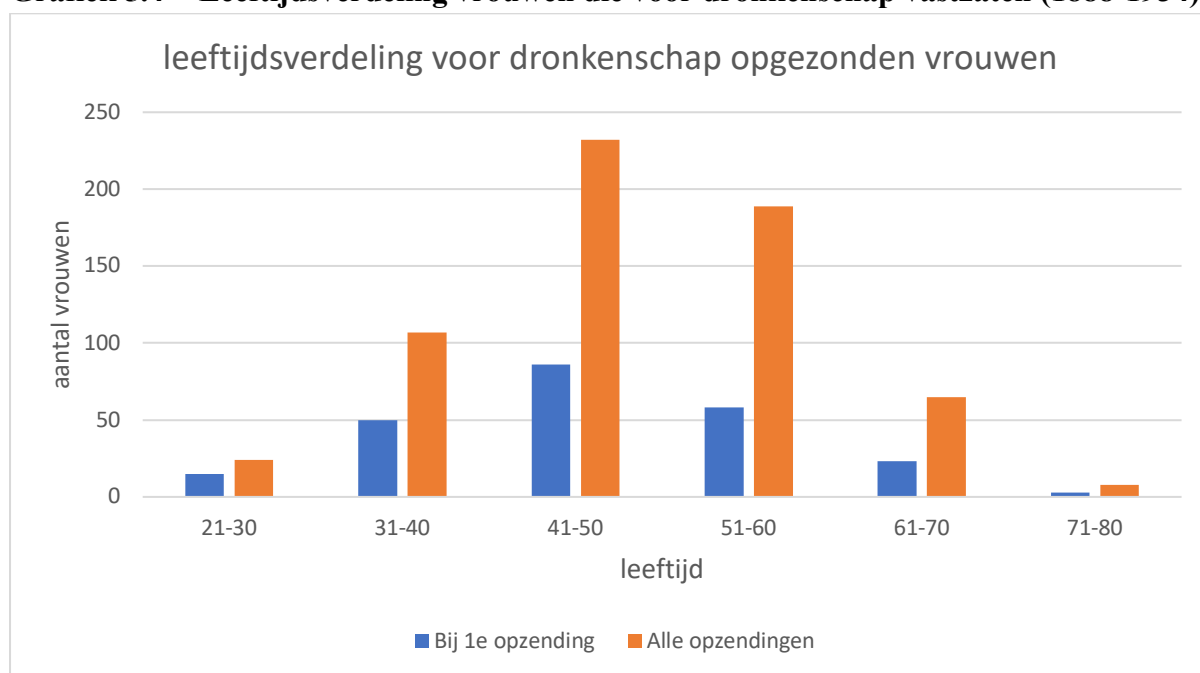
⁷⁹⁵ Nationaal Archief, Den Haag, Arrondissementsrechtbank te 's-Gravenhage, nummer toegang 3.03.15.01, inventaris 546.

⁷⁹⁶ Collectie Overijssel, Archief 0123 Registratienummer 11808, aktenummer 23 (Registratiedatum 27-08-1883, Akteplaats Steenwijkerwold).

in Leiden terecht. ⁷⁹⁷ Zij woonde daar niet lang: negen maanden later overleed zij in Den Haag. ⁷⁹⁸ Misschien hield zij zich niet aan de huisregels of wilde zij zelf weg.

Afkomstig uit een klein dorp, Irnsum, in Friesland, kwam Akke op enig moment als dienstbode in Amsterdam terecht. Zes jaar voor haar huwelijk in 1867, zij was toen 20 jaar, was zij voor diefstal veroordeeld. ⁷⁹⁹ Het lijkt erop dat deze echtverbinding kinderloos bleef. Tussen 1883 en 1893 dook zij verschillende keren op in het politieblad als ‘verlaten huisvrouw van Jan Lok’. Soms vermeldde het Algemeen Politieblad haar als koopvrouw, maar ook een paar keer als publieke vrouw en als ‘reizende op kermissen’. Uit deze politieberichten blijkt dat zij heel mobiel was, rondzwervend van de ene naar de andere plaats. Soms werd zij gezocht voor een boete, ‘subsidiar enkele dagen hechtenis’, voor een niet nader genoemde overtreding van een politieverordening of openbare dronkenschap. Andere keren zocht de politie haar omdat zij haar ‘boekje’ (waarin artsen hun bevindingen bij de controles op geslachtsziekten noteerden) niet bij zich had. ⁸⁰⁰ Als een publieke vrouw verzuimde zich te laten controleren of haar boekje niet bij zich droeg, liep zij het risico op een boete of hechtenisstraf. Het belangrijkste motief voor deze regeling was het voorkomen van besmetting van klanten met geslachtsziekten. Het zorgde er echter vooral voor dat veel prostituees uit het legale circuit verdwenen en in de clandestiene prostitutie terechtkwamen. ⁸⁰¹

Grafiek 5.4 Leeftijdsverdeling vrouwen die voor dronkenschap vastzaten (1888-1934)

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 4 en 5.

De gemiddelde leeftijd bij aankomst in de RWI van alle voor dronkenschap opgezonden vrouwen was met 48,5 jaar ongeveer gelijk aan die van de opgezonden voor bedelen en

⁷⁹⁷ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 3.

⁷⁹⁸ Haags gemeentearchief 0335-01, Registratienummer 1506, aktenummer 4415.

⁷⁹⁹ Algemeen Politieblad 1867.

⁸⁰⁰ Algemeen Politieblad 1888.

⁸⁰¹ Annemarie de Wildt, ‘Het rode licht van de prostitutie’, *Groniek* 192 (2011) 181- 195, aldaar 187.

zwerven in die periode. De gemiddelde leeftijd bij eerste opzending was 47 jaar. Anders dan bij bedelen en zwerven het geval was, waren er geen vrouwen jonger dan 21 jaar voor openbare dronkenschap opgezonden.

De oudste vrouw, Anna Maria Barbara Ingeneger, weduwe van Jacobus Hermans, dagloner, was 78 jaar oud toen zij in 1892 voor het eerst zes maanden in de RWI terecht kwam.⁸⁰² Een paar maanden na haar vrijlating was zij alweer terug, ditmaal met een vonnis van een jaar. Een week voor haar ontslag vroeg zij hulp aan het Leidse damescomité, dat contact zocht met haar zoon met wie zij 'in onmin leefde'. De niet nader genoemde zoon beloofde voor zijn moeder te zorgen en om in haar levensonderhoud te kunnen voorzien kreeg 'vrouw Ingeneger' van het comité een mandje negotie. Het zou niet lang nodig zijn: twee maanden na haar vertrek uit de RWI overleed zij.⁸⁰³ Haar zoon had blijkbaar meer geluk in zijn leven gehad dan zijn moeder en zijn zus. Anna's dochter, Josephine Hermans verbleef in 1891, 1893 en 1895 ook in de RWI en overleed zes maanden nadat ze voor de derde keer de RWI verliet.⁸⁰⁴ Zij kwam vrij snel na het overlijden van haar echtgenoot, die haar achterliet met drie kleine kinderen van één, vier en zes jaar oud, voor het eerst in de RWI. Josephine had toen al haar eerste kind, een maand na haar huwelijk geboren, verloren en een tweede tijdens de bevalling.⁸⁰⁵

De meerderheid was, evenals de vrouwen die vastzaten voor bedelen en zwerven, tussen de 41 en 61 jaar oud. De verdeling binnen deze categorieën verschilde wel. De meeste veroordeelden voor dronkenschap vielen in de leeftijdscategorie 41-50 jaar, terwijl de bedelaars en zwervers overwegend tussen de 51 en 60 jaar oud waren. De gemiddelde leeftijd vóór 1907 onder deze groep lag met 46 jaar (bij eerste opzending) en 47,5 (bij alle opzendingen) iets lager dan na 1907. In deze periode steeg deze naar respectievelijk 48,5 en 50 jaar. Een volgende vraag is hoe de recidive er per leeftijdscategorie uit ziet.

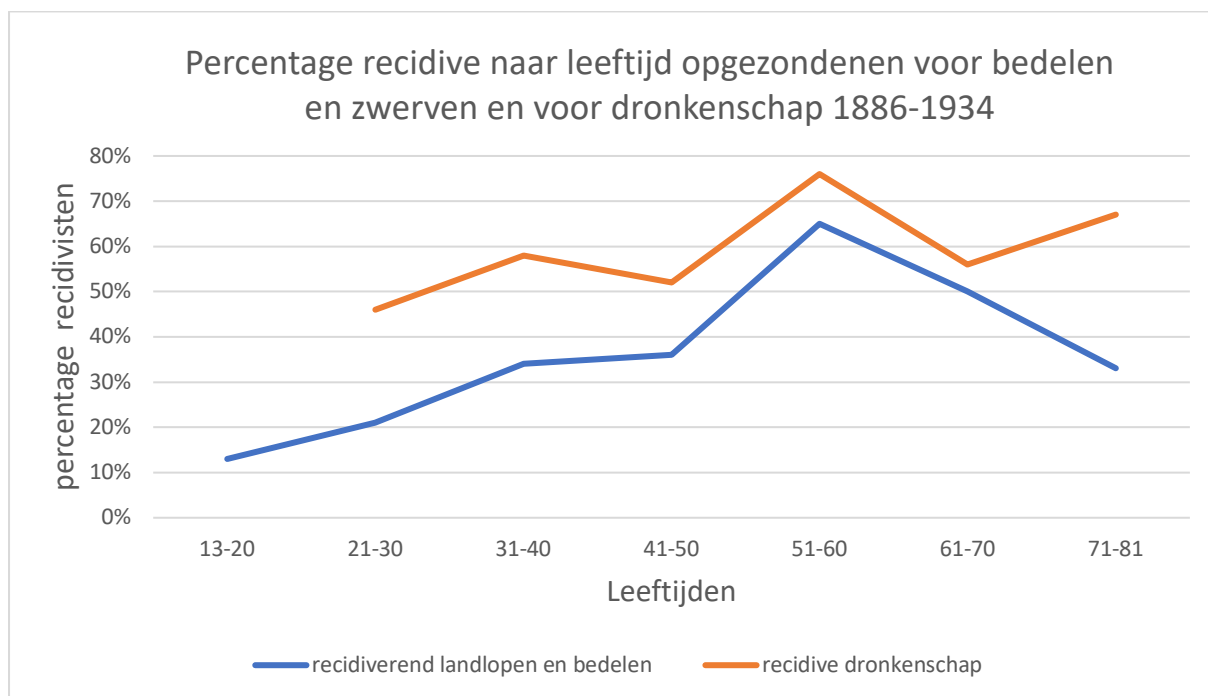
⁸⁰² Historisch Centrum Limburg, Burgerlijke Stand (BS) Maastricht, 1796-1942, archiefnummer 12.059, registratienummer 176, Aktenummer 121, Registratiedatum 04-11-1847.

⁸⁰³ BHIC, toegang 2081, 204, nummer 74.

⁸⁰⁴ Archief BS Maastricht archiefnummer 12.059, registratienummer 285, akte 892, registratiedatum 14-12-1895.

⁸⁰⁵ Archief BS Maastricht archiefnummer 12.059, registratienummer 282, akte 602, registratiedatum 11-11-1889; ibidem: registratienummer 278, akte 27, registratiedatum 15-1-1881 en akte 95, registratiedatum 15-2-1882.

Grafiek 5.5 Recidive per leeftijdsgroep onder de vrouwen die voor bedelen en zwerven en degenen die voor dronkenschap opgezonden waren 1886-1934

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1 tot en met 5.

Uit grafiek 5.5. blijkt dat het percentage recidivisten onder de 845 vrouwelijke landlopers en bedelaars opliep naarmate zij ouder werden en een piek bereikte in de leeftijdscategorie 51-60. Dit betekent dat hoe jonger de vrouwen bij hun eerste opzending waren hoe kleiner de kans op recidive was. Vanaf 61 jaar loopt de recidive iets terug, hoewel nog steeds hoog in de categorie 61-70. De verklaring voor deze dalende lijn is waarschijnlijk dat boven deze leeftijd de kans op overlijden groter was. Het percentage recidivisten onder de vrouwen die waren opgezonden voor dronkenschap vertoont een iets grilliger patroon, maar laat eveneens een piek zien in de leeftijdsgroep 51-61. Boven de 61 vertoont de recidive voor dronkenschap nog een opleving. Het betrof hier echter slechts drie vrouwen waarvan er twee recidiveerden.

5.2.3 Merendeel geboren in een (grotere) stad

Van de 1080 vrouwen die tussen 1886 en 1934 in een rijkswerkinrichting terechtkwamen was 58 procent geboren in een grotere stad, waarvan 18 procent in één van de vier grote steden.⁸⁰⁶ Na het midden van de negentiende eeuw waren vooral Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Groningen, Haarlem, Arnhem en Nijmegen heel sterk gegroeid.⁸⁰⁷ Daarom zijn deze steden in onderstaand schema apart vermeld. De meeste vrouwen kwamen uit Amsterdam. Waarom er voor 1907 zoveel RWI-vrouwen Groningen als geboorteplaats hadden, is niet duidelijk. Groningen groeide sterk in de tweede helft van de negentiende eeuw (vooral tussen

⁸⁰⁶ Van de 51 vrouwen, die zowel voor bedelen en zwerven als voor openbare dronkenschap vastzaten waren 15 (29 procent) geboren in één van de vier grote steden, waarvan zes in Amsterdam. 21 waren geboren in een plaats met meer dan 5000 inwoners en 14 kwamen uit een dorp of plattelandstad met minder dan 5000 en één vrouw was geboren in Duitsland.

⁸⁰⁷ Deze indeling is gebaseerd op Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 41-45.

1870 en 1900), maar dat gold ook voor Haarlem, Arnhem en Nijmegen (naast de grote steden).⁸⁰⁸ Evenmin kende de provincie Groningen rond 1850 significant meer bedeeden.⁸⁰⁹ Tot slot was ook geen sprake van een hoger sterftepercentage in de provincie Groningen: dit was lager dan in Noord-Holland, Drenthe en Friesland en vergelijkbaar met dat in Utrecht, Zuid-Holland en Zeeland.⁸¹⁰

In onderstaande tabel is een onderscheid gemaakt tussen steden (gemeenten) met meer dan 5000 inwoners en gemeenten (plattelandsgemeenten of dorpen met minder dan 5000 inwoners).⁸¹¹

Tabel 5.2 Geboorteplaats RWI-vrouwen 1886-1934

Geboren	Bedelen/ zwerven voor medio 1907	Bedelen/ zwerven na medio 1907	Dronkenschap voor medio 1907	Dronkenschap na medio 1907	Totaal
Amsterdam	57	13	9	9	88
Rotterdam	34	6	4	3	47
Den Haag	24	7	1	1	33
Utrecht	18	7	7	0	32
Groningen	45	0	6	6	57
Haarlem	8	2	2		12
Arnhem	7	6	4	7	24
Nijmegen	4	2	6	3	15
Overig stad	213	44	56	19	332
gemeente < 5000	252	76	47	33	408
Buitenland	5	10	9	2	26
Kolonie	4	0	0	0	4
Onbekend	1	0	1	0	2
Totaal	672	173	152	83	1080

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkenrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1 t/m 5.

Een meerderheid van de vrouwen (58%) was geboren in een stad. 26 vrouwen waren afkomstig uit het buitenland. De meesten (22) kwamen uit Duitsland, één kwam uit Engeland, één uit Polen en twee waren in België geboren. Eind negentiende eeuw en vooral begin twintigste eeuw kwamen veel Duitse vrouwen naar Nederland om te voorzien in de grote behoefte aan dienstbodes. De lange werktijden en het gebrek aan zelfstandigheid maakten dat het beroep van dienstmeid het in toenemende mate moest afleggen tegen nieuwe en aantrekkelijker beroepen voor meisjes, zoals fabrieksarbeid of winkelbediende. De slechte economische omstandigheden

⁸⁰⁸ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 41-42.

⁸⁰⁹ Harry Lintsen, Frank Veraart, Jan Pieter Smits en John Grin, *De kwetsbare welvaart van Nederland 1850-2050. Naar een circulaire economie* (Amsterdam 2018) 51.

⁸¹⁰ R. de Windt, 'Bedelarij en de bedelaarsgestichten van de Maatschappij van Weldadigheid', in: R. Berends, e.a., *Arbeid ter disciplineren en bestraffing*, 55-77, aldaar 74.

⁸¹¹ Hiervoor heb ik de definitie en de tabel van Auke van der Woud in *Koninkrijk vol sloppen* gebruikt, respectievelijk bladzijde 24 en 42-45 met de kanttekening (zie bladzijde 45) dat de cijfers niet de stad, maar de gemeente betreffen.

in Duitsland dreven veel Duitse meisjes en vrouwen in de armen van Nederlandse huisvrouwen. Deze maakten maar al te graag gebruik van de om hun bedrevenheid bekendstaande Duitse meisjes.⁸¹² Een deel van deze meisjes trouwde met een Nederlandse man en bleef in Nederland.⁸¹³

Slechts zes van de uit Duitsland afkomstige vrouwen hadden een beroep opgegeven: vijf stonden vermeld als koopvrouw en één als werkster. Dit zegt uiteraard niets over de reden dat zij naar Nederland waren gekomen of over hoe zij oorspronkelijk in hun onderhoud hadden voorzien. De meeste vrouwen waren met een Nederlandse man getrouwd (geweest), waarvan tien inmiddels weduwe waren. Zeven vrouwen waren gehuwd, van één van hen verbleef de echtgenoot in een instelling. Eveneens zeven vrouwen waren ongehuwd waarvan één overleed in de RWI. Twee (gehuwde) buitenlandse vrouwen werden gedurende hun verblijf in de RWI overgeplaatst naar een rijkskrankzinnigeninrichting. Van de overgebleven zes ongehuwde vrouwen kwam er slechts één terug in de RWI. Wellicht was een aantal van hen op een gegeven moment de grens over gezet. Op basis van de Vreemdelingenwet van 1849 konden buitenlanders teruggestuurd worden als zij over onvoldoende bestaansmiddelen beschikten.⁸¹⁴ Van één vrouw (uit Polen) was de burgerlijke staat niet genoteerd.

Eén van de ongehuwde vrouwen was de uit Duitsland afkomstige 23-jarige Maria Ida Knarren. Zij kwam in mei 1915 samen met haar drie maanden oude dochter in de RWI, veroordeeld tot één jaar opzending voor bedelarij. Maria Ida was ongehuwd, maar leefde volgens het RWI-register samen met Stefan Nelis. Waarschijnlijk was hij ook degene die haar dochter na zes maanden ophaalde uit de RWI.⁸¹⁵ Maria Ida had al verschillende kinderen gekregen die afwisselend haar achternaam of die van de vader (Nelis) kregen.⁸¹⁶ Dertien jaar later, in 1928, trouwde zij alsnog met Stefan.⁸¹⁷ Misschien waren zij niet eerder getrouwd vanwege de eisen en ingewikkelde procedures die aan een huwelijk met een migrant verbonden waren of waren er financiële obstakels.⁸¹⁸ Op de trouwakte stond Stefan als stoelenmatter vermeld. Hij was toen al 67 jaar, 24 jaar ouder dan Maria Ida. Aan het huwelijk kwam na vijf

⁸¹² Leo Lucassen, 'De Breestraat als kosmopolitisch centrum: Italianen, Chinezen, Duitse dienstbodes en Joodse vluchtelingen in Leiden, 1872-1950' in: Jaap Moes en Ed van der Vlist eds., *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 87-111, aldaar 102-109; Barbara Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995) 39.

⁸¹³ Ronald Rommes en Marlou Schrover, *Grensverleggers, gids voor historisch onderzoek naar migranten in de provincie Utrecht* (2001), 17.

⁸¹⁴ Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002) 330-331.

⁸¹⁵ Zie de aantekening in het register, Nationaal Archief Den Haag, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Leiden (tot 1889 Veenhuizen), nummer toegang 3.05.06, inventarisnummer 3.

⁸¹⁶ Zie www.wiewaswie.nl, diverse geboorte en sterfaktes van deze kinderen, geboren of overleden in diverse gemeenten in Limburg.

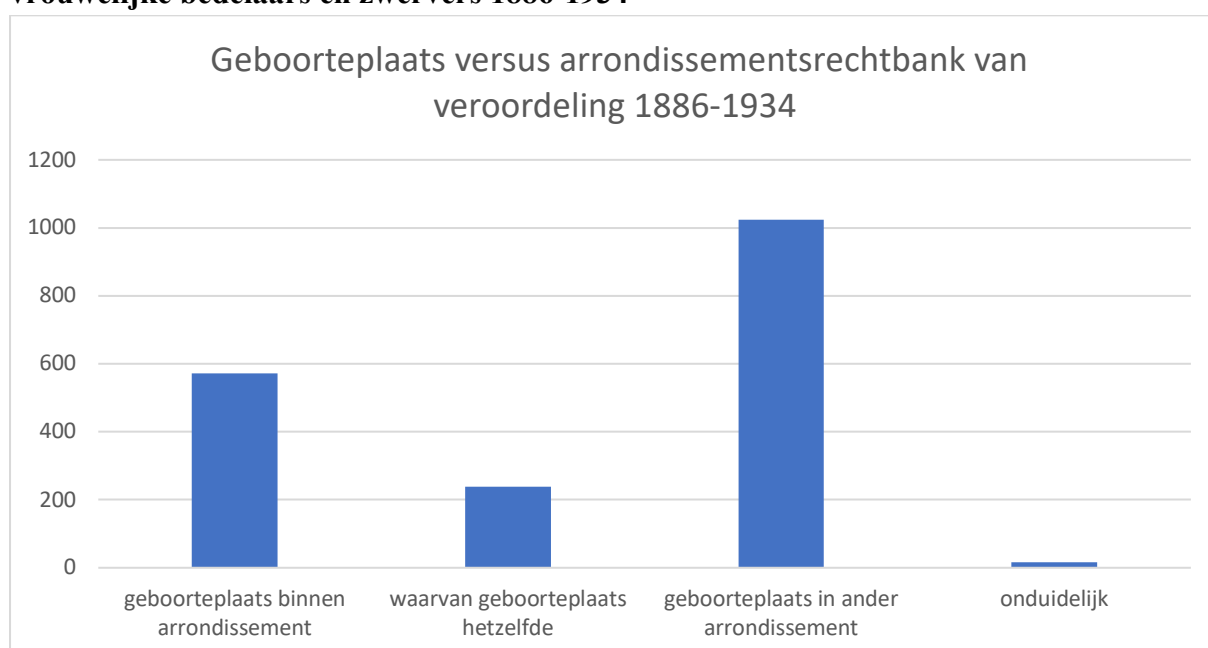
⁸¹⁷ Historisch Centrum Limburg, archief 12.127, registratienummer 32, aktenummer 5, registratiedatum 16-12-1928.

⁸¹⁸ Reto Schumacher, Grazyna Ryczkowska, and Olivier Perroux. 'Unwed mothers in the city. Illegitimate fertility in 19th-century Geneva', *The History of the Family* 12:3 (2007): 189-202, aldaar 194; Sophie Vries and Paul Puschmann, 'Conceived in sin. Out-of-wedlock fertility and bridal pregnancies in the Antwerp district, Belgium, c. 1820-1920', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (TSEG) 20:2 (2023) 33-64, aldaar 38.

maanden een einde door het overlijden van Stefan. Mogelijk was Stefan al ernstig ziek en was de reden voor het huwelijk dat Maria Ida de Nederlandse nationaliteit kon krijgen.⁸¹⁹

De vrouwelijke landlopers en bedelaars waren zeer mobiel. Grafiek 5.6 toont hoeveel vrouwen geboren waren in het arrondissement van veroordeling en hoeveel in een ander arrondissement. Slechts in 35 procent (572) van alle 1612 veroordelingen lag de geboorteplaats binnen het arrondissement van de rechtbank die hen tot opzending veroordeeld had. Hiervan was in 238 gevallen (15 procent) de geboorteplaats identiek aan de rechtbank die het vonnis had gevelde. In 1023 van alle veroordelingen (63 procent) lag de geboorteplaats in een ander arrondissement en in zeventien gevallen was de rechtbank niet vermeld of is de geboorteplaats niet gevonden.

Grafiek 5.6. Geboorteplaats versus arrondissement van veroordeling tot opzending vrouwelijke bedelaars en zwervers 1886-1934

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1 t/m 3.

Woonplaatsen

Het RWI-register vermeldt voor 914 ingeschrevenen een woonplaats (41% van alle in de onderzoeksperiode opgezonden vrouwen). Hieruit blijkt dat de meerderheid in een stad was gebleven of (later) neergestreken. Behalve dat er meer werkgelegenheid was, waren steden vaak ook aantrekkelijker voor mensen met afwijkend gedrag.⁸²⁰ Amsterdam blijkt wederom de meest populaire stad. De vrouwen die voor dronkenschap waren opgezonden woonden vooral in Rotterdam. Bij hen stond, zoals te verwachten, veel vaker een woonplaats genoteerd dan bij de vrouwen die voor bedelen en zwerven in de RWI zaten: in 75 procent van de 625 inschrijvingen versus 28 procent van de 1612 inschrijvingen voor landlopen en bedelen.

⁸¹⁹ Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, 27.

⁸²⁰ Leo Lucassen en Wim Willems, 'Waarom mensen in een stad willen wonen. Een terugblik' in: idem eds., *Waarom mensen in de stad willen wonen: 1200-2010*. (Amsterdam 2009) 259-270, aldaar 269.

Vóór 1907 was slechts in 23 procent (296) van de 1314 inschrijvingen van vrouwelijke bedelaars en zwervers een (laatste) woonplaats genoteerd. In de periode 1907-1934 was voor deze groep aanzienlijk vaker een woonplaats ingevuld, namelijk bij 149 van de 298 (50%) inschrijvingen. Dit was vermoedelijk het resultaat van de gestegen welvaart, de uitbreiding van sociale wetgeving en voorzieningen en verbeterde huisvesting in deze periode.

Tabel 5.3 Woonplaatsen vermeld in RWI-register 1886-1934

Woonplaats	Aantal	Bedelen en zwerven	Dronkenschap
Amsterdam	131	61	70
Rotterdam	128	49	79
Den Haag	43	30	13
Utrecht	52	26	26
Groningen	77	22	55
Haarlem	13	4	9
Arnhem	28	10	18
Nijmegen	15	0	15
Overig stad	249	128	121
Overig <5000	178	117	61
Geen woonplaats vermeld/ zwerwend/ RWI als woonplaats vermeld	1323	1165	158
Totaal	2237	1612	625

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1 t/m 5 (tot en met 1934).

5.2.4 Onvolledige gezinnen, alleenstaanden en ongehuwde moeders

Uit het RWI-register blijkt dat 41 verpleegden (34 vrouwelijke bedelaars en zwervers en zeven vrouwen die voor dronkenschap vastzaten) buitenechtelijk geboren waren. Met bijna vier procent was dit anderhalf tot twee keer zo hoog als het totale percentage buitenechtelijke geboortes in Nederland. Dit schommelde in de eerste helft van de negentiende eeuw rond de twee procent met een piek van tweeënhalf procent in de periode 1820-1830.⁸²¹ Het aantal buitenechtelijk geboren onder de RWI-vrouwen was (en bleef) echter nog steeds relatief laag, vergeleken met veel andere landen in die tijd, zoals verderop blijkt. Andere bronnen (vooral de dossiers van de vrouwen die in één van de krankzinnigeninrichtingen terechtkwamen) laten

⁸²¹ Nynke van den Boomen & Paul Puschmann, 'Born out of wedlock at the river Waal. Illegitimacy in the city of Nijmegen, the Netherlands, 1811-1850' in: Paul Puschmann & Tim Riswick eds., *Building bridges. Scholars, history and historical demography. A Festschrift in honor of Professor Theo Engelen* (Nijmegen 2018) 543-573, aldaar 546.

zien dat veel vrouwen tijdens hun jeugd met verlies van één of beide ouders, broers en zussen en met verwaarlozing of mishandeling door ouders of echtgenoten/partners te maken gehad hadden.

Als we kijken naar de burgerlijke staat van de opgezonden vrouwen, blijkt dat in slechts 578 (26 procent) van alle 2237 inschrijvingen sprake was van een getrouwde vrouw, in 556 (25 procent) van een weduwe, in 158 (zeven procent) van een gescheiden of verlaten vrouw en in 942 (42 procent) van een ongehuwde vrouw. Dit is een opmerkelijk hoog percentage ongehuwden. Trouwen was de norm in die tijd. Het percentage gehuwde vrouwen met een geboortjaar tussen 1810-1904 steeg in die periode landelijk van 82 procent naar 88,3 procent. In steden en in het westen en noorden van Nederland lag het percentage huwelijken hoger dan op het platteland en in Oost- en Zuid-Nederland.⁸²²

Tabel 5.4 Burgerlijke staat RWI-vrouwen 1886-1934

Burgerlijke status	Bedelen en landlopen 1886-1907	Bedelen en landlopen na 1907	Openbare dronkenschap 1886-1934	Totaal
Ongehuwd	607	132	202	941
Weduwe	356	73	127	556
Gehuwd	288	58	232	578
Verlaten/ gescheiden	62	32	64	158
Onduidelijk	1	3	-	4
Totaal inschrijvingen	1314	298	625	2237

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr.1-5 (t/m 1934).

De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk in de tweede helft van de negentiende eeuw was afhankelijk van sociale klasse, sekse, de bevolkingsopbouw en regio. Over het algemeen daalde de huwelijksleeftijd na 1870, volgend op een stijging vanaf het begin van de negentiende eeuw. Dit gold zowel voor mannen als voor vrouwen. Bij losse arbeiders lag de gemiddelde huwelijksleeftijd rond de 27-28 jaar. De vrouwen die met hen trouwden waren een jaar jonger: 26-27 jaar.⁸²³

Van alle 941 inschrijvingen (n= 2237, want de huwelijks staat kon per inschrijving wisselen) die betrekking hadden op een ongehuwde vrouw, waren 803 vrouwen 28 jaar en ouder (85 %), 60 procent (563) was zelfs ouder dan 40 jaar. Veel vrouwen waren dus ongehuwd geruime tijd nadat zij de gemiddelde huwelijksleeftijd hadden bereikt. Het percentage vrouwen in heel Nederland, geboren tussen 1800 en 1885, dat ooit een huwelijk was aangegaan, lag rond

⁸²² Frans van Poppel, *Stad en platteland in demografisch perspectief: de Nederlandse situatie in de periode 1850-1960*, Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut (Voorburg 1984) respectievelijk 70 en 23.

⁸²³ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 184-207.

85-86 procent.⁸²⁴ In vier gevallen was de huwelijks staat niet ingevuld of onleesbaar. Dat een RWI-vrouw gehuwd was, wilde niet altijd zeggen dat zij iemand had om op terug te vallen, zoals verderop in dit proefschrift blijkt. Er zijn geen grote verschillen te zien in de verhouding gehuwden versus alleenstaanden tussen de verschillende periodes. Het percentage gehuwden bij de landlopers en bedelaars varieerde van 21 procent gehuwden tussen 1886 en 1892, tot 23 procent tussen 1892 en 1907 en uiteindelijk 19 procent tussen 1907-1934.

Het aantal gescheiden of verlaten vrouwen lag naar verhouding hoger na 1907, namelijk elf versus vijf procent voor 1907. Dit correspondeert met de algehele stijging van het percentage scheidingen, variërend van 0,4 procent tussen 1850-1859 tot 2,8 procent tussen 1900-1909 (en 13,3 in de periode 1950-59).⁸²⁵ Ook bij de ‘dronken’ vrouwen was na 1907 sprake van naar verhouding meer scheidingen en ‘verlatingen’ (37 van de 217 inschrijvingen). Dit hogere aandeel was waarschijnlijk deels een gevolg van de opkomst van het liberalisme en het socialisme. De aanhangers van deze stromingen namen een veel liberaler standpunt over de heiligheid van het huwelijk in dan de traditionele christelijken. Een andere factor was dat er meer mensen in een (grote) stad leefden waar de sociale controle veel zwakker was.⁸²⁶ Vergeleken met de rest van de bevolking waren de RWI-vrouwen significant vaker gescheiden.

Een belangrijk verschil tussen degenen die voor bedelen en zwerven waren opgezonden en degenen die voor dronkenschap vastzaten, is dat bij de laatste groep (n=625) veel vaker sprake was van een gehuwde vrouw: in meer dan een derde van de gevallen (232, 37 procent). Bij de inschrijvingen voor bedelen en zwerven betrof dit een vijfde (nog geen 21 procent).

Ongeveer 42 procent van de 380 voor bedelen en landloperij veroordeelde RWI-vrouwen tussen 1886 en 1892, had, voor zover achterhaald, kinderen gekregen, waarvan iets meer dan de helft buiten het huwelijk.⁸²⁷ Uit aanvullende bronnen blijkt dat ook een groot deel van de kinderen van de na 1892 opgezonden vrouwen buitenechtelijk was geboren. Hiermee weken de RWI-vrouwen significant af van de rest van Nederland, waar het percentage buitenechtelijke geboortes in die periode onder de twee procent lag.⁸²⁸ De verschillende denominaties en ook de niet-gelovigen en socialisten waren vrij eensgezind in hun morele oordelen. Zij hielden vrijwel allemaal vast aan het traditionele gezinsideaal en keurden seksuele activiteiten buiten het huwelijk, voorbehoedsmiddelen en scheiding af.⁸²⁹ Het aantal onwettige kinderen was in Nederland in de negentiende eeuw daarom lager dan in andere landen waardoor Nederland te boek stond als ‘de morele natie’.⁸³⁰ Er waren wel verschillen tussen steden en tussen godsdienstige gezindten. Zo was het percentage buitenechtelijk geborenen onder joden slechts 1,3 procent, terwijl het aantal onwettige kinderen in Amsterdam 4,9 procent bedroeg.⁸³¹ Ook in andere landen was er sprake van grote regionale en lokale verschillen in deze periode. De gemiddelde percentages buitenechtelijke geboortes lagen echter veel hoger, variërend van

⁸²⁴ Ibidem, 21.

⁸²⁵ Van Poppel, *Stad en platteland in demografisch perspectief*, 30.

⁸²⁶ Ibidem.

⁸²⁷ Marian Weevers, Margo de Koster, Catrien Bijleveld, ‘Swept up from the streets or nowhere else to go? The journeys of Dutch female beggars and vagrants to the Oegstgeest state labor institution in the late nineteenth century’, *Journal of Social History* 46:2 (2012)416-429, 420.

⁸²⁸ Van den Boomen e.a., ‘Born out of wedlock at the river Waal’, 543-573, 546.

⁸²⁹ Kok, ‘Church affiliation and lifecourse transitions’, 83.

⁸³⁰ Kok, *Langs verboden wegen*, 134.

⁸³¹ Walhout, *An Infants graveyard?*, 101.

zeven tot tien procent. Buitenechtelijke geboortes vonden overwegend plaats binnen het arme deel van de bevolking en hingen op verschillende manieren sterk samen met kwetsbaarheid. Armoede en een ontbrekend sociaal netwerk kon vrouwen ertoe bewogen hebben zich over te geven aan buitenechtelijke seks in de hoop op een huwelijk, voor geld of om onder dak te zijn. Eenmaal zwanger verergerde hun situatie door stigmatisering ('gevallede vrouw') en (extra) problemen om in het onderhoud te voorzien.⁸³² Uit onderzoek naar ongehuwde moeders in Antwerpen blijkt dat bijna 70 procent van de ongehuwde moeders uiteindelijk trouwde, waarvan bijna een kwart binnen één jaar. In het laatste geval was waarschijnlijk sprake van een huwelijk met de vader. Dit betekende dat een buitenechtelijke geboorte niet altijd een funeste invloed had op hun positie op de huwelijksmarkt.⁸³³

Enkele uitzonderingen daargelaten, stonden weinig ongehuwde moeders in de RWI vermeld als publieke vrouw. Het is niet uitgesloten dat sommigen ongehuwde moeders incidenteel seksuele diensten aanboden om te overleven. Beroepsprostituees gebruikten meestal anticonceptie of waren inmiddels onvruchtbaar als gevolg van een geslachtsziekte.⁸³⁴ Geertruida Hopman en Wiegertje Postema waren niet de enigen die na overlijden of scheiding van een partner buitenechtelijk zwanger raakten. Jacoba de Vries beviel twee jaar na het overlijden van haar man in Veenhuizen, geregistreerd als 'koloniste', in 1860 van een zoon en een jaar later van een dochter.⁸³⁵ Soms was sprake van langdurige samenwoning. In het dossier van Grietje Bakker, die vanuit de RWI naar Medemblik werd overgeplaatst, staat aangetekend dat zij 26 jaar samenleefde met een 'potator' (alcoholist) die haar mishandelde. Zij had twaalf kinderen gekregen waarvan er nog vier in leven waren.⁸³⁶

Familie of kinderen ook in RWI

Sommige vrouwen waren samen met een zus, moeder of (volwassen) dochter tot opzending veroordeeld. In zeven gevallen verbleven twee zussen gelijktijdig in de RWI. In zes gevallen was sprake van moeders en dochters. De politie betrapte Petronella Willemsen samen met haar 13-jarige dochter Carolina (en met Johanna Smolders) in 1999 op bedelen. De rechtbank in Den Haag veroordeelde beide volwassenen tot opzending, maar gelastte de plaatsing van dochter Carolina in een 'rijksopvoedingsgesticht'.⁸³⁷ Bij de voor dronkenschap veroordeelde vrouwen lijkt slechts in twee gevallen sprake van een familieband. Josephine Hermans was al drie jaar overleden toen haar moeder, Anna Maria Ingeneger op 78-jarige leeftijd voor het eerst in de

⁸³² Vries e.a., 'Conceived in sin', 34-35.

⁸³³ Vries, 'Conceived in sin', 54-58.

⁸³⁴ An Huitzing, *Betaalde liefde, prostituees in Nederland 1850-1900* (Bergen 1983), 82; Vries e.a., 'Conceived in sin', 49 met verwijzing naar Jan Kok, 'Deconstructing illegitimacy' in: M. Hohenwarter, W.M. Iner and T. Krautzer eds., *Mensch im Mittelpunkt. Bevölkerung-Ökonomie-Erinnerung. Festschrift für Peter Teibenbacher zum 65. Geburtstag* (Münster 2019) 71-78, aldaar 160; Simon Szreter, 'Chapter introduction' in Simon Szreter eds., *The hidden affliction. Sexually transmitted infections and infertility in history* (University of Rochester Press 2019) 1-40, aldaar 14-15.

⁸³⁵ Respectievelijk Drents Archief, toegang 0167.016, inventaris 1858, gemeente Norg, akte 78, Stadsarchief Rotterdam, Toegangsnummer 999-09 Burgerlijke Stand Rotterdam, Inventarisnummer 1860B, aktenummer: 1860.1553 en Drents Archief, toegang 0165.16, inventaris 1861, akte 90.

⁸³⁶ NHA, toegang 88, Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik, inventaris 429, dossier 3727.

⁸³⁷ NL-HaNA, Rechtbank 's-Gravenhage tot 1939, 3.03.15.01, inv.nr. 371.

RWI terechtkwam.⁸³⁸ De uit Duitsland afkomstige Anna Maria Schaaf was de moeder van Anna Maria Weber, die eveneens in Duitsland was geboren. Laatstgenoemde trouwde met een Nederlander waarbij zij een buitenechtelijk geboren dochter erkenden.⁸³⁹ Ook in dit geval zaten moeder en dochter niet gelijktijdig in de RWI. Uit andere bronnen blijkt dat met enige regelmaat een vader, broer of echtgenoot eveneens naar een RWI (meestal Veenhuizen) was opgezonden

Minimaal 44 vrouwen kwamen in het gezelschap van één of meerdere kinderen of zwanger de RWI binnen. Op één vrouw na, achterhaald via het register van het damescomité, waren zij allen veroordeeld voor bedelen en zwerven. Het register voor openbare dronkenschap bevat geen enkele verwijzing naar meegebrachte of tijdens de opzending geboren kinderen. Waarschijnlijk konden de vrouwen hun zuigelingen (en peuter of kleuter) meenemen, als er niemand anders voor hen kon zorgen. In andere gevallen blijkt uit aanvullende bronnen dat kinderen bij een familielid (vader, grootmoeder, zus, andere verwanten) woonden of dat zij (tijdelijk) in een wees- of arnhuis waren ondergebracht. De dochter van Geeske de Vries verbleef in het Armenhuis in Leeuwarden.⁸⁴⁰ De kinderen van Geertruida Holdendorp waren in de Goede Herder in Arnhem ondergebracht. Die van Antje van Bergen waren bij haar man achtergebleven, die het huishouden aan hun 13-jarige dochter overliet.⁸⁴¹ Het kind van de 30-jarige Louisa Maria van Aelst groeide op bij één van haar zussen.⁸⁴²

Van de bovengenoemde 44 vrouwen waren 32, ruim driekwart, ongehuwd. Twaalf van hen trouwden later. In de vijf gevallen waarin dat binnen één à twee jaar na de bevalling gebeurde betrof dit waarschijnlijk de vader.⁸⁴³ Vaker was pas meerdere jaren na de buitenechtelijke zwangerschap sprake van een huwelijk. Daarbij hoefde het niet altijd om de biologische vader te gaan. De voornaam die de baby kreeg, vormt soms een aanwijzing. Antonia Lohmann, zelf dochter van een ongehuwde moeder, trouwde Henri van den Hoven toen zij 68 was en hij 69.⁸⁴⁴ Bijna 47 jaar eerder, op negentien november 1895, had zij deze Henri (die vastzat voor mishandeling en openbare dronkenschap) helpen ontsnappen uit de gevangenis.⁸⁴⁵ Acht maanden later, op 2 juli 1896, beviel zij in de RWI van een dochter die zij Henriëtte Antonia noemde.⁸⁴⁶ Leentje Gendering was zes jaar gescheiden toen zij in 1920 betrapt werd op landloperij samen met een man met de voornamen Johannes Franciscus.⁸⁴⁷ Drie weken na haar aankomst in de RWI beviel zij van een dochter die zij Johanna Francisca noemde.⁸⁴⁸ Negen jaar later trouwde zij met bovengenoemde Johannes. Bij dat huwelijk werd

⁸³⁸ Burgerlijke stand Maastricht, Archief 12.059, registratienummer 285, aktenummer 892 (registratiedatum 14-12-1895).

⁸³⁹ Archief Delft, Burgerlijke stand huwelijken 1879, inventarisnummer 15.228, nummer 148.

⁸⁴⁰ NHA, toegang 88, Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik, inventaris 413, dossier 3256.

⁸⁴¹ Respectievelijk BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 94 en Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie [periode 1876-1914], nummer toegang 2.09.05, inventarisnummer 2602.

⁸⁴² NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv. nr. 2609.

⁸⁴³ Vries e.a., 'Conceived in sin', 54-58.

⁸⁴⁴ BHIC, huwelijksregister Oploo 1942, archief 405, inventaris 428, akte 6.

⁸⁴⁵ BHIC, toegang 24, inventaris 304.

⁸⁴⁶ Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), geboorteakten Leiden 1896, archief 0516, inventarisnummer 4761, aktenummer 792.

⁸⁴⁷ Noord Hollands Archief, Haarlem, toegang 198, inventaris 333.

⁸⁴⁸ ELO, geboorteakten Leiden 1920, archiefnummer 0516, inventaris 4786, akte 1265.

alleen een andere in 1925 geboren dochter geëcht. Dit betekent waarschijnlijk dat Johanna Francisca toen al overleden was.⁸⁴⁹

Een andere aanwijzing of er een vader in beeld was, is te vinden in degene die aangifte van de geboorte deed. De twee buitenechtelijk geboren zoons van Hanske Pronk kwamen ter wereld op de (woon-)boot van Jan Postema, geregistreerd als polderwerker, die ook de aangifte deed.⁸⁵⁰ Deze Hanske kreeg haar derde kind, Aaltje, in 1889, tijdens haar verblijf in de RWI. Dit meisje overleed al na twee dagen. Toen Hanske vrijkwam, kreeg zij via eerdergenoemd damescomité een ‘dienst’ bij een slager in Leiden, maar zij

reist na enige weken terug naar Friesland, waar haar beide jongens, buiten het huwelijk geboren, bij haar komen. Nadat een voorgenomen huwelijk met een schipper [ongetwijfeld de hierboven genoemde Jan Postema] afspringt, vestigt zij zich in Leeuwarden waar zij als koopvrouw en werkster haar kost verdient.⁸⁵¹

Hendrika Evers meldde tijdens de rechtszitting dat zij anderhalf jaar ‘buiten echt’ had samengewoond met de vader van haar acht maanden oude baby. Zij vervolgde:

voor eenige weken heeft de gemelde man mij uit zijne woning weggezonden en heb ik sedert dien tijd, met mijn genoemd kind, alhier rondgezworven zonder geld of middelen van bestaan. In de laatste maanden is aan mij op mijn verzoek herhaaldelijk nachtverblijf verleend in verschillende politiebureaus alhier. Ik ben zeer goed in staat om te werken, doch heb ik in de laatste maanden geen werk kunnen vinden.⁸⁵²

Eenmaal in de RWI beviel Hendrika na vier maanden van een dochter. Zij kwam niet terug in de RWI. Het is onduidelijk of ze terug was gegaan naar de man waarmee zij samenwoonde. Een jaar na het verlaten van de RWI kreeg zij wederom een dochter, waarna zij zes maanden later overleed.⁸⁵³ In totaal had zij tussen 1896 en 1909 zeven kinderen gekregen waarvan drie voortijdig overleden.⁸⁵⁴ Van de 32 ongehuwde moeders was in vijftien gevallen waarschijnlijk een vader in beeld. Net zoals bij Hendrika en Hanske vormde die niet altijd een stabiele, betrouwbare of ondersteunende factor in hun leven. Ook het bestaan van de echtgenoten of partners zelf was vaak onzeker. Minstens twee latere echtgenoten waren ook opgezonden (geweest) naar een RWI.

Drie latere echtgenoten stonden bij huwelijk geregistreerd als scharenslijper, één als stoelenmatter, één als venter en één als ‘kramer’ en muzikant. Dit waren beroepen die overwegend een rondtrekkend bestaan inhielden. Ze kwamen veel voor onder zigeuners en

⁸⁴⁹ Utrecht Archief 463, registratienummer 301-07, aktenummer 6 (registratiedatum 10-04-1929).

⁸⁵⁰ Tresoar, archief 20-23, registratienummer 1035, akte 272 (geboorteregister 1884) en archief 30-20 registratienummer 1031, akte 15 (geboorteregister 1887).

⁸⁵¹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 1.

⁸⁵² Noord Hollands Archief (NHA), Haarlem, toegang 198, inventaris 204, vonnisnummer 818.

⁸⁵³ Stadsarchief Amsterdam, bevolkingsregister overgenomen delen 1892-1920, ref.

OGDA00076000014; Stadsarchief Amsterdam, overlijdensakten Amsterdam 1910, aktenr. 2552, reg.6/fol.13v.

⁸⁵⁴ Stadsarchief Amsterdam, Patiëntenregisters 1818-1899, ref. PARA00165000034, Stadsarchief Amsterdam, bevolkingsregister overgenomen delen 1892-1920, ref. OGDA00076000014.

woonwagengewoners. Deze groepen waren regelmatig onderwerp van vervolging en stigmatisering vanwege de associatie met kleine criminaliteit, bedelarij, landloperij en onzedelijkheid.⁸⁵⁵ De oorzaak hiervan was vooral hun ambulante leefstijl. Dit had ook hier in belangrijke mate te maken met de angst dat deze rondtrekkende mensen een beroep zouden doen op de plaatselijke armenzorg.⁸⁵⁶ Nader onderzoek heeft echter uitgewezen dat de rondtrekkende ambachts- en kooplieden in de negentiende eeuw een economische functie vervulden en waarschijnlijk over het algemeen redelijk konden bestaan van hun activiteiten.⁸⁵⁷

Minimaal 29 kinderen kwamen ter wereld tijdens de detentie van hun moeder. Deze bevallingen vonden (na de verhuizing eind 1889) meestal plaats in het Leidse Academisch Ziekenhuis. Van de twaalf gehuwde vrouwen bevielen er slechts vier tijdens hun straftermijn. Eén van hen, de rooms-katholieke Maria Wouters, zelfs tweemaal tijdens evenzovele verblijven. Maria was bijna vijf maanden zwanger van haar vierde kind (twee kinderen waren al overleden) toen zij in 1891 tijdens haar eerste verblijf in de RWI beviel van Hendrikus Boelen. Zeven maanden na haar vertrek was zij, wederom vijf maanden zwanger, terug in de RWI. Hier schonk zij in 1893 het leven aan een volgende Hendrikus Boelen.

De eveneens gehuwde Adella van Culemborg beviel in 1920 van een levenloze dochter, zes weken na haar aankomst in de RWI.⁸⁵⁸ Van de gehuwde moeders met kind, had minimaal één vrouw eerder in haar leven een buitenechtelijk kind gekregen. Louiza ter Veen kwam samen met haar dochter Margien in november 1892 in de RWI aan. Deze dochter was acht maanden eerder geboren in de gevangenis van Appingedam.⁸⁵⁹ Een eerder buitenechtelijk geboren zoon Geert was mogelijk bij de vader, arbeider en venter Marcus Hagewold achtergebleven. Marcus trouwde Louiza een jaar na de geboorte van Geert en erkende hem daarbij als zoon.⁸⁶⁰ Louiza kwam niet terug in de RWI: zij overleed, 28 jaar oud, binnen anderhalf jaar nadat zij de RWI verlaten had.

Veel meer ongehuwde dan gehuwde vrouwen waren bij aankomst in de RWI zwanger, namelijk 24 (n=32, 75 procent). Zestien van hen waren waarschijnlijk zes maanden of langer zwanger, acht daarvan bevielen binnen drie weken na hun entree in de RWI. Het meest extreme geval was dat van Geertruida Kamphof. Zij was 27 jaar en hoogzwanger toen de rechtbank van Breda haar veroordeelde tot twaalf dagen hechtenis en twee jaar opzending voor landloperij. Zestien dagen later beviel zij van zoon Willem, een dag na haar aankomst in de RWI. Willem overleed vier dagen later. Jantje Bezema was de enige van de 44 (gevonden) moeders die voor dronkenschap was opgezonden. Zij kwam al vijf dagen na haar aankomst in de RWI in het ziekenhuis terecht. Zij beviel daar echter pas na twee maanden van een dochter.⁸⁶¹

Zoals eerder aangegeven, liepen kinderen van ongehuwde moeders een significant hoger risico om te overlijden. Willem was niet het enige in de RWI geboren kind dat snel het leven

⁸⁵⁵ Annemarie Cottaar, *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagengewoners. Groepsvorming en beleid 1870-1945* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1996) 81-83 en 145-146.

⁸⁵⁶ Cottaar, *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagengewoners*, 141-142 en 268-270

⁸⁵⁷ Ibidem, 83.

⁸⁵⁸ ELO, Geboorteakten Leiden 1920, archiefnummer 0516, inventarisnummer 5041, aktenummer 497.

⁸⁵⁹ De aangifte werd gedaan door de gevangenisbewaarster in Appingedam. www.allegroningers.nl Geboorteregister 1892, archiefnummer 1622, aktenummer 16 (gemeente Appingedam).

⁸⁶⁰ Drents Archief, 0166.010, registratienummer 1889, akte 75.

⁸⁶¹ Geboorteakten 1914, archiefnummer 0516, Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA III)) (1816-1929), inventarisnummer 4780, aktenummer 1000.

liet. Van de 29 kinderen die tijdens het verblijf van hun moeder in de RWI ter wereld kwamen, overleden er zeven, bijna een kwart, rond de geboorte. Zes hiervan waren buitenechtelijk geboren. Wiebregje Akkerboom verloor in 1890 haar dochter zes dagen na de bevalling, waarna zij zelf binnen drie weken overleed.⁸⁶² Eén van de in 1918 geboren tweeling van Wilhelmina Vogel overleed niet rond de geboorte, maar een jaar later.⁸⁶³ Tweelingen hadden een veel hogere kans om te overlijden omdat zij vaak prematuur ter wereld kwamen en in de zorg van de moeder moesten delen.⁸⁶⁴ In het geval dat een tweeling buitenechtelijk geboren was, moet dit risico nog veel groter geweest zijn. Twee zwangere vrouwen bevielden pas nadat zij de RWI verlaten hadden. Johanna van Toor ging, aldus het damescomité, naar een kraaminrichting in Amsterdam.⁸⁶⁵ Petronella Klaassen bevield in Medemblik, waarheen de RWI haar na een half jaar had overgeplaatst.

Een studie naar ongehuwd moederschap in Genève toont aan dat degenen die het grootste risico liepen om ongehuwd zwanger te worden tussen de 20-35 jaar waren, tot de armere bevolkingsgroepen behoorden en al eerder een onwettig kind op de wereld hadden gezet.⁸⁶⁶ Dit komt aardig overeen met het profiel van de ongehuwden, zwanger of met kind in de RWI. Deze vrouwen behoorden allen sociaaleconomisch gezien tot de onderkant van de samenleving. Vier uitgezonderd (N=wederom 32), waren zij jonger dan 36 en ouder dan 19 en de meesten van hen (18) hadden meer dan één kind buitenechtelijk gekregen.

5.2.5 Scharreleconomie: legale en illegale manieren om in het levensonderhoud te voorzien

Van de 1029 vrouwen die tussen 1886 en 1934 waren opgenomen was in 927 van alle 2237 inschrijvingen een beroep of betrekking vermeld. Het beroep kon per opzending wisselen. Maria Rijnberg werkte eerst als publieke vrouw, kwam later terug als dienstbode en kreeg nog weer later de vermelding 'breister'. Misschien was dit het resultaat van haar verblijf in de RWI. De 'verpleegden' werden immers vooral beziggehouden met breien en naaien. Degenen die deze vaardigheden nog niet goed genoeg beheersten, kregen tweemaal per week les in 'nuttige handwerken'. Opmerkelijk is in ieder geval dat bij de terugkeer van vijftien vrouwen een verandering te zien is in het geregistreerde beroep van 'zonder' of 'werkvrouw', naar naaister (meestal) of, in een enkel geval, breister.

Tabel 5.5 weerspiegelt de geringe beroepsmogelijkheden voor arme vrouwen in die tijd. Deze lagen meestal in het verlengde van huishoudelijk werk.⁸⁶⁷ De meeste RWI-vrouwen waren actief als werkster, gevolgd door koopvrouw.⁸⁶⁸ Ditzelfde beeld komt naar voren bij de vrouwen

⁸⁶² Geboortekten 1890-1894, archiefnummer 0351, Inventaris van het archief van het gemeentebestuur van Oegstgeest (en Poelgeest), (1811) 1813-1930 (1969), inventarisnummer 886, aktenummer 22.

⁸⁶³ Overlijdensakten 1919, archiefnummer 0516, Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA III)) (1816-1929), inventarisnummer 5040, aktenummer 709.

⁸⁶⁴ Walhout, *An infants' graveyard*, 190.

⁸⁶⁵ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 24.

⁸⁶⁶ Schumacher, 'Unwed mothers in the city', 200.

⁸⁶⁷ Marco van Leeuwen, 'Armenzorg 1800-1912. Erfenis van de republiek' in: J. van Gerven en M.H.D. van Leeuwen eds., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 276-316, 305.

⁸⁶⁸ Ibidem.

die het genootschap Liefdadigheid Naar Vermogen bedeelde.⁸⁶⁹ Achter een bepaalde beroepsaanduiding konden echter heel verschillende werkzaamheden schuilgaan. Naaisters konden bijvoorbeeld thuiswerken of in een atelier en als zelfstandige of in opdracht van een ander.⁸⁷⁰ Dat gold al helemaal voor de aanduiding koopvrouw. Andere bronnen (onder andere de gratieverzoeken, de notities van het Damescomité en de dossiers van degenen die naar Medemblik/ Grave vertrokken) laten zien dat het bij de RWI-vrouwen meestal niet om lucratieve handel ging. Zo hielp Alberta Alfes haar moeder met haar handel in groenteafval.⁸⁷¹ Over het algemeen betekende het dat vrouwen met koopwaar ('negotie') langs de deuren gingen. Het beroep van venter kwam in het interbellum in toenemende mate in diskrediet. Aanhoudende klachten over overlast, lastigvallen van mensen (thuis en op straat) en ruw taalgebruik leidden in Amsterdam tot de invoering van een vergunningstelsel voor straathandel.⁸⁷² Het was in de visie van tijdgenoten nauw verwant aan bedelarij, zoals ook Sigrid Wadauer voor Oostenrijk signaleert.⁸⁷³

Tabel 5.5 Verdeling genoteerde beroepen alle 2237 inschrijvingen 1886-1934 bedelen, zwerven openbare dronkenschap

Beroep	Aantal
Werkster/ werkvrouw/ schoonmaakster	434
Koopvrouw/ ventster (waarvan 3 'visvrouw')	231 ⁸⁷⁴
Naaister/ breister	86
Publieke vrouw	57
Dienstbode	45
Arbeidster	38 ⁸⁷⁵
Wasvrouw	13
Huishoudster	4
Strijkster	4
Logement- of slaapsteehoudster (3), bierhuishoudster (1)	4

⁸⁶⁹ Liefdadigheid naar Vermogen was een belangrijke exponent van de 'moderne' liefdadigheidsorganisaties. Deze kenmerkten zich door een sterk individuele benadering van de armen waarin de bereidheid tot gedragsverbetering (zelfbeheersing, arbeidslust) als voorwaarde voor ondersteuning centraal stond. Zie Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland; een historisch-sociologische studie Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (derde druk; Amsterdam 1986) 152-169.

⁸⁷⁰ Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch demografische studie van de 19^e en vroeg-20^e eeuw* (Dissertatie Universiteit Wageningen 1992) 137.

⁸⁷¹ NL-HaNA Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inventaris 2480 en 2451 (respectievelijk april 1896 en maart 1897).

⁸⁷² De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 238-239.

⁸⁷³ Sigrid Wadauer, 'Establishing distinctions. Unemployment versus vagrancy in Austria from the late nineteenth century to 1938', *International Review of Social History* 56 (2011) 31-70, 36; Zie voor België: Vercammen, *Leven aan de rafelrand?* 172.

⁸⁷⁴ Eén vrouw staat geregistreerd als lompenkoopvrouw.

⁸⁷⁵ Zeven van hen werkten in een fabriek en één werd aangeduid als veenarbeidster.

Beroep	Aantal
Overig: Passementswerkster ⁸⁷⁶ (1) mutsenmaker (1), linnenjuffrouw (1), porster ⁸⁷⁷ (1), vlaszwengelaarster (1), bleekster (1) en stoelenmatster (2)	8
Niet ingevuld of vermeld als zonder	1313
Totaal	2237

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkenrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr.1-5 (t/m/ 1934).

Raadpleging van andere bronnen leert dat een groot aantal RWI-vrouwen haar carrière gestart was als dienstbode, dienstmeisje of dienstmeid. Dit was eveneens een beroep waarachter verschillende werkzaamheden, werkomstandigheden en een daarmee samenhangende sociale status schuil kon gaan. Veel jonge vrouwen droegen in die tijd met een ‘dienstje’ bij aan het gezinsinkomen. Meestal hield dit in dat zij inwonend waren. Soms betekende het zelfs een verhuizing naar een andere gemeente of naar de grote stad, ver van hun familie. Het stelde hen in staat inkomen te verdienen en contact te maken met een andere wereld.⁸⁷⁸ Daar tegenover stond dat zij waren overgeleverd aan de gunsten of, als zij pech hadden, aan de grillen van werkgever.⁸⁷⁹ Het inkomen dat zij verdienden moesten zij vaak (grotendeels) inleveren bij hun ouders. In het huishouden van hun werkgever hadden zij een ondergeschikte positie en het werk zelf leverde hen weinig autonomie op.⁸⁸⁰ Als het tegenzat liepen zij het risico dat de zoon of heer des huizes haar in zijn netten verstrikte met alle gevolgen van dien.⁸⁸¹ Dienstbodes waren oververtegenwoordigd onder de ongehuwde moeders die hulp hadden gekregen van de Rooms-Katholieke Vereniging voor Moederschapszorg: 63 procent van degenen die een beroep hadden opgegeven.⁸⁸² Dit hoeft niet te betekenen dat zij allemaal zwanger gemaakt waren door een mannelijk lid van het huishouden waarin zij werkten. Het geeft wel aan dat dienstmeisjes zich in een kwetsbare positie bevonden. Daarbij kwam dat als zij hun baan verloren, zij vaak ook hun onderdak kwijtraakten.⁸⁸³ Dienstmeisjes die zwanger waren, werden vaak ontslagen.⁸⁸⁴ De

⁸⁷⁶ Deze maakte versiersels voor kleding meubels, kussens etc. bijvoorbeeld tressen, kwasten, franjes.

⁸⁷⁷ Iemand die met een stok op een deur of raam klopt om mensen wakker te maken om bijvoorbeeld op tijd in de fabriek te zijn.

⁸⁷⁸ Hilde Bras, *Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950* (Amsterdam 2002) 15.

⁸⁷⁹ Barbara Henkes, ‘Van inwonende dienstbode naar au-pair. Werk in de huishouding: kansen en beletsels voor vrouwen in de 20ste eeuw’ in: Rikki Holtmaat ed., *Eeuwige kwesties. Honderd jaar vrouwen en recht in Nederland* (1999): 49-64, 52.

⁸⁸⁰ Hilde Bras and Jan Kok, ‘Naturally, every child was supposed to work. Determinants of the leaving home process in the Netherlands, 1850-1940’ in Frans van Poppel, Michel Oris, & James Lee eds., *The Road to Independence. Leaving home in Eastern and Western Societies, 16th-20th centuries* (Bern 2003) 403-450, aldaar 412-414

⁸⁸¹ Jannie Poelstra, *Luiden van een andere beweging* (Amsterdam 1996) 26; Huitzing, *Betaalde liefde*, 22; Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld- van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Assen 2010) 277.

⁸⁸² Ernest Huetting en Rob Neij, *Ongehuwde moederzorg in Nederland* (Naarden 1990) 43.

⁸⁸³ Anne Shepherd, ‘The female patient experience in two late-nineteenth-century Surrey-asylums’ in: Anne Digby, *Sex and seclusion, class and custody. Perspectives on gender and class in the history of British and Irish psychiatry*, 223-248, 230; Huitzing, *Betaalde liefde*, 22.

⁸⁸⁴ Willemijn Ruberg, ‘The tactics of menstruation in Dutch cases of sexual assault and infanticide, 1750-1900’, *Journal of Women’s History* 25:3 (2013) 14-37, aldaar 25.

twintigjarige Aaltje Mink was bijvoorbeeld op straat beland omdat zij vanwege ‘oneerlijkheid’ als dienstmeid ontslagen was.⁸⁸⁵ Meestal was het dienen een fase in hun leven tot er een huwelijk volgde.⁸⁸⁶ Als het later in hun leven nodig was om uit werken te gaan, waren veel van de gewezen dienstbodes meestal aangewezen op werkhuizen.⁸⁸⁷

Opmerkelijk is het hoge aantal vrouwen dat als beroep publieke vrouw opgaf: 27 vrouwen die vastzaten voor dronkenschap. Onder de bedelaars waren dat er slechts drie. In diverse bronnen staan ook andere RWI-vrouwen als ‘publieke vrouw’ of als pleger van ‘openbare schennis der eerbaarheid’ vermeld. Verschillende vrouwen duiken op in het Algemeen Politieblad omdat zij zich niet hadden laten controleren op geslachtsziektes. Petronella Rowaan was 31 jaar toen het kantongerecht van Den Haag haar in 1894 bij verstek veroordeelde tot zeven boetes ‘wegens het als ingeschreven publieke vrouw zich niet doen keuren’.⁸⁸⁸ Toen zij negentien jaar later voor de eerste keer in de RWI belandde stond zij geregistreerd als ‘werkvrouw’. Brandje Vermeer, ‘publieke vrouw’, werd in 1886 gezocht voor ‘openbare schennis der eerbaarheid’. Dit leverde haar drie maanden gevangenisstraf op.⁸⁸⁹ Twee jaar later stond ook zij in de RWI geregistreerd als ‘werkvrouw’. De 28-jarige Jacoba van Rootselaar meldde bij haar arrestatie voor landloperij in 1929, dat zij vanaf haar twaalfde tot haar meerderjarigheid in ‘het gesticht Bethsan’ had gewoond. Deze organisatie, met de officiële naam Vereeniging voor Inwendige Zending onder gevallen vrouwen ‘Beth-San’, had tot doel ‘afgedwaalden, in een onzedelijk en slecht leven verstrikt, op te zoeken en te trachten haar een rustig en ingetogen leven in de maatschappij te doen leiden’.⁸⁹⁰ Zodra zij de inrichting had verlaten, huurde Jacoba echter een kamer en gaf zij zich aan prostitutie over.⁸⁹¹ Prostituees werden vaak gerekruteerd uit de slechtst betaalde beroepsgroepen: naaisters, werksters, dienstmeisjes of barpersoneel. Geldgebrek was de belangrijkste reden. Vaak waren zij alleenstaand, dakloos en zonder familie.⁸⁹² Waarschijnlijk waren er onder de RWI-vrouwen meerderen die zich niet als prostituee lieten registreren, maar zich af en toe in ruil voor geld, goederen of onderdak aanboden.

Volgens An Huitzing raakten prostituees nogal eens verslaafd aan alcohol omdat ze hun klanten vaak in cafés ontmoeten en door de aard van het werk.⁸⁹³ Dit kan een verklaring zijn voor het hoge aantal publieke vrouwen onder de opgezonden voor dronkenschap. Het beroep van logement- of bierhuishoudster staat uitsluitend bij de vrouwen die vastzaten voor dronkenschap vermeld. Dit verband tussen overmatig alcoholgebruik en prostitutie werd ook elders gesignaleerd. Zo meldde de politie in Manchester dat veel van de voor dronkenschap

⁸⁸⁵ Tresoar, toegang 18-01, inventaris 226, akte 4748.

⁸⁸⁶ Bras, *Zeeuwse meiden*, 149.

⁸⁸⁷ Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, 185.

⁸⁸⁸ Algemeen Politieblad 1894

⁸⁸⁹ Algemeen Politieblad 1886.

⁸⁹⁰ <https://resources.huygens.knaw.nl/armenzorg/gids/vereniging/4249147160>.

⁸⁹¹ Het Utrechts Archief, toegang 382, inventaris 167 (vonnis 1-2-1929).

⁸⁹² Paula Bartley, *Prostitution. Prevention and reform in England 1860-1914* (London and New York 2000) 9.

⁸⁹³ Huitzing, *Betaalde liefde*, 21.

gearresteerde vrouwen werkten als prostituee.⁸⁹⁴ Alcohol zou remmingen wegnemen en maakte het sekswerk beter te dragen.⁸⁹⁵

Na 1907 staat het beroep van publieke vrouw bij de vrouwen die voor dronkenschap waren opgezonden nog slechts drie keer genoemd en geen enkele keer meer bij de bedelaars en landlopers. Waarschijnlijk had dit te maken met het landelijk verbod op de prostitutie in 1911.⁸⁹⁶

Net zoals de RWI-vrouwen, enkele uitzonderingen daargelaten, afhankelijk waren van slecht betaald en onzeker werk, gold dat voor veel van hun echtgenoten en ouders. Voor zover achterhaald, scharrelden de meesten hun inkomen bij elkaar met losse loonarbeid (in geval van de vaders of de echtgenoten).⁸⁹⁷ Soms was sprake van een beroep dat wat meer scholing vroeg zoals schoenmaker, kleermaker, hoefsmid of timmerman. Eén van de uitzonderingen vormt de uit Duitsland afkomstige Caroline Sohlke, weduwe van geneesheer Pieter van Steenwijk, zoon van een grondeigenaar. De vader van Caroline staat vermeld als ‘particulier’.⁸⁹⁸ Dit betekende dat hij niet afhankelijk was van (loon-)arbeid. Waarschijnlijk had hij genoeg vermogen om van te leven. Caroline en haar echtgenoot kregen drie kinderen die elk in een ander deel van Nederland het levenslicht zagen, variërend van Zeeland tot Noord-Holland en Groningen. Anderhalf jaar na de geboorte van haar jongste dochter overleed plotseling haar echtgenoot op 39-jarige leeftijd op Ameland. ‘Aan eene besmetting op de borst’, zo vermeldt de overlijdensadvertentie die zijn vader in november 1882 liet plaatsen.⁸⁹⁹ In 1891 kwam Caroline voor het eerst in de RWI voor dronkenschap. Misschien was haar drankprobleem het gevolg van de plotselinge dood van haar echtgenoot. Dit werkte bij haar mogelijk meer ontwrichtend omdat zij uit Duitsland afkomstig was en, mede door haar vele verhuizingen, geen goed sociaal netwerk had om op terug te vallen. Hoe dan ook, haar alcoholverslaving was een redelijk constante factor in de jaren die volgden. Ook Caroline kreeg op een gegeven moment hulp van het damescomité:

Zij beloofde beterschap, werd van klederen voorzien en op 1 februari 1899 ontslagen om in den Haag alwaar hare 2 oudste kinderen vertoeven haar brood te winnen met naaien en werken. Zij is echter niet in den Haag geweest, maar werd na drie weken hier in Leiden dikwijls in dronken toestand gezien, bedelde bij voornamen ingezetenen der stad, totdat eindelijk de politie haar aan justitie overleverde en zij nu weder in de RWI vertoeft.⁹⁰⁰

Dat openbare dronkenschap vrijwel altijd geassocieerd werd met mannen uit de armere bevolkingsgroepen blijkt uit de titel ‘Een diep gezonkene’ van een artikel over de veroordeling

⁸⁹⁴ Craig Naden Stafford, *‘The worst of drunkards’. Female drunkenness in mid-Victorian Lancashire* (Dissertation University Liverpool 2019) 237-240.

⁸⁹⁵ Bartley, *Prostitution*, 6.

⁸⁹⁶ Martin Bosschenbroek & Jan Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen* (Amsterdam 1998) 252.

⁸⁹⁷ Van de moeders was zelden een beroep geregistreerd.

⁸⁹⁸ Zeeuws Archief 25, Registratienummer WKP-H-1877, aktenummer 8, registratiedatum 02-10-1877 te Westkapelle.

⁸⁹⁹ CBG-verzamelingen, familieadvertenties Söhlke, 1882 (<https://cbgverzamelingen.nl>).

⁹⁰⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 59.

tot opzending van ‘een doktersweduwe’ in het Rotterdams Nieuwsblad van 22-1-1898. Gezien datum en plaats van veroordeling moet dit Carolina Sohlke geweest zijn. Haar ‘hogere’ status werkte in dit geval tegen haar: zij zondigde zowel tegen haar klasse als tegen haar genderrol.⁹⁰¹ In 1901 verliet Carolina voor de vijfde en laatste keer de RWI. Mogelijk dat een maandelijkse bijdrage van 35 gulden van haar familieleden in Duitsland ‘door bemiddeling van de heer Mensing’ [tussen 1897 en 1902 directeur van de RWI voor vrouwen], ‘waarmede zij haar leven onderhoudt’ had geholpen.⁹⁰² Zij overleed zeventien jaar later op 69-jarige leeftijd in Overschie.⁹⁰³

Naast beroep of de betrekking van de betreffende vrouwen, geeft ook de vraag of zij wel of geen (lager) onderwijs hadden gevolgd een indicatie van hun sociaaleconomische omstandigheden. Van alle ingeschrevenen tussen 1886 en 1907 hadden 903 vrouwen (69%) lager onderwijs gevolgd. Dit betekende in de praktijk dat zij redelijk konden lezen en schrijven en bijvoorbeeld hun handtekening konden zetten onder hun inschrijving. De gratiedossiers en de dossiers van hen die in een ‘rijkskrankzinnigengesticht’ terechtkwamen bevatten af en toe een kort briefje van één van de vrouwen zelf. Daarbij valt het ontbreken van lopende zinnen en de vele spellingsfouten op: woorden werden meestal fonetisch neergeschreven. De overige 31 procent had geen enkele vorm van onderwijs genoten. Het merendeel van deze vrouwen (de meesten waren tussen de 40 en de 60) zouden tussen de jaren veertig en zestig de lagere school bezocht moeten hebben. De wet op het lager onderwijs van 1857 had voor een forse toename van de onderwijsparticipatie gezorgd. In 1862 en 1863 ging 28 procent van de meisjes niet naar school.⁹⁰⁴ Daarmee lijkt het percentage analfabeten (31%) in de RWI niet significant afwijkend van het gemiddelde van de vrouwen in die tijd. Na 1907 hadden 218 RWI-vrouwen (73 procent) lager onderwijs gevolgd. Tegen het einde van de negentiende eeuw ging inmiddels 90 procent van de kinderen tot 12 jaar naar school en was er bijna geen verschil meer tussen jongens en meisjes.⁹⁰⁵ Afgezet tegen de totale bevolking in die periode, was het percentage analfabeten bij de na 1907 opgezonden vrouwen hoger. Met een gemiddelde leeftijd van 48-49 jaar, zouden de meesten van hen in het laatste kwart van de negentiende eeuw lager onderwijs moeten hebben genoten.

Illegale activiteiten

In een aantal gevallen vermeldt het inschrijfregister of er ook sprake was geweest van andere overtredingen of misdrijven, of dat er nog straffen wachtten na het verlaten van de RWI. Dit betrof vaak boetes of een paar dagen hechtenis, meestal voor openbare dronkenschap. De RWI tekende dit echter niet consequent op. Datzelfde gold voor de aard van de overtreding of het delict. Aantekeningen van andere straffen komen na 1907 vaker voor in het register. Dit hoeft

⁹⁰¹ Barry Godfrey, ‘A historical perspective on criminal justice responses to female and male offending’ in Rosemary Gartner and Bill McCarthy eds., *The Oxford handbook of gender, sex and crime* (Oxford 2014) 158-174, aldaar 165.

⁹⁰² BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 59 (mei 1900)

⁹⁰³ Stadsarchief Rotterdam 7-01, registratienummer 1609, akte 1918.28., datum overlijden 2-4-1918.

⁹⁰⁴ Lea Dasberg en Johannes W.G. Jansen, *Meer kennis meer kans. Het Nederlands onderwijs 1843-1914*, (Haarlem, 1987) 15.

⁹⁰⁵ Hans Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de 19^e eeuw* (Amsterdam 1986) 247-248; Piet de Rooy, *Een geschiedenis van het onderwijs in Nederland* (Amsterdam 2018) 83 en 143.

niet te betekenen dat vóór 1907 minder vrouwen ook voor andere vergrijpen met politie en justitie in aanraking waren gekomen. Behalve in het RWI-register bevatten andere bronnen soms informatie hierover, zoals de gratieverzoeken en de dossiers van vrouwen die in een krankzinnigengesticht terechtkwamen. Behalve boetes of hechtenisstraf voor openbare dronkenschap (ook bij de vrouwen die voor landloperij of bedelen vastzaten), ging het hierbij meestal om diefstal, verduistering, heling, ‘schending der eerbaarheid’ of overtreding van politieverordeningen. Soms was er sprake van geweld of ‘verlating van kinderen’ en, voor zover achterhaald, in een tweetal gevallen van kindermoord.

Het Brabants Historisch Informatie Centrum heeft de vonnissen van veroordeelden in het arrondissement van Breda en Den Bosch online gezet. Van de 22 unieke vrouwen die tussen 1886 en 1934 terechtstonden voor bedelen en zwerven in de arrondissementsrechtbank van Den Bosch, hadden elf van de 20 (twee vrouwen zijn niet gevonden) eerdere veroordelingen, de meesten voor diefstal. Eén van hen was veroordeeld voor kindermoord. Andere veelvoorkomende delicten waren zedendelicten, oplichting, mishandeling en insubordinatie. Van de 33 vrouwen die de arrondissementsrechtbank van Breda veroordeeld had, hadden slechts zes ook andere criminele feiten op hun naam staan: wederom diefstal (driemaal), tweemaal mishandeling en eenmaal ‘wederspanningheid’.

Alle dertien vrouwen die de kantonrechters in Den Bosch en Breda voor openbare dronkenschap hadden veroordeeld, hadden, één uitgezonderd, bijkomende veroordelingen gehad. Deze varieerden van weerspanningheid tegen personen ‘bekleed met overheidsgezag’, diefstal, vernielingen en smokkelen tot ‘openbare schennis van de eerbaarheid’.⁹⁰⁶ Tenzij de in Noord-Brabant berechte vrouwen of de rechters in Breda en Den Bosch om wat voor reden dan ook sterk afweken van die elders in het land, is het waarschijnlijk dat relatief veel vrouwen ook andere (kleine) criminele handelingen op hun naam hadden staan. Zowel het Friese archief Tresoar als het Amsterdamse gemeentearchief hebben een register van ‘gevaarlijk geachte ontslagen gevangenen’ online gezet, het Amsterdamse archief met signalementskaarten. Helaas ontbreken er periodes. Ook hierin zijn een aantal van de RWI-vrouwen terug te vinden.

Veel van de RWI-vrouwen doken op in het Algemeen Politieblad. In de meerderheid van de gevallen zocht de politie hen vanwege een boete of hechtenis voor openbare dronkenschap. Andere redenen waren diefstal, verlating van kinderen, ‘boekje niet bij zich’ (bij publieke vrouwen), onzedelijk gedrag, overtredingen van verordeningen en mishandeling.

N ^o . 26		SIGNALEMENT.	
18 90	7 Sep.	Naam	Schuil
		Voornaam	Sybrig
		Bijnaam	
Oud	Jaren	<i>Onbekend</i> <i>9 Juli 1899</i> <i>Dir. Straffe.</i> <i>Arrestant te</i> <i>Amsterdam</i>	
Beroep			
Geboren te			
Woonde			
Lengte	1.48 m.		
Voorhoofd			
Haar	grijs en zw.		
Wenkbr.			
Oogen	blauw		
Neus			
Ooren			
Mond			
Tanden			
Kin			
Baard			
Aangezicht			
Kleur			
Handen			
Voeten			
Spraak			
Postuur			
Godsd. Bel.			
Kleding	Wit		
Bijzond. teekenen	Wit		
		Opgemaakt door	
			

Signalementskaart van Sybrig Schuil die diverse keren in de RWI belandde voor dronkenschap (Archief Amsterdam)

⁹⁰⁶BHIC, online database rechtbanken, strafvonnissen 1811-1930.

5.2.6 Gezondheid (lichamelijk en geestelijk)

Opvallend is het grote aantal vrouwen dat in de RWI kwam te overlijden: 95 vrouwen tussen 1886 en 1934 (negen procent, n=1029). Het merendeel hiervan (77) vond plaats onder de bedelaars en zwervers gedurende de periode 1886-1907. Van de vrouwen die vastzaten voor openbare dronkenschap overleden tot 1907 slechts vier in de RWI (drie procent, n=152). Na 1907 overleden slechts veertien vrouwen: zeven onder degenen die opgezonden waren voor dronkenschap en zeven onder de bedelaars en zwervers. Ditmaal overleden verhoudingsgewijs meer ‘dronken’ vrouwen. Dit kan het gevolg zijn geweest van overmatig drankgebruik. Niet duidelijk is echter waarom dat niet aan de orde was voor 1907. Omdat het kleine aantallen betreft is toeval als factor niet uit te sluiten.

Ook in aanmerking genomen dat de vrouwelijke populatie van de RWI gemiddeld behoorlijk oud was voor die tijd, was het aantal overlijdens aan de hoge kant. Dat is des te opmerkelijker omdat, zoals Herman Franke aantoonde, de sterfte onder de gevangenen lager was dan die onder de gehele Nederlandse bevolking eind negentiende, begin twintigste eeuw. Deze varieerde van anderhalf procent (tussen 1880-1890) tot 0,8 procent (tussen 1900-1909). Voor de gemiddelde mannelijke bevolking lag dit percentage anderhalf tot twee keer zo hoog: op 2,2 respectievelijk 1,6 procent.⁹⁰⁷ Uiteraard betrof dit een populatie die gemiddeld veel jonger was. Daarbij waren in de sterftepercentages van de totale mannelijke bevolking ook de zuigelingensterfte en die onder ouderen meegeteld.⁹⁰⁸ Maar ook met die nuancering blijft een sterftepercentage van negen procent extreem hoog. Dit is een indicatie dat veel vrouwen in de RWI niet alleen relatief oud waren, maar ook vaak wat onder de leden hadden.

De aantekeningen onder het kopje ‘bijzondere tekenen’ laten zien dat veel vrouwen met één of meerdere fysieke beperkingen kampten. Vermeldingen van problemen met het gezichtsvermogen komen met enige regelmaat voor. Deze varieerden van ernstig slechtziend, blind aan één oog, ontbreken van één oog of in bezit van een glazen oog tot scheelzien en misvormingen aan het oog. Datzelfde gold voor doofheid of slechthorendheid. Daarnaast waren er vrouwen die mank of kreupel waren of met een stok liepen. Andere lichamelijke problemen waren liesbreuken, spraakgebreken, stijve, ontbrekende of geamputeerde ledematen, bochels, bulten, hoge of kromme ruggen, ‘bevingen aan de handen’, verminkingen, een kraambeen en ‘pokdaligheid’. Een elftal vrouwen stond als ‘kaalhoofdig’ aangemerkt. Dit zou het gevolg kunnen zijn van een onderliggende ziekte of van een behandeling met medicijnen. Niet alle ziektes of gebreken zijn consequent genoteerd in het register. In het dossier van Wilhelmina Leurs, die naar een rijkskrankzinnigeninrichting was overgeplaatst, stond bijvoorbeeld aangetekend dat zij doof was aan één oor en het zicht in haar rechteroog vrijwel verloren had. Ook zou zij sinds haar zestiende jaar aan epileptische aanvallen hebben geleden.⁹⁰⁹ Het RWI-register bevat geen aantekening van deze fysieke beperkingen.

Frappant zijn de vele tientallen gevallen waar sprake was van littekens en verwondingen, vooral onder de opgezondenen voor openbare dronkenschap. Dit kan duiden op

⁹⁰⁷ Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 395.

⁹⁰⁸ Evelien Walhout, *An infants' graveyard? Region, religion and infant mortality in North Brabant, 1840-1940* (Tilburg 2019) 38.

⁹⁰⁹ BHIC, toegang 155, inventaris 1.

valpartijen, vechtpartijen of huiselijk geweld. Alcoholmisbruik, niet alleen door mannen maar ook door vrouwen, lag nogal eens ten grondslag aan huiselijke twisten.⁹¹⁰

Bovenvermelde problemen en gebreken hoefden niet in alle gevallen te betekenen dat vrouwen geen enkele vorm van arbeid konden verrichten. Deze waren echter ongetwijfeld van invloed op hun positie op de toenmalige arbeidsmarkt en wellicht ook op het krijgen van ondersteuning, het vinden van een onderkomen of van een partner. Maartje Ouman bijvoorbeeld maakte een afschrikwekkende indruk met haar kale hoofd en ‘verwongen gelaat’⁹¹¹. Het gezicht van Margaretha van Scharenburg was misvormd door verbranding. Helena van Egeren had een misvormd lichaam, Grietje Bakker een kaal hoofd en Johanna Smolders littekens van snijwonden in haar gezicht en zo zijn er nog veel meer van dit soort aantekeningen.

Misschien vormde kort haar ook een belemmering voor het vinden van werk of hulp. Het viel in ieder geval in de periode 1907-1934 dermate op dat de RWI het nodig vond hiervan (het ging om vijf gevallen) melding te maken in het inschrijfregister. Waarschijnlijk zagen veel tijdgenoten dit als teken van een meer vrijgevochten, minder fatsoenlijke of zelfs zedeloze leefstijl, zoals Melissa Bellanta en Alana Piper in Australië voor deze periode signaleerden.⁹¹² Titia van der Tuuk, feministe en activiste ten tijde van de eerste feministische golf, was een uitgesproken voorstander van kort haar. Zij was ervan overtuigd dat haarlengte en (voor-)oordelen over sekse met elkaar samenhangen.⁹¹³ Lang haar stond voor vrouwelijkheid.⁹¹⁴

Behalve verwijzingen naar lichamelijke beperkingen of letsel, zijn er regelmatig aantekeningen over ziekte in het register te vinden, al dan niet met name genoemd, zoals kanker, een beroerte of epilepsie. Met enige regelmaat vroeg de RWI de minister van Justitie toestemming om een ‘verpleegde’ na expiratie van de straftijd langer te mogen houden, omdat zij te ziek was om ontslagen te worden of werden vrouwen vanuit de RWI tijdelijk naar een ziekenhuis overgeplaatst. De geneesheer van de RWI wilde in juli 1890 de garantie dat de 63-jarige Maria van der Hoop bij haar ontslag uit de RWI ‘door tussenkomst harer familie in een ziekeninrichting wordt opgenomen’.⁹¹⁵ Maria had een hersenbloeding gehad en was daardoor halfzijdig verlamd geraakt. Haar zoon beloofde een logement voor haar te regelen en haar bij aankomst van de trein te halen.⁹¹⁶ Wietske Joosting mocht langer in de RWI blijven omdat zij een oogoperatie moest ondergaan.⁹¹⁷ En zo zijn er meerderen die na expiratie van hun straftijd in de RWI bleven totdat zij voldoende hersteld waren of er een andere oplossing gevonden was. Tot slot zijn er 93 vrouwen die vanuit de RWI overgeplaatst werden naar een rijkskrankzinnigeninrichting. Op één uitzondering na zaten zij allen voor landloperij of bedelarij vast. Na 1907 kwamen verhoudingsgewijs meer vrouwen in één van de rijkskrankzinnigen-

⁹¹⁰ Alana Piper, ‘All the waters of Lethe: An experience of female alcoholism in federation Queensland’, *Queensland Review* 18.1 (2011) 85-97, aldaar 86.

⁹¹¹ NHA, Toegang 88, Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik, inventaris 370, dossier 1461.

⁹¹² Melissa Bellanta en Alana Piper, ‘Looking flash: disreputable women’s dress and ‘modernity’ 1870-1910’, *History Workshop Journal* (2014) 58-81.

⁹¹³ Myriam Everard en Mieke Aerts, ‘De dingen van Titia van der Tuuk’, in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 31 (Amsterdam 2011) 31-55, aldaar 42.

⁹¹⁴ Erica van Boven, ‘De kwaal der eeuw. Sekse en het cultuurdebat in het interbellum’ in: Myriam Everard en Ulla Jansz eds., *Sekse. Een begripsgeschiedenis* (2018) 201-222, aldaar 202.

⁹¹⁵ NL-HaNA, toegang 3.05.06, inventaris 8.

⁹¹⁶ NL-HaNA, toegang 2.09.05, inventaris 3763.

⁹¹⁷ NL-HaNA, toegang 2.09.05, inventaris 8, Missievenboeken, 31-7-1890.

inrichtingen terecht dan in de periode daarvoor. Dit is opmerkelijk omdat in die periode veel minder geesteszieken in gevangenissen terechtkwamen.⁹¹⁸

Lotta Vikström toont aan dat mensen met een beperking significant minder vaak (60%) gehuwd waren in Zweden in de periode tussen 1800-2010. De kans op een huwelijk was nog kleiner in het geval van psychiatrische problematiek.⁹¹⁹ Dit zou deels kunnen verklaren waarom er zoveel ongehuwden waren onder de RWI-vrouwen (en er nog meer ongehuwden waren onder de vrouwen die de RWI liet overplaatsten naar een rijkskrankzinnigeninrichting).

Ziektes en beperkingen bleken ook bij de mannelijke populatie in de RWI alom aanwezig. Synco van Mesdag, van 1900-1903 als geneesheer verbonden aan de RWI in Veenhuizen, publiceerde begin twintigste eeuw een drietal artikelen over de mannelijke landlopers. Hierin stond hij uitgebreid stil bij het hoge aantal mannen dat door ouderdomskwalen, chronische ziektes en gebreken nauwelijks tot werk in staat was.⁹²⁰ Gerben de Vries wijst op diverse pogingen van rijkswege om het aantal oude en invalide mannen in Veenhuizen omlaag te brengen in het tweede decennium van de twintigste eeuw.⁹²¹

In 1903 stelde de regering een staatscommissie in met de opdracht advies uit te brengen over een meer doeltreffende aanpak van bedelarij, landloperij en openbare dronkenschap. De aanbevelingen van de staatscommissie kwamen neer op strengere tucht, classificering van de verpleegden naar zedelijk gehalte en reclassering.⁹²² Daarnaast was het advies aan de rechtbanken om minder snel tot opzending te besluiten.⁹²³

Het verslag van deze commissie bevat voor 1906 ook: ‘een staat van het aantal invaliden, personen die wegens lichaams-, ziels-, of ouderdomsgebreken, geacht moeten worden ongeschikt te zijn door arbeid in hun onderhoud te voorzien en daartoe ook niet kunnen worden opgeleid’. Deze staat laat voor 1906 zelfs een percentage zieken van 25 procent onder de bevolking van Veenhuizen zien. Dit lag aanzienlijk hoger dan het genoteerde percentage voor de vrouwen in Leiden (twee procent) en dat voor de mannelijke opgezonden in Hoorn (één procent) in datzelfde jaar.⁹²⁴ Dit grote verschil moet te wijten zijn aan de uitbraak van een besmettelijke ziekte in Veenhuizen in 1906. Voor 1905 vermeldt Gerben de Vries slechts een kleine drie procent zieken onder de populatie van Veenhuizen II.⁹²⁵ Vercammen constateert dat van de veroordeelden in de Rijksweldadigheidskolonies 32 procent ‘werkonbekwaam’ was door leeftijd, ziekte of andere beperkingen.⁹²⁶ Jacob Bierens de Haan kenmerkte de rijkswerkinrichting voor vrouwen als een ‘oudevrouwenhuis’ waar ziektes veel vaker voorkwamen dan in Veenhuizen. Een derde van de populatie zou niet over een ‘mens sana’

⁹¹⁸ Herman Franke, ‘Psychiatrie en het gevangenisstelsel van eenzame opsluiting omstreeks 1900’ in: Frans Koenraadt ed., *Ziek of schuldig? Twee eeuwen forensische psychiatrie en psychologie* (1991) 203-220, 209.

⁹¹⁹ Lotta Vikström, Johan Junkka & Kateryna Karhina, ‘Two centuries of disability advantages in Swedish partnerships’, *Disability and Society* (2023) 1-27.

⁹²⁰ Synco van Mesdag, ‘Iets over vagebonden’, *Tijdschrift voor strafrecht* 16 (1904) 1-52

⁹²¹ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995* (Gouda 1995) 76.

⁹²² Ibidem, 62-64.

⁹²³ Zie ook hoofdstuk 4.

⁹²⁴ Verslag der staatcommissie, ingesteld bij koninklijk besluit (KB) van 22 september 1903, nummer 51 (Den Haag 1907).

⁹²⁵ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 55.

⁹²⁶ Vercammen, *Leven aan de rafelrand?* 124.

beschikken. Hij legde de oorzaak hiervoor bij de armenzorgbesturen. Deze zouden (aanvankelijk) vrouwen waarvoor zij geen plek hadden naar de rijkswerkinrichtingen verwijzen. De instructie aan de rechtbanken om te controleren of vrouwen bij een eerder verblijf tot werken in staat waren gebleken, zou na 1890 verantwoordelijk geweest zijn voor de afname van het aantal vrouwen.⁹²⁷ Bierens de Haan lijkt de opgezonden vrouwen hiermee elke vorm van agency te ontfangen.

Op basis van de aantekeningen over lichamelijke beperkingen, ziektes, overplaatsingen naar een rijkskrankzinnigeninrichting of ziekenhuis en sterfgevallen, lijkt ongeveer een kwart tot een derde van alle RWI- vrouwen met fysieke of mentale problemen te kampen hebben gehad. Dit was vaker het geval bij bedelaars en landlopers dan bij degenen die voor dronkenschap vastzaten. Laatstgenoemden stonden weer vaker met lichamelijk letsel beschreven.

5.2.7 Religie

Godsdienst speelde in deze onderzoeksperiode een belangrijke rol: in het dagelijks leven, in de verhouding tussen de verschillende bevolkingsgroepen, in de politiek en in het beschavingsoffensief. De organisatie van diverse aspecten van de samenleving langs godsdienstige of levensbeschouwelijke lijnen nam in deze periode in belang toe. Deze verzuiling beleefde een hoogtepunt in het Interbellum. Voorbeelden van verzuilde instituties waren scholen, politieke partijen en de kerkelijke armenzorg, maar ook sportclubs en zelfs winkels richtten zich vaak uitsluitend op één van de zuilen. Vooral de katholieke en protestantse zuil waren sterk georganiseerd.

Grosso modo waren in Nederland in die periode drie religies te onderscheiden: het katholicisme (rooms- en oud-katholicisme), de Joodse religie (in de RWI aangeduid met 'Israëlitisch') en het protestantisme. De religie van de betreffende vrouwen werd systematisch genoteerd en speelde onder meer een rol bij de indeling van de vrouwen in de slaapzalen, die onder leiding van een opzichteres van dezelfde denominatie stonden. Tabel 5.10 laat zien dat de RWI voor vrijwel alle vrouwen een godsdienst genoteerd had. Hoewel het protestantisme bestond uit verschillende subgroepen, die varieerden van ultraorthodox tot ultraliberaal, maakt het register slechts af en toe een onderscheid tussen luthers, doopsgezind, Nederlands Hervormd en gereformeerd. Om deze reden is het niet mogelijk te kijken naar verschillen binnen de protestantse kerk. De verschillen tussen de orthodoxe en meer liberale stromingen binnen het protestantisme waren echter heel groot.⁹²⁸ De grootste verschillen (in visie en gedrag) bestonden tussen de katholieken en de liberale protestanten.⁹²⁹ Op basis van een indeling rooms-katholiek, protestant en 'Israëlitisch' ziet de verdeling in religie voor alle vrouwen er als volgt uit:

⁹²⁷ Jacob Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen tegen bedelarij en landloperij. Een historisch, statistisch en kritisch onderzoek* (Dissertatie Universiteit Utrecht 1895) 111-112.

⁹²⁸ Jan Kok, 'Church affiliation and lifecourse transitions', *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 42:2 (2017) 59-91, aldaar 69.

⁹²⁹ Kok, 'Church affiliation and lifecourse transitions', 83

Tabel 5.6 Verdeling religies

Periode	Protestant	Katholiek	Israëlitisch	Geen	Onduidelijk/ Niet ingevuld	Totaal
1886-1907	548 (66%)	265 (32%)	7 (1%)	1 (<1%)	1 (< 1%)	824
1907-1934	135 (53%)	114 (45%)	2 (< 1%)	1 (<1%)	6 (2%)	256
Totaal	683 (63%)	379 (35%)	9 (1%)	2 (<1%)	7 (1%)	1080 ⁹³⁰

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1-5 (t/m 1934).

In 1899 is ruim 60 procent van de Nederlandse bevolking protestant met de calvinisten in een ruime meerderheid, het aandeel katholieken ligt op 35 procent en joden op twee procent.⁹³¹ Afgezet tegen deze procentuele verdeling van katholieken en protestanten in heel Nederland lijken de katholieken in de periode tot 1907 iets ondervertegenwoordigd in de populatie van de RWI en de protestanten oververtegenwoordigd. Na 1907 zijn de katholieken relatief oververtegenwoordigd. De bevolking van Brabant en Limburg groeide buitenproportioneel na 1899. Dit was een gevolg van het beleid van de katholieke kerk in Nederland. Deze spoorde haar discipelen aan zich zoveel mogelijk voort te planten om hiermee haar minderheidspositie in te lopen.⁹³² Opvallend is dat relatief weinig katholieke vrouwen afkomstig waren uit overwegend katholieke provincies zoals Brabant en Limburg, respectievelijk 58 (21% van de 272 vrouwen die voor bedelen/zwerven, en slechts 27 (25%) van de 107 vrouwen die voor openbare dronkenschap vastzaten. Dit kan erop duiden dat het voor katholieke vrouwen in contreien waar hetatholicisme niet de dominante religie was moeilijker was om te overleven, vooral als zij buiten de norm vielen.

5.3 Samenvatting en conclusie

Dat zoveel van de vrouwen die tussen 1886 en 1934 in de RWI terechtkwamen, arm, alleenstaand en mobiel waren is niet verrassend. Dat meerderen zich naar de toen geldende normen misdragen hadden door ongehuwd een kind te krijgen, zich te prostitueren of door zich schuldig te maken aan diefstal of heling is dat evenmin. Het was immers heel moeilijk voor arme alleenstaande vrouwen om op legale wijze het hoofd boven water te houden, laat staan als zij ongehuwd moeder waren.

Wat in het licht van de doelstelling en de voorwaarde (tot werken in staat zijn) voor opzending naar een RWI wel verbazingwekkend is, was dat zovelen onder hen oud, ziek of gehandicapt waren. Meerdere vrouwen brachten een groot deel van hun straftijd door op de ziekenzaal van de RWI. Dit maakt het niet aannemelijk dat hun opsluiting uitsluitend of primair te wijten zou zijn geweest was aan een actief vervolgingsbeleid door politie en justitie. Uit onderzoek naar de steunaanvragen bij de gemeentelijke armenzorg van Amsterdam blijkt, dat er in negen van de tien gehonoreerde steunaanvragen voor 1917 sprake was van lichamelijke

⁹³⁰ Ook hier zijn de 51 vrouwen die zowel voor bedelen als landloperij of bedelen vastzaten dubbel geteld.

⁹³¹ Hans Knippenberg, 'Polarisatie en versnippering: kerk en godsdienst rond 1900' in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn eds., *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001) 131-159, aldaar 133. Met 'calvinisten' verwijst Knippenberg naar de leden van de Gereformeerde Kerk.

⁹³² Knippenberg, 'Polarisatie en versnippering', 134.

beperkingen. De armenzorg erkende dus gebreken en ziektes regelmatig als reden om niet via werk (geheel) in eigen onderhoud te kunnen voorzien.⁹³³ Vooral in 1871, maar ook in 1911 speelde het morele oordeel over de leefwijze van de aanvrager in Amsterdam een grote rol.⁹³⁴ Dit was eveneens het geval bij tal van andere armenzorginstellingen. Het is aannemelijk dat het voor veel van de vrouwen in deze studie vanwege hun deviante leefstijl moeilijk was om hulp van de armenzorg te krijgen. Mogelijk waren zij ook niet bereid zich aan te passen aan de geldende normen, in ruil voor doorgaans karige ondersteuning. Voor vrouwen die getekend waren door pokken, een oog misten, brand-, snij- of andere wonden hadden, moet het evenals voor zieke vrouwen moeilijk geweest zijn om werk te vinden of te houden.

Na de eeuwwisseling liep het aantal opgezonden vrouwen drastisch terug. Tegelijkertijd lijkt sprake van een verzwaring van de problematiek. Een veel hoger percentage van de vrouwen die voor bedelen en zwerven vastzaten kwam bijvoorbeeld in aanmerking voor overplaatsing naar één van de rijkskrankzinnigeninrichtingen. Bij degenen die voor dronkenschap vastzaten stond, vaker dan voorheen, ‘lastig gedrag’ genoteerd in het RWI-register. Tegen die tijd was het aantal organisaties dat zich over specifieke doelgroepen ontfermde sterk toegenomen. Door de stijging van de welvaart voor steeds bredere lagen van de bevolking kwamen waarschijnlijk alleen de minst aangepasten terecht in een RWI. Veel vrouwelijke bedelaars en landlopers hadden wel eens een boete voor openbare dronkenschap opgelopen. Desondanks kwam slechts vijf procent van hen ook voor in het register van de opgezonden voor openbare dronkenschap. Dit kwam waarschijnlijk doordat drankmisbruik bij de ‘dronken’ vrouwen veel meer op de voorgrond stond en een groter probleem vormde dan bij de bedelaars. Bij laatstgenoemden kwam dronkenschap wellicht meer incidenteel voor en overheersten andere problemen zoals dakloosheid, gebrek aan een sociaal netwerk en ziekte.

Naast overeenkomsten, bestonden er belangrijke verschillen tussen de bedelaars en de opgezonden voor dronkenschap. Laatstgenoemden stonden veel vaker geregistreerd als publieke vrouw en hadden vaker littekens en verwondingen. Deze waren waarschijnlijk het gevolg van val- en vechtpartijen. Dronkenschap zorgde ervoor dat zij minder vast op hun benen stonden en maakte hen waarschijnlijk ongeremder bij eventuele aanvaringen met anderen. Aan de andere kant leken de ‘dronken’ vrouwen meer gesetteld: zij waren vaker gehuwd en bij hen stond veel vaker een woonplaats vermeld. Ook brachten zij minder vaak, voor zover achterhaald slechts in één geval, een kind mee naar de RWI. Dit betekent wellicht dat zij voor de verzorging van achterblijvende zuigelingen en peuters een beroep konden doen op echtgenoten of andere familieleden. Dat de recidive bij de ‘dronken vrouwen’ significant hoger was, was waarschijnlijk deels het gevolg van de kortere maximale opzendtermijn (slechts één jaar). Een andere factor was misschien dat zij meer in het oog vielen of gemakkelijker in te rekenen waren, als zij zich dronken in de openbare ruimte ophielden. Opmerkelijk is tot slot, dat slechts één van hen rechtstreeks vanuit de RWI was overgeplaatst naar Medemblik.

De vrouwen en mannen die in een RWI terechtkwamen hadden veel gemeenschappelijk: beide groepen waren relatief oud, regelmatig ziek of gehandicapt en alleenstaand. De belangrijkste verschillen waren dat er zoveel meer mannen dan vrouwen in een RWI zaten, en

⁹³³ Jan Adriaan van der Maas, *Over beschaving en bedeling. De gemeentelijke armenzorg in Amsterdam tussen beschaven en bureaucratiseren van 1870-1940* (Dissertatie Universiteit Utrecht 2022) 101.

⁹³⁴ Van der Maas, *Over beschaving en bedeling*, 73-84.

dat er zoveel minder mannen vanuit de RWI naar een rijkskrankzinnigeninrichting overgeplaatst werden. Dit duidt erop dat de RWI-vrouwen er psychisch gezien ernstiger aan toe waren. Tot slot lagen de werkzaamheden die mannen en vrouwen in de RWI te doen kregen in het verlengde van hun genderrol: op het land, in de bouw of op werkplaatsen versus binnenshuis in naai- en breizalen en wasserijen.

Duidelijk is dat het profiel van zowel de mannen als de vrouwen sterk afweek van wat het rijk voor ogen moet hebben gestaan: gezonde mensen in de kracht van hun leven, in staat, maar te lui om te werken. Dit afwijkende profiel roept de vraag op naar de aanleiding, reden en omstandigheden van aanhouding, arrestatie en veroordeling en de interactie tussen de vrouwen en politie en rechtbank. Over deze vragen handelt het volgende hoofdstuk aan de hand van een steekproef van de vonnissen.

Hoofdstuk 6. Op weg naar de RWI: wat zeggen de vonnissen?

Omdat vrijwillige aanmelding na 1886 niet langer mogelijk was, speelden de politie en de rechtbanken een cruciale rol in de opzending naar een RWI. Wat onthullen de vonnissen over de gang van zaken bij arrestatie en rechtsgang? Wat was daarbij de houding van de betrokken vrouwen? Deze vragen staan centraal in dit hoofdstuk dat start met het voorbeeld van Christina Koster, gevolgd door een korte beschouwing over de verschillen tussen de betrokken arrondissementsrechtbanken. In paragraaf 6.2. kijk ik naar de afstanden tussen woonplaats en rechtbank van veroordeling en in paragraaf 6.3. naar mogelijke verschillen in opzending tussen winter en zomer. In paragraaf 6.4. komen de vonnissen voor bedelen en zwerven aan de orde aan de hand van een steekproef. Zijn hierin aanwijzingen te vinden dat vrouwen zelf op opzending aanstuurden?

6.1 ‘Dat zij daar kan breien omdat zij daar een goede bril krijgt’: Christina Koster

Op 24 oktober verklaarde de 65-jarige Christine Koster voor de rechtbank van Amsterdam dat zij op 23 september 1900

‘een heer, eene dame en een kind in de Doelenstraat vlak bij de Kloveniersburgwal om een kleinigheid heeft gevraagd, wetende dat het niet mocht. Dat zij wel negotie namelijk lucifers bij zich had, doch die in haar schort droeg. Dat zij gaarne zoude werken doch niet in haar onderhoud kan voorzien door een oogziekte. Dat zij gaarne zoude worden opgezonden; dat zij daar kan breien omdat zij daar een goede bril krijgt.’⁹³⁵

Bovengenoemde heer bleek Jacobus Adrianus Franken, hoofdcommissaris van de Amsterdamse politie. Deze gaf onmiddellijk een in de nabijheid verkerende politieagent opdracht haar aan te houden. De rechtbank achtte het ten laste gelegde bewezen en verklaarde Christina, ‘acht slaande op beklaagdes uiterlijk’ en haar eigen verklaring, tot werken in staat. Het gevolg was dat zij een week later in de RWI belandde. Christina was nog niet eerder in de RWI geweest. De vraag is hoe zij wist dat zij daar een bril kon krijgen. Het is aannemelijk dat zij dit via lotgenoten vernomen had.

Zoals in hoofdstuk 4 aangegeven, waren de veroordelingen voor bedelen en zwerven verre van evenredig verdeeld over de 23 arrondissementen, niet in absoluut opzicht, maar ook relatief gezien niet. De strafrechter was niet verplicht de bijkomende straf van opzending op te leggen zodat deze daarin zijn eigen afwegingen kon maken.⁹³⁶ Rotterdam had in 1900 318.507 inwoners, bijna drie keer zoveel ingezetenen als Utrecht (102.086) in diezelfde periode en anderhalf keer zoveel als Den Haag (206.022). De arrondissementsrechtbank van Rotterdam veroordeelde tussen 1886-1934 echter slechts 98 vrouwen tot opzending: nog geen kwart van

⁹³⁵ Noord-Hollands Archief (NHA), arrondissementsrechtbank Amsterdam, toegang 198, inventaris 179, datum vonnis 17-10-1900.

⁹³⁶ Sanne Struijk, *De ISD in perspectief. Een studie naar de ISD-maatregel in het licht van het Nederlands sanctiestelsel ter bestrijding van recidive en criminele overlast* (Rotterdam 2011) 436.

het aantal vrouwen (401) dat de rechtbank van Den Haag in diezelfde periode veroordeelde.⁹³⁷ Bierens de Haan promoveerde in 1895 op de ‘Nederlandse Strafbepalingen tegen bedelarij en landloperij’. In zijn proefschrift zette hij het aantal veroordelingen tot opzending per arrondissementsrechtbank af tegen het aantal inwoners in het betreffende arrondissement. Ook daaruit blijkt dat sommige rechtbanken, waaronder Rotterdam, tussen 1885 en 1893 (zijn onderzoek gaat niet verder dan 1893) relatief zeer weinig bedelaars en zwervers tot de RWI veroordeelden.⁹³⁸ In het overzicht van Bierens de Haan springen de arrondissementsrechtbanken van Den Haag, Utrecht, Heerenveen, Amsterdam en Alkmaar eruit met verhoudingsgewijs zeer veel vonnissen tot opzending. Deze rechtbanken hadden gedurende sommige periodes wel tien tot 25 keer meer veroordelingen dan andere rechtbanken. Alkmaar, Heerenveen en Amsterdam vertoonden daarbij sterke schommelingen. Zo daalde het aantal door Heerenveen uitgesproken opzendingen drastisch na 1890, evenals dat in Alkmaar. In Amsterdam daalde het aantal veroordelingen tot opzending na 1891.⁹³⁹ Hoewel Bierens de Haan alle veroordelingen tot opzending (zowel die van mannen als van vrouwen) in zijn onderzoek betrok, maakte hij geen uitsplitsing naar gender.

Hedendaagse onderzoekers zoals Rik Vercammen, Petrus van Duyne, Gerben de Vries en Sanne Struijk hebben eveneens aandacht aan dit fenomeen besteed. Zij hebben daarbij evenmin naar mogelijke genderverschillen gekeken. Struijk baseert zich in haar dissertatie over de maatregel Inrichting Stelselmatige Daders (ISD) in historisch perspectief op dit thema op de bevindingen van Van Duyne voor het jaar 1888.⁹⁴⁰ Deze komen even verderop aan de orde. De rijkswerkinrichting komt in haar onderzoek naar voren als één van de voorlopers van bovengenoemde maatregel. Ook bij de ISD is sprake van een buitenproportioneel langdurige opsluiting voor naar verhouding kleine maar veel voorkomende delicten.

Er zijn verschillende verklaringen voor de variatie in intensiteit van de vervolging van bedelaars en landlopers. De vage omschrijving van landloperij bood ruimte om verschillende doelgroepen op te pakken, afhankelijk van plaatselijke prioriteiten van politie en justitie.⁹⁴¹

Een andere verklaring is dat een sommige ‘opgezondenen’ met opzet bedelden of rondzwierven in arrondissementen, waar de rechtbank erom bekend stond gemakkelijk tot opzending over te gaan. Rik Vercammen spreekt in dit verband over vrijwillige aanmeldingen en heeft het vermoeden dat dit regelmatig aan de orde was. Dit zou bijvoorbeeld het relatief zeer hoge aantal veroordelingen in het kanton van Hoogstraten kunnen verklaren, waar de

⁹³⁷ De inwoneraantallen zijn ontleend aan Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de 19^e eeuw* (Amsterdam 2012) 42-45. Hierbij geldt de kanttekening dat de inwonersaantallen per gemeente gegeven zijn en niet per stad (zie Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 41).

⁹³⁸ Jacob Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen tegen bedelarij en landloperij. Een historisch, statistisch en kritisch onderzoek* (Dissertatie Universiteit Utrecht 1895) 91.

⁹³⁹ Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen tegen bedelarij en landloperij*, 68-119.

⁹⁴⁰ Rik Vercammen, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijkswelddadigheidskoloniën 1870-1930* (Proefschrift Vrije Universiteit Brussel 2014) 263-264; Rik Vercammen en Anne Winter, ‘Een dwalend bestaan? Mobiliteit bij veroordeelde landlopers in België (1870-1914/30)’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 13:2 (2016) 51-77, aldaar 71-72.

Gerben de Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1995-1995* (Arnhem 1995) 33; Struijk, *De ISD*, 433-434; Petrus van Duyne, ‘Landlopers in het nieuwe Wetboek van Strafrecht’, *Tijdschrift voor Criminologie* 4 (Den Haag 1887) 79-91, aldaar 82.

⁹⁴¹ Zie hiervoor hoofdstuk 1, 11-14.

Belgische rijksweldadigheidskolonies voor mannen zetelden. Vercammen tekent hierbij aan dat het lastig is het aantal zogenaamde ‘zelfmelders’ in te schatten omdat dit niet werd geregistreerd.⁹⁴²

Tijdgenoot Bierens de Haan was van mening dat het beleid van een aantal rechtbanken (in combinatie met de acties die deze opriepen bij de bedelaars en zwervers zelf) debet was aan de grote verschillen in veroordelingen per arrondissement. Hij vergeleek de veroordelingen tot opzending door de verschillende rechtbanken over een periode van zes jaar vóór en zes jaar na de invoering van de nieuwe strafbepalingen voor bedelen en landlopen in 1886. Met zijn bevindingen wilde hij de conclusie van het bestuur van de Nederlandse Juristen Vereniging van 1894 aanvechten, dat de nieuwe strafbepalingen van 1886 geen enkel effect hadden gehad.⁹⁴³ Hij signaleerde grote verschillen in de aantallen vonnissen tussen de verschillende rechtbanken. Over de hele linie bleef het totale aantal veroordelingen tussen 1880 en 1893 echter redelijk stabiel, de bevolkingsgroei in aanmerking genomen.⁹⁴⁴ Arrondissementen met een laag aantal veroordelingen kenden vrijwel dezelfde sociaaleconomische omstandigheden als die met heel veel veroordelingen. Om die reden konden verschillen in criminaliteit geen verklaring vormen voor deze diversiteit. (Anders dan veel tijdgenoten, weet Bierens de Haan de oorzaak van bedelen en zwerven dus eerder aan armoede dan aan het karakter van degenen die zich hieraan schuldig maakten.) Hij zocht de verklaring voor de verschillen in opzending in de bereidheid van sommige rechtbanken om, al dan niet tijdelijk, grote groepen bedelaars en zwervers te veroordelen. Hier zouden laatstgenoemden dankbaar gebruik van hebben gemaakt.⁹⁴⁵

6.2 Afstand woonplaatsen en rechtbank van veroordeling

Tegen de achtergrond van bovenstaande is het interessant te kijken naar de afstand tussen woonplaats en rechtbank van veroordeling. Een grote afstand tussen woonplaats en rechtbanken die de reputatie hadden snel tot opzending over te gaan, zou een indicatie kunnen zijn dat vrouwen opzettelijk bedelden of rondzwierven in het arrondissement van deze rechtbanken.

Bij de vrouwen die vastzaten voor bedelen en zwerven staat in slechts 447 van alle 1612 vonnissen (28 procent) tussen 1886 en 1934 een (laatste) woonplaats vermeld. Van deze vrouwen waren 236 veroordeeld voor bedelen en 209 voor landloperij. In slechts vier gevallen was sprake van een combinatie van bedelen en zwerven. Vergeleken met de verhouding bedelen versus zwerven voor alle opzendingen waren verhoudingsgewijs meer vrouwen met woonplaats veroordeeld voor bedelen. In totaal waren 689 voor bedelen veroordeeld versus 914 voor landloperij (in acht gevallen was sprake van een combinatie).

Tot 1892 waren de bedelaars onder de opgezonden vrouwen met 55 procent (332 van de 600 vonnissen) in de meerderheid. De oorzaak hiervan lag voor een groot deel bij de arrondissementsrechtbank van Heerenveen. Deze rechtbank was in de periode tot 1892, samen met de rechtbank van Den Haag, verantwoordelijk voor de meeste opzendingen voor bedelarij. Bijna alle vonnissen van Heerenveen tot 1892, 111 van de 122, hadden betrekking op bedelarij.

⁹⁴² Vercammen e.a., ‘Een dwalend bestaan? 71-72.

⁹⁴³ Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen*, 67-68.

⁹⁴⁴ Zijn proefschrift verscheen in 1895 en over 1894 waren op dat dat moment nog geen cijfers bekend. Bierens de Haan liet het jaar 1887 buiten beschouwing omdat het ‘abnormaal’ grote aantal veroordelingen in dat jaar een gevolg was van het sluiten van de Ommerschans.

⁹⁴⁵ Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen*, 72-73.

Dit hoge aandeel van Heerenveen in de vonnissen verminderde na 1890 drastisch tot 13 veroordelingen in de periode 1891-1912, waarvan slechts twee begin twintigste eeuw. Na 1912 (tot eind onderzoeksperiode in 1934) zond Heerenveen geen vrouwen meer op. Dit patroon van een korte periode met heel veel veroordelingen tussen 1886-1891, gevolgd door een plotselinge en scherpe daling is ook bij Bierens de Haan terug te vinden. Volgens hem was het verhogen van de opzendtermijn naar het maximum van 36 maanden vanaf 1891 de oorzaak van deze plotselinge daling. Dit zou een plausibele verklaring kunnen zijn voor de mannelijke zwervers en bedelaars. Deze waren er volgens Bierens de Haan regelmatig op uit om in de RWI een onderkomen voor de winter te vinden. Zij hoopten dan in het voorjaar, wanneer de kansen op (seizoens-)werk veel groter waren weer vrij te komen. Petrus van Duyne spreekt in dit verband over een ‘winterlogieshypothese’.⁹⁴⁶

De opzendtermijn van de in Heerenveen veroordeelde vrouwen was vanaf 1886 echter al heel hoog: gemiddeld meer dan 31 maanden. Van de in totaal 122 in Heerenveen veroordeelde vrouwen kregen 88 (72 procent) zelfs de maximale termijn van 36 maanden. De vraag is waarom de vrouwen een langere termijn dan de mannen kregen. Een mogelijke verklaring is dat bedelarij vrouwen zwaarder aangerekend werd dan mannen, zoals Jacqueline Fillmore en Sue Davies constateren in respectievelijk Engeland en Australië.⁹⁴⁷ Het verklaart echter niet waarom na 1891 ook het aantal veroordeelde vrouwen sterk afnam in Heerenveen.

De rechtbank van Den Haag was verantwoordelijk voor 401 vonnissen tot opzending: een kwart van het totale aantal vonnissen (1612) tot opzending van vrouwelijke bedelaars en zwervers tussen 1886-1934. Ook bij deze rechtbank was aanvankelijk (tot 1892) sprake van meer vonnissen voor bedelen, maar in een minder extreme verhouding: 79 procent (89) voor bedelen versus 21 procent (23) voor landloperij. Vanaf 1891 nam het totale aantal veroordelingen in Den Haag sterk toe van elf in 1890 naar 47 in 1893, evenals het aandeel landloperij in het totale aantal veroordelingen. Na 1900 namen de cijfers weer af in lijn met de algehele terugloop in veroordelingen tot opzending van vrouwelijke bedelaars en zwervers. L.G. van Eendenburg e.a. veronderstellen dat de nabijheid van de rijkswerkinrichting voor vrouwen vanaf eind 1889 (mede) debet was aan de toename van het aantal vrouwelijk veroordeelden in Den Haag.⁹⁴⁸ Dit gold niet voor de mannen die in dezelfde periode eveneens in toenemende aantallen in Den Haag gevonnist werden: de rijkswerkinrichting voor mannen bleef in Veenhuizen gevestigd.⁹⁴⁹

Volgens Bierens de Haan was de toename in Den Haag niet alleen te danken aan de aantrekkingskracht van deze welvarende stad op bedelaars en zwervers, maar vooral het gevolg van een afspraak tussen politie en rechtbank. Om van de ingewikkelde bewijsvoering voor landloperij af te zijn, waren justitie en politie in Den Haag overeengekomen dat iedereen die zich driemaal voor een nachtverblijf bij de politie had gemeld, automatisch in aanmerking

⁹⁴⁶ Van Duyne, ‘Landlopers in het nieuwe Wetboek van Strafrecht’, 83; Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen*, 78-79.

⁹⁴⁷ Sue Davies, ‘Working their way to respectability: Women, vagrancy and reform in the late nineteenth century Melbourne’, *Lilith. A Feminist History Journal* 6 (1989); Jacqueline Fillmore, ‘The female vagrant pauper’, *The Local Historian* 3 (2005), 148-158.

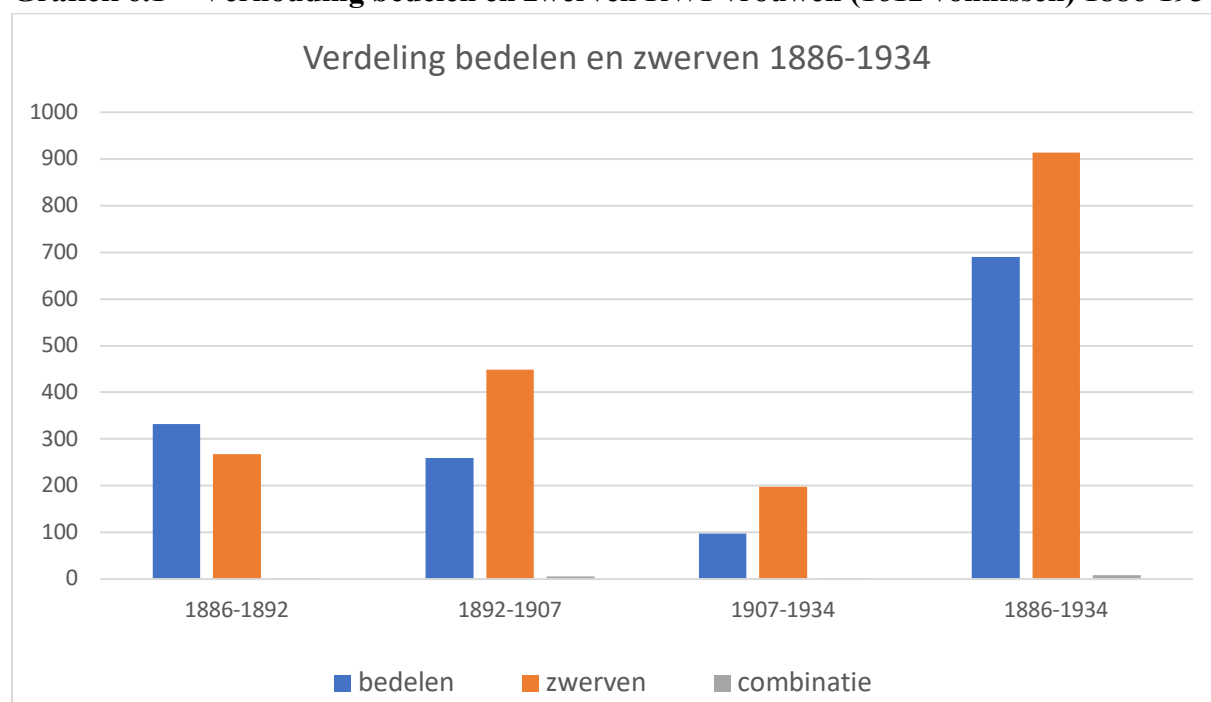
⁹⁴⁸ L.G. van Eendenburg en G.L. van Eendenburg, *Bedelaarsters en landloopsters in de Rijkswerkinrichting Veenhuizen, later Leiden (1886-1892)* (Koudekerk aan de Rijn 2004) 94.

⁹⁴⁹ Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen*, 74-75.

kwam voor opzending. Deze afspraak zou zo algemeen bekend zijn dat de politie van andere gemeentes zwervers zelfs geld voor de reis naar Den Haag gaf, zo verklaarden sommige bedelaars en zwervers aan de Haagse politie.⁹⁵⁰ Deze praktijk was niet ongewoon in de negentiende eeuw. Zo klaagden de autoriteiten in Parijs over het verstrekken van reisgeld aan landlopers of zieken door burgemeesters van kleine plattelandsgemeenten om zo van hun probleem af te zijn.⁹⁵¹ Bierens de Haan had geen direct bewijs voor het bestaan van deze overeenkomst tussen politie en justitie. Hij was van mening dat de hoge aantallen veroordeelde landlopers (die allen op basis van drie nachten onderdak in een Haags politiebureau veroordeeld waren) dit overtuigend aantoonde.⁹⁵² Afgaande op de cijfers in zijn proefschrift zou deze afspraak ergens eind jaren tachtig van de negentiende eeuw tot stand gekomen moeten zijn. Vanaf 1889 tot 1893 nam het aantal opzendingen voor landloperij spectaculair toe.

De rechtbank van Amsterdam veroordeelde, anders dan die van Den Haag en Heerenveen, aanvankelijk veel meer vrouwen voor landlopen dan voor bedelen. Tot 1907 betrof dit 106 van alle 121 vonnissen (88 procent). Na 1907 liepen de vonnissen voor bedelen en zwerven gelijk op. Tot slot waren er in Utrecht over de hele periode veel meer veroordelingen voor zwerven dan voor bedelen: 235 versus 13. Eén veroordeling had betrekking op een combinatie van diefstal en landlopen.

Grafiek 6.1 Verhouding bedelen en zwerven RWI-vrouwen (1612 vonnissen) 1886-1934

Bron: Nationaal Archief Den Haag, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Leiden, toegang 3.05.06, inventarisnummers 1 tot en met 3 (1886-1934).

⁹⁵⁰ Bierens de Haan, *De Nederlandse strafbepalingen*, 74.

⁹⁵¹ Timothy B. Smith, 'Rural exodus, vagabondage and social crisis in France 1880-1914', *Journal of Social History* 32:4 (1999), 821-846, aldaar 827.

⁹⁵² Bierens de Haan, *De Nederlandse strafbepalingen*, 74-75.

Uit grafiek 6.1. blijkt dat er over de hele linie meer vrouwen waren opgezonden voor landloperij dan voor bedelarij (57% versus 43%. In slechts acht gevallen (minder dan een half procent) was sprake van een combinatie van bedelen en zwerven.

Grafiek 6.2. Vonnissen per arrondissementsrechtbank van de voor bedelarij en landloperij opgezonden vrouwen waarvan een (laatste) woonplaats bekend was (1886-1934)

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1-3 (1886 t/m 1934).

In zeven van de 447 gevallen waarvoor een woonplaats geregistreerd is, is de rechtbank van veroordeling niet vermeld en in één geval is de woonplaats onleesbaar. Van de overige 439 veroordelingen waren er 145 uitgesproken (33 procent) door een rechtbank buiten het arrondissement waaronder de woonplaats viel.⁹⁵³

Zoals in grafiek 6.2. te zien is, springen vooral Utrecht en Den Haag eruit als de rechtbanken met de meeste veroordelingen van vrouwen die buiten het arrondissement woonachtig waren (n=145). Van de 24 in Den Haag veroordeelde vrouwen waren er slechts tien veroordeeld voor landloperij. Voor de meesten van hen zal de eerdergenoemde afspraak tussen justitie en politie dus niet aan de orde geweest zijn. Volgens Bierens de Haan waren de door de Haagse rechtbank opgezonden mannen (van wie het aantal tussen 1889 en 1893 sterk steeg) allen veroordeeld voor landlopen.⁹⁵⁴ Bij de 51 veroordeelden door de arrondissementsrechtbank van Utrecht betrof het, op twee na, vonnissen voor landloperij. Bij de overige (niet in de grafiek vermelde) arrondissementsrechtbanken was sprake van drie of minder vonnissen tot opzending, in totaal 20. Uiteraard gaat het hier om relatief kleine aantallen: in driekwart van de inschrijvingen was immers geen woonplaats geregistreerd.

⁹⁵³ Voor de indeling van de arrondissementen is gebruik gemaakt van Mr C.M. van der Kemp's *Ontwikkeling van het recht betreffende de kantongerechten* (vijfde druk), bewerkt door Mr. P.I. de Pui (Kampen 1913) 6-24. Hierbij geldt de kanttekening dat de indeling van sommige arrondissementen in de loop van de onderzoeksperiode enigszins gewijzigd kan zijn.

⁹⁵⁴ Bierens de Haan, *De strafbepalingen*, 75.

6.3 Verschillen in opzending tussen lente/zomer en herfst/winter

Volgens Bierens de Haan toonde de rechtbank van Utrecht zich zeer bereid om zwervers en bedelaars tot een verblijf in de RWI te veroordelen. Daarbij was deze zo ‘welwillend’ rekening te houden met de voorkeur van de opgepakte mannelijke landlopers voor de straftermijn. Voor het jaar 1892 is hij systematisch de opgelegde termijnen nagegaan voor alle vonnissen. Hierbij ontdekte hij dat bijna de helft van de in januari en februari veroordeelde mannen voor drie maanden was opgezonden, zodat ze in april en mei weer buiten stonden. Voor de maanden juli tot december vond hij een nog sterker verband: in die periode was bij een groot aantal veroordeelden sprake van termijnen die er consequent toe leidden dat de betrokkenen in maart of april vrijkwamen. In een noot verwijst hij hierbij naar een artikel van negen november 1894 in de NRC over de berechting van 26 landlopers door de rechtbank van Utrecht. Dit artikel vermeldde dat de meesten de rechtbank verzochten om alleen voor de wintermaanden opgenomen te worden, omdat het voorjaar hen ‘overvloed van werk belooftde’.⁹⁵⁵ Deze wens zou voor de meesten gehonoreerd zijn.

Gerben de Vries vindt in het inschrijfregister voor Veenhuizen II ook voor een latere datum bevestiging voor de hypothese, dat Utrecht graag aan de wensen van de gedaagde bedelaars en zwervers tegemoetkwam. Van de 27 veroordeelde mannen, die op 16 juni 1896 in Veenhuizen aankwamen, werden er achttien in april van het jaar daarop ontslagen en één in maart. De Vries meent dat de Utrechtse rechtbank hoopte deze mannen hiermee te stimuleren (seizoens-) werk te vinden.⁹⁵⁶

Petrus van Duyne toetst de ‘winterlogieshypothese’ van Bierens de Haan voor de rechtbanken van Alkmaar, Den Haag en Rotterdam voor het jaar 1888. Hij vindt echter geen ‘ondubbelzinnig’ bewijs voor het bestaan van een dergelijke praktijk.⁹⁵⁷ Alleen de termijnen die de rechtbank van Den Haag oplegde, passen naar zijn oordeel in een ‘overwinteringshypothese’. De door hem gesignaleerde (opzendings-)piek in de zomermaanden past daar niet bij. Desondanks is Van Duyne van mening dat de hypothese hiermee niet van tafel is. Zijn onderzoek beperkt zich tot drie rechtbanken en slechts één jaar. De aantallen in Rotterdam waren daarbij te klein voor een betrouwbare vergelijking.⁹⁵⁸ Klimatologische omstandigheden en prijschommelingen konden van invloed zijn geweest op de uitkomsten. Een belangrijk argument is tot slot, volgens Van Duyne, de vasthoudendheid waarmee tijdgenoten aan de veronderstelling van de RWI als ‘winterverblijf’ vasthielden.⁹⁵⁹ Rik Vercammen vindt in zijn studie naar de mannen die in de Belgische rijksweldadigheidskolonies terechtkwamen alleen voor de zeer seizoensafhankelijke landarbeiders ondersteuning voor een winterlogieshypothese. De vrederechters veroordeelden een groot deel van hen (47%) in de winter tot één van de kolonies, waarna zij op eigen verzoek in de lente weer vrijkwamen (in 60% van de gevallen).⁹⁶⁰

⁹⁵⁵ Bierens de Haan, *De strafbepalingen*, 79.

⁹⁵⁶ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 33.

⁹⁵⁷ Van Duyne, ‘Landlopers’, 89. Van Duyne maakt geen onderscheid naar geslacht. (Er waren dat jaar slechts vier vrouwen opgezonden naar Veenhuizen voor bedelen en zwerven).

⁹⁵⁸ Ibidem, 87.

⁹⁵⁹ Struijk, *De ISD*, 434; Van Duyne, ‘Landlopers’, 89.

⁹⁶⁰ Vercammen, *Leven aan de rafelrand?* 263-264.

Nederlandse (juridische) weekbladen uit die tijd, zoals *Het Paleis van Justitie*, verwezen eveneens regelmatig naar opzet bij de zwervers. ‘Hij stuurde op Utrecht aan. Volgens zijn kompas moest dat, wijl de Utrechtse specialiteit was in het opzenden van bedelaars.’⁹⁶¹ Dit moeten, gezien de verhouding bedelaars en zwervers, uiteraard landlopers zijn geweest, maar het geeft aan, dat voor tijdgenoten bedelarij en landloperij vrijwel uitwisselbaar waren.

En de vrouwelijke bedelaars en zwervers?

Verreweg de meeste vrouwen werkten als schoonmaakster, koopvrouw (venten) of naaister: beroepen die nauwelijks seizoengevoelig waren. Sigrid Wadauer veronderstelt dat dit de reden was dat vrouwen in Oostenrijk eind negentiende eeuw minder vaak voor landloperij opgepakt werden: zij konden gemakkelijk werk vinden in een huishouden of lage lonensector.⁹⁶² Dit laat onverlet dat een zwerfend bestaan in het late voorjaar en in de zomer vanwege het weer gemakkelijker vol te houden was dan in de winter. Hierdoor kan een winterlogieshypothese ook op de vrouwen van toepassing zijn. De vraag is of dit terug te zien is in de data van de vonnissen.

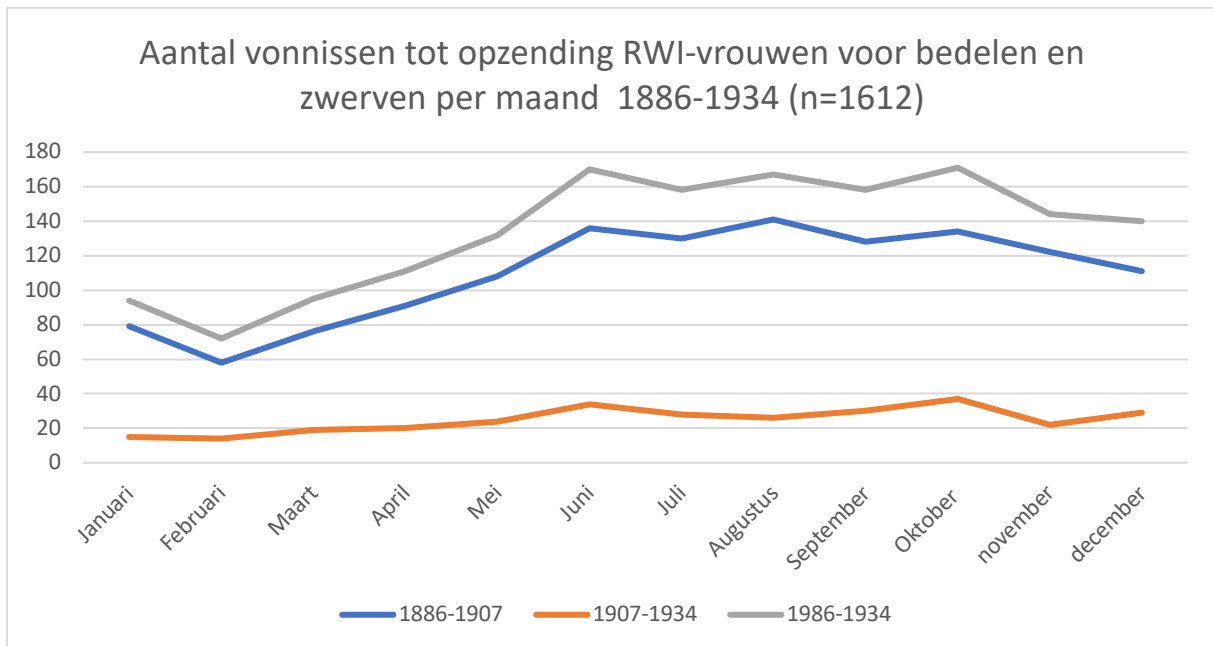
In onderstaande grafiek is te zien dat van alle 1612 vonnissen tot opzending in de periode 1886- 1934, de meeste veroordelingen tot opzending waren uitgesproken in de maanden oktober (171), juni (170) en augustus (167). De eerste drie maanden van het jaar gaven de minste veroordelingen te zien: over de hele periode respectievelijk 94, 72 en 95. Voor een winterlogieseffect zou het aantal opnames in de maanden vóór de winter, september en oktober, sterker verhoogd moeten zijn.⁹⁶³ De piek in oktober past hier wel in, maar de bijna even grote piek in juni en augustus weer niet. De verschillen zijn over de hele linie niet heel groot. Het gemiddelde aantal opnames per maand ligt op 134 en de mediaan op 142. Ook zijn er geen grote verschillen tussen de eerste periode tot 1907 en de periode 1907-1934 te zien. Het meest opvallende is het betrekkelijk geringe aantal vonnissen in de eerste maanden van het jaar en het hoge aantal in de zomerperiode.

⁹⁶¹ *Het Paleis van Justitie*, populair weekblad voor binnen- en buitenlandsche rechtspleging 39 (1910), Stadsarchief Amsterdam, toegang 15030, inventaris 115758 geciteerd in Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘”Uitgediende hetaeren, verjaagde concubines en in de steek gelatenen”. De opsluiting van vrouwelijke bedelaars eind negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor Criminologie* 52:4 (2010) 333-457, aldaar 355.

⁹⁶² Sigrid Wadauer, ‘Establishing distinctions. Unemployment versus vagrancy in Austria from the late nineteenth century to 1938’, *International Review of Social History* 56:1 (2011) 31-70, aldaar 60. Zie ook hoofdstuk 1.

⁹⁶³ Van Duyne, ‘Landlopers’, 86.

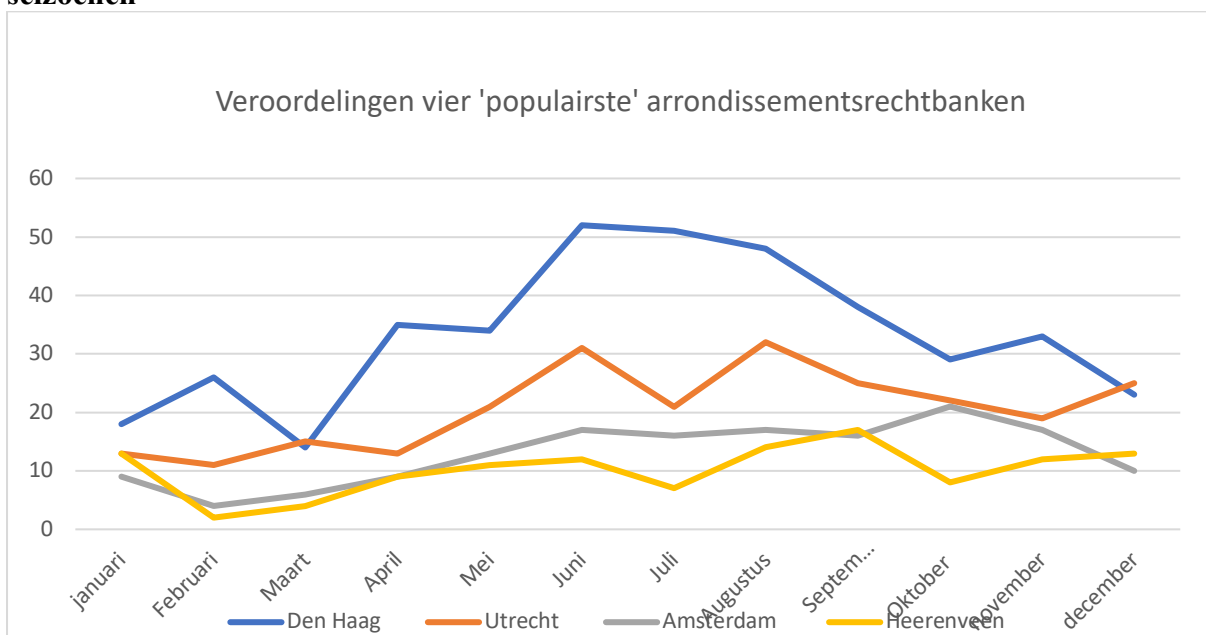
Grafiek 6.3. Verdeling vonnissen bedelen en zwerven RWI-vrouwen over de seizoenen 1886-1934

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1-3 (1886-1934).

Zoals eerder aangegeven, waren sommige rechtbanken eerder geneigd tot opzending dan anderen. De vraag is of de vonnissen van deze rechtbanken (Den Haag, Utrecht, Amsterdam en Heerenveen) een ander beeld laten zien.

Grafiek 6.4 Verdeling vonnissen tot opzending van vrouwelijke bedelaars en landlopers door de rechtbanken van Den Haag, Utrecht, Amsterdam en Heerenveen over de seizoenen

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1-3 (1886 t/m 1934).

Ook hier is er echter in het najaar nauwelijks een verhoging van het aantal vonnissen tot opzending te zien vergeleken met het voorjaar of de zomerperiode. En ook hier was, bij drie rechtbanken, sprake van een piek in juni (en in Utrecht ook in augustus). Amsterdam laat een piek zien in oktober, gevolgd door een daling richting december. Heerenveen piekte in september, daalde in oktober om weer te stijgen in de periode november-januari. Bij de vier ‘populairste’ rechtbanken is een seizoenseffect evenmin overtuigend waarneembaar. Een verklaring kan zijn dat bij vrouwen factoren als ongewenste zwangerschappen, huiselijk geweld, uitstoting door familie en psychische/psychiatrische problemen een grotere rol speelden dan bij de mannen.

6.4 Veroordelingen voor openbare dronkenschap

Op openbare dronkenschap stond een minder zware (bijkomende) straf: maximaal één jaar. Pas na minimaal drie veroordelingen kwam de RWI in beeld. Ook kwamen de overtreders van dit delict voor een lagere rechtbank: het kantongerecht. In het register van de RWI stonden in totaal 235 vrouwen geregistreerd voor openbare dronkenschap, verdeeld over 625 opzendingen.

Ariadne Schmidt concludeert in haar vergelijkend onderzoek naar criminaliteit onder vrouwen in verschillende vroegmoderne steden, dat zowel het soort criminaliteit als de vervolging daarvan afhankelijk was van het soort stad waarin het zich voordeed.⁹⁶⁴ Dit is ook terug te zien in het vervolgingsbeleid van openbare dronkenschap versus bedelarij en landloperij in deze onderzoeksperiode.

Rotterdam was met 117 veroordelingen (bijna een vijfde van alle 625 opzendingen voor dronkenschap tussen 1886 en 1934) koploper in het opzenden van vrouwen voor openbare dronkenschap. Amsterdam en Groningen volgden met respectievelijk 90 en 72 veroordelingen tot opzending. De vraag is waarom Rotterdam zoveel vrouwen voor openbare dronkenschap tot de RWI veroordeelde, terwijl justitie en politie zich hier veel minder leken te storen aan bedelaars en zwervers. Misschien had dit te maken met het significant hogere drankgebruik (jenever) in deze stad. Dit lag vijftienmaal hoger dan het landelijk gemiddelde.⁹⁶⁵ Behalve dat Rotterdam mogelijk meer last had van openbare dronkenschap dan van landloperij, vormden havensteden vanwege de vele komende en gaande zeelieden een aantrekkelijk werkterrein voor publieke vrouwen.⁹⁶⁶ Datzelfde gold voor Amsterdam. In Groningen was in de negentiende eeuw een klein garnizoen gevestigd.⁹⁶⁷ In garnizoenssteden bevonden zich van oudsher ook veel sekswerkers.⁹⁶⁸ Onder degenen die voor dronkenschap vastzaten waren veel meer vrouwen als publieke vrouw geregistreerd en overmatig alcoholgebruik kwam onder sekswerkers regelmatig voor.⁹⁶⁹ Tot slot konden verschillen in persoonlijke prioriteiten van de politie van invloed zijn op de intensiteit van de vervolging, zoals Craig Stafford aantoonde in zijn studie naar het beleid van de politie in twee aangrenzende gemeenten in Lancashire (Engeland). De

⁹⁶⁴ Ariadne Schmidt, *Prosecuting women. A comparative perspective on crime and gender before the Dutch criminal courts, c. 1600-1810* (Leiden 2020) 248-249.

⁹⁶⁵ Cornelis Doevendans en Richard Stolzenburg, *Stad en samenleving* (Groningen 2000) 233.

⁹⁶⁶ Schmidt, *Prosecuting women*, 252.

⁹⁶⁷ R. van der Wal, ‘Het leger: hoeder van de openbare orde en veiligheid in de negentiende eeuw’, *Militaire Spectator* 173:2 (2004) 102-115, aldaar 107.

⁹⁶⁸ Schmidt, *Prosecuting women*, 228.

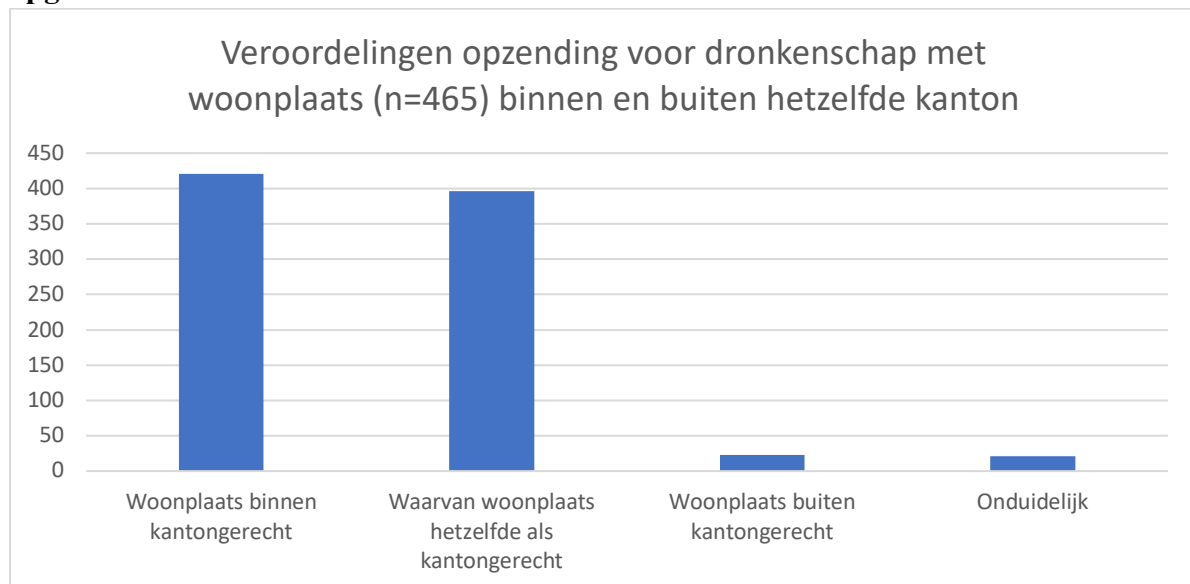
⁹⁶⁹ Claudia Soares, ‘The path to reform?’, *Cultural and Social History. The journal of the Social History Society* 12:3 (2015) 411-429, aldaar 417.

preoccupatie van de politie met wanordelijk gedrag had in de ene gemeente een hausse aan arrestaties van vrouwen voor lichte vormen van dronkenschap tot gevolg. In de andere gemeente was de focus van de politie vooral gericht op geweldsdelicten en kwam alleen excessieve dronkenschap onder vrouwen voor vervolging in aanmerking (vanwege de veronderstelde relatie met geweldsdelicten).⁹⁷⁰

Den Haag en Rotterdam waren redelijk vergelijkbaar met Brussel en Antwerpen in die tijd. Brussel en Den Haag leken als bestuurscentra meer aanstoot te nemen aan landlopers, terwijl havensteden als Antwerpen en Rotterdam gedijden bij een grote in- en uitstroom aan migrantenarbeid. In deze steden met veel herbergen en bars, kreeg vervolging van openbare dronkenschap en straatprostitutie wellicht meer prioriteit.⁹⁷¹ Helaas heeft Bierens de Haan de veroordelingen tot opzending voor openbare dronkenschap door de verschillende kantongerechten niet in zijn onderzoek betrokken. Het is daarom niet duidelijk of bovenbeschreven patroon, met Rotterdam als koploper in het aantal opzendingen voor dronkenschap, ook op de mannen van toepassing was.

Van de 465 vrouwen (waarvoor een woonplaats geregistreerd was) die opgesloten zaten voor openbare dronkenschap waren 421 vrouwen veroordeeld door een rechtbank die in hetzelfde kanton lag als de woonplaats van de betreffende vrouw. In 396 gevallen was de woonplaats zelfs identiek aan het kantongerecht van veroordeling. Van slechts 23 vrouwen is zeker dat zij buiten het kanton van veroordeling woonden. In de overige 21 gevallen was dit onduidelijk.

Grafiek 6.5 Afstand woonplaats en rechtbank van veroordeling bij de voor dronkenschap opgezonden vrouwen

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 4-5 (t/m 1934).

⁹⁷⁰ Craig Stafford, 'The policing of female drunkenness in two northern English boroughs c. 1869-1875' in: Jo Turner, Helen Johnston and Marion Pluskota, eds., *Policing women. Histories in the modern world 1800-1950* (New York 2024) 75-93.

⁹⁷¹ Margo de Koster, 'Prostitutie en politie in Antwerpen, eind negentiende- begin twintigste eeuw', *Heemkunde* 8:31 (2018) 39-51, aldaar 42-47.

Min of meer hetzelfde beeld is te zien bij de 117 vrouwen die voor het kantongerecht van Rotterdam stonden. Hiervan waren 79 vrouwen woonachtig in Rotterdam (68 procent), van 35 was geen woonplaats vermeld. Slechts drie vrouwen hadden een woonplaats (ver) buiten het kanton van Rotterdam (namelijk Amsterdam, Utrecht en Arnhem). Hierin verschilde deze groep vrouwen sterk van degenen die voor bedelen en zwerven in de RWI vastzaten.

Een ander verschil is dat in het RWI-register voor dronkenschap bij de rechtbank van veroordeling in 70 gevallen (11%) de aantekening staat ‘verzet vervallen’, ‘na gedaan verzet bekrachtigd’ of ‘met vernietiging vonnis kantongerecht’. Dit kan een indicatie zijn dat de opzending in deze gevallen eerder het resultaat was van vervolging door politie en justitie dan dat betrokkenen daar zelf op hadden aangestuurd.

Bij een veroordeling bij verstek (bij afwezigheid van de gedaagde) overhandigde een ambtenaar van het Openbaar Ministerie of een deurwaarder het vonnis aan de veroordeelde ('betekende'). Laatstgenoemde kon daarop meteen verzet aantekenen. Het aantekenen van verzet had een vernietiging van het vonnis (aanvankelijk) of (later) schorsing van de uitvoering van het vonnis tot gevolg. De zaak kwam dan opnieuw voor bij dezelfde rechtbank. Als de gedaagde ook bij de nieuwe zitting niet op kwam dagen, wat bij deze groep nogal eens voorkwam, verklaarde de rechtbank het verzet vervallen. Kwam deze daarentegen wel opdagen, dan werd de zaak opnieuw behandeld. Dit leidde vervolgens tot bevestiging (of bekrachtiging) van het vonnis of vernietiging.⁹⁷² Waar het aantekenen van verzet meestal niet tot afstel leidde, leidde het wel vaak tot uitstel van de uitvoering van de straf. Het RWI-register voor openbare dronkenschap toont regelmatig een groot gat tussen de datum van het vonnis en de aankomst in de RWI. De vrouwen die voor landlopen en bedelen veroordeeld waren, arriveerden daarentegen vrijwel altijd onmiddellijk in de RWI (na het uitzitten van een aantal dagen hechtenis tot maximaal een paar weken). Veroordelingen bij verstek kwamen bij hen zelden voor.

Heel af en toe was bij de veroordeelden voor dronkenschap sprake van hoger beroep. In dat geval kwam de zaak voor een hogere rechtbank. De veroordeelde moest dan aantonen dat hier gegronde redenen voor bestonden.⁹⁷³ Slechts één aantekening in de inschrijfboeken voor bedelen en zwerven verwijst naar protest tegen het vonnis. Bij Dirkje Potvliet staat te lezen: ‘bij arrest van den hoogen raad 28-10-1895 voorziening in cassatie afgewezen’. De rechtbank van Utrecht had haar op 22 augustus 1895 veroordeeld voor opzending. Ruim twee maanden later kwam zij in de RWI aan, drie dagen na de uitspraak van de Hoge Raad.⁹⁷⁴

6.5 Wat zeggen de vonnissen?

Steekproef vonnissen bedelen en zwerven

Sterkere aanwijzingen voor agency en de rol van rechtbanken daarin zijn wellicht te vinden in de omstandigheden van de aanhouding. Om opgezonden te worden moest het delict en de pleger daarvan aan twee voorwaarden voldoen. In de eerste plaats moest bewezen zijn dat zij of hij zich schuldig had gemaakt aan artikel 432 of artikel 433 van het Wetboek van Strafrecht van 1886. Dat wil zeggen dat sprake was van bedelen *in het openbaar* (of op een vanaf de openbare

⁹⁷² Van der Kemp, *Ontwikkeling van het recht betreffende de kantongerechten*, 87-89.

⁹⁷³ Ibidem, 295-300.

⁹⁷⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Rijkswerkinrichting voor vrouwen te Leiden (tot 1889 Veenhuizen), nummer toegang 3.05.06, inventarisnummer 2.

weg zichtbare plaats) of van landloperij door *zonder middelen van bestaan rond te zwerven*. Op basis van artikel 434 van datzelfde wetboek kon iemand, ‘zoo hij tot werken in staat is’, de tweede voorwaarde, tot plaatsing in een rijkswerkinrichting worden veroordeeld. Het was aan de rechter om te beoordelen of de verdachte arbeidsgeschikt was en dit ‘met redenen omkleed’ te (laten) vermelden in het vonnis.⁹⁷⁵

Hieronder volgen de resultaten uit de (vijfjaarlijkse) steekproef van de vier rechtbanken die de meeste veroordelingen tot opzending (van vrouwen) voor bedelen en landlopen op hun conto hadden staan.

6.5.1. Definitie en toepassing bijkomende straf van opzending voor landlopen en bedelen

Er waren niet alleen verschillen tussen de vier betrokken rechtbanken in het aantal vonnissen dat zij uitspraken. Ook de manier waarop zij de wet (en de daarin gehanteerde definities) toepasten liep uiteen. Hoewel bedelarij en landloperij verschillende omschrijvingen kenden, zijn beide delicten nauw verwant. Om zonder middelen van bestaan te overleven moest een landloper immers vroeg of laat wel om een aalmoes vragen. Zoals eerder vermeld, beschikten ook de bedelaars in veel gevallen niet over een (vast) woonadres. Desondanks kwam het zelden voor dat een rechtbank een vrouw zowel schuldig aan bedelen als aan zwerven bevond. Het lijkt enigszins arbitrair voor welk delict de betrokken rechtbanken kozen. Catherina Cramer bijvoorbeeld ‘zwierf bedelend rond’. De rechtbank veroordeelde haar echter (alleen) voor landloperij.⁹⁷⁶ Bijna alle arrondissementsrechtbanken maakten, zoals in die periode gebruikelijk was, voor het vonnis (en proces-verbaal) gebruik van voorgedrukte formulieren. Deze verschilden sterk per rechtbank, zoals verderop blijkt.⁹⁷⁷

De voor de steekproef gekozen systematiek heeft tot gevolg dat van de in totaal 122 vonnissen van de rechtbank van Heerenveen er 103 in de steekproef zitten.⁹⁷⁸ Deze dateren op twee na van vóór 1891. De overgrote meerderheid (100) betrof bedelen, waarvan 74 (72 procent) in vereniging gepleegd. Marion Pluskota toont aan dat ‘co-offending’ eind negentiende eeuw een belangrijk kenmerk van vrouwelijke criminaliteit was in Amsterdam. Hierbij bestond dikwijls een nauwe verwantschap tussen de daders. Van alle gezamenlijk bedelende vrouwen in het arrondissement Heerenveen was, voor zover achterhaald, in negen gevallen sprake van een familierelatie. Hierbij ging het in vijf gevallen om een echtgenoot, in één geval om een heel gezin (vader, moeder en twee minderjarige kinderen) en in de overige gevallen om een zwager, broer of vader. Er was dus sprake van een relatief laag percentage samenplegen met familieleden, namelijk dertien procent. Dit duidt erop dat de vrouwen in deze studie nog minder dan andere ‘criminele’ vrouwen konden steunen op familie. In al deze casus kregen echtgenoten dezelfde straf. In andere gevallen waar sprake was van gezamenlijk opererende mannelijke en vrouwelijke bedelaars, was er soms een verschil in strafmaat. In die gevallen kreeg de vrouw

⁹⁷⁵ Struijk, *De ISD in perspectief*, 110; T.J. Noyon, *Het Wetboek van Strafrecht verklaard*, bewerkt door G.E. Langemeijer, deel 3 (vijfde druk; Arnhem 1949) 446.

⁹⁷⁶ NHA, Toegang 198, inventaris 178, datum vonnis 454.

⁹⁷⁷ H. van Felijs, ‘De vonnissen en processen-verbaal van de terechtzittingen van 1811 tot heden’ in: G.A.M. van Synghel en L. Oldersma eds., *Broncommentaren 7. Bronnen voor de criminaliteit en strafrechtspleging vanaf 1811 tot heden* (Den Haag 2009) 59-122, aldaar 68-71.

⁹⁷⁸ Zie hoofdstuk 1: Startend in 1887 (het inschrijfregister start in september 1886), zijn de vonnissen om en om over een periode van steeds vijf jaar bestudeerd, namelijk over de jaren 1887-1891, 1897-1901, 1907-1911, 1917-1921 en 1927-1931.

een langere termijn. In vrijwel alle bestudeerde vonnissen ontbreekt een motivatie van de gekozen straftermijn.

Pluskota vindt in bovengenoemde studie alleen een verschil in straf als de medepleger een echtgenoot was. In die gevallen kregen vrouwen een lichtere straf. Zij veronderstelt dat de rechtbank geen moeder naar de gevangenis wilde sturen.⁹⁷⁹ Dit was niet aan de orde bij de bedelende echtparen. Waarschijnlijk vond de rechtbank deze vrouwen te oud of te ‘ontaard’ om aanspraak te maken op enige clementie vanwege hun moederschap. De jongste van alle gehuwden, de 40-jarige Sietske Dalstra, werd samen met haar man en haar twee dochters van dertien en zeventien jaar berecht en opgezonden. Over het jongste meisje vermeldt het vonnis dat zij weliswaar jonger dan zestien was, maar dat ‘uit houding en antwoorden der 4e beklaagde gegeven ter terechtzitting den rechter is gebleken dat zij met oordeel des onderscheids heeft gehandeld’.⁹⁸⁰ Voor de rechter vormde haar leeftijd geen reden om haar of haar moeder een mildere straf te geven.

Alle andere vrouwen die met hun echtgenoot bedelden, waren een stuk ouder dan 40. In 20 gevallen bedelden vrouwen samen met één of meerdere vrouwelijke lotgenoten, soms met ook een man erbij. Andere keren waren zij in het gezelschap van één of meerdere mannen. Soms was zelfs sprake van groepen van vier, vijf of zes personen. De reden voor het gezamenlijk opereren kan zijn dat zij hiermee de aangesproken voorbijgangers extra onder druk konden zetten om iets te geven. Dit was vermoedelijk het motief om voor bedelen in vereniging een strengere maximale (hoofd)straf toe te kennen. Het kan ook betekenen dat de rechtbank van Heerenveen, om onbekende redenen, vooral aan bedelen (in vereniging) aanstoot nam of hierover misschien een afspraak had gemaakt met de politie. Daar is echter geen bewijs voor gevonden. Een kleine aanwijzing zou kunnen zijn dat het woord ‘bedelarij’ of ‘aan een voorbijganger om een aalmoes (...) gevraagd’ op de gebruikte vonnisformulieren was voorgedrukt. In de enkele gevallen waar sprake was van een veroordeling voor landloperij waren deze passages doorgestreept en vervangen door (handgeschreven) ‘zonder middelen van bestaan rondgezworven’. Een andere mogelijke aanwijzing is dat de meesten van de in Heerenveen veroordeelde bedelaars niet over een vast woonadres beschikten. Bierens de Haan gaf geen verklaring waarom er in Heerenveen gedurende deze korte periode zoveel veroordelingen tot opzending waren en waarom deze overwegend bedelarij betroffen.⁹⁸¹ Vanaf eind 1889 is met enige regelmaat in het vonnis de aantekening te vinden:

overwegende dat de beklaagden volgens eigen opgaven geene middelen hebben om in hun onderhoud te voorzien, waardoor te vrezen is dat door hun verder verkeer op vrije voeten de maatschappelijke veiligheid kan worden bedreigd en alzoo hun onmiddellijke vangenneming in de wet is gegrond.⁹⁸²

⁹⁷⁹ Marion Pluskota, ‘Criminal families and the court: co-offending in Amsterdam, 1897–1902.’ *The History of the Family* 20:2 (2015) 270-290, aldaar 283.

⁹⁸⁰ Tresoar, Rijksarchief Friesland, Leeuwarden, archief arrondissementsrechtbank Heerenveen, toegang 18-01, strafvonnissen, inventaris 224, datum vonnis 27-1-1888.

⁹⁸¹ Bierens de Haan vermeldt niet of het hierbij overwegend bedelaars of landlopers betrof.

⁹⁸² Tresoar, toegang 18-01, diverse aktes o.a. 5855 (vonnis Aaltje Brouwer, 10-4-1890).

Hiermee lijkt deze rechtbank de in die tijd gangbare mening toegedaan dat het hebben van geen geld of goederen automatisch zou leiden tot ernstigere vergrijpen.⁹⁸³

Omstandigheden

Enkele vonnissen bevatten meer informatie over de omstandigheden die tot opzending geleid hadden. Eerdergenoemde 21-jarige Aaltje Mink die wegens diefstal ‘in haar dienst’ op straat was beland, vertelde bij haar aanhouding dat zij al geruime tijd zonder middelen van bestaan rondzwierf en ‘onder de blote hemel in de bossen’ overnachtte. Haar grootmoeder van moederszijde had haar één nacht onderdak geboden, maar kon haar niet onderhouden. De rijksveldwachter had haar vervolgens naar het schip van haar vader gebracht, maar deze wilde haar niet in huis nemen. Vooral haar stiefmoeder zou hier sterk op tegen zijn geweest (Aaltjes moeder was drie jaar eerder overleden). Daarom nam de veldwachter haar uiteindelijk mee naar het huis van bewaring te Heerenveen. Aaltje bekende schuld aan landloperij en gaf aan dat zij tot werken in staat was. Het gevolg was dat zij na twaalf dagen hechtenis in de RWI terecht kwam.⁹⁸⁴

De 29-jarige Johanna Leemans vertelde de rechtbank van Den Haag in 1887 dat haar ouders niet voor haar wilden zorgen.⁹⁸⁵ In 1879 was zij, 21 jaar oud en ongehuwd, in haar geboorteplaats Leiden bevallen van een dochter die na vijf maanden overleed.⁹⁸⁶ De jaren daarna had zij in Veenhuizen (toen nog bedelaarsgesticht), met een tussenpoos van drie jaar, nog twee buitenechtelijke kinderen gekregen.⁹⁸⁷ Het is onduidelijk of deze kinderen nog in leven waren en zo ja, waar zij verbleven tijdens de detentie van hun moeder. Na twee maanden plaatste de RWI haar over naar Medemblik. Hier overleed zij anderhalf jaar later aan tuberculose.⁹⁸⁸

De plaatselijke rijksveldwachter betrapte Wilhelmina Koper slapend op een berg stro in één van de schuilplaatsen in de loopgraven van de Waalsdorpervlakte.⁹⁸⁹ De 38-jarige gescheiden Leentje Gendering had samen met haar partner rondgezworven in Laren. De soldaten die daar gelegerd waren gaven hen regelmatig voedsel.⁹⁹⁰ Een politieagent trof de 32-jarige Martina Dulfer in 1919 in een openbare straat in Katwijk aan Zee aan ‘slapend en in zeer vervuilde toestand’. Bij fouillering bleek zij slechts 2,5 cent op zak te hebben.⁹⁹¹ Haar huwelijk met een negen jaar jongere werkman uit Delft, ruim twee jaar eerder, bood blijkbaar geen bescherming tegen dakloosheid en andere ontberingen. Neeltje Heikoop erkende ‘zonder middelen van bestaan en zonder iets te bezitten dan de kleeren die ik aanhad’ te hebben

⁹⁸³ Beate Althammer, ‘Transnational expert discourse on vagrancy around 1900’, in Beate Althammer, Andreas Gestrich en Jens Grundler eds., *The welfare state and the ‘deviant poor’ in Europe, 1870-1933* (Basingstoke 2014) 103-125, aldaar 108-109.

⁹⁸⁴ Tresoar, toegang 18-01, inventaris 226, datum vonnis 24-10-1889.

⁹⁸⁵ NL-HaNA, Rechtbank 's-Gravenhage tot 1939, 3.03.15.01, inv.nr. 262, datum vonnis 3-10-1887.

⁹⁸⁶ Stadsarchief Leiden, archiefnummer 0516, inventaris 4744, akte 260 en inventaris 5000, akte 777.

⁹⁸⁷ Archief Groningen, geboorteregister gemeente Groningen 1886, aktenummer 219 en geboorteregister 1883, aktenummer 581.

⁹⁸⁸ Noord Hollands Archief (NHA), Haarlem, Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik, toegang 88, inventaris 360, dossier 833.

⁹⁸⁹ NL-HaNA, Rechtbank 's-Gravenhage tot 1939, 3.03.15.01, inv.nr. 546, datum vonnis 8-7-1919.

⁹⁹⁰ NHA, toegang 198, inventaris 333, datum vonnis 22-7-1920

⁹⁹¹ NL-HaNA, Rechtbank 's-Gravenhage tot 1939, toegang 3.03.15.01, inventaris 529, datum vonnis 2-1-1919.

rondgezworven. Zij voegde daaraan toe dat zij ‘de laatste tijd geslachtelijke omgang met mannen’ had gehad en ‘misbruik van sterke drank’ had gemaakt. Ook meldde zij dat zij tot werken in staat was. Tijdens haar jeugd had zij een jaar in de tuchtschool in Montfort doorgebracht.⁹⁹² Alida van Helsdingen bekende in 1918 voor de Amsterdamse rechtbank zonder middelen rondgezworven te hebben. Zij was ’s nachts slapend op een trap gevonden.⁹⁹³

In een enkel geval lijkt geen sprake geweest te zijn van bedelarij of landloperij in strikte zin. Mina van Breda, 57 jaar oud, gehuwd en woonachtig te Amsterdam, had op 20 juli 1929 voor verschillende cafés op het Damrak in Amsterdam staan zingen. Hoewel verschillende mensen haar geld hadden toegestopt, beweerde zij daar niet om gevraagd te hebben. Zij zou ook haar hand niet opgehouden hebben. Desondanks veroordeelde de rechtbank haar tot vier maanden opzending: ‘dat verdachte liedjes zong kan aan haar handelwijze geenszins het zeer kennelijk karakter van bedelarij ontnemen’. Op grond van haar ‘uiterlijke lichamelijke gesteldheid’ ter terechtzitting achtte de rechtbank haar tot werken in staat. In het vonnis ontbreekt, anders dan in vrijwel alle andere vonnissen, haar eigen verklaring hierover.⁹⁹⁴ Ook bij Trijntje Kooistra, waarover even verderop meer, is het maar zeer de vraag of zij in 1929 daadwerkelijk op bedelen (waarvoor zij veroordeeld werd) betrapt was. De enige aangehaalde getuige in haar proces-verbaal meldde uitsluitend dat zij drie weken eerder vanwege dronkenschap op het politiebureau ‘in bewaring was geweest’.⁹⁹⁵ In het geval van Helena Ruijs lijkt in eerste instantie eerder sprake van aanhouding voor prostitutie dan voor landloperij. De betreffende politieagent getuigde bij de zitting dat hij Helena in de nacht van 25 op 26 januari 1928 aantrof terwijl zij trachtte de aandacht van mannelijke voorbijgangers te trekken. ‘Met een van hen die haar aansprak ging zij mede. Zij liep met hem naar de Kuipersteeg waar zij in een donker portiek met die man bleef staan. Ik heb verdachte toen aangehouden. Bij fouilleren had zij twaalf en een halve cent bij zich’. Helena gaf te kennen dat zij al eerder zonder middelen van bestaan had rondgezworven. Het vonnis luidde zes maanden opzending: ‘ook in het belang van getuige zelf is het wenselijk dat zij geruime tijd onder tucht staat en aan arbeid wordt gewend (...) zonder vaste woon- en verblijfsplaats is er gegronde vrees voor herhaling der overtreding’.⁹⁹⁶

Bewijsvoering in de praktijk

De rechtbank van Amsterdam veroordeelde in de eerste jaren van het bestaan van de RWI veel meer vrouwen voor landlopen dan voor bedelen. De jaren na 1891 gaven een daling van het aantal opzendingen door deze rechtbank te zien. Bierens de Haan legde de oorzaak hiervoor bij een nieuwe politiemaatregel. Op basis daarvan mochten landlopers driemaal per maand bij eenzelfde politiebureau onderdak vragen zonder dat dit consequenties had. Omdat Amsterdam twaalf politiebureaus had, konden zij zich zo het hele jaar verzekeren van een nachtonderkomen zonder in ‘handen van justitie te vallen’. Het aankloppen bij steeds wisselende politiebureaus bij de zoektocht naar onderdak zou, volgens een ex-bewoner van Veenhuizen, een gangbare

⁹⁹² Het Utrechts Archief, toegang 1234, inventaris 39, datum vonnis 24-1-1930.

⁹⁹³ NHA, toegang 198, inventaris 296, datum vonnis 6-6-1918.

⁹⁹⁴ NHA, toegang 200, inventaris 114, datum vonnis 22-7-1929.

⁹⁹⁵ NHA, toegang 200, inventaris 111, datum vonnis 22-3-1929.

⁹⁹⁶ NHA, toegang 200, inventaris 101, datum vonnis 27-1-1928.

praktijk zijn in de grote steden onder de landlopers die niet wilden worden opgezonden.⁹⁹⁷ Daarnaast eiste de rechtbank van Amsterdam vanaf die tijd volledig bewijs van landloperij. Omdat dit bewijs zo moeilijk te leveren zou zijn, gingen veel zwervers Amsterdam mijden, volgens Bierens de Haan.⁹⁹⁸ Dit laatste impliceert dat een aantal van hen een verblijf in de RWI prefereerde boven een verblijf op het politiebureau. Als zij opzending wilden vermijden, zouden ze het immers geen probleem vinden dat landloperij zo moeilijk te bewijzen was.

Dat veroordelingen voor landloperij vóór 1891 veelvuldig voorkwamen, blijkt ook uit de voorgedrukte formulieren die Amsterdam hiervoor gebruikte. Deze bevatten onder andere de standaardfrase ‘op [...] *verzoek nachtverblijf aan 't politiebureau [...] verleend is*’. Hierop hoefden bijna alleen nog de data (van de overtreding en de zitting), de naam en de burgerlijke staat van de gedaagde te worden ingevuld. Voor bedelen maakte de rechtbank gebruik van een algemeen formulier dat op meerdere delicten van toepassing was. In bijna alle gevallen was één op eigen verzoek doorgebrachte nacht op het politiebureau voldoende voor opzending. Fouillering maakte standaard deel uit van de procedure.

De door Bierens de Haan gesignaleerde daling deed zich ook bij de vrouwen voor. Van de in totaal 155 veroordelingen van vrouwelijke zwervers door Amsterdam, dateren 96 (62 procent) van vóór 1891. Na deze periode leek deze rechtbank inderdaad uitgebreider stil te staan bij de bewijsvoering. Anders dan daarvoor hoorde de rechter (bij bedelen) ook getuigen. Omdat het aantal vonnissen na 1907 weer toenam, bleef het aandeel van Amsterdam in het totale aantal opzendingen over de gehele onderzoeksperiode bezien min of meer gelijk. Een andere opmerkelijke ontwikkeling was dat het aantal opzendingen voor bedelarij na 1892 significant toenam: van slechts enkele procenten in de periode tot 1892 naar 50 procent (29 van de 58) tussen 1892 en 1934. Het is niet onaannemelijk dat dit een gevolg was van het beleid van de rechtbank. Bij bedelarij was de bewijsvoering eenvoudiger omdat het hier een concrete actie (en geen toestand) betrof. Als vrouwen een veroordeling in Amsterdam wilden uitlokken, konden zij na 1892 dus beter bedelen.

Den Haag kende aanvankelijk meer vrouwelijke bedelaars, maar vanaf ongeveer 1890 nam het aantal vonnissen tot opzending voor landloperij sterk toe. Deze vonnissen waren bijna allemaal onderbouwd met de mededeling dat zij op eigen verzoek drie achtereenvolgende nachten op het politiebureau hadden doorgebracht. Deze rechtbank maakte gebruik van aparte (voorgedrukte) formulieren voor beide delicten. Voor landloperij bevatten deze onder meer de standaardformulering: ‘dat hij [naam ter invulling] te 's Gravenhage zonder middelen van bestaan heeft rondgezworven, en dat hem op zijn verzoek op ... [data ter invulling] nachtverblijf aan het commissariaat van politie aldaar is verleend.’

In vrijwel alle 68 vonnissen tot opzending voor landloperij in de steekproef tot 1907 was sprake van exact drie aaneengesloten nachten, op eigen verzoek doorgebracht op het politiebureau. Dit is een sterke aanwijzing voor het bestaan van de door Bierens de Haan veronderstelde afspraak tussen politie en justitie dat iedere landloper die drie nachten onderdak bij een politiebureau vroeg zich automatisch kwalificeerde als landloper en in aanmerking kwam voor opzending. Ook het feit dat op deze vonnissen voor landloperij de frase *gehoord de*

⁹⁹⁷ *De Rijkswerkinrichtingen te Veenhuizen. Afdrukken van indrukken door een onherroepelijk verlorene* (Rotterdam 1904) 16.

⁹⁹⁸ Bierens de Haan, *De strafbepalingen*, 76-78.

getuigen was doorgestreept levert ondersteuning voor de aanwezigheid van de door Bierens de Haan veronderstelde afspraak tussen politie en rechtbank. Als zwerven afdoende bewezen was met een verblijf van drie nachten op een politiebureau, waren immers geen getuigen meer nodig. Na 1907 was slechts in drie van de twaalf vonnissen voor landloperij sprake van drie aaneengesloten nachten op het politiebureau. De overige vrouwen waren op diverse plekken in de stad slapend aangetroffen, onder andere in het Haagse bos. Eén van hen was zelfs slapend op een privaat gevonden.

Den Haag achtte bedelarij bewezen na een bekentenis en (regelmatig) een verklaring van één of meer getuigen dat de betrokkene om een aalmoes gevraagd had, of gezien was ‘in een bedelende houding in het zicht van, of aan de openbare weg’. In enkele gevallen bedelden vrouwen met zijn tweeën of met een echtgenoot. De vonnissen van zowel Heerenveen als Den Haag bevatten meestal wat meer informatie over de persoon van de gedaagde, naast burgerlijke status en leeftijd soms ook beroep, ook de naam van een eventuele echtgenoot en of zij wel of niet over een vaste woonplaats beschikte.

De rechtbank van Utrecht maakte gedurende het grootste deel van de bestudeerde periode weinig woorden vuil aan de persoon van de gedaagde of de bewijsvoering van (overwegend) landloperij. Deze achtte landloperij afdoende bewezen indien de gedaagde het ten laste gelegde bekende en bij fouillering was gebleken dat de betrokken vrouw geen geld op zak had. Op de voorgedrukte formulieren (waarin net als in Amsterdam, uitsluitend van landloperij werd uitgegaan) waren alleen naam, leeftijd en geboorteplaats van de betrokkene, naam van de verbalisant, datum van de overtreding en de namen van degenen die het vonnis wezen met de hand toegevoegd. ‘Zonder beroep’ en ‘zonder vaste woonplaats’ waren standaard voorgedrukt. Bewijs voor het toekennen van een termijn op verzoek, zoals bij de mannen het geval zou zijn geweest, is bij de vrouwen niet gevonden. Hun gemiddelde opzendtermijn was met twee jaar aanzienlijk hoger dan die van de mannen in de eerder beschreven voorbeelden.

Bij de spaarzame vonnissen waarin sprake was van opzending voor bedelen was geen gebruik gemaakt van voorgedrukte formulieren en waren meer woorden gewijd aan de bewijsvoering. Deze vonnissen bevatten naast bekentenissen ook verklaringen van getuigen, aan wie de gedaagden ‘in bedelende houding’ om een aalmoes hadden gevraagd. Dit had vrijwel altijd plaatsgevonden op de openbare weg of op een vanaf de openbare weg zichtbare plaats.⁹⁹⁹ Uit de vijf vonnissen (uit de steekproef) die dateren van na 1928, blijkt dat de rechtbank rondom die tijd langer stilstond bij de bewijslast voor landloperij. Het vonnis bestond niet langer uit slechts één met standaardformuleringen voorgedrukt formulier, maar uit meerdere documenten.

Bij bedelen ging het niet altijd om geld. Catherina van Oosten, die samen met Anthonia Verwaard bedelde, verklaarde in 1911 ter terechtzitting dat zij ‘bij een boer, aan diens woning om een boterham heeft gevraagd [...] dat zij daaraan heeft toegevoegd, tot naaiwerk in staat te zijn’. Antonia bekende dat zij om kousen had gevraagd en deelde mee dat zij licht werk kon verrichten. Hiermee gaven beide gedaagden aan dat zij beantwoordden aan de belangrijkste voorwaarde voor opzending naar de RWI. Het is niet duidelijk of bovengenoemde toevoegingen in antwoord op een vraag van de rechtbank plaatsvonden of op eigen initiatief. De rechtbank van Utrecht concludeerde op basis hiervan en hun ‘houding en voorkomen’ dat zij tot werken

⁹⁹⁹ Zie o.a. het vonnis van Dorothea Adams: het Utrechts Archief toegang 382, inventaris 311, 14-3-1910 en dat van Johanna Meijer: het Utrechts Archief toegang 382, inventaris 314, 4-9-1911.

in staat waren en ‘mitsdien haar plaatsing in een Rijkswerkinrichting noodzakelijk is te achten’.¹⁰⁰⁰

Hoewel het antwoord op de vraag of de gedaagde tot werken in staat was, aldus de wetgever, in het vonnis ‘met redenen omkleed’ diende te zijn vermeld, bevatten de vonnissen in de steekproef daarover zeer weinig informatie.¹⁰⁰¹ In alle geraadpleegde vonnissen verlieten de rechtbanken zich bij de onderbouwing hiervan op de verklaring van de betrokken vrouw. Hiervoor zochten zij vervolgens bevestiging ‘in het voorkomen en in de houding van de gedaagde’. Slechts een enkele keer stond een rechtbank iets langer stil bij de vraag of de gedaagde tot werken in staat was. Over Petronella Heesterman meldde een getuige dat zij er ‘niet ziekelijk uitziet en uiterlijk geen gebrek heeft’. De reden van haar armoede zou zijn dat ‘zij zich veel te buiten gaat aan sterke drank en herhaald op de straat beschonken is bevonden’. Uit deze verklaring maakte de rechtbank van Den Haag op dat zij tot werken in staat was en veroordeelde haar in 1888 bij verstek tot opzending naar de RWI.¹⁰⁰² De aangehaalde getuigenis suggereert dat ziekte een reden had kunnen zijn om haar niet naar de RWI op te zenden.

6.4.2 Houding en acties van de betrokken vrouwen

Sommige vonnissen geven inzicht in de motieven van de betrokkenen.

Verzoeken om opzending

De 59-jarige weduwe Wilhelmina Leurs bleek de tweede maal dat zij naar de RWI gestuurd was hier aan de politie van Amsterdam uitdrukkelijk om gevraagd te hebben.¹⁰⁰³ Op het vonnis van de 50-jarige weduwe Anna Blom zijn de voorgedrukte woorden ‘nachtverblijf (...) is verleend’ doorgestreept en vervangen door de (met de hand geschreven) tekst ‘heeft verzocht opgezonden te worden’.¹⁰⁰⁴ Datzelfde is het geval met het vonnis van 13 juli 1888 van Hendrika Hendriks, waar deze tekst vervangen is door ‘op haar verzoek is aangehouden’.¹⁰⁰⁵ Catherina Cramer, die al tien keer eerder in de RWI was beland, verzocht de gemeenteveldwachter in 1900 eerst om twee nachten logies en koffie en brood. De derde dag vroeg zij hem ‘hare opzending naar eene rijkswerkinrichting te bewerkstelligen’.¹⁰⁰⁶ Petronella Rowaan, 66 jaar oud en gescheiden, vertelde in 1929 drie dagen in Rotterdam en Utrecht te hebben rondgezworven zonder ‘enige arbeid te kunnen bekomen’. De laatste twee nachten had zij op eigen verzoek doorgebracht op het politiebureau. In het proces-verbaal opgemaakt door de politie van Utrecht en ondertekend door de commissaris van politie staat te lezen:

dat zij thans ten einde raad is en zich tot werken wel in staat gevoelende (hetgeen mij aannemelijk voorkomt), dringend verzoekt in een Rijkswerkinrichting geplaatst te

¹⁰⁰⁰ Het Utrechts Archief, toegang 382, inventaris 313, datum vonnis 1-5-1911.

¹⁰⁰¹ Struijk, *De ISD in perspectief*, 111.

¹⁰⁰² Nationaal Archief, Den Haag, Arrondissementsrechtbank te 's-Gravenhage, toegang 3.03.15.01, inventaris 264, datum vonnis 27-2-1888.

¹⁰⁰³ NHA, toegang 198, inventaris 145, datum vonnis 7-11-1889.

¹⁰⁰⁴ NHA, toegang 198, inventaris 143, datum vonnis 31-1-1889.

¹⁰⁰⁵ NHA, toegang 198, inventaris 141, datum vonnis 13-7-1888.

¹⁰⁰⁶ NHA, toegang 198, inventaris 178, datum vonnis 18-5-1900.

mogen worden, voor de tijd van twee jaren. [...]dat zij geen lichaamsgebreken of kwalen hebbende allerlei werkzaamheden kan verrichten.¹⁰⁰⁷

Het waren niet uitsluitend oude en verzwakte of zieke vrouwen die om opzending verzochten. Sophia de Bruin, meldde zich in 1911, 31 jaar oud en weduwe, bij het politiebureau in Katwijk met het verzoek opgezonden te worden naar de RWI.¹⁰⁰⁸ Datzelfde deden Elisabeth Papemijer en Adriana Heere, beiden ongehuwd en respectievelijk 31 en 21 jaar oud in september 1898 in Sloten (een kleine gemeente vlakbij Amsterdam). Zij hadden een tijdlang rondgezworven in Amsterdam en Sloten omdat zij geen werk konden vinden en ‘geen geld of andere middelen van bestaan hadden’. Tijdens de zitting wezen zij de rechtbank erop dat zij haast ‘geene kleeren aan het lichaam hadden’, ongetwijfeld om hun armoede te onderstrepen. Beide vrouwen gaven ieder afzonderlijk te kennen ‘zeer goed te kunnen arbeiden’. De rechtbank trok dit ‘achtslaande op hun uiterlijk’, niet in twijfel.¹⁰⁰⁹ Het resultaat was dat beiden voor één jaar in de RWI belandden. Wat Elisabeth niet in de rechtbank noemde, was dat zij waarschijnlijk ruim zeven maanden zwanger was. Anderhalve maand na haar aankomst in de RWI werd Elisabeth overgebracht naar het Academisch Ziekenhuis in Leiden. Hier beviel zij van een zoon die zij de naam Hendrik gaf (naar haar vader). Toen zij ruim een maand later weer in de RWI terugkeerde, was haar zoon inmiddels overleden.¹⁰¹⁰

In Amsterdam werden gedaagden voor landloperij standaard gefouilleerd. De vraag is hoe Elisabeth erin slaagde haar zwangerschap te verbergen en, indien dit niet het geval was, waarom het vonnis geen melding maakt van haar gevorderde zwangerschap. Het is niet ondenkbaar dat de rechter van opzending zou hebben afgezien (of uitstel verleend had) wanneer Elisabeth hem gewezen had op haar conditie. Het had misschien als verzachtende omstandigheid kunnen gelden. Lyn Mackay toont in haar onderzoek naar de vrouwelijke dievegges die door de Old Bailey veroordeeld waren aan dat vrouwen bij hun schuldbekentenis vaak zwangerschappen en kinderen als excuus gebruikten.¹⁰¹¹ Daarbij lijkt het niet zinvol iemand naar een werkinrichting te sturen die binnen afzienbare tijd moet bevallen. De vrouwen die de RWI naar een academisch ziekenhuis stuurde om te bevallen, verbleven daar vaak langer dan een maand. Als alles goed ging, kwamen zij terug met een extra mond om te voeden.

Opvallend is dat politie en justitie verzoeken om opzending zonder enige bedenking leken in te inwilligen. Het moet toch enigszins vreemd overkomen dat een aantal gedaagden zelf uitdrukkelijk om straf vroeg. Dit suggereert dat opzet wellicht geen uitzondering was en dat (sommige) rechtbanken hieraan meewerkten, conform de hardnekkige geruchten die in die tijd de ronde deden. Petrus van Duyne spreekt van ‘het enige delict wiens overtreders zichzelf massaal bij de politie bleken aan te melden’. Hij verwijst hierbij naar een verhandeling van J.B.R. Roos van 1908, die uitging van een percentage vrijwillige opzendingen van 80-85

¹⁰⁰⁷ Het Utrechts Archief, Utrecht, toegang 382, inventaris 174, datum vonnis 20-12-1929.

¹⁰⁰⁸ BHIC, Den Bosch, toegang 155, Rijks Psychiatrische Inrichting (RPI) in Grave, 1896 – 1973, dossiers Grave inventaris 383.

¹⁰⁰⁹ NHA, toegang 198, inventaris 172, datum vonnis 28-9-1898.

¹⁰¹⁰ NL-HaNA, 2.09.05, inventaris 2 (RWI-register 996d).

¹⁰¹¹ Lyn MacKay, ‘Why they stole: women in the Old Bailey, 1779-1789’, *Journal of Social History* (1999) 623-639, aldaar 627.

procent.¹⁰¹² Ook de verslaggevers van het tijdschrift *Paleis van Justitie* en voormalige RWI-geneesheer Synco van Mesdag lieten niet na hier regelmatig op de wijzen. Zij legden de blaam meestal bij de uitgaanskas, die de uit de RWI vrijgekomen mannen in staat stelde zich enkele weken geheel uit te leven, om zich vervolgens blut weer voor opzending aan te melden:

De werkinrichtingen – het is zoo vaak gezegd – missen gansch en al haar doel door het telkens weer opnemen van “stamgasten”. Van personen die erop rekenen, weer voor twee of drie jaar onder dak te worden gebracht, nadat zij de verdiende gelden in enkele dagen tijds hebben verbrast. Telkens wanneer men zulk een collectie in de rechtszaal ziet paradeeren, komt men tot de overtuiging dat deze soort het gemiddeld gehalte uitmaakt. En zolang men tegenover recidivisten, van wie het kan worden aangetoond, dat zij slechts op staatkosten begeeren te leven, geen andere middelen dan wederopzending kent, zal hier geen verbetering worden aangebracht.¹⁰¹³

Was de toon van dit soort stukjes meestal al spottend en afkeurend, dit was nog vele malen sterker het geval als het vrouwen betrof:

Haar generaal-type is, zoo mogelijk nog meer weerzinwekkend dan dat van de mannen. Doorgaans sloffen en stampen zij voort op uitgezakte, wijde, bottines, met verlamd elastiek en waarboven de uitgerafelde modderrand van een soort rok tevergeefs poogt de overblijfselen der kousen voor het oog te verbergen. Sommigen van deze ongelukkigen – gezellinnen van pseudo-kreupelen en geleidsters van blinden voor de leus van wie zij veel ransel krijgen – hebben eene stompzinnige, dierlijk-idiote uitdrukking op het gelaat.¹⁰¹⁴

In bovengenoemde kringen lijkt af en toe het besef aanwezig dat werkloosheid, tegenslag, ziekte en ouderdom (bij gebrek aan adequate sociale voorzieningen) eveneens een rol konden spelen. Desondanks waren het, naar de mening van Van Mesdag, vooral de lieden ‘zonder eergevoel en met een zuiver materialistische instelling’ die tot de conclusie kwamen dat het in Veenhuizen ‘nog zoo kwaad niet is.’¹⁰¹⁵

Medewerking en indicaties van opzet

Behalve expliciete verzoeken om opzending, zijn er andere aanwijzingen dat vrouwen geen bezwaar tegen opzending hadden of hier zelfs op aanstuurden. Het kan immers nauwelijks toeval zijn dat vrijwel alle vrouwen, die de rechtbank van Den Haag voor landloperij veroordeelde, exact drie opeenvolgende nachten op eigen verzoek op een politiebureau hadden doorgebracht. De meesten van hen moeten hebben geweten dat dit onherroepelijk een verblijf in de RWI tot gevolg had. Als deze vrouwen opzending hadden willen voorkomen, hadden zij na één of twee nachten een ander politiebureau of voorlopige schuilplaats kunnen opzoeken.

¹⁰¹² Van Duyne, ‘Landlopers in het nieuwe Wetboek van Strafrecht’, 81.

¹⁰¹³ Citaat uit *Het Paleis van Justitie* 25 (1896); zie voor dit onderwerp ook Synco van Mesdag, ‘Iets over landlopers en bedelaars’, *Tijdschrift voor Strafrecht* 16 (1904) 1-51, aldaar 29-33.

¹⁰¹⁴ *Het Paleis van Justitie* 24 (1895).

¹⁰¹⁵ Van Mesdag, ‘Iets over landlopers en bedelaars’ (1904) 19.

Een andere aanwijzing is de snelheid waarmee veel vrouwen na afloop van hun straf weer voor de rechter stonden. Elsje van Stralen was 73 jaar oud en zonder vaste woonplaats, toen de rechtbank van Den Haag haar voor bedelarij veroordeelde in 1887. Na afloop van haar straftermijn van één jaar stond zij twee maanden later weer voor deze rechtbank, met als gevolg dat zij wederom in de RWI belandde.

In Amsterdam hadden alle vrouwen in de steekproef (n= 95), op één na, vóór 1892 gevraagd om een nacht te mogen doorbrengen op het politiebureau. De 48-jarige ‘arbeidster’ Martha Ernst werd op 27 november 1890 veroordeeld omdat zij zich twee weken eerder gemeld had bij de veldwachter in Oosterwolde

onder te kennen geven dat zij zonder middelen van bestaan was en rondzwierf en hem toen om nachtverblijf heeft verzocht dat hij beklagde toen heeft aangetroffen in het bezit van 10 cents en haar vervolgens voor den brigadier commandant van de marechaussees heeft geleid.¹⁰¹⁶

Martha lijkt hier, zoals vaker te lezen in de vonnissen, de exacte termen van de wettekst en dus ‘de taal van het gezag’ te hanteren toen zij zich bij de veldwachter meldde. Het is het uiteraard ook mogelijk dat politie of griffier verklaringen van gedaagden vertaalde naar de termen van de betreffende wetteksten.

Verbergen van ziekte gebreken of gevorderde zwangerschap

Maria Stoker (uit de inleiding) was niet de enige die haar slechte conditie verzwegen in de rechtbank. De 30 jaar oude Johanna Leemans vertoonde bij haar opname in 1887 in de RWI al sporen van krankzinnigheid, aldus haar dossier in Medemblik.¹⁰¹⁷ Johanna Jonker had mogelijk een ernstige ziekte onder de leden: zij overleed binnen negen maanden na aankomst in de RWI, 29 jaar oud. Het is uiteraard de vraag of de laatste twee vrouwen zich van hun ziekte bewust waren. Rolina van der Linden was samen met haar vader betrappt op bedelen in december 1888.¹⁰¹⁸ Zij was 26 jaar oud en moet ongeveer acht maanden zwanger geweest zijn toen zij voor de rechtbank stond. Drie weken na haar vonnis en tien dagen na aankomst in de RWI werd zij overgeplaatst naar de ‘Academische Kraaminrichting in Groningen’. Na vier weken kwam zij terug met dochter Albarta die na zes weken in de RWI overleed. Rolina’s vonnis maakte geen melding van een zwangerschap.

Er zijn meer vonnissen die geen enkele verwijzing naar een gevorderde zwangerschap, ziekte of gebreken bevatten. Het valt natuurlijk niet uit te sluiten dat vrouwen hier wel melding van hadden gemaakt, maar dat de rechtbank het niet nodig vond om dit in het vonnis op te nemen. Aan de andere kant vroegen de rechtbanken standaard aan alle vrouwen of zij tot werken in staat waren. Vrijwel alle vrouwen bevestigden dat. Het is onwaarschijnlijk dat het rijk graag hoogzwangere, zieke of gehandicapte vrouwen in de RWI zou zien: dezen behoorden immers niet tot de doelgroep. Daarbij kwam dat zieken, (hoog-)zwangeren en zuigelingen extra kosten met zich meebrachten waar geen werkkracht tegenover stond. Reden waarom het ministerie de

¹⁰¹⁶ Tresoar, toegang 18-01, inventaris 230, datum vonnis 27-11-1890.

¹⁰¹⁷ NHA, toegang 88, inventaris 360, dossier 833.

¹⁰¹⁸ Tresoar, toegang 18-01, inventaris 226, datum vonnis 13-12-1888.

officiëren van justitie opdroeg geen ‘stumperds’ die daar zelf om vroegen naar de RWI te sturen en beter te controleren of de veroordeelden tot werken in staat waren.¹⁰¹⁹

Francisca Vogels’ opzending had niet ‘behoord te zijn bevolen’, zo luidde het oordeel van de rechtbank van Rotterdam. Zij leed aan ‘zenuwtoevallen’. De aanleiding was een gratieverzoek in 1892. Het is onduidelijk wie dit gratieverzoek had ingediend omdat het dossier alleen het besluit en het advies van de rechtbank bevat, waarschijnlijk was dat de RWI.¹⁰²⁰ Dit liet onverlet dat diezelfde Francisca een jaar later weer voor dezelfde rechtbank stond en wederom veroordeeld werd tot de RWI. Had zij opzending kunnen vermijden door te verwijzen naar de reden waarom zij bij een eerdere opzending gratie kreeg? Van haar toevallen was zij niet genezen. Na afloop van haar straftijd belandde zij in de rijkskrankzinnigeninrichting in Medemblik. Hier kreeg zij de diagnose insania epileptica.¹⁰²¹ De 58-jarige koopvrouw Bastiaantje van Tuilenburg was één van de weinigen die de beschuldiging van bedelarij ontkende. Zij beweerde in 1929 dat zij op de in het proces-verbaal genoemde tijd en plaats lucifers verkocht. Zij was ook de enige die, hoewel zij toegaf wel in staat te zijn om te werken, wees op lichamelijke klachten, zoals pijn in haar borst en reumatiek. Desondanks veroordeelde de rechtbank van Amsterdam haar tot de RWI, waar zij 10 maanden later overleed.¹⁰²²

Verzet actief of passief

Verreweg de meeste vrouwen gaven gehoor aan de oproep voor de rechtbank te verschijnen. Zij leken zowel vlot te bekennen dat zij schuldig waren aan bedelarij of landlopen als te melden dat zij in staat waren om te werken. De vraag is uiteraard of dat ook altijd betekende dat zij graag wilden worden opgezonden. Ontkennen had wellicht niet zoveel zin als zij op heterdaad betrappt waren. Aan de andere kant hadden zij wel op zwangerschappen, ziektes of gebreken kunnen wijzen. Uit de geraadpleegde vonnissen kwamen slechts enkele vrouwen naar voren, die net zoals bovengenoemde Bastiaantje de beschuldiging ontkenden, aangaven niet tot werken in staat te zijn of op andere manieren niet aan hun veroordeling meewerkten. Misschien was Bastiaantje inderdaad onschuldig: venten werd nogal eens geassocieerd met bedelarij.¹⁰²³

Frouke Tekelenburg die in 1908 in Utrecht terecht stond voor landloperij ging (tevergeefs) in cassatie bij de Hoge Raad.¹⁰²⁴ Antje Weeling, die ook meerdere keren voor dronkenschap was opgezonden, bekende schuld bij haar arrestatie in 1908 maar herriep haar bekentenis bij de rechtszitting. De rechter was echter van mening dat zij die herroeping ‘niet op aannemelijke redenen heeft gegrond’. Het vonnis luidde drie jaar RWI.¹⁰²⁵ Petronella Heesterman had geen gehoor gegeven aan de oproep voor het gerecht te verschijnen.¹⁰²⁶ Zij werd bij verstek veroordeeld en er was een oproep in het Algemeen Politieblad nodig om haar op te sporen.¹⁰²⁷

¹⁰¹⁹ Zie hoofdstuk 4.

¹⁰²⁰ NL-HaNA, toegang 2.09.05, inventaris 2338, koninklijk besluit (KB) 23-12-1892.

¹⁰²¹ NHA, toegang 88, inventaris 374, dossier 1730.

¹⁰²² NHA, toegang 200, inventaris 112, datum vonnis 29-4-1929.

¹⁰²³ Wadauer, ‘Establishing distinctions’, 36.

¹⁰²⁴ Het Utrechts Archief, toegang 382, inventaris 307, datum vonnis 3-2-1908.

¹⁰²⁵ Het Utrechts Archief, toegang 382, inventaris 307, datum vonnis 6-4-1908.

¹⁰²⁶ NL-HaNA, Rechtbank 's-Gravenhage tot 1939, 3.03.15.01, inv.nr. 264, datum vonnis 27-2-1888.

¹⁰²⁷ CBG-verzamelingen, *Algemeen Politieblad* 1888.

Dina Foremans had bij haar arrestatie in 1890 tegen de verbalisant gezegd dat ze wel moest bedelen omdat ze anders niets zou hebben. Zij kwam vervolgens niet opdagen bij de behandeling van haar zaak in de rechtbank van Heerenveen die haar bij verstek veroordeelde. Ook bij haar baseerde de rechtbank zich op de verklaring van een getuige dat zij stevig gebouwd was en dus kon werken. De veldwachter die haar had aangehouden was iets minder stellig: hij beweerde dat zij wel 'iets kon werken' [...], doch dit liever nalaat en dan bedelt'.¹⁰²⁸ Toen een politieagent Grietje Pitstra aanhield, omdat zij aan de deur van verschillende huizen aan een openbare weg om een aalmoes vroeg, wierp zij zich op de grond en probeerde de agent te bijten en te slaan met haar muilen. Zij gaf aan alleen maar om wat te drinken gevraagd te hebben.¹⁰²⁹ Ook in de RWI 'wilde zij zich slecht aan tucht onderwerpen'. Dit was waarschijnlijk één van de redenen dat zij al snel (vijf weken) na haar aankomst werd overgeplaatst naar Medemblik. Daar kreeg zij de diagnose mania epileptica.¹⁰³⁰

In de inventarissen zijn een enkele keer ook vonnissen aangetroffen van vrouwen die schuldig bevonden waren aan bedelen en zwerven, zónder opzending naar een RWI. Helaas bevatten ook deze vonnissen nauwelijks een onderbouwing van deze beslissing. Een uitzondering vormde Jacoba de Vries. Op 22 juli, de dag dat zij 69 jaar was geworden, bevond de rechtbank haar schuldig aan bedelarij met als straf twaalf dagen hechtenis. De rechter zag vanwege haar leeftijd en het ontbreken van eerdere veroordelingen af van opzending.¹⁰³¹ Op Trijntje Kooistra, slechts enkele maanden jonger, die vier maanden eerder voor diezelfde rechtbank stond, was deze overweging blijkbaar niet van toepassing. Na drie dagen hechtenis werd zij voor een jaar opgezonden. Dat het bij één jaar bleef had zij waarschijnlijk wel te danken aan haar leeftijd. Onder het kopje '*opgave van bijzondere reden, die de straf hebben bepaald* [...]', staat niet alleen te lezen dat zij al eens eerder veroordeeld was, maar ook 'in aanmerking genomen haar hoogen leeftijd'. Trijntje ontkende zich aan bedelarij schuldig te hebben gemaakt en voerde aan dat zij familie in Friesland had, die haar zou kunnen helpen. Zij wees erop dat zij al eens eerder in de RWI was geweest, daaraan toevoegend dat zij niet heel sterk was. De politierechter was echter van mening dat opsluiting geboden was, 'daar zij geen vaste woon- of verblijfplaats heeft en ter voorkoming van bedelarij en landloperij'.¹⁰³² Met deze laatste opmerking lijkt de politierechter volledig in de geest van de 'Nieuwe Richting' in het strafrecht te handelen. Hierin stond immers niet de overtreding zelf, maar het voorkómen hiervan centraal waardoor de focus meer kwam te liggen op de (potentiële) dader dan op de daad. Daarbij komt dat de bewijsvoering (voor bedelarij) in het proces-verbaal geen rol speelde (de enige getuige sprak over dronkenschap).

De eerste keer dat Trijntje in de RWI verbleef, kwam zij vervroegd vrij. De reden daarvan is onbekend omdat het gratieverzoek niet gevonden is. Het is mogelijk dat ziekte de reden was. Het lijkt niet logisch naar een eerder verblijf in de RWI te verwijzen als zij niet opgezonden wilde worden. Deze tweede keer werd zij, een maand voor het verstrijken van haar straf, vanuit de RWI overgeplaatst naar de rijkskrankzinnigeninrichting in Woensel. Helaas is ook dat dossier niet bewaard gebleven.

¹⁰²⁸ Tresoar, toegang 18-01, inventaris 230, datum vonnis 2-10-1890.

¹⁰²⁹ Tresoar, toegang 18-01, inventaris 228, datum vonnis 2-9-1889.

¹⁰³⁰ NHA, toegang 88, inventaris 365, dossier 1118.

¹⁰³¹ NHA, toegang 200, inventaris 114, datum vonnis 22-7-1929.

¹⁰³² NHA, toegang 200, inventaris 111, datum vonnis 22-3-1929.

6.6 Samenvatting en conclusie

De vonnissen uit de steekproef tonen aan dat de wet bij de bestraffing van bedelarij en landloperij veel ruimte voor interpretatie bood. De arrondissementsrechtbank van Heerenveen was gedurende een bepaalde periode ‘gespecialiseerd’ in veroordelingen tot opzending voor bedelen (overwegend in vereniging). De rechtbanken van Amsterdam en vooral Utrecht grossierden daarentegen in veroordelingen voor landloperij. Alleen de rechtbank van Den Haag liet, over de hele periode bezien, een meer evenredige verdeling van vonnissen voor bedelarij en landloperij zien. De manier waarop de rechtbanken de bewijslast vaststelden, verschilde ook. De vele vonnissen waarin sprake was van een verblijf van drie nachten op een Haags politiebureau, bieden ondersteuning voor de door Bierens de Haan veronderstelde afspraak tussen politie en rechtbank. In Den Haag waren meerdere politiebureaus: de gedaagden hadden na één of twee nachten een ander politiebureau (of onderkomen) kunnen opzoeken. In Amsterdam was (tot 1891) één nacht op het politiebureau doorgebracht al voldoende om in een RWI terecht te komen. Voor Utrecht bleek rondzwerven zonder middelen van bestaan, bewezen via fouillering, reden genoeg voor een reis richting RWI. De keuze voor bedelarij of landloperij leek vrij willekeurig. De meeste bedelaars in Heerenveen hadden geen vaste verblijfplaats (en waarschijnlijk ook geen geld op zak, tenzij hun bedelarij succesvol was geweest). Ze hadden dus net zo goed een vonnis voor landloperij kunnen oplopen in plaats van voor bedelen.

De opzending van deze vrouwen kwam tijdgenoten die zich zorgen maakten over zwervers als een bedreiging voor de openbare orde (en misschien ook voor hun eigendommen en veiligheid) wellicht goed uit. Aan de andere kant bood opzending kansen aan de mensen die het onderwerp waren van deze zorg. Waarom zouden er rondom Heerenveen zoveel meer bedelaars zijn? Bestond er misschien ook een afspraak tussen politie en rechtbank, dat bedelen (in vereniging) onvermijdelijk tot opzending leidde? En waarom werd hier overwegend in groepen gebedeld en in andere plaatsen veel minder of nauwelijks? Waarom waren er in Utrecht, en aanvankelijk in Amsterdam, vrijwel geen bedelaars, terwijl bedelarij en landloperij zo nauw met elkaar verbonden waren? Bijna alle vrouwen verklaarden in de rechtbank dat ze konden werken, ook degenen die gevorderde zwangerschap, ziekte of ouderdom als excuus hadden kunnen aanvoeren of als reden om hen niet tot de RWI te veroordelen. Dit zijn aanwijzingen dat een redelijk groot aantal van de op landloperij of bedelarij betrapte vrouwen op opzending uit waren of daar geen bezwaar tegen hadden. In totaal bevatten de meer dan 500 bestudeerde vonnissen slechts in zeven gevallen een verwijzing naar passief of actief protest tegen opzending.

Na 1907, en vooral in het tweede decennium van de twintigste eeuw, stonden rechtbanken zoals die in Amsterdam en Utrecht, die aanvankelijk weinig woorden besteedden aan hun vonnis, hier uitgebreider bij stil. Mogelijk omdat er steeds minder vrouwen voor deze overtredingen voor de rechtbank kwamen. De instructies vanuit het ministerie van Justitie, om beter te beoordelen of de gedaagde behoorde tot de doelgroep van de RWI, speelden hierin wellicht ook een rol.

De vonnissen suggereren dat veel vrouwen goed op de hoogte waren van de gerechtelijke praktijken in de verschillende arrondissementen. Opvallend is ook dat velen van hen bij hun bekentenis aangaven dat ze ‘zonder middelen van bestaan’ rondzwierven. Dit was exact de bewoording van de wettekst in het Wetboek van Strafrecht over landloperij. Hierbij is de kanttekening van belang dat het heel goed mogelijk is, dat de griffie of getuigen de

verklaringen van de gedaagden vertaalden in de bewoordingen van de wettekst. Naast de vele vrouwen die de politie om nachtverblijf verzochten, al dan niet in de wetenschap dat dit zou leiden tot opzending, waren er vrouwen die meteen duidelijk maakten dat de RWI hun doel was.

Waarschijnlijk wisselden lotgenoten (vrouwen en mannen) tips uit over wat de beste plek was om naar toe te gaan als je graag opgezonden wilde worden. Anders dan verwacht, waren er bij de vrouwen in de herfst en de winter nauwelijks meer veroordelingen dan in de lente en de zomer. De reden hiervoor kan zijn dat vrouwen minder afhankelijk waren van seizoensarbeid. Een andere factor kan zijn dat de politie bedelen en landloperij intensiever vervolgde in de lente en zomer. Omdat het leven in die periode meer buiten plaatsvond, gaven bedelaars en zwervers wellicht meer aanstoot, terwijl in de winter juist meer bedelaars of zwervers onderdak wilden. Dit zou kunnen verklaren waarom de gesignaleerde pieken, in zowel herfst als voorjaar/zomer, elkaar min of meer in evenwicht hielden. Een laatste, wellicht waarschijnlijker, verklaring is dat factoren die een rol speelden in de reis van de vrouwen naar de RWI, zoals ziekte, zwangerschappen, verlies van familie, mishandeling en verwaarlozing niet gebonden waren aan seizoenen.

Al met al geeft deze studie naar de vonnissen van de vrouwen die in een RWI terecht waren gekomen, steun aan de veronderstelling dat veel landlopers en bedelaars een instelling als deze niet uitsluitend als straf ervoeren. Voor deze vrouwen aan de onderkant van de samenleving leek het met enige regelmaat ook een tijdelijke oplossing voor hun acute problemen te hebben geboden. De vraag is of er vervolgens sprake was van de paradox dat deze vrouwen hun laatste restje agency verspeelden door zich te laten opsluiten.¹⁰³³ Deze vraag komt aan de orde in het volgende hoofdstuk, waarin de RWI-vrouwen die om gratie vroegen centraal staan.

¹⁰³³ Commentaar Jan Kok op paper Posthumus conferentie 2018.

Hoofdstuk 7. Op zoek naar een weg uit de RWI: verzoeken om gratie¹⁰³⁴

Het voorgaande hoofdstuk bevatte aanwijzingen dat verschillende vrouwen zelf de hand in hun opzending hadden gehad. De vraag is of dit ook gold voor de vrouwen die een manier zochten om weer uit de RWI te komen. Welk licht werpen de gratieverzoeken op de achtergrond van hun opzending en welke argumenten gebruikten de betrokken vrouwen (of hun familie) om weer vrij te komen? In hoeverre deden zij daarbij, zoals de Engelse paupers en de Vlaamse families in de achttiende eeuw, een beroep op de heersende normen om hun verzoeken gehonoreerd te krijgen.¹⁰³⁵ In welke gevallen hadden zij succes? Dit zijn de vragen die in dit hoofdstuk aan de orde komen.

7.1 ‘Berouw gevoelende heeft zij zich tot mij gewend om vergiffenis’: Everdine Holstege

In augustus 1890 kwam de 39-jarige Everdine Holstege voor de eerste keer in de rijkswerkinrichting terecht. In het gratieverzoek dat haar echtgenoot, ‘vormer’ aan een ijzergieterij in Deventer, in 1891 voor haar indiende, staat te lezen waarom. ‘Onmin’ met haar schoonmoeder en haar echtgenoot had geleid tot ‘onenigheden’ met haar man en haar uiteindelijk op straat doen belanden. Vervolgens had zij zich zes dagen later vrijwillig gemeld bij de rijksveldwachter in Brummen, ‘zonder vooraf gebedeld of iemand lastig gevallen te hebben’. De officier van justitie schreef aan de rechtbank in Zutphen dat zij destijds verklaard had ‘door haren man uit de echtelijke woning [te zijn] weggejaagd’.

Toen Everdine zich acht maanden later ‘berouwvol’ tot haar echtgenoot Hendrikus de Kreek wendde om ‘vergiffenis’, diende deze een gratieverzoek in. Hendrikus en zijn twee zoontjes verlangden ‘vurig naar een hereeniging’. De man van zijn moeder was overleden en zijzelf had de woning inmiddels verlaten. Hendrikus zette zijn verzoek kracht bij met de mededeling dat hij al twaalf jaar bij de ijzergieterij werkzaam was en heel goed in staat was om

in de behoeften van zijn gezin te voorzien, maar zeer moeilijk langer vrouwelijke hulp kunnende ontberen in de huishouding, waag ik het mij met de diepste eerbied tot hare majesteit te wenden met de vurige bede genoemde verpleegde [...] gratie te willen verleen [...] om zodoende door uwe majesteit ons vroeger gelukkig en fatsoenlijk gezin moge vereenigd worden.

¹⁰³⁴ Een deel van dit hoofdstuk is eerder beschreven in Marian Weevers, “‘Dat het uwe Majesteit moge behagen de innigste wensch van een uwer onderdanen te vervullen’”. Gratieverzoeken van vrouwen in de rijkswerkinrichting 1886-1907’, *Tijdschrift voor Criminologie* 57:4 (2015) 368-381. Voor dit hoofdstuk zijn meer dossiers (29 bovenop de 51 in bovengenoemd artikel) in de analyse betrokken. Deze bestrijkt daarbij ook een langere periode: van 1986 tot 1934. Bij de casus in dit hoofdstuk wordt consequent verwezen naar de oorspronkelijke archiefstukken (gratiedossiers) ook bij de casus die in bovengenoemd artikel zijn beschreven.

¹⁰³⁵ Zie hoofdstuk 2 van dit proefschrift (paragraaf pauper agency) over de pauperbrieven en de Vlaamse collocatieverzoeken die aantoonde dat de vroegmoderne armen in hun verzoeken vaak refereerden aan heersende normen.

Ondanks dat Everdine twee jaar eerder in de gevangenis was beland vanwege het vervalsen van een ‘beleenbriefje’, honoreerde de Kroon het gratieverzoek. De RWI had een zeer gunstig rapport over haar ingediend en de echtgenoot, ‘hoewel nogal eens misbruik makende van sterke drank’, stond als een ‘vrij goed werkmán’ bekend.¹⁰³⁶

Bovenstaand voorbeeld van Everdine laat zien dat zij, geen andere uitweg ziende, zich vrijwillig bij een politiebureau had gemeld voor opzending. Zodra zich nieuwe omstandigheden voordeden, de dood van de stiefvader en het vertrek van haar schoonmoeder, greep zij haar kans om ook weer uit de RWI te komen. Wat verder opvalt is dat de motieven van haar echtgenoot niet geheel altruïstisch lijken. Met het appèl op zijn waarde als kostwinner voor het gezin en de daartoe onontbeerlijke huishoudelijke activiteiten van zijn echtgenote, speelde hij in op de normen van degenen die zijn verzoek moesten honoreren. Datzelfde geldt voor de mededeling dat zij vroeger een fatsoenlijk gezin vormden. Deze verwijzing naar de onmisbaarheid van de huishoudelijke activiteiten van een echtgenote, is in de brieven van meerdere echtgenoten terug te vinden. De man van Catherina van Os was zelfs van mening dat ‘het voor hem als man die langs de straat zijn brood moet verdienen en thuiskomende zelf zijn pot moet koken geen leven is en die straf voor hem zwaarder is als voor haar’.¹⁰³⁷ Met haar verzoek om vergiffenis aan een echtgenoot die haar het huis uitgejaagd had, refereerde Everdine aan de toen heersende visie dat het bij uitstek haar taak als echtgenote was de vrede in huis te bewaren.

In de periode 1886-1934 hadden minimaal 74 vrouwen een gratieverzoek ingediend of voor zich laten indienen. Van 63 vrouwen zijn één of meerdere dossiers teruggevonden. De meeste gratieverzoeken waren door de vrouw zelf ingediend (21), achttien door de echtgenoot (van één echtgenoot zijn zelfs vijf gratieverzoeken voor dezelfde vrouw gevonden), één door een verloofde, vier door een ouder (meestal de vader), vier door een (schoon)zoon, vier door een zwager, broer of oom, twee door een voogd en drie door een potentiële werkgever. In de overige gevallen had de RWI, het Leidse damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (NGZVG) of het NGZVG zelf om gratie gevraagd. In 52 gevallen resulteerde het gratieverzoek in vervroegde vrijlating.

Gratie en de gevolgde procedure na 1887

Gratie was een gehele of gedeeltelijke kwijtschelding van een straf waartegen geen beroep meer mogelijk was. Soms betrof het een voorwaardelijke kwijtschelding of een verwisseling van straf: bijvoorbeeld vervanging van hechtenis door een boete.¹⁰³⁸ Aanvankelijk berustte gratieverlening op een ‘droit divin’ van de koning(in) om te beschikken over leven en dood, in geval van de doodstraf. In de negentiende eeuw ontwikkelde het gratierecht zich tot een instrument om tekortkomingen van de rechtsspraak te corrigeren, als alle overige middelen

¹⁰³⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie [periode 1876-1914], nummer toegang 2.09.05, inventarisnummer 2296. Banken gaven een beleenbriefje uit in ruil voor goederen die arme mensen tijdelijk als onderpand inleverden voor een lening. Arme mensen beleenden in de 19e eeuw vaak kleding zoals winterjassen in de zomer en zondagse kleding door de week. Zie <https://www.amsterdam.nl/stadsarchief/beleenbriefjes>.

¹⁰³⁷ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 5589.

¹⁰³⁸ Paul Brood, ‘Bronnen voor gratieverlening tot 1987’ in: G.A.M. van Syngel en L. Oldersma eds., *Broncommentaren 7. Bronnen voor de criminaliteit en strafrechtspleging vanaf 1811 tot heden* (Den Haag 2009) 171-243, aldaar 174.

waren uitgeput.¹⁰³⁹ Andere redenen waren een wijziging van de persoonlijke omstandigheden, waardoor verdere uitvoering van de straf inhumaan zou zijn of geen redelijk doel meer diende. Voorbeelden hiervan zijn ziekte of het behalen van reclasseringsdoelen.¹⁰⁴⁰

Bij gratieverlening bleef het vonnis zelf intact (zoals ook steeds nadrukkelijk vermeld in de hier bestudeerde gratiebeschikkingen). Het was de uitvoering van de straf die, al dan niet gedeeltelijk, werd kwijtgescholden of omgezet in een lichtere straf. De gratieverlening door de koning(in) vond, na de inwerkingtreding van de grondwet van 1848, plaats onder verantwoordelijkheid van de minister. Bij gratie was sprake van een gunst, geen recht.¹⁰⁴¹ Gratie kon in principe ook ongemotiveerd worden verleend.¹⁰⁴² De gratieverzoeken van de vrouwen in deze studie vielen onder het Gratiebesluit van 1887.

De betrokkene zelf, maar ook een derde, kon een gratieverzoek indienen onder voorwaarde dat de betrokkene daarvoor toestemming gaf. Het verzoek moest gericht zijn aan het kabinet (ambtelijk secretariaat) van de koning(in), tot 1898 de koningin-regentes. Deze stelde dit vervolgens in handen van de minister van Justitie. De minister stuurde op zijn beurt het verzoek door naar de rechtbank die het vonnis had uitgesproken. Hierop startte het Openbaar Ministerie een onderzoek. Dit onderzoek behelsde onder andere het controleren van de in het gratieverzoek naar voren gebrachte feiten, het inwinnen van inlichtingen bij derden over het gedrag van de betrokkene in de gevangenis of inrichting en onderzoek naar zijn of haar reputatie. De schriftelijke neerslag van dit onderzoek diende als basis voor het advies van de rechtbank aan de minister, die op grond hiervan besloot het verzoek af te wijzen of door te sturen naar het staatshoofd. Deze nam in laatste instantie een koninklijk besluit (KB) tot inwilliging of koos alsnog voor afwijzing.

7.2 Uit vrees voor een ‘allerverderfelijkste invloed’: jonge meisjes in de RWI

De gemiddelde leeftijd van degenen die om vervroegde vrijlating verzochten, lag met 42 jaar (n= 74) lager dan die van het gemiddelde in de vrouwelijke RWI -populatie. Deze lag voor alle opzendingen op 49 jaar (bij eerste opzending 46). Dat betekent dat de bestudeerde gratieverzoeken relatief veel jonge vrouwen betroffen: een derde was 30 jaar of jonger. Van alle opzendingen was dat slechts tien procent. Zeven vrouwen waren jonger dan 21 jaar. Reden voor de gratieverzoeken van laatstgenoemden was de breed gedeelde opvatting dat de RWI geen geschikte omgeving was voor jonge meisjes. De angst voor ‘besmetting’ door hun meer door de wol geverfde lotgenoten leidde ertoe dat de RWI, het NGZVG of het damescomité, de ouders of voogden van deze jonge meisjes overhaalden om gratie voor hen aan te vragen. In een enkel geval diende het damescomité zelf een gratieverzoek in of vroeg de RWI, die deze visie volledig onderschreef, om vervroegde vrijlating. In de loop van de negentiende eeuw ging justitie in toenemende mate over tot het indelen van ‘criminelen’ in aparte categorieën. De mate waarin men voor verbetering vatbaar leek en de veronderstelde oorzaak van de gepleegde delicten speelden daarin een belangrijke rol. Zoals eerder aangegeven, achtten de autoriteiten vrouwen kneedbaarder dan mannen. Crimineel gedrag van jongeren werd grotendeels geweten

¹⁰³⁹ Sibbo van Ruller, *Genade voor recht. Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland 1806-1870* (Amsterdam 1987) 40-41.

¹⁰⁴⁰ Brood, ‘Bronnen voor gratieverlening’, 174.

¹⁰⁴¹ Van Ruller, *Genade voor Recht*, 226; Brood, ‘Bronnen voor gratieverlening’, 175.

¹⁰⁴² Van Ruller, *Genade voor Recht*, 226.

aan een slechte opvoeding en slechte omgeving. De meest geschikte oplossing leek om hen aan deze ‘criminogene’ omgeving te onttrekken.¹⁰⁴³

In de laatste decennia van de negentiende eeuw vond een kentering plaats in het denken over kinderen en jongeren. Tot die tijd werd de opvoeding als een verantwoordelijkheid van de ouders gezien. Mede als gevolg van de ‘sociale quaestie’ zag de staat voor zichzelf een rol weggelegd in het behoeden van kinderen voor de slechte invloed van, of verwaarlozing door, hun ouders. Tegelijkertijd moesten criminele kinderen bij voorkeur met heropvoeding, in plaats van straf, weer op het goede pad gebracht worden.¹⁰⁴⁴ Toen de dertienjarige Bieltje, samen met haar moeder, vader en zeventienjarige zus Boukje, in 1888 voor de rechter van de arrondissementsrechtbank van Heerenveen stond, was diens enige overweging of Bieltje ‘zonder oordeel des onderscheids’ (doli incapax: onvermogen om doelbewust slechte dingen te doen) had gehandeld.¹⁰⁴⁵ Indien dat het geval was geweest, had hij haar, bij afwezigheid van beide ouders (die tot opzending waren veroordeeld) naar een opvoedingsgesticht gestuurd. Tot de inwerkingtreding van de Kinderwetten in 1905 kwam een kind, jonger dan 16, dat zonder ‘oordeel des onderscheids’ had gehandeld niet in aanmerking voor gevangenisstraf.¹⁰⁴⁶ De strafrechtelijke kindwet maakte een einde aan het leeftijdscriterium en doli incapax. Dit betekende dat kinderen op elke leeftijd straf konden krijgen, afhankelijk van de beoordeling door de rechter.

Cornelia de Garde en Petronella van Breugel waren in 1898, beiden achttien jaar oud, juridisch gezien in staat goed van kwaad te onderscheiden. Desondanks meenden zowel de RWI, als de officier van justitie en de rechtbank, dat zij beter op hun plaats zouden zijn in een opvoedingsgesticht: reden voor de RWI om de voogden van de meisjes over te halen om een gratieverzoek in te dienen. Omdat ‘een langdurig verblijf in de Rijkswerkinrichting voor de toekomst van deze jeugdige vrouwen een verderfelijke invloed zou na zich slepen’, aldus het college van regenten in een brief aan de officier van justitie.¹⁰⁴⁷ Deze regenten hadden ervoor gezorgd dat ‘de particuliere liefdadigheid de staat wenst te hulp te komen in het onderhouden en opvoeden van de armlastige Cornelia de Garde’ (en Petronella van Breugel).¹⁰⁴⁸ Waarschijnlijk stond de particuliere liefdadigheid hier voor het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen. In de aantekeningen van het damescomité staat te lezen dat zij ‘door tussenkomst en voorspraak van enige heren der commissie in februari 1896

¹⁰⁴³ Jenneke Christiaens, ‘Jeugdcriminaliteit een apart probleem? Negentiende-eeuwse jonge daders en hun misdrijven’ in: Catherina Lis en Hugo Soly eds., *Tussen dader en slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief* (Brussel 2001) 277-298, aldaar 293; Margo de Koster, ‘Jongeren en criminaliteit. Een lange geschiedenis van de Middeleeuwen tot heden’ *Tijdschrift voor Criminologie* 52:3 (2010) 310-319, aldaar 316; Margo de Koster, ‘Over ongeregelde dochters en klagende ouders. De kinderrechtbank van Antwerpen 1912-1913’ in: Catherina Lis e.a., *Tussen dader en slachtoffer*, 345; Barry Godfrey, Pamela Cox, Heather Shore and Zoe Alker, *Young criminal lives, life-courses and life chances from 1850* (Oxford 2017) 25.

¹⁰⁴⁴ Catrien Bijleveld en Frans van Poppel, ‘The success of the civilization offensive: societal adaptation of reformed boys in the early twentieth century in the Netherlands’, *Journal of Social History* (2011) 1173-1194, aldaar 1174; Christiaens, ‘Jeugdcriminaliteit een apart probleem?’, 277.

¹⁰⁴⁵ Godfrey e.a., *Young criminal lives*, 27; De Koster, ‘Jongeren en criminaliteit’, 315

¹⁰⁴⁶ Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Assen 2010) 429.

¹⁰⁴⁷ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2447.

¹⁰⁴⁸ Ibidem.

[.....] zijn ontslagen uit de werkinrichting en opgenomen in de Goede Herder bij Leiderdorp, alwaar zij tot heden zich goed gedragen'.¹⁰⁴⁹ Zij waren in de nacht van één op twee oktober 1895 aangehouden voor landloperij, 'geheel verwaarloosd en verdierlijkt en vol ongedierte'.¹⁰⁵⁰ Daarbij gaven zij zich, aldus de politie, regelmatig over aan prostitutie.

Dankzij bemiddeling van het damescomité kreeg ook de twintigjarige Reintje de Bruin in 1904 gratie om opgenomen te worden in een jeugdinstelling. Reintje was op straat beland doordat zij zich in haar diensten steeds aan 'oneerlijkheid' schuldig maakte. Haar moeder was overleden en zij kon niet bij haar vader, 'een boerenarbeider', wonen omdat deze steeds op andere locaties werkzaam was. Ook Reintje zou zich aan 'ontucht' hebben overgegeven. En ook in haar geval was het gratieverzoek ingegeven door de angst dat zij, in een omgeving met zoveel 'meest oudere en laagstaande' vrouwen', verder zou afglijden. Zij kon terecht in Veldzicht bij Apeldoorn.¹⁰⁵¹ In haar geval was de officier van justitie tegen gratieverlening. Hij had er gezien haar voorgeschiedenis weinig fiducia in dat

zij nu reeds, zonder ernstig gevaar in haar oude fouten te vervallen, met vrucht van die verpleging zou kunnen profiteren, terwijl m.i. uit de aard der zaak evenmin waarborg geboden kan worden dat zij niet door ontvluchting zich aan de haar vrijwillig aangeboden verzorging onttrekt.¹⁰⁵²

Een jaar later tekende het damescomité aan dat zij in Veldzicht 'ook wel lastige tijden' had, maar dat het beter ging. Haar gedrag zorgde er echter voor dat zij het niet lang uithield in de diensten waar zij vervolgens terechtkwam. 'De laatste berichten zijn dat ze bij een weduwnaar met kinderen is. De vader wil geen toestemming tot een huwelijk geven. Toch blijft ze in dat huishouden en is kalm geworden.'¹⁰⁵³ Blijkbaar berustte het damescomité in deze oplossing.

Het jongste meisje voor wie een gratieverzoek was ingediend was de zestienjarige Akke van der Heide. Zij moest in 1898 niet alleen tegen haar medeverpleegden maar ook tegen haar vader en stiefmoeder beschermd worden. Haar moeder was overleden toen zij drie jaar oud was. Akke wilde zelf naar de rijkswerkinrichting 'om eindelijk iets te kunnen leren en niet altijd de weg op te moeten gaan om te bedelen zoals haar thuis was gelast', aldus de RWI. Ook voor haar regelde het damescomité een plaats in Veldzicht, wat door de RWI van harte ondersteund werd:

graag gunstig beschikken want overplaatsing van dit meisje is allernoodzakelijkst [...] zij is zacht van aard en karakter [...], doch slecht ontwikkeld, daar zij noch lezen noch schrijven kan en van geenerlei arbeid enig begrip heeft. Thans wordt zij beziggehouden

¹⁰⁴⁹ Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC), Den Bosch, toegang 204, 024 Leiden, afdeling Genootschap 1857-1972, inventaris 2081. Register met namen van vrouwen die na ontslag uit de rijkswerkinrichting zijn begeleid door het damescomité, 1892-1918, nummers 1-193, 27.

¹⁰⁵⁰ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2447.

¹⁰⁵¹ Hier wordt waarschijnlijk *Nieuw Veldzicht* bedoeld van de Vereniging tot Steun van Verwaarloosden en Gevallen. Deze instelling beschikte over 20 plaatsen bestemd voor meisjes, die bij opname tussen de vijftien en 21 jaar oud waren. Zie J. Everts, *Gids voor maatschappelijk hulpbetoon in Nederland*. (Alphen aan de Rijn 1940), B126. Er was ook een rijksopvoedingsgesticht met de naam Veldzicht, maar dat was alleen voor jongens.

¹⁰⁵² NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2655.

¹⁰⁵³ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 98.

met breiwerk en haar zo vaak mogelijk onderwijs gegeven waartoe zij veel lust en opgewektheid toont. [...] dat een langdurig verblijf in de Rijkswerkinrichting, in gezelschap van vrouwen, de meesten met een slecht verleden, voor de toekomst van het 16-jarige meisje een allerverderfelijkste invloed zou na zich slepen [...].¹⁰⁵⁴

De RWI haalde haar vader over een gratieverzoek voor haar in te dienen met het voorwendsel dat Veldzicht een equivalent van de RWI was. De minister van Justitie wilde de garantie dat Veldzicht Akke niet naar haar vader zou laten terugkeren, mocht hij haar onverhoopt opeisen ‘voordat van die opeising aan uwe excellentie is kennisgegeven en raad is gevraagd hoe in dit geval te handelen’.¹⁰⁵⁵ Tot de inwerkingtreding van de kindwetten in 1905 konden ouders hun kinderen op elk moment weghalen uit dit soort instellingen.¹⁰⁵⁶

De 20-jarige Maria Odilia van der Ven maakte in 1907 zo’n gunstige indruk op het damescomité dat dit comité voor haar een plaats regelde in de Goede Herder. Maria diende zelf een gratieverzoek in. De officier van justitie benadrukte echter vooral de ‘ongunstige’ reputatie van zowel haarzelf als haar moeder, een weduwe. Laatstgenoemde zou herhaaldelijk veroordeeld zijn, onder andere voor diefstal. Toen zij een gevangenisstraf van een jaar moest uitzitten, had het burgerlijk armbestuur Maria uitbesteed bij een landbouwer. Zij liep weg waarna de politie haar voor landloperij oppakte. De vraag of zij misschien een goede reden voor haar vlucht had, kwam niet aan de orde. Ondanks zijn bedenkingen achtte de officier van justitie De Goede Herder toch een geschiktere plek voor Maria dan de RWI.¹⁰⁵⁷

Voor de negentienjarige Wilhelmina Lanting, die in 1902 tot drie jaar veroordeeld was voor landloperij, vroeg een oom gratie aan. Hij wilde graag een dienst voor haar zoeken omdat zij nog jong was en voor de eerste keer in de RWI. In afwachting daarvan was hij bereid haar in zijn gezin op te nemen. Hij voegde hieraan toe dat Wilhelmina zelf ook ‘vurig’ naar gratie verlangde. Deze oom, wisselwachter aan het staatsspoor, had haar samen met zijn echtgenote in de RWI bezocht. De directeur van de RWI (Van Riemsdijk) beschreef Wilhelmina als ‘een gezond en flink meisje, die bij goede wil zeer goed in eigen onderhoud zou kunnen voorzien.’ Hoewel hij enige twijfels had: ‘over het algemeen is zij gesloten van karakter en traag van aard, moet steeds aangespoord worden om opgedragen werk netjes te doen’. Haar leeftijd, het feit dat zij twee jaar van haar straf erop had zitten en voor de eerste keer veroordeeld was, maakte dat hij desondanks het gratieverzoek ondersteunde. Hij stelde hierbij de voorwaarde dat ‘zij aan goede leiding kan worden toevertrouwd’.¹⁰⁵⁸ Over de ouders van Wilhelmina of de reden dat zij aan het zwerven was geslagen, bevat het dossier geen informatie.

Beter af in een heropvoedingsinstelling?

In alle bovenstaande gevallen lijkt de oorzaak voor het bedelen of landlopen vooral gelegen in verwaarlozing of afwezigheid van ouders. Alle zeven jonge meisjes (<21) mochten de RWI

¹⁰⁵⁴ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2524.

¹⁰⁵⁵ Ibidem.

¹⁰⁵⁶ Bernard Kruithof, ‘Overheid, kindbescherming en het belang van het kind’, *Justitiële Verkenningen* 34:8 (2008) 11-23, aldaar 13. Bakker e.a., *Vijf eeuwen opvoeden*, 463.

¹⁰⁵⁷ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 4985.

¹⁰⁵⁸ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2658.

voortijdig verlaten, zij het niet zonder nadere voorwaarden.¹⁰⁵⁹ Op één na komen zij allen terecht in een jeugdinstituut. Of zij daar zoveel beter af waren is achteraf de vraag, gezien de reputatie van bijvoorbeeld een instituut als De Goede Herder. Margo de Koster beschrijft hoe begin twintigste eeuw ook in België veel jonge vrouwen in dit soort particuliere, religieus gedreven instellingen terechtkwamen. Hoewel deze voor minder streng doorgingen dan de rijksopvoedingsinstellingen constateert zij dat plaatsing een zware en stigmatiserende ervaring was die vaak lang doorwerkte in het leven van deze meisjes.¹⁰⁶⁰

Over de gang van zaken in De Goede Herder is de spaarzame informatie die naar buiten is gekomen niet positief. Eén van de weinige bronnen is een artikelenreeks in de NRC, gebaseerd op de mondelinge getuigenissen van een aantal vrouwen dat daar als meisje of jonge vrouw in de jaren zestig en zeventig verbleef. De Goede Herder zette hen aan het werk in de wasserij. Hier maakten zij lange dagen zonder dat daar enige betaling tegenover stond. De ervaringen van deze vrouwen dateren van enkele decennia later dan die van de vrouwen in deze studie. Suzanna Jansen heeft verscheidene keren tevergeefs geprobeerd toegang te krijgen tot de archieven van De Goede Herder omdat haar grootmoeder daar in 1907 terechtkwam. Een andere (mondelinge) bron is een radioprogramma van de VPRO van 2003. Hierin komen verschillende getuigen aan het woord waaronder vrouwen die in de twintiger en dertiger jaren van de twintigste eeuw in de Goede Herder in Velp (landgoed Larenstein) hebben vertoefd.¹⁰⁶¹ Volgens deze radorapportage vingen de zusters van ‘De Goede Herder’ meisjes op die door verwaarlozing of erfelijke belasting zedelijk gevaar liepen. De zusters zouden de ‘boetelingen’, kinderen die al iets hadden uitgehaald, strikt gescheiden houden van de ‘bewaarden’, de meisjes die risico liepen iets te gaan uithalen.¹⁰⁶² Hiermee leken deze instellingen sterk op de ‘Magdalen’ huizen, waarvan een aantal in handen was van de congregatie *The Good Shepherd* in Engeland en vooral Ierland. Ook hier verbleven jonge vrouwen die zich ‘zedeloos’ hadden gedragen of daartoe gevaar liepen en ook zij werden in wasserijen tewerkgesteld.¹⁰⁶³

De katholieke meisjes die uit de RWI kwamen, belandden begin twintigste eeuw hoogstwaarschijnlijk in de categorie boetelingen. Ook in andere heropvoedingsinstellingen, zoals de ‘Heldringgestichten’, doorgangshuizen en rijksopvoedingsgestichten (voor de zwaarste gevallen), heerste vaak een streng regime. De leiding maakte ook hier onderscheid tussen daders en degenen die risico liepen op delinquent gedrag.¹⁰⁶⁴ Desondanks waren er

¹⁰⁵⁹ Van Ruller signaleert in zijn onderzoek naar gratieverzoeken in een iets eerdere periode (tot 1870) dat positieve adviezen vrijwel altijd door de minister en koning werden overgenomen, maar de negatieve adviezen in meer dan 50 procent van de gevallen niet. Zie Van Ruller, *Genade voor recht*, 57.

¹⁰⁶⁰ Margo de Koster en Veerle Massin, ‘Delinquente en problematische meisjes in de molen van de jeugdbescherming, 1912-1965’, *Panopticon* 33:5 (2012) 437-453, aldaar 450.

¹⁰⁶¹ Voor de VPRO-(radio) documentaire *Volg het spoor terug* (12-1-2003) zie: https://www.vpro.nl/speel~WO_VPRO_20048822~het-gesticht-van-de-goede-herder-het-spoor-terug-larenstein-deel-1~.html.

¹⁰⁶² VPRO, *Volg het spoor terug* (radio-uitzending 2003); Jansen, *Het Pauperparadijs*, 161-162.

¹⁰⁶³ Sheila Killian, ‘“For lack of accountability”. The logic of the price in Ireland’s Magdalen Laundries’, *Accounting, Organizations and Society* 43 (2015) 17-32.

¹⁰⁶⁴ Martin Bossenbroek & Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1998) 110-115. Saskia Bultman, *Constructing a female delinquent self. Assessing pupils in the Dutch State Reform school 1905-1975* (Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen 2016) 56-70; Geertje Dimmendaal, *Heropvoeding en behandeling. Meisjes in*

verschillen, afhankelijk van bijvoorbeeld het personeel en was in de praktijk niet altijd sprake van een strikte toepassing van de reglementen.¹⁰⁶⁵

Binnen de muren van De Goede Herder gold gedurende de ochtend een spreekverbod. De meisjes kregen een andere naam en mochten elkaar niet vertellen hoe zij werkelijk heetten. Ze werden als het ware beroofd van hun identiteit. Ze brachten de dag in uniform door, met kerkbezoek, bidden, werken of school. Contact met de buitenwereld was nauwelijks mogelijk.¹⁰⁶⁶ Een verschil met de protestantse tegenhanger Asyl Steenbeek, waarover hieronder meer, was dat de ‘boetelingen’ in De Goede Herder daar niet altijd voor een bepaalde tijd verbleven ter voorbereiding op een terugkeer in de samenleving, maar voor onbepaalde tijd.¹⁰⁶⁷

Drie andere, iets oudere, jonge ongehuwde vrouwen kregen eveneens gratie om in een jeugdinstelling terecht te komen. De 23-jarige Anna van de Putte ging naar de Anna Stichting. Dit was een ‘reclasseringsinstellingstichting voor R.K. jonge vrouwen en meisjes’, bedoeld voor ongehuwde moeders, ‘voogdijmeisjes’ en meisjes gestuurd door een kinderrechtter of officier van justitie.¹⁰⁶⁸ Anna was een half jaar voordat zij in april 1912 in de RWI kwam bevallen van een buitenechtelijke zoon.¹⁰⁶⁹ Hoewel hij niet vermeld staat in het RWI-register, valt niet uit te sluiten dat ook hij in de RWI was. Nadat zij was weggelopen uit een dienst die de Anna Stichting voor haar geregeld had, noteerde het damescomité dat de voogdijraad moeite deed om haar zoon ‘tot zich te nemen’.¹⁰⁷⁰ De aan de RWI verbonden kapelaan Morel regelde dat de 24-jarige Johanna van Os in 1911 naar De Goede Herder kon. Hier mocht zij, mits zij zich schikte naar de daar geldende regels, altijd blijven.¹⁰⁷¹ Vijf jaar later kwam zij echter weer voor landloperij in de RWI terecht om vervolgens overgeplaatst te worden naar de rijkskrankzinnigeninrichting in Woensel. Helaas is haar dossier niet bewaard gebleven.

Johanna Sandifort, 29 jaar oud, kon door bemiddeling en op kosten van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen in 1908 naar Asyl Steenbeek. In haar gratieverzoek gaf Johanna aan dat zij hierover zeer verheugd was en ‘gaarne daarvan wil gebruik maken’.¹⁰⁷² Hoewel haar naam niet voorkomt in het register van het damescomité, ligt

Huize de Ranitz. 1941-1967 (Groningen 1998) 21-26; Laura Nys, *Het hart van Gabriel B. Jongeren en hun gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen voor jeugddelinquenten, 1890-1965* (Dissertatie Universiteit Gent 2020) o.a. 205-210 en 194-199; De Koster e.a., ‘Delinquente en problematische meisjes’, 447-448.

¹⁰⁶⁵ Nys, *Het hart van Gabriel B.*, 196.

¹⁰⁶⁶ VPRO, *Volg het spoor terug* (radio-uitzending 2003); Jansen, *Het pauperparadijs*, 159-168. Zie ook Marian Weevers, “‘...waardoor haar verblijf in de werkinrichting tot een werkelijke zegen zou kunnen zijn’”. Leidse vrouwen en de rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Oegstgeest-Leiden, 1886-1920.’ *Vijfentwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (2013) 93–131, aldaar 117-118.

¹⁰⁶⁷ Bossenbroek e.a., *Het mysterie van de verdwenen bordelen*, 115.

¹⁰⁶⁸ Mr. J. Everts, *Gids voor maatschappelijk hulpbetoon in Nederland. In opdracht van de Nederlandsche Vereeniging voor Armenzorg en Weldadigheid ter gelegenheid van haar 25-jarig jubileum* (Zeist 1933). Er is weinig te vinden over deze stichting: alleen een krantenbericht met foto, daterend uit 1929 in de beeldbank van het gemeentearchief van Den Haag.

¹⁰⁶⁹ Geboorteregister Tilburg 1911, archiefnummer 550, inventarisnummer 3001, aktenummer 1409, periode 1911 (geboren 18-10-1911).

¹⁰⁷⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 153.

¹⁰⁷¹ NL-HaNA, Justitie /Verbaal en Kabinet, 2.09.22, inv.nr. 5587.

¹⁰⁷² NL-HaNA, Justitie /Verbaal en Kabinet, 2.09.22, inv.nr. 5096.

het voor de hand dat het comité hier een rol in gespeeld had.¹⁰⁷³ Asyl Steenbeek was een opvanghuis voor ‘gevallen vrouwen’, in 1848 opgericht door de predikant Otto Heldring. Laatstgenoemde was een belangrijke exponent van de Reveilgedachte en in het bijzonder van de praktische variant hierbinnen: de Inwendige Zending. Filantropie en evangelisatie waren voor hem onlosmakelijk verbonden. Tijdens hun verblijf in Asyl Steenbeek maakten vrouwelijke ex-gevangenen, later vooral voormalige prostituees, kennis met het evangelie.¹⁰⁷⁴ Na een fase waarin boetedoening en schuldbesef centraal stonden, kregen zij een opleiding om als dienstmeisje aan de slag te gaan. Huishoudelijk werk was één van de meest voor de hand liggende beroepsperspectieven voor vrouwen en in het bijzonder voor ‘gevallen vrouwen’ in die tijd. In Steenbeek was sprake van een zowel geestelijk als lichamelijk zwaar regime onder het bekende motto dat ledigheid des duivels oorkussen was.¹⁰⁷⁵ In de jaren die volgden zouden nog vele andere ‘Heldringgestichten’ het licht zien, gericht op het redden van vrouwen en kinderen die zedelijk gevaar liepen of al ‘gevallen’ waren.

Johanna van Os uitgezonderd, keerde geen van bovengenoemde meisjes terug in de RWI. Nog afgezien van het feit dat dit niet hoeft te betekenen dat zij zich niet aan andere delicten schuldig maakten, is het de vraag of dit aan hun verblijf in een heropvoedingsinstelling te danken was. Mogelijk speelden (ook) andere factoren een rol, waaronder een algehele verbetering van de sociaaleconomische omstandigheden. Uit een onderzoek naar ‘reform schools’ voor meisjes in Noorwegen in het interbellum blijkt dat in de helft van de gevallen sprake was van succes. Dit betekende dat de verdere levensloop zich had afgespeeld binnen de normen van wat in die periode als passend voor meisjes uit de arbeidersklasse gezien werd. Ook deze heropvoedingsscholen waren vooral bedoeld voor meisjes die zich onzedelijk gedroegen of daartoe gevaar liepen.¹⁰⁷⁶

Onderzoek naar de resultaten van ‘industrial’ en ‘reformatory’ scholen in Engeland in de tweede helft van de negentiende eeuw laat zien dat er soms ook een beschermende werking uitging van een verblijf in deze instellingen, ondanks het zware regime en de stigmatisering. Een groot deel van de jongeren dat daar verbleef onthield zich in het verdere leven, voor zover bekend, van crimineel gedrag. Zij betaalden daar echter een hoge prijs voor.¹⁰⁷⁷ Belangrijke factoren waren training gericht op werkzaamheden aan de onderkant van de arbeidsmarkt, in combinatie met hulp bij het vinden van een geschikte werkplek. Voor meisjes was deze training gericht op huishoudelijke werkzaamheden en voor jongens op vaardigheden die van pas kwamen in laaggeschoolde beroepen, het leger of de marine.¹⁰⁷⁸

De wellicht belangrijkste factor vormde de emotionele banden tussen de jongeren en de medewerkers van de instituten waar zij opgesloten zaten. Niet de interventies zelf, maar de mate waarin deze medewerkers erin slaagden aan te sluiten bij de belevingswereld en mogelijkheden

¹⁰⁷³ Zoals in de inleiding en in hoofdstuk 9 aangegeven, is het register van het damescomité verre van volledig en zijn waarschijnlijk veel meer vrouwen door het comité gezien dan is aangetekend.

¹⁰⁷⁴ Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997) 64-66.

¹⁰⁷⁵ Bossenbroek e.a., *Het mysterie van de verdwenen bordelen*, 110-112.

¹⁰⁷⁶ Astri Andresen, ‘Gender, after-care and reform in inter-war Norway’ in: Pamela Cox en Heather Shore eds., *Becoming delinquent: British and European youth, 1650-1950* (Hampshire 2002) 123-140

¹⁰⁷⁷ Godfrey e.a., *Young criminal lives*, 176-179.

¹⁰⁷⁸ Ibidem, 185.

van de betrokken jongeren, waren bepalend voor het slagen hiervan.¹⁰⁷⁹ Ditzelfde betogen Lis en Soly in *Te gek om los te lopen*: dat beleid pas effectief was als het minstens deels aansloot bij de ervaringen, problemen en mogelijkheden van degenen op wie het zich richtte.¹⁰⁸⁰ Naast onmiskenbare praktijken van fysieke en psychische intimidatie was er eveneens sprake van affectieve relaties. Hiervan getuigen diverse bewaard gebleven brieven tussen de staf van de instellingen en de vroegere pupillen.¹⁰⁸¹ Laura Nys meent in haar studie naar de jongens die in het Belgische Rijksopvoedingsgesticht in Mol verbleven dat de interacties tussen de daar opgesloten pupillen en hun ‘opvoeders’ te complex waren om uitsluitend in termen van verzet en ontduiking aan de ene kant en discipline en dwang aan de andere kant te duiden. Ook zij signaleert dat er ontegenzeggelijk sprake was van geweld richting deze jongeren. Zij ziet echter dat er soms ook ruimte was voor andere vormen van contact, afhankelijk van de pupil, de persoonlijke stijl van de opvoeder en de historische context waarbinnen deze interacties plaatsvonden.¹⁰⁸²

De directeur van het rijksopvoedingsgesticht in Leiden droeg in belangrijke mate bij aan het slagen van de jongens die daar verbleven. Niet alleen bezorgde hij hen een arbeidsplaats, maar ook volgde hij hen nog lange tijd. Ondanks dat de jongens redelijk succesvol waren in het vinden en houden van werk, viel de recidive met 38 procent wat tegen.¹⁰⁸³ Catrien Bijleveld en Frans van Poppel deden onderzoek naar de 198 jongens die tussen 1911-1913 in het rooms-katholieke opvoedingsgesticht Harreveld terechtkwamen. Zij constateren dat bijna de helft van hen na afloop van hun straftijd weleens op een overtreding of misdrijf betrapt was. Ongeveer een derde bezondigde zich in zijn verdere leven structureel aan delicten of had één of meerdere zware misdrijven begaan.¹⁰⁸⁴

7.3 Terugkeer noodzakelijk voor huishouden en kinderen

Van de 74 vrouwen bij wie er sprake was van één of meerdere gratieverzoeken waren 21 gehuwd, de overigen waren ongehuwd (29), gescheiden (7), verlaten (1) of weduwe (16). De vrouwen (9) die vastzaten voor dronkenschap waren overwegend gehuwd. Dit komt overeen met het algemene beeld dat in hoofdstuk 5 naar voren kwam: dat de bedelaars en zwervers vaker alleenstaand waren.

Behalve Everdine’s wederhelft, dienden de echtgenoten van nog eens dertien vrouwen een gratieverzoek in en één verloofde. Bij vier gehuwde vrouwen is niet duidelijk wie het verzoek indiende, omdat het dossier niet is gevonden, en driemaal vroeg een gehuwde vrouw zelf om gratie.

Clasina Wouters kwam, dankzij een gratieverzoek van haar man, beide keren dat zij voor bedelen tot de RWI veroordeeld was eerder vrij. De eerste keer, in 1891, volstond een

¹⁰⁷⁹ Godfrey e.a., *Young criminal lives*, 185; Ray Pawson en Nick Tilley, *Realistic evaluation* (Londen 1997).

¹⁰⁸⁰ Catharina Lis en Hugo Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18e eeuw* (Turnhout, 1990) 126, 217-218. Zie ook hoofdstuk 2 van dit proefschrift.

¹⁰⁸¹ Godfrey e.a., *Young criminal lives*, 185-187.

¹⁰⁸² Laura Nys, ‘Distance and proximity. Interpersonal relations between pupils and educators in the Belgian reform school of Mol (1927-1960)’, *Crime, History and Societies* 25:1 (2021) 5-28.

¹⁰⁸³ Marc Newsome, ‘Geslaagde jongens? Over de jongens van het tijdelijk rijksopvoedingsgesticht in Leiden 1910-1926’, *Acta Historica*, 2.2. (2013), 15-21.

¹⁰⁸⁴ Bijleveld e.a., ‘The succes of the civilization offensive’, 1184 en 1189.

dringend appèl van haar echtgenoot op de noodzaak van haar aanwezigheid in huis voor haar kinderen. De ondersteuning van dit verzoek door de burgemeester van haar woonplaats Oudewater had ongetwijfeld geholpen. Deze was zeer te spreken over Clasina, maar aanzienlijk minder over haar echtgenoot, straatmuzikant Gerrit de Ruiter:

dat zij zich schuldig maakte aan bedelarij vond zijn reden minder in de zucht tot bedelen, dan wel in het minder goed gedrag van haren man, die de verdiende penningen in den regel voor het grootste gedeelte aan sterken drank besteedt en het aan zijn behoeftig gezin onttrok, zodat zij voor zichzelf als voor hare kinderen genoodzaakt was, zij het dan ook door middel van bedelarij aan hunne behoeften tegemoet te komen. De drie kinderen 5, 2 en 1 jaar oud lijden zeer onder het gemis der moederlijke zorgen.¹⁰⁸⁵

Mogelijk droeg ook Clasina's zeer goede gedrag in de RWI bij aan een gunstige beschikking op het verzoekschrift van haar man. Bij haar tweede verblijf in de RWI kostte het laatstgenoemde maar liefst vier gratieverzoeken alvorens zij drie maanden eerder vrijkwam. Hij had het beroep van straatmuzikant inmiddels verruild voor dat van sigarenmaker. Het verzoekschrift meldde dat hij:

met de nodige hulp genoeg kan verdienen om in de behoeften van zijn gezin te voorzien, dat de nodige hulp, uitzoeken van de tabak, drogen, als hij uit huis is om sigaren te verkopen het beste en gemakkelijkst door zijn huisvrouw kan worden bewezen daar die altijd bij hem kan zijn, dat nu die hulp een gedeelte van zijn verdienste wegneemt, dat door zijne huisvrouw verdiend kan worden, dat de verzorging van zijn huisgezin man en twee kinderen van 7 en 4 jaar hem insgelijk geld kost voor vrouwelijke hulp, dat door zijne huisvrouw gedaan kan worden, weshalve hij nogmaals de vrijheid neemt zich met de meeste eerbied tot uwe majesteit te wenden met het onderhavige verzoek.¹⁰⁸⁶

Deze keer stond justitie minder welwillend tegenover vervroegde vrijlating. De officier wees erop dat Clasina na eerder gegratieerd te zijn al snel weer 'in het oude euvel verviel'. 'Nu de winter voor de deur staat en daarmee het drukste seizoen van de bedelaarscampagne', achtte hij de kans op herhaling zeer groot. Was de officier van justitie aanvankelijk overtuigd dat Clasina uit nood bedelde, de tweede keer beschouwde hij haar als lid van een bende bedelaars, die de dorpen rondom Oudewater onveilig maakte.¹⁰⁸⁷ Anders dan de burgemeester van Oudewater, zag justitie armoede en werkloosheid niet als een verzachtende omstandigheid. Ook Clasina's zus Maria kwam na een eerdere afwijzing van haar verzoek vervroegd vrij. Justitie capituleerde omdat haar echtgenoot, die eveneens naar een RWI was opgezonden, achttien dagen eerder uit Veenhuizen vrijkwam en zij zo gelegenheid zou hebben 'de huishouding van haar man weder te gaan waarnemen'.¹⁰⁸⁸

Behalve de man van Maria Wouters, bleken de echtgenoten van nog drie vrouwen gelijktijdig met hun vrouw in een RWI te verblijven. In twee gevallen stond expliciet genoteerd

¹⁰⁸⁵ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2307.

¹⁰⁸⁶ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2343.

¹⁰⁸⁷ Ibidem.

¹⁰⁸⁸ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2384.

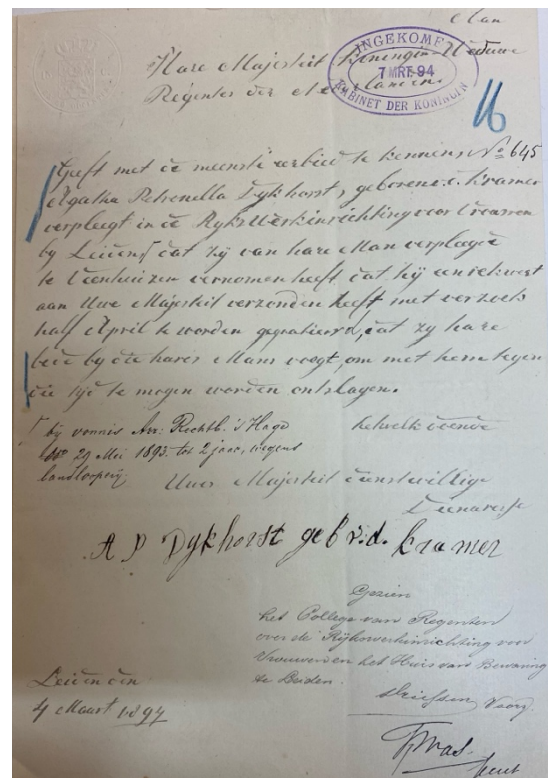
dat beide echtelieden zelf op opzending hadden aangestuurd. Gezondheidsproblemen van de 58-jarige man van Agatha van den Kramer (Antonie Dijkhorst ‘gegageerd korporaal van het Nederlands leger’) hadden beide echtelieden er in 1893 toe gebracht hun inboedel te verkopen en van Den Bosch naar Den Haag te trekken. Hier aangekomen, meldden beiden zich drie dagen achtereenvolgens voor een overnachting aan bij een politiebureau in Den Haag:

De waarschuwing aan de man dat hij een derde maal zou worden opgezonden naar de werkinrichting, schijnt in plaats van hem terug te houden, hem veeleer aangespoord te hebben terstond weer de Wet te overtreden ingevolge zijn wensch eenige tijd op Rijkskosten te worden verpleegd. Blijkbaar beschouwt hij evenals meer gegageerden de Rijkswerkinrichting eenvoudig als eene gelegenheid waar hij tijdelijk op ’s Rijkskosten wordt onderhouden terwijl intusschen zijn engagement accresseert. Ik vind het in het algemeen niet raadzaam dat dergelijke begrippen meer en meer ingang vinden en ik zou dus tot afwijzing van het verzoek adviseren.¹⁰⁸⁹

De reputatie van de arrondissementsrechtbank van Den Haag in de tachtiger en negentiger jaren van de negentiende eeuw was blijkbaar ook tot Den Bosch doorgedrongen.¹⁰⁹⁰ Dat het een eerste veroordeling tot opzending betrof, Anthonie zich goed had gedragen en met een termijn van twee jaar een vrij zware straf had gekregen, gaf de doorslag voor een positief advies aan de rechtbank. Anthonie’s gezondheid had zich inmiddels verbeterd en met een ‘gagement van 250’ op jaarbasis meende hij bij vestiging op het platteland waar ‘het leven goedkoop is’, zeer goed in staat te zijn in zijn levensonderhoud te voorzien.

Zodra Agatha, eveneens voor de eerste keer in de RWI, van het gratieverzoek van haar man hoorde ‘voegt zij hare bede bij die hare man’ om tegelijkertijd ontslagen te worden. En omdat Anthonie de verlangde gratie kreeg, kwam ook Agatha, die zich zeer goed had gedragen, vervroegd vrij.¹⁰⁹¹ Zij keerde niet meer terug in de RWI.

Een andere vrouw die zich gedwongen zag samen met haar man door beider werkloosheid ‘een onderkomen te zoeken in de Rijkswerkinrichtingen’, slaagde er na verleende gratie niet in uit de RWI weg te blijven. Anna de Haan was 65 jaar oud toen zij in 1893 voor de eerste keer in de RWI belandde. Haar man, die eerder was vrijgekomen, vroeg om haar vervroegde

Gratieverzoek Agatha Kramer (Nationaal Archief Den Haag)

¹⁰⁸⁹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2384.

¹⁰⁹⁰ Zie hoofdstuk 6 van dit proefschrift: de politie en de rechtbank van Den Haag zouden overeengekomen zijn dat iedereen die zich drie keer voor een slaapplek bij de politie had gemeld automatisch in aanmerking kwam voor opzending naar de RWI.

¹⁰⁹¹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2384.

vrijlating met de mededeling dat hij inmiddels werk had gevonden bij een stukadoor. De RWI steunde het gratieverzoek van harte en schreef dat Anna zich zeer goed gedroeg. Desondanks kwam Anna nog vier keer terug in de RWI totdat zij, binnen tien maanden na haar laatste vertrek uit de RWI, in oktober 1903 overleed.¹⁰⁹²

Johanna van der Meijden vroeg zowel voor haarzelf als voor haar echtgenoot gratie in 1890. Beide echtelieden waren, hoewel voor de eerste keer in de RWI, tot drie jaar veroordeeld. Het gratieverzoek maakte weinig kans omdat beiden bekend stonden als ‘grote dronkaards’ die voornamelijk door bedelen in hun onderhoud voorzagen. Johanna had een cellulaire straf van twee jaar uitgezeten voor diefstal en haar echtgenoot was al eens veroordeeld voor ‘wederspanningheid’. Daarnaast hadden zij zich al eerder aan bedelarij schuldig gemaakt.¹⁰⁹³

Anders dan de echtgenoten van Clasina en Maria stond de man van de 44-jarige Antje van Bergen, Willem Opdekamp, werkman bij de stadsreiniging, volgens de officier van justitie uitstekend bekend in 1901. De oorzaak van Antjes opzending was haar drankmisbruik: zij ‘zwerft dan door de stad en wordt dan niet meer door haar man in huis toegelaten zodat zij door bedelen en anderszins aan de kost tracht te komen’. Aanleiding voor het gratieverzoek van de echtgenoot, die vroeg ‘ditmaal genade voor recht te doen gelden’, was een berouwvolle brief van zijn vrouw. Daarbij kwam dat hij niet genoeg verdiende om een ‘vreemde vrouw’ ter verzorging van zijn kinderen in huis te nemen.¹⁰⁹⁴ Dat Antje haar heil zocht in de alcohol was misschien te verklaren uit het feit dat zij drie kinderen had verloren, waarvan twee binnen enkele maanden. Justitie verdiepte zich echter niet in dit soort achtergronden of verklaringen.

De echtelieden lijken in tweede instantie beter aan elkaar gewaagd dan uit bovenstaande naar voren komt. Uit een toevallig gevonden gratieverzoek van diezelfde Antje voor haar man, elf jaar eerder in 1890, blijkt dat Willem op dat moment in Veenhuizen vastzat vanwege bedelarij. Tussen 1879 en 1887 had hij daar ook al regelmatig vertoefd. Antje meldde in dit verzoekschrift dat haar man ‘door langdurige werkloosheid gedwongen was zijn toevlucht te zoeken in bovengenoemd gesticht’ en het voor haar nu heel moeilijk was om voor haar beide kinderen het levensonderhoud te verdienen. Omdat hij al vaker in de RWI had vertoefd en de mandenmaker die hem aanvankelijk in dienst wilde nemen zich bedacht, kwam Willem niet eerder vrij. In zijn advies sprak de officier van justitie de hoop uit dat: ‘het zoo lang mogelijk moge duren dat deze persoon welke veeltijds rondzwerft en meestentijds zonder enig werk is weder in de Maatschappij terugkeert’.¹⁰⁹⁵

Mogelijk had Willem zijn leven gebeterd: de officier die over het verzoek voor Antje moest oordelen, had geen sporen van zijn eerder zwervend bestaan kunnen vinden. Desondanks wees hij het gratieverzoek voor Antje af ‘in het belang van de maatschappij en tevens dat van haar man en kinderen’.¹⁰⁹⁶

Uitzondering: een eenmalige misstap

De 50-jarige Cornelia Markwat hoorde eigenlijk helemaal niet thuis in de RWI in de visie van politie en justitie. Als echtgenote van een stukadoor met een eigen bedrijf, behoorde zij tot de

¹⁰⁹² Haags Gemeentearchief, toegang 0335-01, inventaris 1427, akte 2714.

¹⁰⁹³ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2278.

¹⁰⁹⁴ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2602.

¹⁰⁹⁵ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2277.

¹⁰⁹⁶ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2602.

zogenaamde nette burgerstand. In een zwak moment had zij zich in 1901 laten verleiden door haar kostganger en was met hem vertrokken met medeneming van de ‘spaarpenningen’. De kostganger, die het om deze penningen te doen bleek, liet haar al snel in de steek en beging ‘de laagheid haar zelfs niet aan reisgeld te helpen’, aldus haar echtgenoot. Toen zij daarop besloot om te voet terug van Den Bosch naar Haarlem te gaan, stuitte zij op de politie die haar voor landloperij arresteerde. De Haarlemse Middernachtszending ondersteunde het gratieverzoek van haar veertien jaar oudere echtgenoot door aan te geven dat het hoogst wenselijk was dat de vrouw terugkeerde naar haar gezin. Deze in 1888 in Haarlem opgerichte streng christelijke vereniging richtte zich op de bestrijding van zedeloosheid en prostitutie. Zij richtte haar pijlen niet op de prostituees zelf, maar op hun bezoekers. De vereniging rekruteerde haar leden vooral uit de werkende klasse.¹⁰⁹⁷ Bij Cornelia’s afwezigheid bestierde haar oudste dochter van 22 jaar het huishouden maar ‘behartigt dit niet voldoende’. De jongste dochter, eveneens Cornelia geheten (hoewel al 20 jaar) kon, aldus de echtgenoot in zijn brief ‘niet zonder moederlijke zorg en toezicht’. De man van Cornelia stond bekend als een ‘oppassende en ijverige huisvader’ die niet dronk. Hij had zeer ‘geleden onder de misstap van zijn vrouw’ die ‘zelf het slachtoffer van een laaghartige verleider was’.¹⁰⁹⁸ Dat laatste was mogelijk de reden dat de Middernachtszending de echtgenoot van Cornelia te hulp kwam.

De 25-jarige gehuwde Gijsbertje van Ee liep weg met een andere man toen zij elders als min werkte. Zij kwam in de problemen omdat de politie haar minnaar, die nog een straf tegood had, oppakte. Dat Gijsbertje zich goed bewust was van de normen en waarden van degenen die over haar gratie moesten oordelen, blijkt uit de brieven die zij aan haar man schreef. Deze staan bol van spijtbetuigingen als ‘berouw komt naar [onderstreping van mij] de zonde’ en ‘dat god mij het verstand mag geven dat zulk nooit weer gebeurt’. Mededelingen als deze, en dat zij erg verlangde naar man en kinderen, werden afgewisseld met verzoeken om geld voor een postzegel en om boter en spek te kopen in de kantine. Zij voegde hieraan toe ‘want als het nu niet dan hoeft het nooit te doen’. Hierbij wees ze erop dat zij haar man ook vaak geld had gegeven ‘voor een geweer en voor een akte.’ Over de inrichting meldde zij: ‘de vrouwen zijn hier heel best voor mij en het is hier heel best en geestelijk er word smorgens voor ons alle gebidt en savonds een psalm gezongen en weer gebidt dus dat is geestelijk...’. De brief eindigt met de wat cryptische zin ‘daar er twee kijven hebben er ook twee schuld’. Boven aangehaalde passages lijken de ‘boetvaardigheid’, die zij via haar brief wilde uitstralen, enigszins te ontcrachten. Maar de correspondentie tussen Gijsbertje en haar man, die haar graag terug wilde, overtuigde de rechtbank in maart 1894 van haar oprechte berouw en dat zij ‘... als goede huisvrouw de zorgen voor haar man en kinderen op zich wil nemen.’¹⁰⁹⁹ Zij keerde niet terug in de RWI.

7.4 Ongunstige reputatie belemmering voor vervroegde vrijlating

Veel minder welwillend stond justitie tegenover de gratieverzoeken van of voor vrouwen die al eerder in de RWI waren geweest, zich aan andere delicten schuldig hadden gemaakt, of wiens

¹⁰⁹⁷ Rudolf Dekker, ‘De middernachtzending, een buitenparlementaire actiegroep’ in Sjoerd Faber e.a. eds., *Criminaliteit in de negentiende eeuw* 22 (Hilversum 1989) 109- 113; Wilma van den Brink, “Zedelijk Haarlem” in: Koen Matthijs, Bart van de Putte, Jan Kok en Hilde Bras eds., *Leven in de Lage Landen. Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland* (2010) 271-291, 277.

¹⁰⁹⁸ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2618

¹⁰⁹⁹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2384 en 2385.

echtgenoten of andere familieleden slecht bekend stonden. Dat Alida de Visser geen gratie kreeg had voornamelijk te maken met haar reputatie. Haar echtgenoot schreef dat zij ‘door een samenloop van omstandigheden buiten haar schuld in achteruitgang en alzo zwervende is geraakt.’ Het rapport van de politie wierp meer licht op de aard van deze omstandigheden en meldde dat de echtgenoot haar ‘moedwillig’ verlaten had om met een andere vrouw samen te wonen. Omdat deze vrouw ‘nogal’ bleek te drinken, wilde hij nu van haar af en had hij Alida in de RWI bezocht. Hij gaf aan dat hij haar nu kon onderhouden. Dit laatste betwijfelde de politie omdat zijn huidige verblijfplaats niet te achterhalen was. Alida had zich in 1897 bij het politiebureau gemeld met een verzoek om onderdak. Het gevolg was dat zij, 49 jaar oud, voor de eerste keer in de RWI kwam. Uit de destijds door de politie ingewonnen inlichtingen bleek dat zij bij haar burens bekend stond als ‘dronken Aaltje’ en, ‘onzindelijk en drankzuchtig van aard zijnde, reeds geruime tijd door haar man verlaten was’.¹¹⁰⁰ Bovenstaande suggereert dat zowel de burens als de politie van mening waren dat het haar schuld was dat haar man haar verlaten had. Omdat zij er niet in was geslaagd haar man een proper en aangenaam thuis te verschaffen, was deze gedwongen zijn heil elders te zoeken.¹¹⁰¹

Het idee dat (veelvuldig) alcoholgebruik door vrouwen automatisch tot verwaarlozing van haar huishoudelijke taken leidde, was wijdverbreid, niet alleen in de negentiende eeuw, maar ook in de periode daarvoor. Echtgenoten van vrouwen, die zich regelmatig aan alcohol te buiten gingen in achttiende-eeuws Holland, deden regelmatig bij de autoriteiten hun beklag over de gevolgen hiervan voor het huishouden.¹¹⁰² Eerdergenoemde Alida kwam niet vervroegd vrij. In de visie van justitie zou dit alleen leiden tot vergroting van ‘het getal vermomde bedelaars’.¹¹⁰³

Opmerkelijk is dat in het geval van Cornelia Wijsman, de politiecommissaris van Amsterdam juist van mening was dat ‘in de omstandigheid dat veroordeelde door haar man werd verlaten een zeer aannemelijk oorzaak voor de door haar gepleegde landloperij is te vinden en mijns inziens herhaling is uit te sluiten.’ Waarschijnlijk omdat (voor zover bekend) op haar gedrag, anders dan dat van Alida, weinig aan te merken was. Haar broer, die stukadoor was en zeer gunstig bekend stond, wilde garant staan voor haar onderhoud.¹¹⁰⁴ De inschatting van de politie kwam echter niet uit: Cornelia was binnen een jaar terug in de RWI.

Bedelaarsbende

Dina Thijssen maakte, evenals Johanna de Groot, eerdergenoemde Clasina en Maria en hun tante Trijntje Wouters, in de visie van het O.M. deel uit van de bedelaarsbende die begin jaren 90 van de negentiende eeuw de dorpen rondom Oudewater onveilig maakten. Met uitzondering van de 61-jarige tante, die alleen een gevangenisstraf van drie maanden tegemoetzag, veroordeelde de arrondissementsrechtbank hen op dezelfde dag tot opzending naar de RWI.

¹¹⁰⁰ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2514.

¹¹⁰¹ Els Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009), aldaar 154-157. Hanneke Hoekstra, *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005) aldaar 133; Nys, ‘De ruiters’, 44; Blok, *Ziek of zwak*, 49.

¹¹⁰² Manon van der Heijden, ‘Domestic violence, alcohol abuse and the uses of justice in early modern Holland’, *Annales de Demographie Historique* 2 (2015) 69-85, aldaar 75 en 78.

¹¹⁰³ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2514.

¹¹⁰⁴ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2619.

Alle vijf dienden zij een gratieverzoek in. De 25-jarige weduwe Johanna voerde als argument aan dat ‘noch enig familielid, noch het armbestuur, zich over haar 5-jarige zoon wilde ontfermen’. Een argument dat de burgemeester van Oudewater ontkrachtte. Deze zoon was via het armbestuur besteed bij Johanna’s moeder: ‘waar het zeker evengoed bezorgd is als wanneer het voortdurend aan hare persoonlijke zorgen is overgelaten’. De officier achtte ‘alle termen aanwezig’ voor een afwijzing.¹¹⁰⁵ Datzelfde gold voor Dina Thijssen wier twee buitenechtelijke kinderen een bewijs zouden vormen van haar onzedelijkheid. De wens paal en perk te stellen aan de overlast die de bedelaarsbende rondom Oudewater veroorzaakte, maakte de officier van justitie immuun voor argumenten, zoals die van de burgemeester. Deze wees in diverse brieven op de ‘uiterst geringe werkzaamheden die zich in de laatste tijden alhier voordeden’. Daarbij zag hij ook het alcoholmisbruik van de echtgenoten als belangrijke factor. Dina Thijssen noemde hij, anders dan bovengenoemde Johanna, ‘een oppassende vrouw’ die als werkster de touwtjes aan elkaar probeerde te knopen. Dat zij af en toe genoodzaakt was de ‘liefdadigheid van anderen in te roepen’, kwam door het drankmisbruik van de stiefvader bij wie zij met haar kinderen inwoonde. Hij vond het zelfs een ‘zware ramp’ als de kinderen afhankelijk zouden worden van deze stiefvader.¹¹⁰⁶

Opmerkelijk is dat de rechtbank Trijntje Wouters op basis van haar leeftijd (61 jaar) niet tot werken in staat achtte en om deze reden niet tot de RWI veroordeelde. Zoals in hoofdstuk 6 bleek, was in bijna geen enkel bestudeerd vonnis sprake van leeftijd als criterium om een vrouw wel of niet tot de RWI te veroordelen.¹¹⁰⁷ Achttien procent (298) van alle veroordelingen tot opzending voor bedelen en zwerven betrof vrouwen van 61 jaar en ouder.¹¹⁰⁸ Hoewel ook de arrondissementsrechtbank van Rotterdam enkele vrouwen ouder dan 61 tot de RWI veroordeeld had, vormden dezen slecht zes procent van het totale aantal door Rotterdam veroordeelde vrouwen. Mogelijk paste de arrondissementsrechtbank van Rotterdam het criterium ‘tot werken in staat’, strenger toe dan de rechtbank van Utrecht, Amsterdam, Heerenveen of Den Haag. Een grote stad als Rotterdam veroordeelde relatief weinig vrouwen (en mannen) tot de RWI. De bedelaarsbendes waaraan het Openbaar Ministerie refereerde bleken vooral in de uithoeken van het arrondissement Rotterdam actief:

De tot de provincie Utrecht behorende gemeenten van het arrondissement Rotterdam hebben elke winter [.....] schromelijk veel overlast van talloze bedelaars uit de verder in Utrecht liggende gemeenten en vooral van lieden uit IJsselstein, Montfort en Oudewater, die soms bij gehele bendes op zogenaamde “geefdagen” [.....] het kanton Schoonhoven binnen [komen] en door hun onbeschaamd en brutaal optreden voor de bewoners van de door hen met een bezoek vereerde plaatsen een ware plaag worden. Tegen dit steeds meer uitbreidend euvel met kracht op te treden werd langzamerhand zeer nodig en het is dan ook hieraan toe te schrijven dat aan uw rechtbank in de nu bijna afgelopen wintertijd zovele bedelaarszaken uit die buurten ter berechting werden voorgelegd.¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁵ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2346.

¹¹⁰⁶ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2345.

¹¹⁰⁷ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2386.

¹¹⁰⁸ Zie hoofdstuk 4 en 6.

¹¹⁰⁹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2386.

Ook Trijntje vroeg of zij verschoond kon blijven van de haar opgelegde gevangenisstraf. Als reden gaf zij aan dat zij niets kon verdienen en dat alleen de ‘grootste nood’ haar tot bedelen had gebracht. Zij motiveerde haar verzoek met de mededeling

dat die straf op haar leeftijd voor haar zeer zwaar is zodat zij nu reeds ziek er van is en vreest die niet te doorstaan dat haar 19 jarige zoon die toezicht zeer nodig heeft gedurende die tijd aan zich zelf is overgelaten en op den verkeerde weg zou geraken.

De burgemeester van Oudewater wees beide argumenten resoluut van de hand: Trijntje zelf verkeerde ‘in volkomen gezonde toestand’ en haar zoon was volledig in staat voor zichzelf te zorgen. Maar omdat zij inderdaad door haar relatief hoge leeftijd niet tot werken in staat was en, mocht dat wel het geval zijn, toch geen werk zou kunnen vinden, beval hij haar voor gratie aan.¹¹¹⁰

Drinkende vrouwen: meestal nul op het rekwist

De gratieverzoeken van (of voor) de vrouwen, die voor openbare dronkenschap vastzaten, maakten weinig kans op honorering. Catherina van Os was, binnen een periode van twee jaar, al negen keer veroordeeld voor openbare dronkenschap, toen de rechtbank van Utrecht haar, 46 jaar oud, in 1894 veroordeelde tot de RWI. De toezegging van haar man om ‘maatregelen te nemen zodat zij zich aan dergelijk feit niet meer kan schuldig maken’ overtuigde de kantonrechter niet. Deze voert daarvoor als reden op:

Herhaaldelijk is zij [Catherina] door deze ondergetekende [de kantonrechter van Utrecht] daarover ernstig toegesproken en met opzending naar een Rijkswerkinrichting bedreigd. Niets heeft mogen baten en nauwelijks is zij uit het huis van bewaring ontslagen of opnieuw zwerft zij op klaarlichte dag in kennelijke staat van dronkenschap langs de weg.

De kantonrechter sprak de hoop uit dat langdurige onthouding ertoe zou leiden dat Catherina ‘tot inkeer komt en voorgoed van het gebruik van sterke drank afziet.’¹¹¹¹ Heel misschien had het verblijf en de zes maanden onthouding in de RWI inderdaad geholpen of de (niet nader genoemde) maatregelen van haar echtgenoot: Catherina kwam niet meer terug in de RWI. Zij stierf, 80 jaar oud en inmiddels weduwe, op 13 februari 1928 in Rosmalen.¹¹¹²

De directeur van de RWI was vol lof over Anna Roovers: zij gedroeg zich zelfs uitmuntend en was in de RWI werkzaam als zaalopzichter. Anna zou ‘dolgaarne’ weer bij haar man en haar drie kinderen van respectievelijk 24, 16 en 14 zijn. Haar echtgenoot liet in zijn verzoekschrift weten, ondersteund door de geneeskundige verklaring van zijn arts (hij had een ‘slepende maagziekte’), dat hij niet langer in staat was in zijn levensonderhoud te voorzien. Daarvoor had hij de verdiensten van zijn vrouw nodig. Het Openbaar Ministerie was echter van

¹¹¹⁰ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2386.

¹¹¹¹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2514.

¹¹¹² BHIC, archiefnummer 550, inventarisnummer 2644, aktenummer 25.

mening dat de kinderen wel voor hun vader konden zorgen. Diverse informanten, waaronder de commissaris van de politie van Breda en de burgemeesters van de plaatsen waar het gezin woonde, getuigden van Anna's regelmatig drankmisbruik en onzedelijk gedrag. Zij zou 'door haar slechte voorbeeld reeds een ongelukkige invloed uitgeoefend hebben op haar jeugdige dochter'. Ook hier kon, volgens het OM, alleen een langdurige plaatsing in een RWI misschien nog redding brengen.¹¹¹³

Opzending op verzoek van de echtgenoot

In twee gevallen bleek de echtgenoot zelf de hand in de veroordeling van zijn vrouw te hebben gehad. Reinier van Wamel wendde zich in 1894 tot de kroon met een verzoek tot vrijlating van zijn 52 jaar oude echtgenote Jacoba Roelofs. Zij verbleef sinds oktober 1893 voor de vierde keer in de RWI. Reinier motiveerde zijn gratieverzoek als volgt:

Dat zijne vrouw het ongeluk heeft gehad door misbruik van sterke drank te struikelen doch thans door de ondervinding hoopt wijzer geworden te zijn. Dat adressant op zijn 70-jarige leeftijd moeilijk thans zijne vrouw kan missen en het huishouden geheel ten gronde zoude gaan.

De officier van justitie bracht hiertegen in dat:

van een huishouden van deze twee personen al zeer weinig sprake zijn kan, daar en man en vrouw in den regel hun eigen weg gaan; hij dagen doorbrengende onder een der viaducten met een lucifersdoosje in zijn hand, zij beschonken ronddolende in alle delen van de stad; voorts dat mij gebleken is dat zij, zoo zij al niet dolende is, haar verblijf houdt in een logement, alwaar in den regel de huishoudelijke bezigheden niet juist op den voorgrond treden.

De officier adviseerde het gratieverzoek niet te honoreren en wees erop dat 'de vrouw op nadrukkelijk verlangen van de requestrant werd opgenomen'.¹¹¹⁴

Het fenomeen van opsluiting op verzoek is vooral voor Vlaanderen en voor Holland in de achttiende eeuw uitgebreid beschreven.¹¹¹⁵ Herhaaldelijke dronkenschap was één van de problemen die hiertoe aanleiding gaven. Manon van der Heijden ziet opsluiting op verzoek als één van de manieren waarop families of buurten ernstige gedragsproblemen probeerden aan te pakken in Holland tussen 1500 en 1800, waaronder geweld als gevolg van alcoholmisbruik. Spierenburg signaleert dat het vooral de beter gesitueerden waren, die familieleden vanwege problematisch gedrag wilden laten opnemen in een 'beterhuis'. Dit was een door particulieren gerunde instelling met een tweeledig doel: gedragsverbetering (als zij zelf voor hun gedrag verantwoordelijk waren) of genezing (in geval de schuld buiten hen zelf lag, bijvoorbeeld als

¹¹¹³ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2451.

¹¹¹⁴ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2391.

¹¹¹⁵ Catharina Lis en Hugo Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw* (Turnhout 1990); Pieter Spierenburg, *Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse beterhuizen* (Hilversum 1995); Van der Heijden, 'Domestic violence'. Zie ook hoofdstuk 2 van dit proefschrift.

gevolg van geestesziektes).¹¹¹⁶ Hij verklaart dit door erop te wijzen dat het aanzien van mensen uit deze lagen van de bevolking vooral berustte op hun ‘beschaafde’ leefstijl: afwijkingen hiervan brachten daarmee hun prestige in gevaar.¹¹¹⁷ Omdat de autoriteiten tot dezelfde maatschappelijke klasse behoorden als degenen die het verzoek indienden, stemden zij gemakkelijk in met opname.

Catharina Lis en Hugo Soly tonen aan dat in de loop van de achttiende eeuw ook arme families steeds vaker naar dit middel grepen. Familieleden die dronken of zich gewelddadig gedroegen, vormden een bedreiging voor het gezinsinkomen en voor de reputatie van de overige gezinsleden. De reden voor het gemak waarmee de autoriteiten ook deze verzoeken om opsluiting honoreerden, was dat hun opsluiting zowel de belangen van de indieners van de verzoeken als die van de gemeentebesturen dienden, zij het om verschillende redenen. De indieners waren gericht op hun overleving. De drijfveer van de plaatselijke autoriteiten was de wens zich te ontdoen van overlast gevende individuen.¹¹¹⁸ Ook Van der Heijden is van mening dat gewelddadige en dronken gezinsleden een risico vormden voor de overleving van families bij verslechterende sociaaleconomische omstandigheden. Dit vormt volgens haar een verklaring voor de stijging van de verzoeken om opname eind achttiende eeuw. Daarbij speelde ook de verbeterde toegankelijkheid van de procedures en de bereidheid van de stedelijke autoriteiten om de opname te financieren een rol.¹¹¹⁹ In de negentiende eeuw verdwenen de betehuizen: de geesteszieken (‘krankzinnigen’) die een groot deel van de populatie van deze huizen waren gaan uitmaken, belandden in psychiatrische instellingen.¹¹²⁰

Ook de man van Jacoba Out, een gepensioneerde militair, had aanvankelijk zelf om opzending van zijn vrouw verzocht. De reden dat hij zich in tweede instantie bedacht was dat hij haar nodig had ‘voor de opleiding’ van zijn minderjarige kinderen. Justitie was echter van mening dat deze kinderen de hulp van hun moeder hierbij wel konden missen.¹¹²¹ Mogelijk bezorgden de beide Jacoba’s hun echtgenoten zoveel problemen met hun dronken gedrag, dat zij haar niet meer thuis konden of wilden houden. Het is heel goed mogelijk dat politie en justitie het verzoek tot opname van deze echtgenoten inwilligden, omdat ook zij het belang inzagen van de correctie van deze overlast gevende stads- of dorpsbewoners.

De maatschappij slechts tot last

Het uitstekende gedrag van Antonia Emmelot, die als zaalopzichter was aangesteld in de RWI, leverde haar evenmin een vervroegde vrijlating op. Haar ‘onzedelijke’ achtergrond (prostitutie), een eerdere veroordeling (van een jaar) voor diefstal, vonnissen voor dronkenschap en een eerdere plaatsing in de RWI, stonden gratie in de weg. De officier van justitie oordeelde: ‘dat zij de maatschappij slechts tot last zal wezen’.¹¹²² Lubberta Munsterman, 28 jaar oud, was in 1889 betrappt op bedelen in Westellingerwerf. In het zicht van de openbare weg had zij bij de woning van de gemeenteveldwachter om ‘een kleinigheid’ gevraagd. Enkele jaren voordat zij

¹¹¹⁶ Spierenburg, *Zwarte schapen*, 30-31.

¹¹¹⁷ Ibidem, 132.

¹¹¹⁸ Lis & Soly, *Disordered lives*, 195-200.

¹¹¹⁹ Van der Heijden, ‘Domestic violence’, 77-78.

¹¹²⁰ Spierenburg, *Zwarte schapen*, 133-134.

¹¹²¹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr.2586.

¹¹²² NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2452.

in de RWI kwam, had zij twee jaar gevangen gezeten omdat zij, uit angst voor ontdekking, haar net geboren dochter om het leven gebracht had. Als reden hiervoor gaf zij toen aan dat zij niet wist hoe zij ook dit tweede kind moest onderhouden. Zij had haar buitenechtelijke zwangerschap geheimgehouden omdat zij bang was dat de mensen haar slecht zouden vinden.¹¹²³ Deze straf lijkt redelijk mild vergeleken met de drie jaar opsluiting (in de RWI) die haar deel was als gevolg van bedelarij. In artikel 290 en 291 van het Wetboek van Strafrecht was de maximale straf voor de moeder die, uit angst voor ontdekking, haar kind tijdens of vlak na de bevalling ombrengt, bepaald op maximaal zes jaar bij doodslag en negen jaar bij voorbedachte rade. Ten grondslag aan deze relatief milde straf lag de visie van de ongehuwde moeder als slachtoffer van een onverantwoordelijke man.¹¹²⁴ Schaamte zou bewijzen dat zij 'goede' vrouwen waren en daarom op enige compassie konden rekenen.¹¹²⁵ Daarnaast rekende justitie haar aan dat zij 'lastig en lui' was en haar eerstgeboren buitenechtelijke dochter had uitbesteed bij het armbestuur.¹¹²⁶ Waarom de rechtbank of de minister het negatieve advies van de officier niet overnam, is onduidelijk door het ontbreken van de bijbehorende stukken.¹¹²⁷ Lubberta kwam eerder vrij en trouwde een half jaar later met Koendert Bijker. Deze had haar eerste kind erkend en was mogelijk ook de vader van haar tweede kind.¹¹²⁸ Een half jaar na dit huwelijk overleed Lubberta.¹¹²⁹

Bescherming van de vrouw zelf was niet alleen een reden om een verzoek in te willigen, zoals bij de jonge vrouwen, maar in een enkel geval ook een reden tot afwijzing. In die gevallen speelde vooral de ongunstige reputatie van de gratieverzoeker een rol. De dochter en schoonzoon die in 1893 gratie voor Catherina Meijer aanvroegen, leefden 'in een armzalig vertrek in bekrompen omstandigheden'. De schoonzoon zou zijn tijd doorbrengen met 'schooieren op straat' en was ook al eens beschonken aangetroffen. Hierdoor vreesde men niet alleen dat Catherina weer naar de fles zou grijpen, maar ook dat zij verder 'een ellendig leven zal leiden'.¹¹³⁰ Een tweede gratieverzoek, ditmaal van haar zoon een paar maanden later, werd gehonoreerd omdat hij 'ook in de buurt zijne inwoning zeer gunstig met zijn gezin bekend staat,

¹¹²³ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2384; Tresoar, toegang 18-1, inventaris 228.

¹¹²⁴ Willemijn Ruberg and Sara Serrano Martínez, 'Pathologisation, law and gender in cases of infanticide in Spain and in the Netherlands in the mid-twentieth century: a comparative perspective', *Law and History Review* (2024) 1-23, aldaar 9.

¹¹²⁵ Ruberg e.a., 'Pathologisation, law and gender', 6, met verwijzing naar Karen Brennan, 'Murderous mothers & gentle judges: paternalism, patriarchy and infanticide', *Yale Journal of Law and Feminism* 30:1 (2018) 139-196, aldaar 182-183. Het artikel van Brennan bestrijkt een latere periode (1950-1975) en gaat over Ierland. Het is echter heel plausibel dat schaamte (tot uiting komend in de angst voor ontdekking) ook in eerdere decennia in Nederland, waar eveneens sprake was van een sterke christelijke moraal, ten grondslag lag aan de relatief coulante behandeling van vrouwen die hun kind hadden gedood.

¹¹²⁶ Tresoar, toegang 18-1, inventaris 228, datum vonnis 11 april 1892.

¹¹²⁷ Van Ruller signaleert in zijn onderzoek naar gratieverzoeken in een iets eerdere periode (tot 1870) dat de minister en koning positieve adviezen vrijwel altijd overnamen, maar de negatieve adviezen in meer dan 50 procent van de gevallen niet. Ruller, *Genade voor recht*, 57.

¹¹²⁸ Tresoar, huwelijksregister 1894, archiefnummer 30-41, burgerlijke Stand Weststellingwerf, inventarisnummer 2039, aktenummer 0093.

¹¹²⁹ Tresoar, overlijdensregister 1895, archiefnummer 30-41, burgerlijke Stand Weststellingwerf, inventarisnummer 3033, aktenummer 0084.

¹¹³⁰ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2346.

en met zijn vak als gemeentelantaarnopsteker [...] voldoende den kost verdient om ook zijn moeder van te kunnen en willen onderhouden.’¹¹³¹

Sybilla Dorst, in Amsterdam bekend als publieke vrouw, was sterk aan drank verslaafd. De politie meldde dat de man die zich opwierp als haar toekomstige werkgever, samen met zijn vrouw een slecht bekendstaand bierhuis en een rendez-vous huis exploiteerde. ‘Met het oog op haar sterke voorliefde voor spiritualiën en voor een ongebonden levenswijze [...] is het van belang dat [...] haar zo lang mogelijk de gelegenheid worde benomen om aan die kwade neigingen toe te geven en er zodoende misschien van te genezen’. In de rijkswerkinrichting gedroeg zij zich zo uitmuntend dat de directeur vond dat zij wel een gunst verdiende.¹¹³²

7.5 Niet tot werken in staat

Tot werken in staat zijn was één van de criteria voor opzending naar de RWI. Veertien vrouwen bleken daar door ernstige ziekte nauwelijks toe in staat. Vijf vrouwen kampten met psychiatrische problemen, waarvan drie al naar het rijkskrankzinnigengesticht in Medemblik waren overgebracht. Vijf andere vrouwen lagen door een chronische of ongeneselijke aandoening voortdurend op de ziekenzaal. In sommige gevallen leek verdere uitvoering van de straf niet alleen zinloos, maar ook inhumaan. De 32-jarige Maria Louise van Aelst kon, volgens de geneesheer, elk moment overlijden. Zij had bij de geringste inspanning last van kortademigheid, pijn en hartkloppingen. Volgens de officier van justitie leefde zij in Den Haag als prostituee, terwijl haar buitenechtelijk geboren kind opgroeide bij haar zus. In 1900 was zij in Utrecht voor landloperij veroordeeld tot de RWI waar zij, eenmaal aangekomen, al snel op de ziekenzaal belandde. Aanvankelijk durfde zij haar familie niet te vertellen dat zij in de RWI verbleef, maar veranderde zij vanwege haar ziekte van gedachten. Haar vader, tuinder in Zundert, vroeg zodra hij van haar toestand hoorde om gratie. De burgemeester van Zundert meldde dat haar ouders ‘brave mensen zijn op wie niets valt aan te merken’ en in staat hun dochter te onderhouden.¹¹³³ Maria Louisa kwam in 1902 vrij en overleed anderhalf jaar later in Zundert.¹¹³⁴ De 59-jarige Margaretha Keizer leed aan (inoperabele en ongeneselijke) kanker en was volgens de geneesheer beter op haar plaats in een ziekenhuis.¹¹³⁵ In hoofdstuk 9 blijkt, echter dat vrouwen daar niet altijd welkom waren. Maria Stoker en Geertje Duiker waren voortdurend ziek en bedlegerig en Francisca Vogels kon geen moment zonder toezicht vanwege haar ernstige epilepsie.¹¹³⁶

Meestal was bij (ernstige) ziekte honorering geen probleem, maar niet altijd. Feetske Brouwer die in 1894 voor dronkenschap vastzat moest vanwege uitgebreide beenzweren voortdurend op de ziekenzaal verblijven. Desondanks kreeg Feetske (in het register genoteerd als publieke vrouw) geen gratie. De beenzweren zouden veroorzaakt zijn door prostitutie. De ambtenaar van het Openbaar Ministerie meldde dat zij bij verstek veroordeeld was en dat zij bij een eerdere opname in de RWI tot werken in staat was. Noch het proces-verbaal, noch de politie had enige aanwijzing gegeven dat zij door ‘een ongemak aan haar benen of anderszins later

¹¹³¹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2354.

¹¹³² NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2383/2385.

¹¹³³ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2609.

¹¹³⁴ Archief van de gemeente Zundert, 1811-1927, inventarisnummer 2269, aktenummer 64

¹¹³⁵ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2320.

¹¹³⁶ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2531, 1897 en 2338.

haar bekwaamheid tot werken had verloren'. Om die reden had hij gemeend 'behalve haar veroordeling tot hechtenis, ook die tot plaatsing in een Rijkswerkinrichting te kunnen requireren'. In een bijgevoegde korte notitie gericht aan de heer ref. (referendaris) Snijder (bij het departement van Justitie) staat te lezen:

of de verpleegde voortdurend zal moeten verblijven op de ziekenzaal zal zeker wel niet vaststaan; of zij geacht moet worden thans tot werken niet in staat te zijn kan hier niet worden beoordeeld. Het komt voor dat de opzending terecht is ingestoken [...] ¹¹³⁷

De reden voor weigering lijkt vooral dat justitie zich bekritiseerd voelde (dat zij onterecht tot opzending zou hebben besloten). Twijfel aan de ziekte van Feetske lijkt minder aan de orde geweest. Dat haar beenzweren veroorzaakt zouden zijn door prostitutie droeg niet bij aan een coulantere opstelling.

Maria Zwakhoven was, 24 jaar oud, vanuit de RWI overgebracht naar een rijkskrankzinnigeninrichting (RKI). Het was niet de eerste keer dat zij in een psychiatrische inrichting terecht kwam. Eerder in haar leven had zij al eens lange tijd in Endegeest doorgebracht. Maria was één van de weinigen die vanuit de RKI terugkwam in de RWI.

De reden dat zij in 1921 gratie kreeg was dat de vader van haar dochter met haar wilde trouwen. Deze dochter was tijdens Maria's verblijf in de RWI geboren en via de voogdijraad in een roomskatholieke instelling in Tilburg geplaatst. Maria zelf achtte het voor haar 'geestestoestand gewenst dat het gratieverzoek van haar verloofde wordt ingewilligd'. Hoewel de RWI Maria niet erg geschikt voor 'huisvrouw' achtte, kreeg zij de door haar verlangde vrijheid. ¹¹³⁸

Alberta Alfes ging gebukt onder een ernstige gezichtsandoening: 'lupus faciei', '.....waardoor haar uiterlijk niet aangenaam aandeed en naar zij meent ook op haar medeverpleegden in de ziekenzaal een minder prettige invloed uitoefent....', aldus de verklaring van de geneesheer in de RWI. Op basis van deze verklaring toonde de officier zich bij een tweede gratieverzoek ontvankelijk voor een positief advies. Een eerder door haar moeder ingediend gratieverzoek was geweigerd, ondanks dat de directeur van de RWI had laten weten dat Alberta op de ziekenzaal verbleef en daar waarschijnlijk gedurende haar straftijd zou blijven. De slechte reputatie van zowel moeder als dochter, die beiden ongehuwd samenwoonden en regelmatig misbruik maakten van sterke drank, was voor de officier reden voor afwijzing. Daarbij kwam dat Alberta driemaal een gevangenisstraf had ondergaan voor diefstal. ¹¹³⁹

Anna Maria van den Hout vroeg in 1901, toen zij 21 maanden van haar straftijd van twee jaar had uitgezeten, om gratie. Zij was 49 jaar oud en leed aan een ernstige nierziekte en dacht in haar woonplaats beter te kunnen herstellen. ¹¹⁴⁰ Zij was veroordeeld voor bedelarij. Het was de derde keer dat zij in de RWI kwam. Eerder was zij al twee keer opgesloten voor openbare dronkenschap. In het vonnis van een paar maanden daarvoor staat te lezen dat Anna Maria niet

¹¹³⁷ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2384.

¹¹³⁸ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 7303.

¹¹³⁹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2480.

¹¹⁴⁰ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2595.

alleen schuld bekende, maar ook meldde dat zij tot werken in staat was.¹¹⁴¹ Zij deed geen poging om haar ziekte aan te voeren als verzachtende omstandigheid of als reden om niet opgezonden te worden. Uiteraard is niet duidelijk of haar ziekte zich toen al geopenbaard had. Mogelijk was gratie op een gegeven moment een aantrekkelijke optie voor haar omdat zij in de RWI inmiddels weer wat geld verdiend had, waarmee zij zich onderdak kon verschaffen. Ziek als zij was en gewend aan een leven van de hand in de tand, zal zij zich niet al te druk hebben gemaakt over de periode daarna, als haar geld op was. Misschien ging zij ervan uit dat, als het echt niet ging, er nog altijd de RWI was als laatste optie. De geneesheer van de RWI bevestigde dat zij aan een ‘slepende nierziekte’ leed en verwachtte dat zij niet lang meer zou leven. In de RWI had zij zich goed gedragen, aldus de directeur, maar verbleef zij sinds drie maanden na haar aankomst in de ziekenzaal. De officier van justitie ontraadde gratie omdat

[...] haar invrijheidsstelling niet in haar belang en niet in het belang van de maatschappij moet geacht worden te zijn. Niet in haar belang omdat, als zij in vrijheid gesteld wordt, zij geen tehuis heeft en niet in staat is op fatsoenlijke wijze in haar onderhoud te voorzien, noch in het belang van de maatschappij omdat het te vrezen is dat zij, alhier teruggekeerd, zich weer aan prostitutie zal gaan overgeven, temeer daar het armbestuur haar niet wil ondersteunen’.¹¹⁴²

Ook de politie van Den Bosch vreesde dat zij, zodra zij in vrijheid gesteld was en haar uitgaanskas leeg, zich ‘weer aan mannen zal overgeven’ om het verdiende geld vervolgens uit te geven aan drank. Tweeënhalve maand nadat haar gratieverzoek was afgewezen, kwam Anna Maria alsnog vrij omdat haar straftijd erop zat. Het is onwaarschijnlijk dat zij er toen beter aan toe was en dat het armbestuur haar toen wel wilde ondersteunen. Gelukkig voor haar, kwam zij aan de vooravond van haar vertrek in contact met het Damescomité, dat zich veel moeite getroostte ‘om haar in ’s Hertogenbosch hulp te bezorgen’. Dit ondanks het feit dat het comité bekend was met haar reputatie: ‘staat zeer slecht bekend (dronken Mie)’. Toen dit niet lukte probeerde het comité haar in Den Bosch in het hospitaal te krijgen: ‘vermoedelijk is zij opgenomen’.¹¹⁴³ De voorspelling van de geneesheer komt uit: Anna Maria overleed binnen het jaar, in 1901. Een tuinman en een knecht van het Gasthuis in Den Bosch deden de aangifte wat erop duidt dat Anna Maria inderdaad haar laatste maanden in een ziekenhuis gesleten had.¹¹⁴⁴

7.6 Om ‘de rijkgestichten niet weder tot last te wezen’

Een belangrijke overweging voor het al dan niet verlenen van gratie was de garantie, dat de betrokkene in haar onderhoud kon voorzien. Als geen echtgenoot of familielid daar garant voor kon staan, moest er sprake zijn van een (betrouwbare) werkgever. De gratieverzoeken refereren hier regelmatig aan. Alida Schelvisvanger ‘wenst weder nuttig werkzaam te zijn en hoopt de rijksgestichten niet weder tot last te wezen’. De directeur van de RWI bevestigde haar bewering dat zij zeer ervaren in handwerken was, hoewel er, voor zover hem bekend, niemand was die

¹¹⁴¹ BHIC, toegang 24, inventaris 349, rolnummer 30, 7-11-1899.

¹¹⁴² NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2595.

¹¹⁴³ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 89.

¹¹⁴⁴ BHIC, archiefnummer 50, inventarisnummer 4285, aktenummer 595.

haar in dienst wilde nemen. Justitie wees haar verzoek af. Anders dan zij had aangegeven, bleek haar zuster niet garant te willen staan voor haar huishuur.¹¹⁴⁵

Maria Cornelissen die voor de vierde maal in de RWI verbleef (en daarvoor ook al regelmatig te vinden was in Veenhuizen toen het nog als bedelaarsgesticht functioneerde), kreeg evenmin gratie. De RWI vond het niet wenselijk omdat zij op de ziekenzaal lag met een maagkwaal. Voor het OM en de politie woog vooral zwaar dat zij al ‘ettelijke malen op request ontslagen’ was en er geen enkele waarborg bestond dat zij niet weer ging zwerven.¹¹⁴⁶ Emma Furst meende in 1890 met handenarbeid in haar onderhoud te kunnen voorzien. De RWI, die meldde dat zij zich uitmuntend gedroeg, bevestigde dit. Zij motiveerde haar gratieverzoek met de mededeling dat het in september, wanneer haar straf afliep, moeilijk zou zijn om werkzaamheden te vinden.¹¹⁴⁷ Dit laatste is opmerkelijk omdat algemeen aangenomen wordt dat de vrouwenarbeid minder seizoenafhankelijk was in die tijd.¹¹⁴⁸ Justitie was tegen vrijlating omdat zij al drie keer eerder in Veenhuizen was beland (dus ook vóór 1886). Het Openbaar Ministerie was daarbij niet geheel overtuigd van de uitmuntendheid van haar gedrag omdat zij in de RWI een paar dagen celstraf had gekregen.¹¹⁴⁹

Maria Westerveld had in 1894 aan een slaapstedehouder in Leiden gevraagd of hij haar weer in dienst wilde nemen, die daarop een gratieverzoek voor haar in diende:

zijnde genoemde Maria Westerveld steeds voor hem en zijn gezin een goede en trouwe dienstbode geweest [was] en hij haar dus gaarne zooveel als in zijn vermogen ligt wil helpen om andermaal bij hem een eerlijk bestaan te verwerven en haar daardoor van verdere verkeerdheden terug te houden. Redenen waarom adressant het bij deze waagt zich tot uwe majesteit met het eerbiedige verzoek te wenden; dat het Uwe Majesteit moge behagen: aan Maria Westerveld voornoemd gratie van haren verderen straftijd te willen verlenen, teneinde weder bij adressant in dienst te treden [...] (wat ook adressant met het oog op zijne drukke zaak en talrijk gezin zeer ten goede zoude komen)...¹¹⁵⁰

De slaapstedehouder had daarbij aan de commissaris van politie aangegeven in ‘zijne inrichting liever een oude dan een jonge meid’ te hebben (Maria was ten tijde van het gratieverzoek 56 jaar).

Deze commissaris meldde daarnaast dat deze slaapstedehouder ‘onder dat soort van menschen als fatsoenlijk bekend staat’. Slaapsteden behoorden in de negentiende eeuw tot de

¹¹⁴⁵ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2317; deze casus is eerder beschreven in Marian Weevers, ‘Gevangenis of toevluchtsoord? Vrouwen en de Rijkswerkinrichting in Oegstgeest 1889-1896’, *Over Oegstgeest* 32:2 (2020) 3-6.

¹¹⁴⁶ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2278.

¹¹⁴⁷ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2277.

¹¹⁴⁷ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2318.

¹¹⁴⁸ Sigrid Wadauer, ‘Establishing distinctions. Unemployment versus vagrancy in Austria from the late nineteenth century to 1938’, *International Review of Social History* 56.1 (2011) 31-70, aldaar 60; Beate Althammer, Roaming men, sedentary women? The gendering of vagrancy offenses in nineteenth-century Europe, *Journal of Social History* 5:4 (Oxford 2018) 736-759, aldaar 752.

¹¹⁴⁹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 3218.

¹¹⁵⁰ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2390/2392.

‘infrastructuur’ van mensen zonder vaste woonplaats en boden vooral onderdak aan ‘maatschappelijke randfiguren’.¹¹⁵¹

Het gratieverzoek dat een logementshouder, eveneens in 1894, voor de 52-jarige Allegonda van Vught indiende, biedt inzicht in de achtergrond van deze voorkeur voor oudere vrouwen.¹¹⁵² Deze had van een bij hem logerende kleermaker gehoord dat Allegonda ‘door uiterste armoede tot bedelarij [was] vervallen’. Hierop had hij haar werk en huisvesting aangeboden omdat hij wist dat zij zes jaar geleden in Arnhem ‘een flinke werkzame vrouw was’. De politie rapporteerde dat hij een fatsoenlijk man was:

die gaarne ziet dat het in zijn huis ordentelijk toe gaat. Alzo heeft hij tot behulp zijner vrouw liever eene vrouw van middelbare leeftijd in huis dan een jeugdige meid die mogelijk met de logeergasten zoude opslaan.¹¹⁵³

Vermoedelijk was de logementhouder, anders dan de officier van justitie, onbekend met haar verleden. Laatstgenoemde memoreerde in zijn advies dat Allegonda, blijkens de destijds ingewonnen inlichtingen, twintig jaar lang in Rotterdam als publieke vrouw stond ingeschreven. In dit geval leidde dit niet tot een afwijzend advies: het vooruitzicht van betaald werk en onderdak woog zwaarder dan haar ‘onzedelijk’ verleden.

Cornelia Kunst kon in het gezin van een onderwijzer als dienstbode aan de slag en de directeur van de RWI was van mening dat zij ‘in alle opzichten een gunst verdiende’.¹¹⁵⁴ Gerarda van Diggelen vroeg in 1936 gratie omdat haar vader haar thuis nodig had voor de verpleging van haar moeder, die hulpbehoevend was, en voor hulp in de zaak (hij was melkboer). Zij was in december 1934 ‘door omstandigheden’ van haar huis in Rotterdam weggelopen en had zich een week later ‘vrijwillig aangemeld te Breda voor de Rijkswerkinrichting’. Zij was 35 jaar oud en tijdens haar verblijf in de RWI gescheiden. In het gratieverzoek, dat ook haar vader voor haar indiende, staat te lezen dat zij door ‘omgang met slecht gezelschap’ aan lagerwal was geraakt. Waarschijnlijk had zij, evenals Cornelia Markwat en Gijsbertje van Ee, een relatie aangeknoopt met een derde. Toen haar vader haar in de RWI opzocht, had zij hem laten weten dat zij inzag hoeveel verdriet zij haar ouders had gedaan. Haar moeder had zich haar opzending zo erg aangetrokken

dat zij nachten wakker ligt en absoluut ongeschikt is tot werken en vrijwel geheel invalide is; dat het gezin van verzoeker derhalve zeer dringend vrouwelijke hulp behoeft en de moeder zowel als het gehele gezin met groot verlangen de komst in het gezin van bovengenoemde dochter tegemoet ziet; dat het de vurige wens van veroordeelde is, met diep berouw en als een verlorene en weer gevondene bij haar ouders terug te keeren om tot hulp in het gezin van haar ouders werkzaam te kunnen zijn en aldus een nieuw leven te beginnen.¹¹⁵⁵

¹¹⁵¹ Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de 19^e eeuw*. (Amsterdam 2012) 127.

¹¹⁵² NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2390 en 2392.

¹¹⁵³ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2408.

¹¹⁵⁴ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2315.

¹¹⁵⁵ NL-HaNA, Justitie /Verbaal en Kabinet, 2.09.22, inv.nr. 10734.

Justitie leek sterk onder de indruk van het betoog van haar vader: op het dossier staat ‘veel spoed’ aangetekend.¹¹⁵⁶

Ook de vader van de 45-jarige Anna Maria Verbon, die in 1922 in Breda veroordeeld was voor landloperij, diende een gratieverzoek in. Hij en zijn vrouw waren respectievelijk 87 en 85 jaar oud en stonden daarmee volgens eigen zeggen al ‘met één been in het graf’. Reden waarom zij zeer verlangden hun kind de helpende hand te reiken ‘om haar van de verkeerde weg [...] te doen terugkeren en nog een nuttig lid der maatschappij van haar te maken’. De zus van Anna Maria had zich bereid verklaard haar te voeden en voor onderdak te zorgen. Hoewel het parket van Breda meldde dat Anna Maria haar geld ‘met ontucht verdient en dat zij bij gelegenheid zich ook weleens schuldig maakte aan diefstal’, adviseerde justitie positief over het door haar vader ingediende verzoek. De directeur van de RWI was zeer over haar te spreken: ze was beleefd en gewillig en ‘toont veel zorg voor de haar opgedragen werkzaamheden’. Hij geloofde dat zij oprecht van plan was haar leven te beteren.¹¹⁵⁷

Geesje Pol die, gearresteerd voor landloperij, in het huis van bewaring beviel van een zoon, vertrok dezelfde dag vandaaruit met haar kind Jansje naar de RWI, ‘omdat deze de zorg van de moeder niet kan missen’. Zij was 28 jaar oud en stond in de RWI in 1928 geregistreerd als veenarbeidster. Drie andere kinderen waren door de voogdijraad bij haar schoonouders geplaatst. Waar haar echtgenoot Jansje Snippe vertoefde is onduidelijk. De predikant uit haar dorp antwoordde de RWI desgevraagd: ‘zij en haar familie zijn zeer [onleesbaar...] en onverschillig. Mijn dunkens is het beter dat zij naar hier niet terugkomt maar dat zij ergens aan het werk gezet wordt.’ Geesje kwam uiteindelijk in 1930 voorwaardelijk vrij om (met haar kind) onder toezicht te komen van het Leger des Heils in hun Toevlucht voor Vrouwen.¹¹⁵⁸

Onderdanig taalgebruik

Behalve dat vele gratieverzoeken een beroep deden op waarden waarvan de indieners veronderstelden dat zij goed zouden vallen bij degenen die hun verzoek moesten beoordelen, valt ook het onderdanige en hoogdravende taalgebruik op. De man van Antje van Bergen sprak de ‘bede’ uit ‘...zo spoedig mogelijk de vrouw aan haar man en de moeder aan haar kinderen terug te geven...’. Hij eindigde met ‘God biddende dat uwe majesteit aan zijn verzoek moge voldoen en na uwe majesteit een voortdurende gezondheid te hebben toegewent’.¹¹⁵⁹ De echtgenoot van Clasina Wouters meldde ‘dat hij zich niet durf veroorloven iets tegen de rechtvaardigheid deze straf in te brengen doch met alle ootmoed de vrijheid neemt wegens de langdurigheid de zelve het volgende eerbiedig in het midden te brengen’. Hij hoopte op inwilliging om ‘alzo een arm geheel hulpeloos huisgezin waarvoor op het ogenblik hulp schijnt aangebroken te zijn van een gehele ondergang te bevrijden. Waarin het ongetwijfeld zoude omkomen’.¹¹⁶⁰ Alberta Alfes wendde zich ‘ootmoedig en met een berouwvol hart tot hare majesteit, nederig smekende, op dat zij weer in de maatschappij teruggekeerd als een nuttig lid

¹¹⁵⁶ Ibidem.

¹¹⁵⁷ NL-HaNA, Justitie /Verbaal en Kabinet, 2.09.22, inv.nr. 7455.

¹¹⁵⁸ NL-HaNA, Justitie /Verbaal en Kabinet, 2.09.22, inv.nr. 8713.

¹¹⁵⁹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2602.

¹¹⁶⁰ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2345.

werkzaam kan zijn'.¹¹⁶¹ De verloofde van Maria Zwakhoven ondertekende zijn brief met 'welk doende van uwe majesteit de gehoorzame onderdaan'.¹¹⁶²

Dit onderdanige taalgebruik signaleert ook Sibbo van Ruller in zijn studie naar gratieverzoeken van veroordeelden tot doodstraf tussen 1806 en 1870 in Nederland. Hij verklaart deze onderworpenheid door de grote afstand tussen degene die de gratie moest verlenen en degenen die het verzoek indienden. Laatstgenoemden behoorden tot de de 'allerdiepst gezonkenen'. Van de ter dood veroordeelde werd daarom een grote mate van onderworpenheid verwacht.¹¹⁶³ Voor de vrouwen in dit onderzoek stond uiteraard minder op het spel, maar de afstand tussen hen en de kroon was bepaald niet kleiner.

Tot slot laat de recidive zien dat de inschattingen van justitie niet altijd uitkomen. Van degenen wier verzoek gehonoreerd was keerden (met aftrek van degenen die naar een rijkskrankzinnigeninrichting gingen of inmiddels overleden waren) meer vrouwen terug, dan van degenen die afgewezen waren. Hierbij geldt de kanttekening dat er, zoals eerder aangegeven, ongetwijfeld meer gratieverzoeken geweigerd waren dan hier besproken.

7.7 Samenvatting en conclusie

Dat de RWI-vrouwen met hun opname in de RWI hun laatste restje agency verspeelden, lijkt op basis van al deze casus geenszins het geval. Zodra er enig uitzicht op verbetering van hun situatie was, probeerden zij ook weer uit de RWI te komen. Dit was ook aan de orde wanneer er duidelijk sprake was geweest van opzending op verzoek of aansturing daarop zeer aannemelijk lijkt. De (chronisch) zieke vrouwen hadden wellicht bij de rechtszitting kunnen aanvoeren dat zij niet in staat waren te werken. De vraag is ook of het toeval was dat Lubberta Munsterman in een klein dorp als Weststellingwerf aan de deur van de gemeentelijke veldwachter bedelde. Anderen wilden waarschijnlijk juist uit handen van justitie blijven, zoals Dina Thijsen, omdat zij haar kinderen niet aan haar stiefvader wilde overlaten. Het ligt voor de hand dat zij in eerste en laatste instantie vooral bedelden om in hun levensonderhoud te voorzien.

In de gratieverzoeken is eenzelfde gebruik van de dominante vertogen terug te zien als in de brieven van de Engelse paupers en de verzoeken om opsluiting van zich misdragende familieleden in Vlaanderen en Holland, in de achttiende eeuw.¹¹⁶⁴ Waar de Engelse paupers stelden dat zij zonder fatsoenlijke kleding geen werk konden krijgen, refereerden echtgenoten in hun gratieverzoek aan het kostwinnermodel. Zij beweerden dat een vrouw thuis een belangrijke voorwaarde was om hun rol als kostwinner te vervullen. In de praktijk zullen ook veel van de vrouwen in deze studie echter hebben moeten bijdragen aan het gezinsinkomen, met zowel legale als illegale middelen. Spijtbetuigingen en een garantstelling van echtgenoten of andere familie voor het onderhoud van hun vrouw, moeder of nicht, moesten aantonen dat angst voor herhaling ongegrond was.

¹¹⁶¹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2480.

¹¹⁶² NL-HaNA, Justitie /Verbaal en Kabinet, 2.09.22, inv.nr 7303.

¹¹⁶³ Van Ruller, *Genade voor recht*, 70. Zie voor onderdanig taalgebruik in petitie en andere brieven gericht aan ongelijke partijen ook: Martyn Lyons, 'Writing upwards. How the weak wrote to the powerful', *Journal of Social History* 49:2, 317-330.

¹¹⁶⁴ Zie hoofdstuk 2.

Indien er geen sprake was van een echtgenoot of andere familie, betoogden de betrokken vrouwen dat zij zelf in staat waren met werk in hun onderhoud te voorzien. Soms konden zij hierbij verwijzen naar een brief van een potentiële werkgever. Verschillende vrouwen bezworen de maatschappij niet meer ‘tot last zullen zijn’. Hoewel de indieners van een gratieverzoek een enkele keer ook wezen op gebrek aan geld om eten te kopen, vooral in relatie tot hongerlijdende kinderen, lijkt armoede als motief voor hun overtreding minder prominent aanwezig in de brieven. De reden hiervoor was ongetwijfeld dat armoede als verzachtende factor nauwelijks een rol in de besluitvorming van de magistraten speelde. Iets waarvan de betrokken vrouwen, door ondervinding (of via lotgenoten) ‘streetwise’ geworden, waarschijnlijk goed op de hoogte waren.

Bij een eerste opzending slaagden vrouwen er over het algemeen in justitie te overreden. Voor vrouwen die al herhaalde malen op bedelen, landloperij, dronkenschap of andere delicten betrappt waren of een ‘onzedelijke’ reputatie hadden, werkte een beroep op de heersende mores meestal niet: de feiten logenstraffen hun geloofwaardigheid. Dit was vooral het geval als er geen garantie was dat zij in hun onderhoud konden voorzien. Politie en justitie leken het meest gepreoccupeerd met het beschermen van de samenleving tegen overlast.

Net als in Engeland in deze periode, hadden de autoriteiten moeite met recidiverende vrouwen: deze voldeden definitief niet meer aan de stereotype beeldvorming van vrouwen als moreel hoogstaander dan mannen.¹¹⁶⁵ In die gevallen was justitie van mening dat hun kinderen (en echtgenoot en samenleving) beter af waren zonder hen. In dit opzicht was sprake van een soort dubbele aantijging, zoals ook elders gesignaleerd: zij zondigden zowel tegen de wet als tegen de bestaande genderrollen.¹¹⁶⁶

Dat de gratieverzoeken voor de minderjarige meisjes zo kansrijk waren, kwam door de toen heersende overtuiging dat jongeren vroegen om een aparte behandeling om hen te beschermen tegen verkeerde invloeden. Heropvoeding was nodig, maar niet in een omgeving van doorgewinterde landloopsters. Voorwaarde voor vervroegde vrijlating was daarom meestal dat er een plaats voor hen beschikbaar was in een ‘heropvoedingsgesticht’. Dat, op één na, geen van de overgeplaatste jonge vrouwen in de RWI terugkeerde, kwam waarschijnlijk eerder door de verbetering van de omstandigheden in de eerste decennia van de twintigste eeuw, dan door het succes van de opvoedingsinstituten. Dat chronisch zieke vrouwen meestal eerder vrijkwamen, lag voor de hand gezien het karakter van de RWI. Verdere uitvoering van de straf zou hier geen redelijk doel meer dienen.

Opmerkelijk zijn de verschillen in beoordeling tussen het Openbaar Ministerie aan de ene en de RWI en de burgemeester van Oudewater aan de andere kant. De officieren van justitie waren vrij expliciet in hun afkeuring van bedelen, zwerven, dronkenschap en onzedelijkheid. De directie van de rijkswerkinrichting gunde bijna alle vrouwen de gevraagde gunst. Deze was,

¹¹⁶⁵ Judith Rowbotham, ‘Turning away from criminal intent, reflecting on Victorian and Edwardian strategies for promoting desistance amongst petty offenders’, *Theoretical Criminology* 13:1 (2009) 105-128.

¹¹⁶⁶ Zie onder andere Sue Davies, ‘Working their way to respectability. Women, vagrancy and reform in late nineteenth century Melbourne’, *Lilith: A Feminist History Journal* 6 (1989) 50-63; Jacquelené Fillmore, ‘The female vagrant pauper’, *The Local Historian* 35:3 (2005) 148-158; Lucia Zedner, *Women, crime, and custody in Victorian England* (Oxford 1991); Alexandra Wallis, ‘The disorderly female. Alcohol, prostitution and moral insanity in 19th-century Fremantle’, *Journal of Australian Studies* 43:3 (2019) 333-348, aldaar 347.

ondanks angst voor een ‘verderfelijke’ invloed van de oudere vrouwen op de jonge meisjes, over het gedrag van vrijwel alle vrouwen zeer te spreken. De burgemeester van Oudewater toonde opvallend veel begrip voor de omstandigheden die zijn inwoners tot bedelen gebracht hadden.

Het Openbaar Ministerie wist uiteraard ook dat gebrek aan geld, werk, onderdak en familie om op terug te vallen een belangrijke rol speelde, anders zou het de garantie dat de betrokken vrouwen in hun onderhoud konden voorzien niet zo zwaar laten wegen. Maar de overtuiging dat een ‘ongunstig’ karakter de reden was dat deze vrouwen wel, en anderen in vergelijkbare omstandigheden niet tot bedelen en landloperij vervielen, voerde meestal de boventoon. Zolang hier geen definitieve oplossing voor was, hadden de betrokken vrouwen geen andere keuze dan bedelen of zwerven of zich weer laten opnemen. Verandering van omstandigheden kon de balans (tijdelijk) naar de andere kant doen omslaan. Hierdoor leek een bestaan buiten de muren van de rijkswerkinrichting even een reële mogelijkheid. Dat dit veelal tijdelijk was blijkt uit het feit dat velen van hen terugkeerden in de RWI.

Naast de vrouwen die gratie kregen, waren er vrouwen die om een andere reden voortijdig de RWI verlieten: degenen die de RWI liet overplaatsen naar een rijkskrankzinnigeninrichting. Waarom waren zij in eerste instantie in de RWI terechtgekomen en wat was de reden van hun overplaatsing? Deze vragen komen aan de orde in het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 8. Een volgende fase van opsluiting: naar een rijkskrankzinnigeninrichting ¹¹⁶⁷

Tussen 1886 en 1934 bewerkstelligde de RWI de overplaatsing van 93 vrouwen naar een rijkskrankzinnigeninrichting (RKI). Deze vrouwen waren, één uitgezonderd, allemaal veroordeeld voor bedelen en zwerven. Welk inzicht bieden de dossiers van deze vrouwen in hun levensloop voorafgaand aan hun opzending naar de RWI? In hoeverre had hun mentale conditie een rol in hun opzending naar de RWI gespeeld? Wat was de reden van hun overplaatsing? Dit zijn de vragen die centraal staan in dit hoofdstuk, dat start met de casus van Janna Foekens.

8.1 ‘Daar het zeer wenselijk is dat genoemde vrouw opgeborgen wordt’: Janna Foekens:

In 1896 trof een agent Janna Foekens in ‘kennelijke staat van dronkenschap’ aan op de Heerestraat in Groningen.

Daar bedoelde vrouw niet in staat was haren weg alleen te vervolgen, heb ik haar naar het bureau van politie ‘gebracht’. Hare dronkenschap was duidelijk zichtbaar aan hare slingerende gang, belemmerde spraak en sterke dranklucht. Bovengenoemde vrouw is naar mijn inzien nog wel in staat te werken.¹¹⁶⁸

Dat laatste was uiteraard toegevoegd met het oog op een eventuele opzending naar de RWI. Blijkbaar was ook de kantonrechter de mening toegedaan dat zij tot werken in staat was: in februari 1897 kwam Janna, 40 jaar oud, voor de eerste keer in de rijkswerkinrichting terecht. Volgens de staat van inlichtingen in haar dossier was zij ongehuwd en kinderloos. Als beroep stond werkster vermeld. Na afloop van haar straftijd van drie maanden, op 8 mei 1897, werd zij overgebracht naar de rijkskrankzinnigeninrichting in Medemblik. Als reden hiervoor noemde de geneesheer van de RWI het optreden van verschillende epileptische aanvallen, die zich twee maanden na haar entree in de RWI voordeden. Als andere ‘hebbelijkheden’ noemde de geneesheer onzedelijk gedrag en vervolgingsangsten.

Nadat ze was opgenomen in de ziekenzaal voor epileptische aanvallen en daar enige dagen vertoefd had, begon ze op zekere morgen zich geheel te ontkleden, over bedden te springen, de binnenplaats op te rennen, steeds naakt en onder schreeuwen, gillen, slaan, het voor de andere verpleegden zeer onveilig te maken. Hare uitingen waren van een hoogst onzedelijke aard, evenals hare pogingen bij andere verpleegden, terwijl ze dan weer eens getuigden van angst alsof iemand haar vervolgen of vergiftigen wilde.

¹¹⁶⁷ Delen van dit hoofdstuk zijn eerder beschreven in Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘Mad, bad or sad? ‘Dutch female beggars and vagabonds sent from the state labor institution to the state mental asylum at the turn of the 19th century’. *Women & Criminal Justice* 24 (2014) 176-192. In vergelijking met bovengenoemd artikel is de behandelde periode uitgebreid tot 1934 en zijn 35 meer overplaatsingen gevonden en 28 extra dossiers betrokken in de analyse.

¹¹⁶⁸ Noord Hollands Archief (NHA), Haarlem, toegang 88, Rijkskrankzinnigengesticht Medemblik, inventaris 391, dossier 2479.

Hierdoor was ik genoodzaakt haar onder strenge bewaking te houden zodat ze bij het krijgen van die wilde aanvallen aan anderen geen kwaad kon doen.¹¹⁶⁹

In Medemblik kreeg Janna de diagnose *insania epileptica* met als oorzaken dronkenschap en epileptische aanvallen. Ondanks haar herhaalde dronkenschap kreeg zij niet de diagnose *insania toxica*. De diagnose *insania toxica* dook pas in 1899 voor het eerst op in de opnameboeken van de Nederlandse krankzinnigengestichten. De oorzaak hiervan was waarschijnlijk dat alcoholisme vóór die tijd overwegend als een moreel probleem gezien werd, in plaats van als een ziekte.¹¹⁷⁰ Alcoholmisbruik was echter al langer, sinds midden negentiende eeuw, in beeld bij psychiaters zoals de Franse Bénédict Morel en zijn collega's in andere landen, waaronder Nederland. Zij hielden overmatig drankgebruik, vooral door vrouwen, (mede-)verantwoordelijk voor de degeneratie van de bevolking.¹¹⁷¹

Na een verpleegtijd van tien en een halve maand ontsloeg Medemblik Janna in maart 1898 als 'hersteld'.¹¹⁷² Vrij snel daarna kwam zij weer in het vizier van de politie. De commissaris van de politie van Groningen informeerde begin april 1898 bij de geneesheer van Medemblik of Janna werkelijk 'behept is met *epileptica vera*'. Hij schreef dat Janna rondzwierf, misbruik maakte van sterke drank en zo nu en dan deed alsof ze krankzinnig was.¹¹⁷³ (De politiecommissaris was blijkbaar niet overtuigd dat Janna krankzinnig was en twijfelde of epilepsie verantwoordelijk was voor haar gedrag). De vervanger van de politiearts had epilepsie als mogelijke diagnose genoemd. Hij kon dit echter niet definitief bevestigen omdat hij geen aanval had meegemaakt. Eerdergenoemde commissaris was van mening dat het zeer wenselijk was 'dat genoemde vrouw opgeborgen wordt en voor haar misschien plaatsing te krijgen is in een gesticht voor lijders aan vallende ziekte indien zij werkelijk daarmee behept is'.¹¹⁷⁴

De geneesheer in Medemblik bevestigde de diagnose. Maar blijkbaar lukte het desondanks niet haar te laten opnemen, in ieder geval niet langdurig, want begin augustus 1898 was Janna alweer terug in de RWI. Dit keer maakte zij haar termijn vol zonder dat de RWI aanleiding zag haar over te plaatsen naar Medemblik. Hoewel het RWI-register haar gedrag vermeldt als goed, stond onder 'bijzondere teekenen' genoteerd dat zij een brutale houding had. Janna kwam de daaropvolgende jaren regelmatig terug in de RWI, totdat laatstgenoemde haar tijdens een zesde opzending in 1900 opnieuw naar Medemblik verwees. Na één jaar en vier maanden verliet zij Medemblik wederom als 'hersteld'.¹¹⁷⁵ Zij kwam niet meer terug in de RWI, maar definitief genezen was zij niet. Zij overleed 35 jaar later, 81 jaar oud, in Dennenoord in

¹¹⁶⁹ Noord Hollands Archief (NHA), Haarlem, toegang 88, inventaris 391, dossier 2479 (brief van 31-5-1897 van de geneesheer van de RWI aan dr. F.E. Frijland, arts in Medemblik).

¹¹⁷⁰ Janneke van Viegen, 'Insania toxica. Drankzuchtige mannen in het fin-de-siecle' in: Gemma Blok ed., *Gender en gekte. Jaarboek vrouwengeschiedenis* 30 (Amsterdam 2010) 145-157, aldaar 146.

¹¹⁷¹ Cyrille Fijnaut, *Criminologie en strafrechtsbedeling. Een historische en trans-Atlantische inleiding* (Amsterdam 2014) 211-212.

¹¹⁷² NHA, toegang 88, inventaris 391, dossier 2479.

¹¹⁷³ Idem (brief commissaris politie Groningen aan de geneesheer-directeur van het krankzinnigengesticht te Medemblik).

¹¹⁷⁴ NHA, toegang 88, inventaris 391, dossier 2479.

¹¹⁷⁵ NHA, toegang 88, inventarisnummer 391, dossier 2479.

Drenthe. Dit was een instelling van de Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Krankzinnigen in Nederland.¹¹⁷⁶

Janna was één van de 93 vrouwen die tussen 1886 en 1934 rechtstreeks vanuit de RWI in een rijkskrankzinnigengesticht belandden. Het merendeel van deze vrouwen werd tijdens hun detentie overgeplaatst, een enkeling na afloop van hun straf. Janna was om een aantal redenen een geval apart. In de eerste plaats was zij de enige van alle vrouwen die tussen 1886 en 1934 voor openbare dronkenschap vastzaten, voor wie de RWI om overplaatsing naar een rijkskrankzinnigeninrichting vroeg. In de tweede plaats was zij één van de weinigen die deze instelling vervolgens als ‘hersteld’ verliet. Tot slot was zij de enige die daarna meerdere keren in de RWI terugkwam en voor een tweede keer rechtstreeks vanuit de RWI in Medemblik terecht kwam.

In de volgende paragraaf komen doel en werkwijze van de rijkskrankzinnigengestichten aan de orde. Paragraaf 8.3. vervolgt met wat de dossiers kunnen melden over de levensloop van deze vrouwen voorafgaand aan hun komst in een RKI. De inlichtingen, die de geneesheer van de RWI over het gedrag en ziektebeeld van deze vrouwen aan de rijkskrankzinnigengestichten verstrekke, waaronder de reden van overplaatsing, komen aan de orde in paragraaf 8.4. Hierna volgt een overzicht van de gestelde diagnoses en de veronderstelde oorzaak in paragraaf 8.5. In hoeverre de psychische conditie van deze vrouwen ertoe had bijgedragen dat zij uiteindelijk in de RWI belandden, of in hoeverre hun conditie eerder een gevolg van hun omstandigheden en/of leefstijl was, is een laatste vraag voor paragraaf 8.6.

8.2 Rijkskrankzinnigengestichten

Het al langer bestaande inzicht dat misdaden het gevolg konden zijn van een psychiatrische stoornis zorgde ervoor dat het rechtssysteem, in Nederland officieel vastgelegd in de (eerste) Krankzinnigenwet van 1841, onderscheid maakte tussen criminele krankzinnigen en krankzinnige criminelen.¹¹⁷⁷ Criminele krankzinnigen zouden in een vlaag van waanzin een misdaad begaan. Krankzinnige criminelen daarentegen waren in aanleg intellectueel en moreel defect: psychopaten, gewoontemisdadigers of mensen die tijdens hun verblijf in een penitentiaire instelling tekenen van krankzinnigheid vertoonden.¹¹⁷⁸ Het onderscheid tussen beide categorieën was niet altijd even helder.¹¹⁷⁹ Artikel 18, lid 2 van de Krankzinnigenwet van 1884 bepaalde dat de rechter iemand die een misdrijf pleegde, dat hem vanwege een ‘gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke storing zijner verstandelijke vermogens’ niet aan te rekenen was, in een krankzinnigengesticht kon laten opnemen. Voor dit doel richtte het rijk in 1884 de rijkskrankzinnigeninrichting in Medemblik op. Medemblik was bestemd voor krankzinnig geworden militairen, ‘krankzinnigen’ die niet voor rekening van een gemeente

¹¹⁷⁶ Mr. J. Everts, *Gids voor maatschappelijk hulpbetoon in Nederland. In opdracht van de Nederlandsche Vereeniging voor Armenzorg en Weldadigheid ter gelegenheid van haar 25- jarig jubileum* (Zeist 1933) B 51.

¹¹⁷⁷ A. Staal, “‘Geef acht!’ in het Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik” in: Frans Koenraadt ed., *Ziek of schuldig? Twee eeuwen forensische psychiatrie en psychologie* (Arnhem 1991) 115-127, aldaar 115.

¹¹⁷⁸ Harry Oosterhuis en Jessica Slijkhuis, *Verzichte zenuwen en zeden. De opkomst van de psychiatrie in Nederland (1870-1920)* (Rotterdam, 2012) 207-239.

¹¹⁷⁹ Hilde Dahl, ‘Insane criminals and the criminal insane. Criminal asylums in Norway 1895-1940’, *History of Psychiatry* 28:2 (2017) 209-224, aldaar 210.

verpleegd konden worden, zoals landlopers en woonwagenbewoners, en geesteszieken die werden overgeplaatst uit penitentiaire inrichtingen.¹¹⁸⁰

Voor plaatsing was een rechterlijke machtiging nodig die stelde dat opname in een ‘gesticht’ noodzakelijk was in het belang van de maatschappij en/of in dat van de betrokkene zelf. Deze machtiging moest jaarlijks verlengd worden. De rechter baseerde zijn beslissing op de rapporten van één of meer onafhankelijke psychiaters, maar was er niet aan gehouden hun advies op te volgen.¹¹⁸¹ Het verzoek moest worden ingediend door iemand die dicht bij de patiënt stond, meestal een familielid. In de RWI deed het college van regenten meestal de aanvraag om overplaatsing.

Omdat Medemblik een landelijke functie had, raakte de instelling al snel overbevolkt. In 1894 was het aantal patiënten opgelopen tot 550, terwijl gerekend was op een capaciteit van maximaal 480.¹¹⁸² Hierdoor was het lastig om patiënten, al naar gelang de aard van hun ziekte en hun gedrag, op aparte zalen te verplegen. Het betekende dat rustige patiënten op dezelfde afdeling verbleven als de meer overlast gevende of gevaarlijke patiënten. Voor ‘moral treatment’, de gepropageerde individuele menslievende behandeling waarbij gedragsverandering vooral moest komen door overreding in plaats van dwang, was daardoor weinig ruimte.¹¹⁸³

Rijkskrankzinnigeninrichting Medemblik 1901 (Noord Hollands Archief)

¹¹⁸⁰ Frans Koenraadt en Anke Pouw, ‘Verborgen in Medemblik, Gerechtelijk-geneeskundige rapportages over krankzinnige en misdadige vrouwen rond de eeuwwisseling’, *Tijdschrift voor Criminologie* 29 (1987) 53-72, aldaar 54.

¹¹⁸¹ Joost Vijselaar, *Het gesticht. Enkele reis of retour* (Amsterdam 2010) 128-129.

¹¹⁸² Koenraadt e.a., ‘Verborgen in Medemblik’, 55.

¹¹⁸³ L.A. Cahn, *Medemblik een episode in de Nederlandse psychiatrie 1884-1967* (Castricum 1970) 36-41.

Uiteraard bleven mannen en vrouwen streng van elkaar gescheiden. Na 1898 gingen de rustige vrouwelijke patiënten vanuit Medemblik over naar een nieuwe rijkskrankzinnigeninrichting in Grave. Dit was voor deze vrouwen zelf waarschijnlijk prettiger, maar had een verslechtering van het klimaat in Medemblik tot gevolg. Na 1912 kwamen uitsluitend nog mannen in Medemblik terecht. In 1918 verrees in Woensel een nieuwe rijkskrankzinnigeninrichting.¹¹⁸⁴

Tussen 1886-1907 vroeg de RWI om overplaatsing van 54 vrouwen naar een rijkskrankzinnigeninrichting (zeseneenhalf procent van alle opgezonden vrouwen). Na 1907 was sprake van relatief meer overplaatsingen, namelijk 39 van alle 258 in die periode opgezonden vrouwen (vijftien procent). Als we alleen kijken naar de vrouwen die voor bedelen en zwerven vastzaten, lagen deze percentages nog hoger: respectievelijk acht en 23 procent.

Het aantal psychiatrische patiënten steeg tussen 1884 en 1920 in Nederland van 1,1 promille tot 2,3 promille van de bevolking.¹¹⁸⁵ Het aantal vrouwelijke bedelaars en zwervers in de RWI dat kampte met psychiatrische problemen was dus buitenproportioneel groot. Op de vraag van de minister van Justitie in 1907 of krankzinnigheid vaak voorkwam onder de verpleegden en of een wijziging van de aanpak nodig was, antwoordde de geneesheer van de RWI echter dat dit sporadisch voorkwam.¹¹⁸⁶ Mogelijk kwam het aantal vrouwen met psychiatrische problemen min of meer overeen met de verwachtingen van bovengenoemde geneesheer. In sommige kringen werden vrouwen immers verondersteld gevoeliger te zijn voor geestesziektes. Datzelfde gold voor landlopers in het algemeen.¹¹⁸⁷

8.3 Profiel en levensloop

Uit de dossiers komt naar voren dat veel vrouwen te maken hadden gehad met verwaarlozing, mishandeling of verlating door partner of ouders. Josine Versteeg zou door haar ouders, die dronken, tot prostitutie gedwongen zijn. De ouders van Agatha Visser moedigden haar aan zich als maîtresse te laten onderhouden door een diamantklover.¹¹⁸⁸ De ouders van de achttienjarige Klazien Lameijer stuurden haar uit bedelen. Klazien Lameijer zou volgens de arts uit haar geboortedorp haar hele leven al ‘psychisch defect’ zijn dankzij een combinatie van slechte opvoeding en ‘hereditaire’ belasting. Deze arts achtte, zoals vaker het geval was in die tijd, een combinatie van erfelijke en omgevingsfactoren verantwoordelijk voor haar aandoening. Haar ouders zouden haar hebben mishandeld en vooral haar moeder werd beschreven als een ‘psychisch minderwaardig individu’. Klazien had er al een verblijf in een tuchtschool op zitten. Haar diagnose luidde ‘debilitas’. Volgens haar dossier gedroeg zij zich in de RWI twistziek, schold en gooide met dingen. Dit deed zij ook af en toe naar haar veel oudere lotgenoot Geesien Baars, met wie zij het over het algemeen wel redelijk kon vinden.¹¹⁸⁹ Maria Stokkentie was

¹¹⁸⁴ Koenraadt e.a., ‘Verborgten in Medemblik’, 55-56.

¹¹⁸⁵ Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 93-94.

¹¹⁸⁶ Nationaal Archief Den Haag, Rijkswerkinrichting voor vrouwen te Leiden (tot 1889 Veenhuizen), nummer toegang 3.05.06, inventaris 9 (28 maart 1907); Zie ook Marian Weevers en Catrien Bijleveld, “‘Thans zal met kracht het breien van kousen worden voortgezet’. Vrouwelijke bedelaars en landlopers in de RWI te Leiden 1886-1907”, *Justitiële Verkenningen* 36:2 (2010) 44-67.

¹¹⁸⁷ Synco van Mesdag, ‘Iets over vagebonden’, *Tijdschrift voor Strafrecht* 25 (1914) 226-273, aldaar 240-241.

¹¹⁸⁸ NHA, toegang 88, respectievelijk dossier 3213 en 3941.

¹¹⁸⁹ NHA, toegang 88, dossier 3931.

door haar vader op straat gezet.¹¹⁹⁰ De vader en stiefmoeder van Petronella Klaassen verwaarloosden haar en stuurden haar uit bedelen. Samen met haar zus was zij een jaar in Asyl Steenbeek in Zetten geweest, een opvanghuis voor ‘gevallen’ vrouwen. Volgens de burgemeester uit haar geboortedorp leidde zij al geruime tijd een ‘losbandig’ leven, ondanks haar jeugdige leeftijd. Eenmaal in Medemblik beviel zij, achttien jaar oud, zeven weken na aankomst van een dochter. Deze werd later door haar zus opgehaald. Een telegram van haar vader luidde: noem ‘het’ [sic] maar Petronella. Haar geestesziekte openbaarde zich bij haar opname in de RWI en nam langzaam toe. De voornaamste verschijnselen bestonden uit het stukgooien van verschillende voorwerpen en ‘abnormale godsdienstige uitingen’.¹¹⁹¹ Marijke Oldenburger zou haar hele leven al gezworven hebben.¹¹⁹² Sommige vrouwen waren in een weeshuis opgegroeid of in één van de bedelaarskolonies.

Slechts vijf ouders van de vrouwen die de RWI naar een krankzinnigeninrichting liet overplaatsen, zouden hun dochter een goede opvoeding hebben gegeven. De ouders van Hendrica Buis waren ‘fatsoenlijke mensen uit de arbeidersstand die haar goed voorgingen en niet verwaarloosden’, aldus de geneesheer van Medemblik. Zij ging al jong als dienstbode werken en was ‘spoedig op de verkeerde weg’: zij kreeg ongehuwd een zoon.¹¹⁹³ Deze overleed al na vier maanden.¹¹⁹⁴ Na een ontijdige bevalling zou zij zich geheel aan prostitutie hebben overgegeven en maakte zij veel misbruik van sterke drank. Zij trouwde later maar haar man (die ook in een RWI zou belanden) verliet haar, waarna zij ging zwerven.¹¹⁹⁵

De ouders van Catharina Harts waren ‘burgermensen die [...] goed voor haar zorgden’.¹¹⁹⁶ Zeventien jaar oud en zwanger, trouwde zij in 1865 met een zeven jaar oudere rechter.¹¹⁹⁷ Vijf jaar later veroordeelde de rechtbank van Leeuwarden haar tot drie maanden gevangenisstraf voor overspel. Zij stond daar geregistreerd als publieke vrouw.¹¹⁹⁸ Weer een jaar later sprak diezelfde rechtbank de ontbinding van haar huwelijk uit wegens overspel.¹¹⁹⁹ De door de geneesheer van de RWI ingevulde staat van inlichtingen vermeldt dat zij na haar echtscheiding in Amsterdam een naaiwinkel opzette. Vervolgens kreeg zij ‘kennis aan een baron’ met wie zij tot diens dood, ruim een jaar later, ‘in weelde leefde’. Daarna startte zij weer een naaiatelier en woonde zij vijftien jaar samen met een decoratieschilder. ‘Na diens dood is zij langzamerhand aan lagerwal geraakt en leerde toen voor het eerst armoede kennen’. In

¹¹⁹⁰ NHA, toegang 88, dossier 2317.

¹¹⁹¹ NHA, toegang 88, dossier 1890.

¹¹⁹² NHA, toegang 88, dossier 2496.

¹¹⁹³ NHA, toegang 88, dossier 2970.

¹¹⁹⁴ Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), archief 0516, inventaris 4730, akte 918 (geboorteregister 1867) en registratienummer 4989, akte 4 (overlijdensregister).

¹¹⁹⁵ NHA, toegang 88, dossier 2970.

¹¹⁹⁶ NHA, toegang 88, dossier 3084.

¹¹⁹⁷ www.allefriezen.nl, huwelijksregister Leeuwarden 1865, archiefnummer 1002, inventaris 3590A, akte 0138. Haar echtgenoot, Johan Diderick van Nimwegen staat in de huwelijksakte als rechter vermeld, bij de geboorte van haar eerste zoon ongeveer drieënhalve maand later, als ‘gemeente opzichter’ en bij de geboorte van een tweede zoon als bouwkundige.

¹¹⁹⁸ www.allefriezen.nl, Tresoor, toegang 18-02, inventaris 91, akte 648, datum vonnis 12 maart 1870.

¹¹⁹⁹ www.allefriezen.nl, huwelijksregister Leeuwarden 1871, archiefnummer 1002, inventarisnummer 3596, akte 0014a.

Medemblik kreeg zij de diagnose dementia paralytica (laatste stadium syfilis). Zij overleed, 58 jaar oud, na anderhalf jaar verpleging in Medemblik.¹²⁰⁰

Slechts zeventien vrouwen waren gehuwd (achttien procent). Van twee echtgenoten was bekend dat zij gelijktijdig met hun vrouw in de rijkswerkinrichting te Veenhuizen verbleven. Zes vrouwen waren gescheiden (bijna zes procent) en zestien (zeventien procent) weduwe. Verreweg de meerderheid (54) was nooit gehuwd geweest (58 procent: ruim tien procent meer dan in de gehele populatie die voor bedelen of zwerven was opgezonden). Dit laatste kan een indicatie zijn dat zij minder aantrekkelijk waren als huwelijkspartners en op minder sociale steun en acceptatie konden rekenen.¹²⁰¹ Statistische informatie leert dat ongehuwden in die tijd een grotere kans hadden om in een in een psychiatrische instelling terecht te komen.¹²⁰² Gezien de ongelijke positie van vrouwen was ongehuwd zijn meestal geen eigen keuze. Voor arme alleenstaande vrouwen was het immers heel moeilijk om in het eigen onderhoud te voorzien. Uit de dossiers blijkt dat ook onder degenen die in de RWI als gehuwd geregistreerd stonden verschillende vrouwen apart van hun man leefden.

Sophia de Bruin die in 1911 in de RWI terechtkwam, zou vroeger een ‘goede verstandige huisvrouw’ geweest zijn. Dit veranderde na de dood van haar man, een schipper, in 1907. Omdat haar kruidenierswinkel in Leiden te weinig opbracht, deed zij daarnaast de was voor derden. Zij werd lusteloos, verwaarloosde het huishouden en raakte aan lagerwal. Bij haar moeder kon zij niet terecht omdat haar stiefvader dat niet wilde en ook haar zus weigerde haar te helpen. De voogdij over haar kinderen was haar inmiddels ontnomen omdat zij krankzinnig zou zijn. Zij ging zwerven en hield zich in leven met prostitutie.¹²⁰³ De weken voordat haar echtgenoot overleed, had zij eerst haar zoon Bastiaan op vierjarige leeftijd en kort daarna haar oudste dochter Grietje op negenjarige leeftijd verloren. Drie maanden na de dood van haar man kreeg zij nog een zoon.¹²⁰⁴ De behandelende arts in Grave stond echter nauwelijks stil bij deze verliezen als mogelijke oorzaak van haar geestestoestand. In april 1911 meldde Sophia, inmiddels 31 jaar oud, zich bij het politiebureau in Katwijk met het verzoek opgenomen te worden. Omdat de politie ‘geen termen’ zag om haar als krankzinnig op te laten nemen (er was geen sprake van verstoring van de openbare orde) kwam de RWI in beeld. Een eventuele medische noodzaak voor opname speelde blijkbaar geen rol in de overwegingen van de politie. Sophia’s proces haalde op vier mei 1911 het *Leids Dagblad* onder de titel ‘Een arme zwervster’:

De president vroeg haar of zij gaarne in de Rijkswerkinrichting voor vrouwen te Leiden zou worden opgenomen. Daarop verscheen een glimlach van tevredenheid op haar gelaat en zij knikte toestemmend. De subst.-off van justitie, mr. van Kleffens eischte drie dagen hechtenis en opzending naar de Rijkswerkinrichting voor vrouwen te Leiden voor den tijd van drie jaar.

¹²⁰⁰ NHA, toegang 88, dossier 3084.

¹²⁰¹ Dahl, ‘Criminally insane’, 217.

¹²⁰² Joost Vijselaar, *Krankzinnigengesticht, Psychiatrische inrichtingen in Nederland 1880-1910*, (Bussum, 1982) 54.

¹²⁰³ BHIC, toegang 155 Rijks Psychiatrische Inrichting (RPI) in Grave, 1896 – 1973, dossier 383.

¹²⁰⁴ Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegang 0516, registratienummer 4773, aktenummer 1600 Registratiedatum 23-11-1907.

Op de vraag van den president of haar dat een te lange tijd was, antwoordde zij van niet.¹²⁰⁵

Dit citaat laat niet alleen zien dat Sophia graag naar de RWI wilde, maar ook dat de auteur van boven aangehaald artikel dit vermeldenswaard, maar niet erg verbazingwekkend vond. Wellicht was deze bekend met de geruchten die hierover de ronde deden. Meerdere tijdgenoten waren er immers van overtuigd dat zwervers de RWI met enige regelmaat als een tijdelijke noodoplossing gebruikten. Hieronder bevonden zich zowel wetenschappers als Bierens de Haan als journalisten, onder andere die van het tijdschrift *Paleis van Justitie*. In hoeverre Sophia's 'glimlach van tevredenheid' inderdaad berustte op een waarneming van de journalist of ontsproten was aan diens verbeelding, moet hier in het midden blijven.

Eenmaal in de RWI werd Sophia al na een maand overgeplaatst naar de rijkskrankzinnigeninrichting in Grave, waar zij de diagnose dementia praecox kreeg (een psychotische aandoening). De oorzaak schreef de psychiater toe aan erfelijke factoren in combinatie met zorgen. Er zou sprake geweest zijn van veel nervositeit in de familie, onder andere bij haar moeder en zus.¹²⁰⁶ Na een jaar en vier maanden werd zij overgeplaatst naar Endegeest. Zij overleed in 1914 in Zoeterwoude.¹²⁰⁷

De politie trof de Engelse Evelyne Betts vuil, blootvoets en in haveloze toestand in Zeeland aan. Haar man, een 'reizend koopman', had hun huisraad verkocht en haar brodeloos achtergelaten. Vervolgens zwierf zij al bedelend rond, slapend in schuren of in de open lucht. De twee kinderen van Evelyne waren op drie- en vierjarige leeftijd overleden. Toen de directie van Medemblik om een volmacht van haar echtgenoot vroeg, meldde deze via de burgemeester van zijn woonplaats dat hij niets van haar wilde weten en 'echtscheiding zou zien te verkrijgen'.¹²⁰⁸ De volmacht was nodig voor een machtiging van de arrondissementsrechtbank om Evelyne in Medemblik te laten verplegen. De man van Christina Louers zou haar buiten de deur gezet hebben, waarna zij leefde van bedelarij en prostitutie.¹²⁰⁹ Grietje Bakker leefde 26 jaar samen met een 'potator' (alcoholist) die haar mishandelde.¹²¹⁰ Nog eens vijf andere vrouwen beschuldigden hun man van mishandeling.¹²¹¹

'Onzedelijk' verleden en verlies van kinderen

Van zeventien vrouwen werd vermeld dat zij buitenechtelijk hadden samengewoond en één of meerdere buitenechtelijke kinderen hadden gekregen. Anderen hadden buitenechtelijk kinderen op de wereld gezet zonder dat er een vader bekend was. Van weer anderen werd vermeld dat zij 'onzedelijk leefden met soldaten' of zich veelvuldig aan 'sexueel verkeer' hadden overgegeven. Willempje van Oosten en Geertruida Kamphoff waren beiden behandeld geweest

¹²⁰⁵ 'Een arme zwervster', *Leids Dagblad* (4 mei 1911).

¹²⁰⁶ BHIC, toegang 155, dossier 383.

¹²⁰⁷ Erfgoed Leiden en Omstreken, overlijdensakten 1914-1923, archiefnummer 0500B, gemeente Zoeterwoude, inventarisnummer 1068, aktenummer 58.

¹²⁰⁸ NHA, toegang 88, dossier 2545.

¹²⁰⁹ BHIC, toegang 155, dossier 407.

¹²¹⁰ NHA, toegang 88, dossier 3727.

¹²¹¹ NHA, toegang 88, respectievelijk dossier 1399, 1356 en BHIC, toegang 155, respectievelijk dossier 407 en 771.

voor venerische ziektes.¹²¹² De 58-jarige Wilhelmina van Meerten kende volgens haar dossier geen enkele schaamte, zong ‘drinkliedjes’ en had met verschillende mannen geleefd.¹²¹³

Antonia van Liefvoort vertelde vijftien kinderen, waaronder een aantal vroeggeboortes, te hebben gekregen.¹²¹⁴ Hiervan waren nog twee kinderen in leven. Zij gaf aan een heel losbandig leven geleid te hebben en dat zij van geen enkel kind wist wie de vader was. Ze was ‘wat zwakzinnig maar laat zich in het gesticht wel leiden [...] in weerwil van vaak ruwe taal en lompe manieren een goedaardige imbeciel die gewillig en behulpzaam is, nadat haar vertrouwen is gewonnen’.¹²¹⁵ Eerdergenoemde Grietje Bakker had acht van haar twaalf kinderen verloren. De overige vier waren, volgens haar eigen opgave, uit huis geplaatst omdat zij niet voor hen kon zorgen.¹²¹⁶ Van twee vrouwen werd expliciet vermeld dat zij hun kinderen verwaarloosden. Geeske de Vries was uit het armhuis weggestuurd omdat zij zo slecht zorgde voor haar kind.¹²¹⁷ Over de 39-jarige Hendrina Kok meldde de gemeentesecretaris uit haar vorige woonplaats in 1920 dat zij

toen zij nog normaal was, haar kinderen steeds verwaarloosde en met hen en hare overige familie voortdurend in onmin leefde. Gelet op deze verhouding komt het ons voor haar geestestoestand meer gewenscht voor dat zij zoo ver mogelijk van haar familie verwijderd blijft.¹²¹⁸

8.4 Reden overplaatsing

De meest voorkomende redenen voor overplaatsing waren dat de betreffende vrouwen niet wilden of konden werken, zichzelf niet konden verzorgen, voortdurend toezicht nodig hadden, onrust veroorzaakten bij andere vrouwen, ruzie maakten of zelfs de staf aanvielen. Studies naar psychiatrische instellingen in Engeland en Ierland laten eveneens zien dat overplaatsing vanuit de werkhuizen en de gevangenissen vaker geschiedde vanwege handhavingsproblemen dan om medische redenen.¹²¹⁹

De RWI maakte regelmatig melding van verwardheid, totale desoriëntatie, wartaal, ‘eigenaardig’ gedrag, wisselende stemmingen, driftbuien en agressie. Geeske de Vries had de adjunct-directrice met een klomp bedreigd en Marijke Oldenburg molesteerde andere vrouwen.¹²²⁰ Clasina Enting verstoorde de orde, bleek ongevoelig voor tucht en was, evenals Martha Batenburg en Maria Zwakhoven, handtastelijk en agressief tegenover het personeel. Clasina leed daarnaast ‘als meest belangrijke stoornis’ aan een ‘geheel gemis tot drang bezig te

¹²¹² BHIC, toegang 155, respectievelijk dossier 37 en 45.

¹²¹³ NHA, toegang 88, dossier 1453.

¹²¹⁴ De genealogische bronnen laten zien dat veel van haar kinderen dood ter wereld kwamen of binnen het jaar overleden.

¹²¹⁵ BHIC, toegang 155, dossier 771.

¹²¹⁶ NHA, toegang 88, dossier 3727.

¹²¹⁷ NHA, toegang 88, 3256.

¹²¹⁸ BHIC, toegang 155, dossier 591.

¹²¹⁹ Anne Shepherd, ‘The female patient experience in two late nineteenth-century Surrey asylums’ in: Jonathan Andrews and Anne Digby eds., *Sex and seclusion, class and custody. Perspectives on gender and class in the history of British and Irish psychiatry* (Amsterdam New York 2004) 223-248, aldaar 229-230; Catherine Cox, *Disorder contained. Mental breakdown and the modern prison in England and Ireland 1840-1900* (Cambridge 2022) 189

¹²²⁰ NHA, toegang 88, dossiers 3256 en 2496.

zijn'.¹²²¹ Dit laatste zou, buiten de context van haar verder beschreven (agressief) gedrag, juist betekend moeten hebben dat zij zeer op haar plaats was in de RWI. Grietje Bakker viel medeverpleegden aan.¹²²² Sophia de Bruin en Martha Batenburg wilden niet werken en Cornelia Derksen werd prikkelbaar zodra ze tot werken werd aangezet.¹²²³ Henderina Kok verzette zich tegen de huisorde, had 'geen werkkraft meer' en kon niet voor zichzelf zorgen. Zij weigerde zich aan te kleden en te wassen.¹²²⁴ Jantje Oosten was niet alleen heel driftig, maar kroop ook bij anderen in bed en masturbeerde. Mogelijk had ze het in de RWI redelijk naar haar zin gehad: in een brief aan de adjunct-directrice sprak zij haar aan met 'geliefde mevrouw'.¹²²⁵ Het kan natuurlijk ook zijn dat zij iets van haar gedaan wilde krijgen. De 65-jarige Geertje de Jong, die de diagnose dementie kreeg en bij aankomst als 'lichamelijk versleten' werd beschreven, was seniel, dement en 'geheel aangewezen op verzorging'.¹²²⁶ Desondanks wist zij te melden dat de politie haar alle keren alleen te pakken had gekregen 'door een borreltje, als ze nuchter was kregen ze haar niet'.¹²²⁷ Zij was al voor de zevende keer in de RWI, eenmaal voor dronkenschap en zes keer voor bedelarij of landloperij. Cornelia Jaspers werkte volgens de inlichtingenstaat van de RWI 'ijverig en met plezier in de tuin' en was beleefd en hulpvaardig. Zodra zij haar zelfbeheersing verloor, was zij echter tot alles in staat. Minimaal acht vrouwen waren incontinent in de RWI.

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat voor de RWI onbeheersbaar en agressief gedrag richting personeel of medeverpleegden vaak de doorslag voor overplaatsing gaf. Andere redenen waren ernstige hulpbehoefte in combinatie met het niet kunnen verrichten van enige arbeid. Opvallend is dat in deze dossiers, veel vaker dan in alle andere geraadpleegde bronnen, melding gemaakt werd van niet alleen onmacht, maar vooral ook onwil om te werken.

Het ontstaan en beloop van de psychiatrische ziektes was sterk wisselend. Van sommige vrouwen werd gezegd dat zij altijd al vreemd waren. Een enkeling kwam al geestesziek in de RWI. Agatha Visser was bij aankomst al psychotisch en Jantje Oosten leed aan toevallen, 'maar deed toen nog niet zo raar'.¹²²⁸ Bij anderen openbaarden de ziekteverschijnselen zich pas na enkele weken, maanden of zelfs na één of meerdere jaren. Het beloop was soms heftig. In weer andere gevallen werden de symptomen langzamerhand steeds erger, totdat de RWI het niet langer verantwoord vond de betreffende vrouw binnen haar muren te houden. Veel vrouwen werden bij hun eerste verblijf al doorgestuurd, maar een eveneens behoorlijk aantal pas bij een tweede of derde keer. Zelfs overplaatsing bij vierde of vijfde recidive kwam voor.

In april 1907 meldde de geneesheer aan het ministerie van Justitie dat er tussen 1904-1906 zeven verpleegden in observatie waren genomen 'op grond van op krankzinnigheid wijzende verschijnselen'. Geen van deze zeven vrouwen gaf zodanige moeilijkheden dat overplaatsing noodzakelijk was.¹²²⁹ De RWI ging blijkbaar niet over één nacht ijs bij de

¹²²¹ BHIC, toegang 155, dossiers 629, 1007 en 738.

¹²²² NHA, toegang 88, dossier 3727.

¹²²³ BHIC, toegang 155, dossier 383, 1007 en 954.

¹²²⁴ BHIC, toegang 155, dossier 591.

¹²²⁵ BHIC, toegang 155, dossier 439.

¹²²⁶ BHIC, toegang 155, dossier 979.

¹²²⁷ Ibidem.

¹²²⁸ NHA, toegang 88, dossier 2313 en BHIC, toegang 155, dossier 439.

¹²²⁹ Nationaal Archief Den Haag, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Leiden (tot 1889 Veenhuizen), nummer toegang 3.05.06, inventarisnummer 9, 16 april 1907.

verzoeken om overplaatsing naar een rijkskrankzinnigeninrichting. De RWI deed vaak zelf pogingen om geesteszieke vrouwen te genezen. De casus van Aaltje Mulder is een goed voorbeeld. In 1906 zag de geneesheer van de RWI geen aanleiding voor haar overplaatsing, ‘ondanks hare gebrekkige geestelijke ontwikkeling’. Hij stelde het college van regenten voor ‘een enigszins zachte en toegevende behandeling toe te passen’. Tegelijkertijd vond hij dat belangrijke overtredingen zoals ‘hardnekkige weigering om te werken’ bestraft moesten worden.’¹²³⁰ Twee maanden na haar vrijlating belandde Aaltje weer in de RWI. Deze keer zag de RWI wel de noodzaak haar naar Medemblik te sturen. Andere methodes die de RWI toegepaste waren bedverpleging, afzondering en een enkele keer broom of sedativa.

‘Krankzinnigheid’ gevolg van levensloop of leefstijl of andersom?

Leefstijl en levensloop konden in een aantal gevallen de oorzaak van de psychiatrische aandoening van de betrokken vrouw geweest zijn. De volgende paragraaf laat zien dat meerdere vrouwen de diagnose dementia paralytica kregen (tegenwoordig bekend als het laatste stadium van syfilis), of een geschiedenis hadden van ernstig alcoholmisbruik.¹²³¹ In andere gevallen ligt het voor de hand dat een psychische stoornis had geleid tot een zwervend bestaan. Zwakbegaafde vrouwen vormden een gemakkelijk doelwit voor misbruik door mannen. Zij liepen daarnaast risico op stigmatisering waardoor het voor hen moeilijk geweest moet zijn om werk te vinden. Christina Louers stond tijdens haar jeugd in Maastricht bekend als ‘gekke Stientje’. Zij zou niet hebben mogen werken omdat zij zo raar deed en was, mede door verwaarlozing door haar ouders, aangewezen op bedelarij.¹²³²

Zoals eerder aangegeven belandden arme ‘krankzinnigen’ met enige regelmaat op straat, hetzij uit eigen beweging, hetzij door familie uitgestoten.¹²³³ Dit laatste zou deels kunnen verklaren waarom er zoveel geesteszieken waren onder de vrouwelijke bewoners van de RWI. Het verklaart daarentegen niet waarom er geen sprake was van een vergelijkbaar hoog percentage overplaatsingen van mannen uit de RWI. Herman Franke vond slechts 249 overplaatsingen naar Medemblik onder alle mannen die tussen 1884 en 1906 voor landlopen en/ of bedelen in Veenhuizen zaten.¹²³⁴ Ook van de mannen die in de Belgische rijks weldadigheidskolonies als ‘arbeidsonbekwaam’ geregistreerd stonden, was slechts één procent ‘krankzinnig’.¹²³⁵

De vrouwelijke bedelaars vormden een fractie van de totale bevolking van de rijks werkinrichtingen, variërend van ongeveer negen procent in 1886 tot drie procent in 1906.¹²³⁶ Een andere, onder feministische onderzoekers aanvankelijk populaire verklaring dat

¹²³⁰ NL-HaNA, Rijks werkinrichting Leiden, 3.05.06, inv. nr 9, 1 november 1906.

¹²³¹ Jessica Slijkhuis en Harry Oosterhuis, ‘Cadaver brains and excesses in Bacco and Venere. Dementia paralytica in Dutch asylums (1870-1920)’, *Journal of the History of Medicine* 69 (2014) 426-460, aldaar 428.

¹²³² BHIC, toegang 155, dossier 407.

¹²³³ Vijselaar, *Krankzinnigengesticht*, 23-25.

¹²³⁴ Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland*, (Utrecht 1990) 437-438.

¹²³⁵ Rik Vercammen, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijks weldadigheidskoloniën 1870-1930* (Proefschrift Vrije Universiteit Brussel) 124.

¹²³⁶ Op 31 december 1906 waren in totaal 3457 mannen (Veenhuizen I, II en II en Hoorn) en 94 vrouwen (Leiden) aanwezig. Zie *Verslag der Staatcommissie, ingesteld bij koninklijk besluit van 22 september 1903*, nummer 51 (Den Haag 1907) 188-189.

vrouwen wier gedrag afweek van de norm een groot risico liepen om in een psychiatrische instelling te belanden, volstaat evenmin.¹²³⁷ Een belangrijke exponent van deze stroming was Elaine Showalter. Zij signaleerde dat in Engeland in de tweede helft van de negentiende eeuw veel arme ongehuwde moeders, verlaten vrouwen en echtgenotes van gevangenen in een krankzinnigengesticht terechtkwamen.¹²³⁸ Deze oververtegenwoordiging van vrouwen gold niet voor instellingen voor criminele geesteszieken. In Showalters optie was het medische circuit van die tijd verantwoordelijk voor deze ‘female malady’.¹²³⁹ Nader onderzoek wijst echter uit dat in de meeste psychiatrische instellingen sprake was van een redelijk evenredige verdeling tussen mannen en vrouwen. Dit was zowel in Nederland als in Engeland en andere Westerse landen het geval.¹²⁴⁰ De belangrijkste verschillen waren dat sommige diagnoses bij mannen vaker voorkwamen, zoals criminele krankzinnigheid of dementia paralytica en dat zij vaker en eerder overleden. Dit was het gevolg van het veelvuldiger voorkomen van laatstgenoemde ziekte.¹²⁴¹ Joan Bushfield erkent in haar replek op Showalter dat geestesziektes deels sociale constructies zijn, afhankelijk van tijd en plaats. Zij wijst er echter op dat deze tegelijkertijd verwijzen naar een reële werkelijkheid. Aan verandering onderhevig waren vooral de prevalentie van bepaalde ziektebeelden, de betekenis hieraan gehecht, en de daaraan verbonden implicaties in verschillende periodes.¹²⁴² In plaats van een feminisering van ‘krankzinnigheid’ in de negentiende eeuw ziet Joan Bushfield vooral een toenemende diversificatie van psychiatrische ziektebeelden optreden.¹²⁴³

8.5 Ziektebeelden

In 73 van de 78 gevonden dossiers was een diagnose vermeld. Vijftien vrouwen kregen de diagnose ‘dementia’, waarvan twee met de toevoeging senilis. Elske van Hoofd was 70 jaar toen zij na twee jaar in de RWI in Medemblik belandde. Zij kreeg de diagnose ‘*dementia senilis*’ met als oorzaak ‘gebrek’. Bij aankomst in Medemblik was zij uiterst verward, had geen idee van tijd en plaats en was niet in staat tot enige conversatie. Zij was slordig en verscheurde haar kleding. De rijkswerkinrichting rapporteerde dat zij veel ruzie maakte en dat haar intellectuele vermogens zeer beperkt waren. Desondanks zou zij nog bijna vijftien jaar in Medemblik verpleegd worden voordat zij stierf.¹²⁴⁴ Twaalf vrouwen kregen de diagnose dementia zonder

¹²³⁷ Amy Milne Smith, ‘Gender and madness in nineteenth century Britain’, *History Compass* 20:11 (2022) e12754, 1-10, aldaar 2-3.

¹²³⁸ Elaine Showalter, ‘Victorian women and insanity’ in: Andrew Skull, ed. *Mad houses, mad doctors and madmen. The social history of psychiatry in the Victorian era* (Pennsylvania press 2015) 313-336 (Digitale editie van een eerdere uitgave in 1981).

¹²³⁹ Elaine Showalter, *The female malady. Women, madness, and English culture, 1830-1980* (New York 1985).

¹²⁴⁰ Joan Bushfield, ‘The female malady? Men, women and madness in nineteenth century Britain’, *Sociology* (1994) 28:1, 259-277; Harry Oosterhuis en Marijke Gijswijt-Hofstra, *Verward van geest en ander ongerief. Psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg in Nederland (1870-2005) Deel 1* (Houten 2008) 113; Gerald Grob, *Mental illness and American society, 1875-1940* (Princeton 1983) 8; Jonathan Andrews and Anne Digby, ‘Gender and class in the historiography of British and Irish psychiatry’ in: idem eds., *Sex and seclusion, class and custody. Perspectives on gender and class in the history of British and Irish psychiatry* (Amsterdam New York 2004) 7-44, aldaar 23.

¹²⁴¹ Shepherd, ‘The female patient experience’, 235; Bushfield, ‘The female malady?’, 268.

¹²⁴² Bushfield, ‘The female malady?’, 261.

¹²⁴³ Ibidem, 276.

¹²⁴⁴ NHA, toegang 88, inventaris 364, dossier 1071.

toevoeging. De gemiddelde leeftijd van deze twaalf vrouwen was 44 jaar. Dit was iets ouder dan de gemiddelde leeftijd (41) van alle vrouwen die waren overgeplaatst naar een rijks-krankzinnigeninrichting, maar niet bijzonder veel ouder. De betreffende dossiers reppen vaak van desoriëntatie en verwardheid.

Van zestien vrouwen staat genoteerd dat zij aan een soort psychotische stoornis leden. Janna Dijkslag kreeg in 1904 de diagnose *dementia praecox* en werd een maand voor haar ontslagdatum overgebracht naar Grave. Haar man verbleef in Veenhuizen. Zij zong psalmen en ‘straatliedjes’ en leed aan een ‘gebrek aan wilskracht’. Fysiek mankeerde zij ook het een en ander: er was sprake van bronchitis en verminkte vingers. Als oorzaak van haar psychische conditie staat aangetekend ‘vermoedelijke mishandelingen door man en gebrek’. Naar eigen zeggen had zij het goed in de RWI.¹²⁴⁵

Acht vrouwen kregen *imbeciliteit* of *debiliteit* als diagnose. Aanvankelijk kwamen ook mensen met verstandelijke beperkingen in een psychiatrische inrichting terecht. Pas aan het einde van de negentiende eeuw ontstonden er, mondjesmaat, aparte voorzieningen voor mensen met een verstandelijke beperking.¹²⁴⁶ In de twintiger en dertiger jaren nam hun aantal toe als resultaat van particuliere initiatieven.¹²⁴⁷ Desondanks verbleven nog steeds veel mensen met een verstandelijke beperking in psychiatrische inrichtingen in deze periode.¹²⁴⁸ Maria Labordus was één van hen. In de RWI vloog zij om de geringste oorzaak ‘als een razende’ op. Haar krankzinnigheid zou het grootste deel van haar leven hebben bestaan en de reden zijn waarom zij ‘zich niet staande’ kon houden.¹²⁴⁹

Twaalf vrouwen hadden een diagnose als *melancholia* of *insania* of *mania periodica*. Mogelijk kampte een deel van hen met wat nu een bipolaire stoornis heet. De RWI typeerde bijvoorbeeld het gedrag van Maria in de Betouw als ‘nu eens bewegelyk en veel praten, dan weer rustig en geen woord uitend’.¹²⁵⁰ In Medemblik kreeg zij de diagnose *melancholia*. *Epilepsie* kwam in acht gevallen voor. Eén van hen was Francisca Vogels. Zij kreeg bij een eerder verblijf in de RWI gratie omdat zij door haar toevallen niet tot werken in staat was.¹²⁵¹

Insania of *dementia paralytica* kwam zevenmaal voor. Eerdergenoemde Evelyne Betts bleek bij aankomst in Medemblik nauwelijks te kunnen lopen. Zij was vrijwel niet te verstaan, leed aan slechtiendheid en was in de war, gedesoriënteerd en incontinent. Zij overleed na drie jaar verpleging in Medemblik in 1904.¹²⁵² Psychiaters hadden in de tweede helft van de negentiende eeuw een relatie met syfilis vastgesteld. Desondanks zou het tot 1905 duren, voordat met de ontdekking van het micro-organisme (spirocheet) dat syfilis veroorzaakte, onomstotelijk was aangetoond dat *dementia paralytica* het laatste stadium van syfilis vormde.¹²⁵³ Evenmin bestond er een adequate behandeling. De kwikzalf die artsen patiënten

¹²⁴⁵ NHA, toegang 88, inventaris 404, dossier 2969.

¹²⁴⁶ Hendrik Beltman, *Buigen of barsten. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de zorg aan mensen met een verstandelijke handicap in Nederland 1945-2000* (Groningen 2001); Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 113-114.

¹²⁴⁷ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 274.

¹²⁴⁸ Ibidem, 287.

¹²⁴⁹ BHIC, toegang 155, inventaris 39.

¹²⁵⁰ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.05.06, toegang 3.05.06, inv.nr. 9 (augustus 1906).

¹²⁵¹ Zie hoofdstuk 7.

¹²⁵² NHA, toegang 88, inventaris 392, dossier 2545.

¹²⁵³ Slijkhuis e.a., ‘Cadaver brains and excesses in Bacho and Venere’, 432.

voorschreven deed waarschijnlijk meer kwaad dan goed.¹²⁵⁴ Datzelfde gold voor salvarsin dat na 1910 korte tijd in omloop kwam. Hoewel effectiever tegen de spirocheten die syfilis veroorzaakten, was dit middel dermate giftig dat vele patiënten aan de bijwerkingen overleden.¹²⁵⁵

Insania moralis, na 1900 meestal aangeduid met *psychopathie*, kwam slechts in vier gevallen (vijf procent van de gediagnosticeerde ziektebeelden, allemaal na 1907) als diagnose naar voren. Hoewel vaker dan elders, waar het één à twee procent van alle (psychiatrische) diagnoses betrof, ging het hier nog steeds om een gering aantal.¹²⁵⁶ In de visie van veel psychiaters rond de eeuwwisseling behoorden alcoholisten, bedelaars en landlopers immers tot de ‘geboren misdadigers’. Vanwege de veronderstelde overeenkomsten van deze categorie met de ‘zedelijk krankzinnige’, zou een veel hoger percentage voor de hand liggen.¹²⁵⁷ Ook Denise de Ridder constateert dat de diagnose *insania moralis* ondanks alle discussie en zorgen over deze categorie ‘krankzinnigen’ in Nederland weinig voorkwam, zelfs in Medemblik niet meer dan één procent per jaar.¹²⁵⁸ Psychiaters uit die tijd beschouwden *insania moralis* of *psychopathie* strikt genomen niet als een psychiatrische stoornis omdat alleen de wil of het gevoel gestoord was.¹²⁵⁹ Er zou slechts sprake zijn van gedeeltelijke ‘krankzinnigheid’. Bovendien vroeg men zich af of deze categorie, vanwege de overeenkomsten met de ‘l’uomo delinquente’ van Lombroso, niet veel eerder in een justitiële inrichting thuishoorde. Het lijkt er sterk op dat deze diagnose vooral in theorie de gemoederen sterk bezighield, maar dat psychiaters niet goed raad wisten met de toepassing hiervan in de praktijk. Daarbij kwam dat psychiaters deze moeilijke groep van ‘zedelijk krankzinnigen’ liever uit hun inrichtingen weerden. Zij zagen deze liever in de categorie criminelen (en daarmee in de gevangenis) ondergebracht.¹²⁶⁰

Twee van de vier met *insania moralis* of *psychopathie* gediagnosticeerde vrouwen stonden genoteerd met een woonwagenachtergrond en van drie van hen werd daarnaast melding gemaakt van verstandelijke beperkingen. Johanna Joren had met haar 22 jaar al een verblijf in verschillende instellingen achter de rug toen zij in 1917 voor landloperij in de RWI belandde. Zij had haar hele leven al ‘een onweerstaanbare drang tot zwerven’ tentoongespreid. Omdat zij lastig en plaagziek was en slecht aangeschreven stond bij haar medeverpleegden, plaatste de RWI haar na zeven maanden over naar de rijkskrankzinnigeninrichting in Grave. Hier bleek zij zich gewillig te gedragen: zij was blij weg te zijn uit de RWI. Haar ouders bleken, anders dan bij de meeste van haar lotgenoten het geval was, niet onbemiddeld. Toen haar straftermijn was

¹²⁵⁴ Martin Bossenbroek & Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1998).

¹²⁵⁵ Annet Mooij, *De onzichtbare vijand. Over de strijd tegen infectieziekten* (Amsterdam 2007) 136

¹²⁵⁶ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 230; Jessica Slijkhuis, ‘Het virus der immoraliteit’. *Insania moralis* en de psychiatrie omstreeks 1900’ in: Liesbeth Nys, Henk de Smaele, Jo Tollebeek en Kaat Wils eds., *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002) 320-330, aldaar 322.

¹²⁵⁷ Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 220-221.

¹²⁵⁸ Denise T.D. de Ridder, ‘Diagnose als vonnis. De taak van de psychiater in het strafrecht 1890-1910’ *Tijdschrift voor Psychiatrie* 29:6 (1987) 329-342, aldaar 337; Slijkhuis, ‘Het virus der immoraliteit’, 323.

¹²⁵⁹ Harry Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 209.

¹²⁶⁰ Slijkhuis, ‘Het virus der immoraliteit’, 321-326.

afgelopen en zij niet langer ten laste van het rijk kwam, weigerde het gemeentebestuur voor haar verpleging in Grave te betalen omdat haar vader, koopman in fruit, niet armlastig was. Toen zij vanuit Grave enkele keren in gezinsverpleging geplaatst werd, liep zij steeds weg. Eigen onderzoek van de arts in Grave leidde tot het oordeel dat alle informatie, die zij zelf over haar levensloop had gegeven gelogen was, dat zij geen diepere ethische gevoelens had en dat plaatsing in het gesticht gewenst was vanwege haar ‘imbecilliteit’. Daarnaast werd zij beschreven als buitengewoon lui, lijdend aan driftbuien en zowel overdag als gedurende de nacht onzindelijk.¹²⁶¹

Psychiater van Deventer omschreef in 1897 de ‘zedelijk krankzinnige’ als onder andere leugenachtig, lui en pervers.¹²⁶² Op basis daarvan zal de psychiater, die haar in Grave observeerde, geconcludeerd hebben dat zij leed aan *insania moralis* of *psychopathie*, hoewel bij het lichamelijk onderzoek geen ‘degeneratietekenen’ gevonden waren. Het is niet helemaal duidelijk wat deze ‘degeneratietekenen’ moesten behelzen. Frans Koenraadt en Anke Pouw vonden de volgende omschrijving bij één van de ontoerekenbaar verklaarde vrouwen in Medemblik: ‘een onmiddellijke overgang van de oorlellen in de huid van de wang en een vermindering van het tastgevoel.’¹²⁶³

De vrouwen die in Woensel terechtkwamen van wie een dossier is gevonden, waren alle drie beschreven als lijdend aan waandenkbeelden en hallucinaties. Bij Jacoba Hofdijk was daaraan toegevoegd ‘op imbeciele bodem’. Zij leek op geen enkele manier tot enige activiteit te bewegen te zijn. In zijn verklaring schreef de geneesheer dat zij in de RWI beland was ‘omdat zij zich in de geordende maatschappij niet kon aanpassen’. Verpleging in een psychiatrische instelling was nodig omdat zij door haar waandenkbeelden regelmatig met haar omgeving in botsing kwam en niet in staat was haar eigen brood te verdienen.¹²⁶⁴

Een andere diagnose waar psychiaters rond de eeuwwisseling veel over schreven en die ook uiterlijk waarneembaar zou zijn aan de hand van ‘stigmata’, was *insania hysterica*. Deze diagnose, die binnen de psychiatrie sterk in verband gebracht werd met ‘het vrouwelijk karakter’, kwam bij de hier besproken vrouwen slechts éénmaal voor. Als oorzaak zag Jelgersma erfelijkheid in combinatie met emoties. Hiermee zouden vrouwen sterker behept zijn dan mannen.¹²⁶⁵ Deze diagnose kwam echter ook met enige regelmaat voor bij mannen. Dit blijkt onder andere uit diverse rechtszaken (in de periode 1886-1957) waarin de toerekeningsvatbaarheid van de dader centraal stond.¹²⁶⁶ Gijsberta Sukel kwam op 26-jarige leeftijd in 1902 vanuit de RWI in Medemblik aan. Zij was ongehuwd, had beperkingen in haar gezichtsveld en leed aan toevallen. Volgens haar dossier vroeg zij veel aandacht, was zij ‘vleierig en kinderachtig, suggestief en vatbaar voor indrukken.’ Af en toe slikte zij glas. Tijdens haar jeugd zou zij gezien hebben dat haar vader haar moeder mishandelde. Zij zei de directeur van de RWI te willen vermoorden en ‘haatte’ de adjunct-directrice vanwege de

¹²⁶¹ BHIC, Toegang 155, inventaris 640.

¹²⁶² Slijkhuis, ‘Het virus der immoraliteit’, 322-323; Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 212.

¹²⁶³ Koenraadt e.a., ‘Verborg en in Medemblik’, 68.

¹²⁶⁴ BHIC, toegang 1491, inventaris 1037.

¹²⁶⁵ Wenneke Meerstadt, ‘Het ligt geheel in het vrouwelijk karakter. Gerbrandus Jelgersma over hysterie’ in: Gemma Blok, ed., *Gender en gekte. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 30* (2010) 159-172.

¹²⁶⁶ Willemijn Ruberg, ‘Hysteria as a shape-shifting forensic psychiatric diagnosis in the Netherlands ca 1885-1960’, *Gender and History* (2022) 1-17, aldaar 6.

verduistering van een brief. Bij lichamelijk onderzoek bleek sprake van (niet nader omschreven) stigmata.¹²⁶⁷ Zij kreeg de diagnose *insania hysterica*. Gijsberta was één van de weinigen die (na drie maanden) op proef teruggestuurd werden naar de RWI. Na vijf dagen was zij echter alweer terug in Medemblik.¹²⁶⁸

Bij verkrachtingszaken begin twintigste eeuw bleken psychiaters redelijk selectief in hun keuze welke lichamelijke kenmerken de diagnose hysterie moesten aantonen en waren deze alleen nooit afdoende voor het stellen van de diagnose. Het ziektebeeld hysterie bleek flexibel inzetbaar. Het fungeerde in verkrachtingszaken nogal eens als middel om twijfel te zaaien over de geloofwaardigheid van het slachtoffer. Hysterie zou samenhangen met een (al dan niet opzettelijke) neiging tot overdrijven en fabuleren.¹²⁶⁹ Voor vrijspraak van de gedaagde was deze diagnose echter niet voldoende, omdat de rechter ook ander bewijsmateriaal (zoals getuigenverklaringen) meewoog in het vonnis. In rechtszaken waarin mannen als slachtoffer centraal stonden, gaf de diagnose hysterie echter nooit aanleiding tot het vrijpleiten van een vrouwelijke gedaagde.¹²⁷⁰

Tot slot maken verschillende dossiers melding van alcoholmisbruik maar kwam *insania toxica*, ook ná 1899, in deze groep niet voor als diagnose. Dit is verrassend omdat veel van de opgenomen vrouwen, ook zij die voor bedelen en zwerven vastzaten, zich regelmatig schuldig hadden gemaakt aan openbare dronkenschap. Alcoholisten kwamen eind negentiende en begin twintigste eeuw met enige regelmaat in een krankzinnigeninrichting terecht. Dat was niet vanwege de verslaving op zich, maar vanwege de psychische stoornissen die het gevolg waren van ernstige alcoholverslaving.¹²⁷¹ Zoals verderop blijkt, bevatten de bestudeerde dossiers meerdere malen een verwijzing naar excessen in ‘Bacho et Venere’ of (alleen) alcohol als (één van de) oorzaken van de psychiatrische aandoening. Janneke van Viegen vond in haar onderzoek naar *insania toxica* 78 dossiers van mannen en slechts drie van vrouwen.¹²⁷²

Co-morbiditeit kwam regelmatig voor. Hendrica Buis krijgt in 1904 de diagnose: vergevorderde dementia op epileptische bodem.¹²⁷³ Ernstige epilepsie had vaak een geleidelijke dementering tot gevolg.¹²⁷⁴ Zij is in tabel 8.1 onder de diagnose epilepsie gevat. Als oorzaak vermeldt haar dossier zowel epilepsie als ‘excessen in Bacho en Venere’.¹²⁷⁵ Naast de acht vrouwen die zwakzinnigheid als hoofddiagnose kregen, is in nog eens 24 gevallen sprake van geringe verstandelijke vermogens. In sommige gevallen konden cognitieve beperkingen of achteruitgang een gevolg zijn geweest van andere ziektes.

Ook andere bijkomende ziektes zoals tuberculose, kanker, oogziekten, reuma en doofheid kwamen voor. Vijf vrouwen liepen gebrekkig, vier zagen slecht, anderen waren reumatisch of doof en in één geval ontbraken de kniepeesreflexen. Meerdere vrouwen waren zwaar hulpbehoevend. Maria Godijn overleed twee maanden na haar entree in Medemblik aan leverkanker en Johanna Leemans, 32 jaar oud, binnen anderhalf jaar aan tuberculose. In totaal

¹²⁶⁷ Noord Hollands Archief, Haarlem, toegang 88, dossier 2795.

¹²⁶⁸ Ibidem.

¹²⁶⁹ Ruberg, ‘Hysteria as a shape-shifting forensic psychiatric diagnosis’, 7-8

¹²⁷⁰ Ibidem, 13-14.

¹²⁷¹ Gemma Blok, *Ziek of zwak*, 4.

¹²⁷² Van Viegen, ‘*Insania toxica*’, 148-149.

¹²⁷³ NHA, toegang 88, inventaris 399, dossier 2790.

¹²⁷⁴ Vijselaar, *Het gesticht. Enkele reis of retour*, 51.

¹²⁷⁵ NHA, toegang 88, inventaris 404, dossier 2970.

overleden negentien vrouwen in Medemblik, Grave of Woensel (n=78), soms redelijk snel na aankomst en soms na vele jaren ‘verpleging’.

8.6 Duiding diagnoses

Om de 73 genoemde diagnoses enigszins te kunnen duiden, volgt hieronder een overzicht van de ziektebeelden die Nederlandse psychiaters rond de vorige eeuwwisseling onderscheidden. Voor het jaar 1909 vonden Harry Oosterhuis en Marijke Gijswijt-Hofstra zestien vormen van krankzinnigheid. Deze hebben zij, op basis van hedendaagse indelingscriteria, in de volgende hoofdgroepen psychiatrische stoornissen ingedeeld:

1. psychotische stoornissen (paranoia, amentia, en (vanaf begin twintigste eeuw) dementia praecox¹²⁷⁶: 46 procent van alle gediagnosticeerde stoornissen in 1909.
2. zwakzinnigheid (imbecillitas, idiotia): 20 procent.
3. cognitieve stoornissen (dementia senilis, dementia organica, dementia secundaria): 10,5 procent.
4. stemmingsstoornissen (melancholia, mania, insania periodica): 10 procent.
5. neurologische stoornissen (insania epileptica, dementia paralytica): 8,5 procent.

Andere stoornissen, niet ondergebracht in bovengenoemde categorieën, waren insania neurotica, insania toxica en casus ceteri (overige ziektebeelden).¹²⁷⁷

Een voorzichtige rubricering van de diagnoses van de RWI-vrouwen in het classificatieschema van Gijswijt en Oosterhuis doet vermoeden dat het merendeel van de vrouwen, vergeleken met het landelijk beeld in 1909 (zie tabel 8.1), vaker met neurologische aandoeningen kampten. Voorbeelden hiervan zijn epilepsie en het laatste stadium van syfilis (*insania* of *dementia paralytica*) of lues cerebri (neurosyfilis).¹²⁷⁸ Vooral het aantal vrouwen met gevorderde syfilis lijkt relatief erg hoog. Vijselaar meldt, verwijzend naar een ongepubliceerde scriptie van Gemma Blok, dat deze diagnose in de praktijk vrijwel nooit voorkwam bij vrouwen.¹²⁷⁹ Dat deze diagnose hier veel vaker aan de orde was, komt ongetwijfeld doordat relatief veel RWI-vrouwen wisselende seksuele contacten hadden gehad. Ook cognitieve stoornissen lijken in de hier behandelde groep relatief vaker voor te komen. Herhaaldelijk wordt melding gemaakt van totale desoriëntatie van tijd en plaats. Daarbij was regelmatig sprake van incontinentie. Psychotische ziektebeelden (hallucinaties, waandenkbeelden, etc.) kwamen minder voor dan in 1909 landelijk het geval was.

Het aandeel RWI-vrouwen met de diagnose *imbecilias* of *debilitas* lag onder het landelijk gemiddelde als hoofddiagnose, maar speelde vaak als bijkomend probleem. In 32 gevallen (44 procent, n=73) was sprake van verstandelijke beperkingen, variërend van ‘matig zwakzinnig’ tot ‘zeer stompzinnig’. In deze periode viel naast verstandelijke beperkingen ook epilepsie onder de noemer krankzinnig.¹²⁸⁰

Hoewel klein in aantal, lag het aantal vrouwen met de diagnose *insania moralis* of *psychopathie* boven het landelijk gemiddelde.

¹²⁷⁶ Deze diagnose was rond 1902 door de Duitse psychiater Emil Kraepelin geïntroduceerd. Joost Vijselaar, *Het gesticht*, 12.

¹²⁷⁷ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 113-114.

¹²⁷⁸ Slijkhuis e.a., ‘Cadaver brains and Excesses in Bacho and Venere’, 428.

¹²⁷⁹ Vijselaar, *Het gesticht*, 50.

¹²⁸⁰ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 114.

Tabel 8.1. Overzicht van de diagnoses van de RWI-vrouwen (1886-1934) afgezet tegen de landelijk meest voorkomende diagnoses in gestichten in 1909

<i>Categorie</i>	<i>Diagnose RWI-vrouwen</i>	<i>Aantal</i>	<i>Percentage alle diagnoses overgeplaatste RWI-vrouwen</i>	<i>Percentage categorie diagnose alle 'gestichten' in 1909</i>
Neurologische stoornissen	1. Dementia of insania paralytica, lues cerebri (7) 2. Epilepsie (8)	15	21%	8,5%
Cognitieve stoornissen	1. Dementia (12) 2. Dementia seniles (2)	14	19%	10,5%
Stemmingsstoornissen	Melancholia, mania, insania periodica of cyclica	12	16%	10%
Psychotische stoornissen	Dementia praecox, dementia paranoia, hebephrenia, hallucinationes, vecordia	16	22 %	46%
Zwakzinnigheid	Imbecilitas en debilitas	8	11%	20 %
Niet passend in één van de categorieën	Insania moralis/ psychopathie	4	5%	1 a 2%
Niet passend in één van de categorieën	Insania hysterica (1) Insania neurotica (1) Katatonie (2)	4	5%	-
Totaal		73		

NHA (toegang 88) en BHIC (toegang 188 en 1491): patiëntendossiers RWI-vrouwen in Medemblik, Grave en Woensel.

Bij de interpretatie van bovengenoemde ziektebeelden en indeling daarvan in een meer hedendaags schema, is uiteraard de uiterste voorzichtigheid geboden omdat er een groot verschil is tussen hedendaagse indelingen en inzichten en de psychiatrische inzichten uit die tijd.¹²⁸¹ De classificatie van ziektebeelden en therapieën was regelmatig aan verandering onderhevig.¹²⁸² Ook kunnen de symptomen waarop de artsen de diagnose baseerden op meerdere ziektes wijzen. Bovendien hebben Oosterhuis en Gijswijt slechts naar één jaar gekeken, terwijl de dossiers van de RWI-vrouwen betrekking hebben op de periode 1887-1934. De classificatie is hier vooral gebruikt om het soort aandoeningen waar de RWI-vrouwen mee gediagnosticeerd werden enigszins te kunnen vergelijken met de diagnoses die Oosterhuis & Gijswijt tegenkwamen in een veel bredere populatie van geesteszieken in die tijd. En om deze daarnaast te kunnen vergelijken met de diagnoses die Herman Franke tegenkwam bij de mannen die vanuit de gevangenissen naar Medemblik overgeplaatst werden.

Op basis hiervan is het mogelijk om voorzichtig de conclusie te trekken dat de overgeplaatste RWI-vrouwen, vaker dan andere psychiatrische patiënten in deze periode, leden aan neurologische ziektes, stemmingsstoornissen en mogelijk ook vaker aan cognitieve problemen. Oosterhuis en Gijswijt onderscheiden in de categorie cognitieve stoornissen naast *dementia senilis*, ook *dementia secundaria* en *dementia organica*. De laatste twee diagnoses kwamen niet voor in de bestudeerde dossiers.

Het moeilijkste te duiden en daarmee het meest discutabel, is de diagnose *dementia* zonder enige toevoeging. Edward Shorter definieert *dementia* in zijn *Historical dictionary of psychiatry* vrij ruim als een ‘temporary or permanent loss of brain function’ dat mensen op elke leeftijd kan treffen.¹²⁸³ Zeven vrouwen met deze diagnose waren jonger dan 40 jaar. Het is onwaarschijnlijk dat zij leden aan wat wij tegenwoordig *dementia* noemen. Zij leken wel met cognitieve problemen te kampen, zoals desoriëntatie, verwardheid, onrustig of in zichzelf gekeerd gedrag en incontinentie (‘onzindelijk’). Bij de overige vijf oudere vrouwen zou mogelijk sprake geweest kunnen zijn van *dementia* (als gevolg van bijvoorbeeld een herseninfarct, Alzheimer of Korsakov). Het beschreven gedrag, gedesoriënteerd in tijd en plaats, kinderachtig, klagend en angstig, onzindelijk, verward, onrustig, in hoge mate hulpbehoevend, lijkt hierop te duiden. Op basis hiervan zijn deze ziektebeelden in bovenstaand schema onder de categorie cognitieve stoornissen geschaard. Tot slot lijkt er bij de RWI-vrouwen minder sprake geweest van psychotische stoornissen, zoals hallucinaties en waandenkbeelden.

8.7 Oorzaken

Veel medici/psychiaters zochten de oorzaken van geestesziekten eind negentiende eeuw in theorie vooral in erfelijke en biologische of congenitale factoren.¹²⁸⁴ De mentale conditie van hun vrouwelijke patiënten associeerden zij sterk met de voortplantingscyclus: menstruatie, bevallingen, moederschap, borstvoeding en de menopauze zouden een grote invloed op hun

¹²⁸¹ Joost Vijsselaar, *Het gesticht. Enkele reis of retour* (Amsterdam 2010) 30.

¹²⁸² Edward Shorter, *Historical dictionary of psychiatry* (Oxford 2005) 14.

¹²⁸³ Shorter, *Historical dictionary of psychiatry*, 71.

¹²⁸⁴ Hans de Waardt, *Mending minds. A cultural history of Dutch academic psychiatry* (Rotterdam 2005) 77-78; Oosterhuis e.a., *Verzichte zenuwen*, 139-140; Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 195-198.

hersen hebben.¹²⁸⁵ Armoede, inadequate zorg bij bevallingen en de schande van ongehuwd moederschap, zagen zij soms als bijkomende factoren, maar de hoofdoorzaak werd gezocht in biologische factoren.¹²⁸⁶ Vrouwen zouden van nature minder rationeel zijn, meer gestuurd door hun emoties, over minder zelfbeheersing beschikken en veel passiever zijn.¹²⁸⁷

In de praktijk was vaak sprake van een eclectische benadering, waarin zowel fysiologie, neurologie en pathologie, als levensloop en sociale omstandigheden van invloed geacht werden. Voorbeelden van dat laatste waren armoede, maar ook onmatigheid, vrouwenemancipatie en een slechte opvoeding.¹²⁸⁸ Naast psychiaters als Jelgersma en Winkler, die belangrijke exponenten van deze richting waren, bestond er in Nederland een andere stroming, die niet geloofde in het bestaan van een criminele onderklasse met specifieke uiterlijke en innerlijke kenmerken. Psychiaters die hiertoe behoorden, zochten de oorzaken van criminaliteit veel meer in externe omstandigheden. De internationaal bekende jurist W.A. Bongers wees bijvoorbeeld op sociaaleconomische omstandigheden als belangrijke factor in het veroorzaken van criminaliteit. Op de gerechtelijke psychiatrie had hij echter weinig invloed. Hierin lag de nadruk op persoonsgebonden kenmerken zoals lichamelijke en geestelijke eigenschappen in plaats van op maatschappelijke factoren.¹²⁸⁹

Hoewel de opnameformulieren vragen over erfelijkheid bevatten, lijken de psychiaters de oorzaken van de geestesziekten in de hier bestudeerde casus eerder in externe omstandigheden te zoeken. In 24 gevallen staat in het dossier een (vermoedelijke) oorzaak vermeld. Contextuele factoren zoals gebrek, verwaarlozing, leefstijl (excessen in Bachelier en Venere), mishandeling, verdriet of chronische ziekte voerden hierin de boventoon. Alcoholmisbruik kwam zes keer als oorzaak naar voren, waarvan één keer in combinatie met epilepsie en één keer met mishandeling. In twee gevallen stond alleen mishandeling genoteerd, in zes gevallen gebrek, in twee een chronische ziekte en in drie verdriet of schrik. In één geval was godsdienstwaan als boosdoener aangemerkt. De dossiers maken in slechts drie gevallen expliciet melding van een erfelijke aanleg. In al deze gevallen was daarbij ook sprake van een contextuele factor: twee keer in combinatie met een slechte opvoeding en in één geval met 'zorgen'. Hilde Dahl zag in haar studie naar twee Noorse krankzinnigeninrichtingen in diezelfde periode eveneens dat artsen bij erfelijkheid vaak een link legden met een slechte opvoeding.¹²⁹⁰ In één geval stond bij oorzaak 'aangeboren' (debilitas). Na 1907 was slechts sporadisch een oorzaak ingevuld.

Hoewel het opnameformulier naast vragen over krankzinnigheid in de familie, ook die naar menopauze, bevallingen en menstruatie bevatte, werd hier in de dossiers slechts zelden aan gerefereerd. Alleen bij Wilhelmina Leurs staat de aantekening dat de epileptische aanvallen verergerden na de menopauze. In de twee gevallen waarin sprake was van krankzinnigheid bij een familielid, was bij de oorzaak niets ingevuld. Deze bevindingen zijn ook in lijn met die van

¹²⁸⁵ Louise Hide, *Gender and class in English asylums 1890–1914* (New York (2014) 38; Showalter, 'Victorian women', 322–329; Shepherd, 'The female patient experience, 238–239.

¹²⁸⁶ Showalter, 'Victorian Women', 322–329; Jill Harsin, 'Gender, class and madness in nineteenth century France', *French Historical Studies* 17:4 (1992) 1048–1070, aldaar 1051.

¹²⁸⁷ Elke Muller, 'Van apathie naar overbelasting' in: Gemma Blok ed., *Jaarboek vrouwengeschiedenis* 30 (Amsterdam 2010) 37–58, aldaar 43.

¹²⁸⁸ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 207–208.

¹²⁸⁹ Ibidem, 226–227.

¹²⁹⁰ Dahl, 'Insane criminals', 216.

Hilary Marland in haar studie naar kraambedpsychose in de negentiende eeuw. Zij toont hierin aan dat dokters de oorzaken veel vaker zochten in de omstandigheden (zoals armoede of ondervoeding) dan in biologische en erfelijke factoren.¹²⁹¹

Bovenstaande bevindingen verschillen daarentegen van die van Frans Koenraadt en Anke Pouw in hun studie naar de 82 vrouwen die de strafrechter tussen 1884 en 1911 tot opname in Medemblik veroordeeld had: de zogenaamde misdadige krankzinnigen. Zij vinden in de 41 gevonden rapporten regelmatig verwijzingen naar menstruatie en bevallingen, waarbij voor de verklaring daarvan overwegend naar erfelijke factoren gekeken werd.¹²⁹² Hierbij is van belang te melden dat dit onderzoek betrekking had op een andere groep vrouwen, namelijk degenen die door de rechter rechtstreeks naar een krankzinnigengesticht gestuurd waren. Het merendeel van hen was ontoerekeningsvatbaar verklaard. Een ander verschil is dat de meesten tussen de 20 en 40 jaar waren, dus de geslachtsrijpe leeftijd. Mogelijk dat de psychiaters in deze gevallen sterker geneigd waren naar biomedische en genderspecifieke verklaringen te zoeken. Veel psychiaters waren immers van mening dat zwangerschap, bevallingen en menstruatie (ernstige) geestesstoornissen konden veroorzaken. Delicten onder invloed daarvan gepleegd (al dan niet door een erfelijke predestinatie), zouden (geslachtsrijpe) vrouwen niet kunnen worden aangerekend door hun ontoerekeningsvatbaarheid.¹²⁹³

8.8 Behandeling

Artsen hadden in die tijd weinig adequate behandelingen tot hun beschikking. Zij pasten vooral bedverpleging, langdurig baden, gedragsregulatie en arbeid als therapie toe en een zeer beperkt assortiment medicijnen.¹²⁹⁴ Patiënten zaten eerder in een krankzinnigengesticht omdat ze elders moeilijk te handhaven waren of niet de juiste verzorging konden krijgen dan om medische redenen.¹²⁹⁵

Pas in de loop van de twintigste eeuw verschoof het accent van opvang en zorg naar behandeling en genezing.¹²⁹⁶ Misschien gelukkig voor de inwoners van Medemblik, was bedverpleging vanwege het gebrek aan fysieke ruimte nauwelijks mogelijk en daardoor veel minder gangbaar dan in de andere ‘gestichten’. Heel onrustige patiënten werden soms geïsoleerd.

De huisregels van Medemblik laten zien dat het regime in Medemblik niet heel sterk verschilde van dat in de RWI. De inwoners kregen ook hier op gezette tijden drie (sobere) maaltijden per dag, stonden vroeg op en brachten voor zover mogelijk de dag door met enige vorm van arbeid. Het eten was mogelijk wel iets beter. In Medemblik kregen ze vanaf 1892 bijvoorbeeld op vrijdag een halve haring bij de rijst. De vrouwen hielden zich vooral met huishoudelijke activiteiten bezig zoals wassen, strijken, naaien, breien, groente schoonmaken

¹²⁹¹ Hilary Marland, ‘Disappointment and desolation. Women, doctors and interpretations of puerperal insanity in the nineteenth century’, *History of Psychiatry* 14 (2003) 303-320. Zie ook Weevers e.a., ‘Mad, bad or sad’, 187

¹²⁹² Koenraadt e.a., ‘Verborgen in Medemblik’, 68.

¹²⁹³ Ibidem, 63-64.

¹²⁹⁴ Vijselaar, *Het gesticht, enkele reis of retour*, respectievelijk 151-183 en 196.

¹²⁹⁵ Ibidem, 196.

¹²⁹⁶ Marijke Gijswijt-Hofstra, Harry Oosterhuis en Joost Vijselaar, eds., *Psychiatric cultures compared. Psychiatry and mental health care in the twentieth century* (Amsterdam 2005) 13.

en mangelen.¹²⁹⁷ Deze activiteiten waren dus, net zoals in vele andere psychiatrische instellingen (en in de rijkswerkinrichting) in die tijd afgestemd op de heersende genderrollen en vonden vooral binnenshuis plaats. Mannen verrichtten meestal minder eentonig werk en waren vaker buitenshuis te vinden in werkplaatsen, boerderijen of in de tuin.¹²⁹⁸ Afgezien van de therapeutische werking die van arbeid moest uitgaan, hoopte men hiermee ook de kosten van de verpleging te drukken.¹²⁹⁹

Tot slot werden de patiënten regelmatig toegesproken om zich gepast te gedragen.¹³⁰⁰ Evenals Johanna Joren vond Josina Versteeg het in Medemblik aangenamer dan in de RWI.¹³⁰¹ Enkele anderen wilden liever naar de RWI terug. Koenraadt en Pouw vonden verschillende (nooit verzonden) brieven met klachten, onder andere over ‘onzindelijke medebewoners’ in Medemblik in de door hen bestudeerde dossiers.¹³⁰² Het regime in Grave zal niet veel verschild hebben van dat in Medemblik behalve dat de sfeer daar aanvankelijk, in de afwezigheid van de meer overlast gevende patiënten, waarschijnlijk aangenamer was.

Merendeel chronisch ziek?

Van de vrouwen veroordeeld voor bedelen en zwerven was Wilhelmina Klein, samen met Janna Foekens, een van de weinigen die een rijkskrankzinnigengesticht ‘hersteld’ verliet (na ruim acht jaar verpleging). Net zoals Janna, kreeg de 29-jarige Wilhelmina in Medemblik de diagnose *insania epileptica*.¹³⁰³ Anders dan Janna, die twee keer de inrichting als ‘hersteld’ verliet, keerde Wilhelmina niet meer terug in Medemblik.¹³⁰⁴ Jantje van Oosten verliet de inrichting ‘niet hersteld, doch verbeterd’.¹³⁰⁵ Maria Zwakhoven keerde in 1923 vanuit Grave weer terug naar de RWI. Een paar maanden daarvoor had de geneesheer van Medemblik nog het dringende advies afgegeven haar voorlopig in Grave te houden vanwege het risico op terugval. Inmiddels had zij echter ‘geen verplegingshulp’ meer nodig. Over de vraag of zij daarmee ook volledig hersteld was geeft haar dossier geen uitsluitsel.¹³⁰⁶ Eerdergenoemde Gijsberta Sukel, de enige met de diagnose *insania hysterica*, ging eveneens (op proef) terug naar de RWI, maar was na een paar dagen alweer terug in Medemblik.¹³⁰⁷ Johanna Joren verliet de instelling ‘genoegzaam’ hersteld, wat betekende dat zij goed genoeg was om de instelling te verlaten, maar niet geheel genezen.¹³⁰⁸ Alle andere vrouwen bleven tot hun overlijden in een rijkskrankzinnigeninrichting of werden vandaar overgeplaatst naar een provinciale psychiatrische inrichting. Enkelen gingen (tijdelijk) in gezinsverpleging.

¹²⁹⁷ NHA, toegang 88, inventaris 100 (jaarverslag over 1892).

¹²⁹⁸ Showalter, ‘Victorian women’, 319-321; Shepherd, ‘The female patient experience’, 240-241; Hide, *Gender and class*, 102-117.

¹²⁹⁹ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 126; Hide, *Gender and class*, 102.

¹³⁰⁰ Cahn, *Medemblik*, 40.

¹³⁰¹ NHA, toegang 88, inventaris 435, dossier 3941.

¹³⁰² Koenraadt e.a., ‘Verborgin in Medemblik’, 72.

¹³⁰³ NHA, toegang 88, inventaris 362, dossier 922.

¹³⁰⁴ Ibidem.

¹³⁰⁵ BHIC, toegang 155, inventaris 439.

¹³⁰⁶ BHIC, toegang 155, inventaris 738.

¹³⁰⁷ NHA, toegang 88, inventaris 409, dossier 3165.

¹³⁰⁸ BHIC, toegang 155, inventaris 640.

Met een percentage van zes procent (n=78) dat Medemblik en Grave min of meer hersteld verliet, staken de resultaten die deze instellingen bereikten met de RWI-vrouwen pover af tegenover die van andere krankzinnigengestichten in Nederland. Joost Vijselaar signaleert in zijn onderzoek naar drie representatieve krankzinnigengestichten in het begin van de twintigste eeuw, dat een derde van alle patiënten de instelling hersteld, of in een verbeterde conditie verliet.¹³⁰⁹ Johanneke Viegen treft voor de mannen, die in dezelfde periode in Medemblik waren opgenomen, zelfs een percentage van 43 procent aan dat hersteld was. Dit was uiteraard een specifieke doelgroep: degenen met de diagnose *insania toxica*. Onthouding van drank was hier een succesvolle remedie, zij het dat het herstel vaak tijdelijk was en dat alcoholmisbruik inmiddels ook tot chronische problemen kon hebben geleid. Joan Bushfield concludeert dat zowel mannen als vrouwen meer kans liepen om ontslagen te worden dan de rest van hun leven binnen de muren van een psychiatrische inrichting te slijten.¹³¹⁰ Dat een psychiatrische instelling in de hier besproken casus zo vaak het eindstation vormde, geeft aan dat veel van deze vrouwen er ernstig aan toe waren en vaker kampten met onomkeerbare aandoeningen. Daarbij kwam dat zij vaak geen familie of gezin hadden om naar terug te keren. Het merendeel van de door Vijselaar onderzochte doelgroep keerde bij herstel terug naar het gezin van herkomst.¹³¹¹

Vergelijking met uit de RWI naar Medemblik overgeplaatste mannen

Vergeleken met de mannelijke bevolking van de RWI, kwamen buitenproportioneel meer vrouwen vanuit de RWI in een rijkskrankzinnigeninrichting terecht. Gerben de Vries veronderstelt, met een verwijzing naar een jaarverslag van de geneesheer van de RWI in Veenhuizen, Synco van Mesdag, dat onder de mannen regelmatig sprake was van simulatie. Het eten zou in Medemblik beter zijn.¹³¹² Andere redenen waren hoop op betere ontvluchtingsmogelijkheden of niet te hoeven werken. Meestal werden deze mannen echter snel ontmaskerd.¹³¹³ Zo zouden in 1905 van de elf mannen die naar Medemblik gestuurd waren, maar liefst zes weer als genezen terugkomen in de RWI.¹³¹⁴ Simulatie leek, op basis van de dossiers, bij de bestudeerde vrouwen niet aan de orde. Bovendien verlieten slechts twee vrouwen in diezelfde periode Medemblik als ‘hersteld’, een van hen na acht jaar verpleging. Beiden waren gediagnosticeerd met epilepsie.

Het merendeel van de diagnoses van de mannen die vanuit de gevangenissen naar Medemblik werden overgeplaatst bevond zich in de categorie stemmingsstoornissen en psychotische aandoeningen. In de periode 1885-1915 betrof dit een percentage variërend van 63 procent tot 72 procent.¹³¹⁵ In tabel 8.1. (overzicht diagnoses RWI-vrouwen) is echter slechts sprake van in totaal 38% voor beide categorieën. Het hoge percentages psychoses en stemmingsstoornissen bij de mannelijke gevangenispopulatie weet Herman Franke aan het

¹³⁰⁹ Vijselaar, *Het gesticht*, 335.

¹³¹⁰ Bushfield, ‘The female malady?’, 275.

¹³¹¹ Vijselaar, *Het gesticht*, 335.

¹³¹² Gerben de Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1995-1995* (Arnhem 1995) 55.

¹³¹³ Cahn, *Medemblik*, 41; Vijselaar, *Krankzinnigengesticht*, 50.

¹³¹⁴ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime* 55; Koenraadt e.a., ‘Verborgen in Medemblik’, 55; Cahn, *Medemblik*, 19.

¹³¹⁵ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 438.

cellulair systeem, dat tegen het einde van de negentiende eeuw vrijwel overal in de gevangenissen was ingevoerd.¹³¹⁶ Dat er zo weinig landlopers in Medemblik terechtkwamen was volgens hem te danken aan het gemeenschapsregime dat in de rijkswerkinrichtingen heerste. Dit betekent dat de vrouwen die in een RWI belandden er in psychisch opzicht slechter aan toe waren dan de mannen die daar belandden.

8.9 Samenvatting en conclusie

Vergeleken met de gemiddelde populatie in de RWI lijken de levensomstandigheden van de hier besproken groep vrouwen nog dramatischer geweest te zijn dan die van andere RWI-vrouwen. Hierbij geldt de kanttekening dat er over (een aantal van) deze vrouwen meer informatie beschikbaar is. Daarbij is de informatie over de levensloop soms uitsluitend gebaseerd op de inlichtingen die de patiënt daar zelf over gaf. Dat vermeld hebbende, lijkt het erop dat bovenmatig veel vrouwen te maken hadden gehad met verwaarlozing en mishandeling. Een relatief nog groter deel dan de algemene RWI-populatie was alleenstaand. Bijna een kwart (22 procent) had buitenechtelijk één of meerdere kinderen gekregen. In de dossiers wordt regelmatig gewezen op de losbandige en onzedelijke levenswijze van de betrokken vrouwen. Dit, en de aard van de diagnoses, maken het waarschijnlijk dat hun aandoeningen deels veroorzaakt waren door hun levensstijl (naast dementia paralytica misschien ook een deel van de cognitieve problemen). In andere gevallen kan een psychiatrische ziekte of verstandelijke handicap hen extra kwetsbaar gemaakt hebben en op straat doen belanden, vooral als familie zich weinig aan hen gelegen liet of als zij thuis niet te handhaven waren.

Reden voor overplaatsing vanuit de RWI was vooral onhanteerbaar gedrag, extreme hulpbehoefte of de noodzaak van permanent toezicht. Bij aankomst in Medemblik, Grave of Woensel leken de meesten er ernstig aan toe te zijn: variërend van gedesoriënteerd, wartaal uitslaand, ‘wezenloos’ tot ontremd, hallucinerend, lijdend aan hevige stemmingswisselingen of vervolgingswanen en aanvallen van razernij. Dat herstel zelden aan de orde was, is eveneens een indicatie dat zij in een buitengewoon slechte conditie verkeerden.

Het is moeilijk om op basis van de dossiers een uitspraak te doen over de vraag of de opzending naar de RWI ook voor deze vrouwen het resultaat was van een doelbewuste tactiek. Dat velen van hen bij overplaatsing ernstig (geestes)ziek bleken, hoefde niet altijd te betekenen dat zij eerder niet op opname in de RWI hadden kunnen aansturen. Wilhelmina Leurs en Sophia de Blauw hadden bijvoorbeeld nadrukkelijk om opzending gevraagd.¹³¹⁷ Sommigen hadden opzending wellicht kunnen voorkomen met een verwijzing naar hun conditie. Francisca Vogels was al eens gegratieerd vanwege haar epilepsie. Degenen die al kampten met hun geestelijke gezondheid, wisten dat blijkbaar te verbergen voor politie en justitie. Het is echter ook mogelijk dat zij op het moment van arrestatie en voorgeleiding nog niet zo ziek waren. Dat de meesten van hen pas in de loop van hun straftermijn overgeplaatst werden, zou daarop kunnen duiden. Een aanwijzing voor agency met als doel overplaatsing naar een rijkskrankzinnigeninrichting kan zijn, dat enkele vrouwen aangaven dat zij Medemblik prefereerden boven de RWI. Ook de bij deze groep veel vaker gesignaleerde geringe werklust zou daarop kunnen duiden. Voor simulatie is echter geen bewijs gevonden.

¹³¹⁶ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 436-449: Oosterhuis e.a, *Verward van geest*, 232.

¹³¹⁷ Zie hoofdstuk 6.

Dat de RWI zich genoodzaakt zag na 1907 relatief nog meer vrouwen vanuit de RWI naar één van de rijkskrankzinnigeninrichtingen over te plaatsen is opmerkelijk: na 1900 belandden vrouwen met psychiatrische problemen minder vaak in gevangenissen. In Engeland en Australië kwamen bijvoorbeeld zwakbegaafde en alcoholverslaafde vrouwen in plaats van in gevangenissen vaker (rechtstreeks) in hierin gespecialiseerde instituties terecht.¹³¹⁸ Of dit in Nederland ook het geval was, is onduidelijk: sanatoria voor alcoholisten waren rond 1900 nog redelijk spaarzaam, evenals speciale instituties voor mensen met een verstandelijke beperking.¹³¹⁹ Ook Franke constateert echter dat rond de eeuwwisseling mensen met psychiatrische aandoeningen steeds minder voor de strafrechter kwamen.¹³²⁰

De toename van de welvaart en van initiatieven gericht op doelgroepen die de traditionele armenzorg eerder links liet liggen, zou een verklaring kunnen vormen voor de afname van het aantal vrouwen dat begin twintigste eeuw in een RWI terecht kwam. Het verklaart eveneens waarom de vrouwen, die daar nog wel terecht kwamen er, vooral in mentaal opzicht, zoveel slechter aan toe waren.

Al met al zal het leven in een rijkskrankzinnigeninrichting voor de meeste vrouwen niet heel sterk verschild hebben van dat in de RWI. Ook hier werden ze zoveel mogelijk aan het werk gehouden. De toespraken om zich beter te gedragen, zullen hen eveneens niet vreemd in de oren geklonken hebben. Beter werden ze over het algemeen niet, waardoor hun verblijf daar vooral een volgende fase van opsluiting inluidde, ditmaal meestal voorgoed. De vraag hoe het de andere vrouwen na afloop van hun straftermijn verging, komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

¹³¹⁸ Lucia Zedner, *Women, crime and custody in Victorian England* (Oxford 1991) 219-296; Stephen Garton, 'Crime, prisons and psychiatry. Reconsidering problem populations in Australia, 1890-1930' in: Peter Becker and Richard Wetzell, eds., *Criminals and their scientists. The history of criminology in international perspective* (Cambridge University Press 2006) 231-252.

¹³¹⁹ Blok, *Ziek of zondig*, 67; Beltman, *Buigen of barsten*, 113-114.

¹³²⁰ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 437.

Hoofdstuk 9. Na de RWI: ontmoetingen met het damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen¹³²¹

In de loop van de negentiende /begin twintigste eeuw ontstonden steeds meer vormen van hulp en opvang voor verschillende doelgroepen. Het Leidse damescomité was er één van. Het hoofddoel van deze hulp was verbetering door disciplineren of door verheffing: daar verschillen de meningen van de verschillende historici van het beschavingsoffensief over.¹³²² Het aantreden van dit comité in 1892 betekende een verandering van de context waarin de RWI-vrouwen zich aan het eind van hun detentie bevonden. Het bood nieuwe kansen op een verbetering van hun situatie. Kansen waar een deel van de vrouwen dankbaar gebruik van maakte en die zij op wisselende manieren inpasten in hun eigen, informele, strategieën om kortetermijndoelen te bereiken.

Hoe summier de meeste aantekeningen in het register van de leden van het comité soms ook waren: zij vormen een belangrijke bron voor de vraag waar deze vrouwen na hun verblijf in de RWI terecht kwamen. Ze geven daarnaast informatie over de factoren die een rol hadden gespeeld in hun opzending en inzicht in de relatie tussen deze vrouwen aan de onderkant van de samenleving en de leden van het damescomité. Tot slot bieden zij (in een aantal gevallen) antwoord op de vraag of, en in hoeverre, de betrokken vrouwen zelf op opzending hadden aangestuurd.

9.1 ‘Zoo goed kon ze het nergens krijgen. Alleen ergens eens twee borrels’: Derkje Severs

Derkje Severs kreeg aan de vooravond van haar vertrek uit de RWI bezoek van het damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (NGZVG). De rechtbank van Zutphen had haar in 1903 een tweede keer veroordeeld tot drie jaar opzending vanwege bedelarij. Tegen het damescomité zei de 51-jarige Derkje in 1906 dat zij van plan was naar Wageningen te gaan waar zij vier broers had. Om in haar onderhoud te voorzien wilde zij met negotie (kleine handelswaar) gaan lopen. Zij voegde daaraan toe:

Als het niet gaat, komt ze met genoeg terug, want al werkt ze nog zoo hard, zoo goed kon ze het nergens krijgen. Alleen ergens eens twee borrels, dat zou haar “courazie” [aanhalingstekens afkomstig uit het citaat] geven.¹³²³

¹³²¹ De activiteiten van het Leidse damescomité zijn eerder beschreven in Marian Weevers, ‘...dat ik in dit boek nog eens zulke gunstige mededelingen aangaande haar zal kunnen bijschrijven’. Vrouwen in de rijkswerkinrichting en het Damescomité tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen 1892-1918’, *Historica* 1 (2017) 8-12 en komen ook ter sprake in Marian Weevers, ‘...waardoor haar verblijf in de werkinrichting tot een werkelijke zegen zou kunnen zijn.’ Vrouwen en de rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Oegstgeest-Leiden, 1886-1920’, *Vijftiende Jaarboek der sociaaleconomische geschiedenis van Leiden en omstreken* (Leiden 2013) 93-130. Dit hoofdstuk is een uitgebreidere en bewerkte versie van bovengenoemde artikelen.

¹³²² Zie hoofdstuk 3 voor de beschrijving van het beschavingsoffensief en de diverse relevante debatten.

¹³²³ Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC), Den Bosch, toegang 204, 024 Leiden, afdeling Genootschap 1857-1972, inventaris 2081. Register met namen van vrouwen die na ontslag uit de rijkswerkinrichting zijn begeleid door het damescomité, 1892-1918, nummers 1-193, 107 (1906).

Dat het niet ging, blijkt uit het feit dat Derkje binnen zeven weken, op 12 juni 1906, weer voor dezelfde rechtbank stond. Nadat zij wederom een straf van drie jaar voor bedelen had uitgezeten, slaagde ze er dit keer in langer uit de RWI te blijven. Pas in 1912 ontving ze weer een vonnis van drie jaar opzending voor bedelarij, ditmaal van de rechtbank in Tiel. De laatste keer dat zij opdook in de RWI was in 1916, veroordeeld voor landloperij door de rechtbank van Arnhem. Afgaand op de aantekening ‘6 maanden gevangenisstraf’ onder het kopje ‘vroeger ondergaan’ in het RWI-register, moet zij de tussenliggende periode in een penitentiaire inrichting hebben doorgebracht. De RWI tekende onder het kopje *bijzondere teekenen* aan, dat zij littekens had op haar benen. Dit zou erop kunnen duiden dat zij een ongeluk had gehad of verwikkeld was geweest in een vechtpartij. Na het verstrijken van deze laatste termijn vond zij het damescomité wederom op haar pad. Ditmaal regelde één van de leden dat zij begin mei 1917 terechtkon in het Uniehuis in Beekbergen. Dit was een sanatorium voor ‘vrouwelijke drankzuchtigen’.¹³²⁴ Hiervoor werd zij ‘goed voorzien van benodigde kledingstukken’.¹³²⁵ De aantekeningen van het damescomité vermelden dat er voorlopig ‘goede berigten van haar’ kwamen. Ruim zes maanden na haar vertrek uit de RWI, op 30 november 1917, werd zij echter, ‘overgebracht vanuit Apeldoorn’, ingeschreven in een huis van het Leger des Heils in Rotterdam.¹³²⁶ Zij stierf, 65 jaar oud, in 1924 in Rotterdam.¹³²⁷

Wat ging er aan Derkjes eerste entree in de RWI vooraf?

Derkje startte haar leven in Wageningen als dochter van een boerenknecht. Toen zij 29 jaar oud was, trouwde zij in 1884 in Wageningen met de 21 jaar oudere arbeider Gijsbert Hendrikse.¹³²⁸ Voor zover achterhaald had het echtpaar geen kinderen. In 1886 verscheen zij als gezocht in het Algemeen Politieblad. De arrondissementsrechtbank van Arnhem had haar bij verstek tot twee maanden cellulaire gevangenisstraf veroordeeld wegens diefstal.¹³²⁹ In 1888 was de officier van justitie van de arrondissementsrechtbank van Arnhem opnieuw naar haar op zoek om haar ‘een gerechtelijk stuk uit te reiken’.¹³³⁰ Zeven jaar later, in 1895, overleed haar echtgenoot en nog eens vier jaar later dook Derkje voor het eerst in de RWI op.¹³³¹ Zij was inmiddels 44 en stond geregistreerd als koopvrouw.

Hoewel bovenstaande levensbeschrijving vele hiaten toont, lijkt het erop dat Derkje op verschillende, legale en illegale, manieren trachtte te overleven. Dat zij meende -ook al werkte ze nog zo hard- het nergens zo goed gehad te hebben als in de RWI, duidt erop dat haar leven

¹³²⁴ Gemma Blok, *Ziek of zwak. Geschiedenis van de verslavingszorg in Nederland* (Amsterdam 2011) 55-56.

¹³²⁵ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 191.

¹³²⁶ Bevolkingsregister Stadsarchief Rotterdam (Apeldoorn ligt ongeveer 7 km van Beekbergen).

¹³²⁷ Stadsarchief Rotterdam, burgerlijke stand, overlijdensaktes, toegang 999-09, inventaris 1924b, aktenummer 1924.1328. De akte bevat geen adres van de plaats van overlijden en bij degene die de aangifte doet staat ‘zonder beroep’ vermeld. Het is dus onduidelijk of zij ten tijde van haar dood nog gehuisvest was bij het Leger des Heils.

¹³²⁸ Gelders Archief toegang 0207, registratienummer 2670.07, aktenummer 45, registratiedatum 28-11-1884.

¹³²⁹ Algemeen Politieblad 1886.

¹³³⁰ Algemeen Politieblad 1888.

¹³³¹ Utrechts Archief, toegang 481, registratienummer 1156-12, aktenummer 3, registratiedatum 05-01-1895.

verre van gemakkelijk was. Zoals bij meerdere RWI-vrouwen het geval was, trouwde zij met een veel oudere man waardoor ze relatief jong als weduwe achterbleef. Diefstal, drank en bedelarij hadden haar niet alleen in de RWI gebracht, maar haar eveneens meerdere keren, gevangenisstraf en hechtenis bezorgd. Hoewel zij in 1906 naar Wageningen afreisde waar haar broers woonden, lijkt het er niet op dat dezen haar konden (of wilden) helpen, getuige haar snelle terugkeer in de RWI. Het is onduidelijk of zij in die tijd bij de armenzorg had aangeklopt en of zij daar altijd welkom was. Afgaande op haar woorden gaf Derkje de voorkeur aan de RWI en had zij er alle vertrouwen in dat zij daar ‘als het niet ging’ altijd op kon terugvallen in tijden van nood.

Tot 1892 leek Justitie, en ook de RWI zelf, zich weinig te bekommeren om de vraag wat er van de vrouwelijke bedelaars, zwervers en ‘dronkaards’ moest worden als zij de inrichting verlieten. Dat veranderde toen het damescomité in 1892, via een brief van de Leidse afdeling van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke verbetering van de Gevangenen, bij de directeur van de RWI aanklopte met het verzoek de ‘verpleegden’ te bezoeken.¹³³² Deze directeur, B.J. Beek, was aanvankelijk zeer huiverig voor bemoeienis door de dames.

De meeste andere gevangenen, waar inmiddels vaak sprake was van eenzame opsluiting in cellen, stonden veel welwillender tegenover het bezoeken van vrouwelijke gevangenen. De reden hiervoor was de regel dat cellulair gestraften dagelijks bezoek moesten ontvangen om het risico op psychiatrische problemen tegen te gaan.¹³³³ Omdat het ondenkbaar was dat vrouwelijke gevangenen in hun cel bezoek van een man ontvingen, boden de damescomités een uitkomst.¹³³⁴ Door alle restricties aan duur en inhoud waren deze bezoeken echter nauwelijks effectief in het bewaken van de geestelijke gezondheid van de gevangenen.¹³³⁵ Door het gemeenschapsregime was dit in de RWI uiteraard niet aan de orde. Dat relatief veel vrouwen vanuit de RWI in een rijkskrankzinnigeninrichting terechtkwamen, had andere oorzaken zoals in vorig hoofdstuk bleek.

In de loop der tijd lijkt er sprake van meer samenwerking tussen het Leidse damescomité en de directie van de RWI. Zo hielp het damescomité op advies van de waarnemend directeur, Jantje Bezema in 1914 met een uitzetje voor haar kind.¹³³⁶ Heika Schreuder, ‘een aardig 19-jarig meisje’ kreeg in 1905 via bemiddeling van de ‘subdirectrice van de RWI, mejuffrouw van der Ven’ een dienst bij het schoolhoofd in Oude Wetering.¹³³⁷

9.2 Het damescomité

Terwijl de RWI-vrouwen afkomstig waren uit de armste regionen van de samenleving, behoorden de leden van het Leidse comité, evenals dat het geval was bij de andere damescomités, tot de Leidse elite: dochters en echtgenoten van notabelen. Zij maakten deel uit

¹³³² Weevers, “...dat ik in dit boek..”, 8.

¹³³³ Annemieke van Drenth and Francisca de Haan, *The rise of caring power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in the Netherlands* (Amsterdam 1999) 128; Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990) 194-195.

¹³³⁴ De Haan e.a., *The rise of caring power*, 128.

¹³³⁵ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 388-389.

¹³³⁶ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 167.

¹³³⁷ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 102.

van verschillende kerkgenootschappen, wat bij vergelijkbare liefdadigheidsorganisaties van die tijd niet altijd het geval was.¹³³⁸

Veel van de leden van het Leidse damescomité waren ook actief in andere liefdadigheidsorganisaties, waaronder een aantal die speciaal op vrouwen gericht waren. Bij sommigen was er direct of indirect sprake van een link met de vrouwenbeweging. De eerste voorzitter van het Leidse comité, Elisabeth Oort-de Goeje, was getrouwd met Hendrikus Oort, dominee en later hoogleraar theologie in Leiden. Behalve voorzitter van het damescomité was Elisabeth onder andere regentes voor het Heilige Geest of Arme Wees- en Kinderhuis (vanaf 1893). Deze taak legde zij in 1900 vanwege gezondheidsredenen neer. Van het Leidse damescomité bleef zij voorzitter tot vlak voor haar dood in 1906 op 67-jarige leeftijd. Het jaarverslag over 1906 van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering der

Elisabeth Oort-de Goeje (privéarchief Mathijs Snouck Hurgonje)

Emma Driessen-von Forckenbeck (Erfgoed Leiden en Omstreken)

Gevangenen noemde haar overlijden een zware slag: Elisabeth vormde ‘de ziel van het Damescomité’. Het in memoriam roemde haar ‘groot medelijden met de verpleegden en hare jarenlange ervaring [...]’. Toen zij door haar ziekte niet meer in staat was zelf naar de Rijkswerkinrichting te gaan liet zij hen soms bij haar komen of correspondeerde zij met hen’.¹³³⁹ Zijzelf kwam niet op een vrouwenkiesrechtledenlijst voor, maar haar man wel.¹³⁴⁰

Haar opvolgster, de rooms-katholieke Emma Driessen-von Forckenbeck, was de echtgenote van Peter Driessen, directeur van de Leidse Katoenmaatschappij. Haar man was enige tijd

¹³³⁸ Jo Turner and Helen Johnston, ‘Female prisoners, aftercare and release. Residential provision and support in late nineteenth-century England’, *British Journal of Community Justice* 13:3 (2016) 35-50, aldaar, 40.

¹³³⁹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 3 (jaarverslag NGZVG 1906).

¹³⁴⁰ Agnes van Steen, *Van liefdadigheid naar abortusstrijd. Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860-1990* (Dissertatie Universiteit Leiden 2023) 152.

voorzitter van het college van regenten van de rijkswerkinrichting voor vrouwen. Daarnaast zat hij voor de liberalen in de Leidse gemeenteraad en was hij actief in diverse andere besturen in Leiden. Hoewel Emma Driessen klaarstond voor alle armen en zieken die een beroep op haar deden, wilde zij zich nooit aan een liefdadigheidsinstelling binden, op één uitzondering na, zo memoreerde haar dochter in het *Leidsch Jaarboekje* van 1928.¹³⁴¹ Zij was vanaf het begin betrokken bij het damescomité en al 76 jaar toen zij in 1906 het voorzitterschap van Elisabeth Oort-de Goeje overnam.

Een ander lid, Anna Ovink-Koning, vrouw van een hoogleraar in Utrecht, zat in het bestuur van de Coöperatieve Keuken van 'Armenzorg' in Leiden. Zij stond daarnaast op de ledenlijst van de Nederlandse Bond voor Vrouwenkiesrecht.¹³⁴² Berta Juynboll-Kern was penningmeester in het bestuur van bovengenoemde Bond voor Vrouwenkiesrecht, dochter van een hoogleraar en getrouwd met de conservator van het 'Rijks Ethnografisch Museum'.¹³⁴³ Alida Maria van der Lip-Schudel zat in het bestuur van de Leidse afdeling van Tesselschade en in dat van de vakschool voor meisjes.¹³⁴⁴

9.3 De ontmoetingen

In 136 van alle 358 gevallen waarover iets gemeld is in het register, is zeer waarschijnlijk tot zeker sprake geweest van enige vorm van hulp. In 115 gevallen was hulp om uiteenlopende redenen niet aangeboden ('hopeloos', niet nodig/niet gewenst). In de overige gevallen was dat onduidelijk omdat er alleen sprake is van een zeer korte vermelding, zoals: 'naar familie', 'naar man', naar 'Utrecht', 'wederopzending', 'hechtenis' of 'gevangenisstraf'. Dat een vrouw elders nog hechtenisstraf moest ondergaan, betekende niet altijd dat het comité geen ondersteuning bood of dat er geen contact was geweest. Alida Mollien bijvoorbeeld, die nog drie weken hechtenis moest uitzitten, 'wordt aan de dames [damescomité] in den Haag overgedragen'.¹³⁴⁵ Sophia Nicolaas die na ontslag nog zeventien dagen hechtenis tegoeed had in Den Haag, 'wil daarna trachten in Amsterdam werkzaam te zijn aan of in ziekenverpleeginrichtingen, waartoe mevrouw Driessen hoopt haar behulpzaam te kunnen zijn door haren zoon doctor Dr.' [Driessen].¹³⁴⁶ Mogelijk speelde bij de beslissing om wel/geen hulp aan te bieden ook de kans op succes een rol.

Tot slot vermeldt het register de overbrenging van een aantal vrouwen naar Medemblik of Grave. Waarom zij in het register vermeld staan is onduidelijk: het merendeel van hen was daar al drie maanden of langer voor afloop van hun straftijd terechtgekomen. Alleen Grietje Bakker en Klaasien Hollander werden pas tegen het eind van hun straftijd overgeplaatst. In die gevallen zou er sprake geweest kunnen zijn van een ontmoeting.

Herstel van relaties met familie

Afgaande op de aantekeningen van het damescomité gingen 58 vrouwen (terug) naar familie: echtgenoot of gezin (het merendeel: 36), ouders, kinderen of een tante, zus of broer. Soms staat

¹³⁴¹ Rosalie Driessen, 'In memoriam Mevr. E.A.M. Driessen-von Forckenbeck', *Leidsch jaarboekje* 1928.

¹³⁴² Van Steen, *Van liefdadigheid naar abortusstrijd*, 42.

¹³⁴³ Ibidem, 136.

¹³⁴⁴ Ibidem, 49.

¹³⁴⁵ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 126.

¹³⁴⁶ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 42.

alleen aangetekend ‘gaat naar familie’. Eén vrouw ging met een vriendin samenwonen en een andere vrouw ging naar ‘een ouden man, waar zij vroeger ook was geweest.’¹³⁴⁷ In minimaal 26 gevallen was sprake van bemiddeling door het damescomité. Zo nam de man van Derkje Bouvree ‘haar weder op in gevolge van haar belofte nooit meer drank te willen gebruiken’.¹³⁴⁸ Het comité haalde ook de man van Maria Rigthart, die voor bedelarij vastzat, in 1897 over zijn vrouw, ‘die door dronkenschap zijn leven verbitterde’, weer ‘bij zich te ontvangen’. Dit verzoek willigde hij in op voorwaarde dat zij zich een jaar goed zou gedragen, waarmee een lid van het comité haar ‘met aanvankelijk goed gevolg helpt’.¹³⁴⁹ Zij keerde niet terug in de RWI. Antje van Bergen ging in 1899 terug naar haar man in Groningen. ‘Mejuffrouw de Ranitz heeft beloofd toezicht op haar te houden en te proberen haar van de drank af te houden.’¹³⁵⁰ Desondanks was Antje drie maanden later terug in de RWI. De man van Maria Berkhof had geen interesse in hereniging met zijn vrouw. Naar de mening van het damescomité deed zij ‘erg sentimenteel’ over het feit dat haar man, ‘een oppassende fabrieksarbeider’, haar niet meer schreef.

Ik schreef de man of hij toch niet weer eens van zich wilde laten horen daar zijn vrouw zo naar bericht verlangt. Het antwoord bleef uit maar de brief moet de man wel bereikt hebben want mijn adres stond aan de keerzijde der enveloppe vermeld en ik heb hem niet terugontvangen.¹³⁵¹

De man en kinderen van Maria Grift, ‘die slecht bekend staat’, wilden niets voor haar doen.¹³⁵² Het comité kon ook Hendrika Nieuwenhuizen niet helpen omdat men er niet in slaagde informatie over haar zoon te achterhalen.¹³⁵³

In vijf gevallen blijkt de echtgenoot gelijktijdig met zijn vrouw in een rijkswerkinrichting te verblijven. De man van Johanna Spiljard verbleef in de rijkswerkinrichting van Hoorn (voor openbare dronkenschap). Het ‘damesregister’ vermeldt dat Johanna hem een brief schreef ‘waarin zij een volledige schuldbekentenis aflegde en berouw toonde zo slecht geleefd te hebben’.¹³⁵⁴ Hiermee lijkt zij te refereren aan de in die tijd gangbare visie dat zij door het verzaken van haar vrouwelijke plichten medeschuldig was aan (of misschien zelfs de oorzaak) van zijn verblijf in Hoorn.

In minimaal acht gevallen waren kinderen bereid hun moeder op te vangen. De zoon van Elisabeth Straatman, die uit het armenhuis in Amsterdam was weggelopen, ‘zoekt haar vaak op en wil weer voor haar zorgen.’¹³⁵⁵ Weglopen kwam niet vaak voor omdat daar zware sancties opstonden: heropname was vrijwel uitgesloten, evenals bedeling door de diaconie.¹³⁵⁶

¹³⁴⁷ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 95.

¹³⁴⁸ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 6.

¹³⁴⁹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 31.

¹³⁵⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 64.

¹³⁵¹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 122.

¹³⁵² BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 123.

¹³⁵³ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 61.

¹³⁵⁴ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 167.

¹³⁵⁵ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 76.

¹³⁵⁶ Jeannette Dorsman en Monique Stavenuiter, *Nooit gehuwd, maar niet alleen. Vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klasse in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Hilversum 1993) 145.

In vier gevallen wordt melding gemaakt van hereniging met (één van de) ouders. Rolina van de Linde, die samen met haar vader was betrapt op landloperij, ging met haar vader, die uit Veenhuizen vrijkwam, op een kamer wonen.¹³⁵⁷ Aleida Driesen keerde terug naar haar moeder.¹³⁵⁸

Kinderen terug?

Het comité stond ook Elisabeth van der Hoeven bij:

Haar 8 kinderen waren haar ontnomen door de voogdijraad, daar zij reeds meermalen voor dronkenschap in de RWI was geplaatst. Zij verzocht mij aan mr Kolfschol, secretaris van de voogdijraad te willen verzoeken haar het jongste kind terug te geven, dan zou zij goed oppassen en zich niet meer aan drank te buiten gaan.¹³⁵⁹

De betreffende voogdijraad dacht er echter niet over om dit verzoek in te willigen omdat de moeder regelmatig voor dronkenschap was opgepakt.

Naast de leerplichtwet van 1901 die regelde dat kinderen vanaf hun zesde jaar zes aaneengesloten jaren onderwijs moesten krijgen, traden in 1905 nog drie wetten in werking die kinderen moesten beschermen tegen hun ouders, of de samenleving tegen deze kinderen. Eén daarvan was de Burgerlijke Kinderwet. Deze gaf de rechter de macht om ouders uit de ouderlijke macht te ontzetten als er sprake was van verwaarlozing of van een risico op ‘zedelijke en lichamelijke ondergang’.¹³⁶⁰ Deze verwaarlozing zou vooral aan de orde zijn bij gezinnen die in de achterbuurten van de grote steden leefden.¹³⁶¹ De regionale voogdijraden speelden een belangrijke rol in de uitvoering van de kindervetten. Zij moesten altijd gehoord worden voordat de rechter een besluit kon nemen. Zij adviseerden onder andere over het al dan niet teruggeven van kinderen aan het ouderlijk gezin.¹³⁶² Bij ontzetting uit de ouderlijke macht ging de voorkeur uit naar het plaatsen van kinderen in een gezin van dezelfde kerkelijke gezindte als de ouders. Als kinderen erg verwaarloosd waren kwamen zij in een tehuis terecht.¹³⁶³ Het waren meestal wijkagenten of onderwijzers die de voogddijraden attendeerden op ouders die naar hun idee in gebreke bleven om hun kinderen een goede opvoeding te geven.¹³⁶⁴ Ook de kinderen van eerdergenoemde Johanna Spiljard, die evenals haar man voor openbare dronkenschap opgezonden was, waren door een voogdijraad uit huis geplaatst. Beide echtelieden konden na afloop van hun straftijd bij hun oudste dochter in Delft terecht. Aanvankelijk leek het goed te gaan: ‘herhaaldelijk ontvang ik nog brieven van haar, bezocht haar ook eenmaal in Delft en tot

¹³⁵⁷ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 25.

¹³⁵⁸ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 113.

¹³⁵⁹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 187-188.

¹³⁶⁰ Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld- van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Assen 2010) 463.

¹³⁶¹ Bakker e.a., *Vijf eeuwen opvoeden*, 461.

¹³⁶² Simon Groenveld, Jeroen Dekker en Thom Willemsse. *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wezen- en kinderruizen* (Hilversum 1997), 333-336.

¹³⁶³ Groenveld e.a., *Wezen en boefjes*, 345.

¹³⁶⁴ Ibidem, 343.

nog toe (sept 1916) gaat alles goed'.¹³⁶⁵ Desondanks kwam zij vier jaar later toch weer terug in de RWI, ditmaal voor bedelen.

Familie eerder probleem dan oplossing

Het comité ontraadde Antje Bloemhof terug te gaan naar haar man. Zij was in 1917 samen met haar kind in de RWI beland omdat zij, 'uit wanhoop over het ellendige leven met haar man in drift de woning in brand heeft gestoken'. Vervolgens was zij met haar negen weken oude baby gaan zwerven. 'Naar het oordeel van [...] officier van justitie is de samenleving met haar man verder onmogelijk daar herhaaldelijke twisten en vechtpartijen voorkwamen tussen de beide echtgenoten.' Deze officier had het damescomité gevraagd om Antje te helpen om haar 'zodoende voor ondergang te behoeden'. Antje weigerde bij haar man weg te gaan omdat zij daardoor haar zes andere kinderen zou moeten overlaten aan de 'minder goede leiding van de vader'. Volgens het register had Antje zich in de RWI uitstekend gedragen 'en ook was zij bijzonder goed voor haar kindje geweest'. Omdat er geen bewijs voor de brandstichting was, ontkwam Antje aan vervolging. Met een uitzet voor haar baby en wat kledingstukken van het comité, verliet zij de RWI om terug te keren naar haar zes andere kinderen en haar man.¹³⁶⁶ Zij kwam (in ieder geval tot 1934) niet meer terug in de RWI.

Zowel de echtgenoot van Elizabeth Pieterse, die 'door haar man hiertoe geprest weer aan het drinken gegaan is', als die van Petronella Alvers, 'die haar een vorige keer wel terug wilde vanwege haar grote uitgaanskas', hadden volgens het comité een slechte invloed op hun vrouw.¹³⁶⁷ De voormalige echtgenoot van de 48-jarige rooms-katholieke Maria Vleut 'komt telkens weer bij haar en mishandelt haar ook. Nu wil ze gaarne iets hebben waar ze dag en nacht kan zijn'. Zij had jarenlang gewerkt in het 'Israelisch mannen en vrouwenhuis' in Den Haag. Desondanks wilde de ex-directeur niets voor haar doen omdat zij 'teveel bekend staat voor haar dronkenschap'.¹³⁶⁸ Maria's scheiding dateerde al van 1894, twaalf jaar voordat zij in de RWI belandde. De scheidingsakte vermeldt dat de echtscheiding was uitgesproken 'op grond van zware verwondingen en zodanige mishandeling door de gedaagde jegens de eiseres gepleegd waardoor haar gevaarlijke verwondingen zijn toegebracht'.¹³⁶⁹

Niet alleen echtgenoten, maar ook andere familieleden hadden soms een aandeel gehad in de problematische situatie waarin veel RWI-vrouwen zich bevonden. Een getrouwde dochter van de 71 jaar oude Henriette Bruna 'maakt alles op wat zij bezit, zodat zij vrij snel terug in de RWI is'.¹³⁷⁰ De negentienjarige Margaretha Keizer wilde in 1899 liever naar de Goede Herder, 'waar zij haar hele leven kan blijven' dan naar haar 'slechte vader' terug.¹³⁷¹ Margaretha kwam niet meer terug in de RWI, maar zij zou ook niet haar hele leven in de Goede Herder doorbrengen: negen jaar later trouwde zij in Alkmaar met een koopman. Johanna Kruiff kon 'vanwege onenigheid met haar tweede moeder niet thuis zijn'.¹³⁷²

¹³⁶⁵ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 167.

¹³⁶⁶ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 195.

¹³⁶⁷ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, respectievelijk 119 en 71.

¹³⁶⁸ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 112.

¹³⁶⁹ Haags Gemeentearchief, archief 0335-01 (burgerlijke stand), registratienummer 736, aktenummer 1140.

¹³⁷⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 3.

¹³⁷¹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 65.

¹³⁷² BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 107.

Andersom kwam ook, maar veel minder, voor: dat een vrouw zoveel problemen had veroorzaakt dat familie het had opgegeven om nog enige hulp te bieden. De zoon van Adriana Heyhoff, die 'een ongunstig voorkomen had', schreef aan het comité dat hij 'zoveel verdriet van zijn moeder had gehad dat hij onmogelijk meer iets voor haar doen kon, alles verdronk zij toch [...]'.¹³⁷³ Neeltje Vredenburg, 'een doove vrouw' uit Amsterdam en 'socialist', 'gaat zich herhaaldelijk te buiten aan drank, tot groot verdriet harer familieleden, niet in het minste haar goed oppassende kinderen.' Zij meldde in 1913 'weer als vroeger zakjes te gaan plakken.'¹³⁷⁴

Uit bovenstaande blijkt dat dankzij de bemiddeling van het comité sommige vrouwen weer welkom waren bij hun echtgenoot of gezin en anderen bij kinderen terechtkonden. Maar de geboden hulp had niet altijd succes omdat derden, zoals de voogdijraad of het Israëliisch mannen- en vrouwenhuis, niet wilden meewerken of omdat pogingen tot herstel van de relatie op verzet bij de andere partij stuitten. Daarbij kwam dat familie vaak de oorzaak van de problemen was geweest. In die gevallen moest het comité naar andere oplossingen zoeken.

Onderdak

Voor veel vrouwen (53) was onderdak een groot probleem omdat zij geen familie hadden om naar terug te keren, daar niet welkom waren, of dat pertinent niet wilden. In minimaal 47 gevallen probeerde het damescomité behulpzaam te zijn bij het zoeken naar een onderkomen in een armenhuis, oude vrouwenhuis, minnehuis of bestedelingenhuis. Dit waren instellingen waar ook sprake was van een (zeer basale) vorm van verzorging voor vrouwen die te oud of te ziek waren om te werken. Voor de jongere vrouwen keek het comité naar 'doorgangshuizen', 'reddingshuizen' (van het Leger des Heils) en 'opvoedingshuizen'. Voorbeelden van het laatste waren de rijksopvoedingsgestichten, katholieke instituten zoals De Goede Herder of doorgangshuizen voor 'gevallen' en 'boetvaardige' meisjes, zoals die van De Ranitz in Groningen. Heropvoeding en onderricht in huishoudelijke werkzaamheden moest ervoor zorgen dat zij vervolgens in een werkkring (meestal als dienstbode) aan de slag konden. In de loop van de negentiende eeuw ontstonden steeds meer categorale en gespecialiseerde vormen van hulp en opvang voor bijvoorbeeld ouderen, zieken, jongeren, 'drankzuchtigen', geesteszieken, wezen en 'gevallen' vrouwen. Het dagelijks leven in veel van de jeugdinstituten was gebonden aan strenge regels en er heerste vaak een sterk moralistisch regime.¹³⁷⁵ Afhankelijk van het personeel waren er wel wat verschillen en vonden de reglementen niet altijd één op één een vertaling in de dagelijkse praktijk.¹³⁷⁶

¹³⁷³ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 129.

¹³⁷⁴ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 152.

¹³⁷⁵ Saskia Bultman, *Constructing a female delinquent self. Assessing pupils in the Dutch State Reform school 1905-1975* (Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen 2016) 56-70, Geertje Dimmendaal, *Heropvoeding en behandeling. Meisjes in Huize de Ranitz 1941-1967* (Groningen 1998) 21-26; Laura Nys, *Het hart van Gabriel B. Jongeren en hun gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen voor jeugddelinquenten, 1890-1965* (Dissertatie Universiteit Gent 2020) o.a. 205-210 en 194-199; Suzanna Jansen, *Het Pauperparadijs* (Amsterdam 2008) 161-162.

¹³⁷⁶ Nys, *Het hart van Gabriel B.*, 19.

Die strikte discipline gold ook in oudevrouwenhuizen en armenhuizen: reden waarom veel oudevrouwen de gang daarheen zo lang mogelijk uitstelden.¹³⁷⁷ Deze instellingen waren vaak in handen van (meestal religieuze) particulieren. Om toegelaten te worden moesten de gegadigden niet alleen tot de juiste godsdienst behoren, maar ook van ‘onbesproken zedelijk gedrag zijn’. Sommige instellingen waren hier echter strenger in dan anderen.¹³⁷⁸

Roken en alcohol waren meestal verboden en het ontvangen van bezoek of zelfs de deur uitgaan was aan strenge regels onderworpen. Slapen, maaltijden en verplichte godsdienstoefening waren aan vaste tijden gebonden.¹³⁷⁹ Datzelfde gold voor de werkzaamheden waartoe de meeste ouderen verplicht werden, voor zover zij daartoe in staat waren. Voor vrouwen betekende dat wederom vaak naaien en breien, zoals in het Evangelisch Luthers oudevrouwenhuis in Amsterdam, of wassen en helpen in de keuken. Hierdoor konden deze instituten bezuinigen op personeel. Het geld dat de vrouwen met naaiwerk voor anderen verdienden, kwam deels ten goede aan hun levensonderhoud en kregen zij deels uitgekeerd als zakgeld. Bij opname in een oudevrouwenhuis moesten de vrouwen al hun bezittingen aan de regenten geven en bij het ‘uitgaan’ moesten zij vaak gekleed gaan in een uniform van de instelling.¹³⁸⁰ Slapen geschiedde op slaapzalen die naar sekse gescheiden waren, evenals de verblijfsruimtes. Zelfs echtelieden moesten zich hiernaar schikken en zagen elkaar dus nauwelijks meer: alleen buiten de instelling konden ze elkaar nog ontmoeten.¹³⁸¹ Voor de meesten was het oudevrouwenhuis dan ook geen aantrekkelijk perspectief.¹³⁸² Het gemeentelijk armenhuis in Amsterdam, waar veel RWI-vrouwen wel eens verbleven hadden, was bestemd voor de allerarmsten. Hier kwamen vooral ‘ouden van dagen, ongeneeslijk zieken, idioten en van de zoodanigen, wier opname in een gesticht overeenkomstig de armenwet onvermijdelijk is’.¹³⁸³

In 36 gevallen lukte het een vrouw of meisje tijdelijk of misschien zelfs permanent in één van bovengenoemde instellingen onder te brengen. Het comité volgde vaak nog enige tijd het resultaat van hun bemiddelingen. Rika van Raalte kwam toen zij de RWI voor de vijfde keer verliet, terecht in ‘het Israëlsche oude mannen en vrouwenhuis’ en keerde niet meer terug in de RWI.¹³⁸⁴ Soms meldde het damescomité expliciet dat het een enorme inspanning had gevergd om onderdak voor iemand te vinden. Dit was onder andere het geval bij Aaltje Weggemans, ‘een goedig oud besje’, waarvoor met ‘veel veel moeite [onderstreping in de tekst zelf] eene plaats in het bestedelingenhuis in [...] Den Haag gevonden wordt’.¹³⁸⁵ Datzelfde gold voor Jansje de Groot: ‘met vereende krachten [...] een plaats bezorgd in het minnehuis

¹³⁷⁷ Dorsman e.a., *Nooit gehuwd, maar niet alleen*, 137; Marco van Leeuwen, ‘Amenzorg 1912-1965: van centrum naar periferie’ in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen eds., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico’s, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 520-569, aldaar 558-559.

¹³⁷⁸ Dorsman e.a., *Nooit gehuwd, maar niet alleen*, 139.

¹³⁷⁹ Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de 19^e eeuw* (Amsterdam 2012) 383; Dorsman e.a., *Nooit gehuwd, maar niet alleen*, 141-142.

¹³⁸⁰ Dorsman e.a., *Nooit gehuwd, maar niet alleen*, 141 en 143.

¹³⁸¹ Van der Woud, *Koninkrijk*, 383; Dorsman e.a. *Nooit gehuwd, maar niet alleen*, 140.

¹³⁸² Dorsman e.a., *Nooit gehuwd, maar niet alleen*, 71.

¹³⁸³ Ibidem, 139.

¹³⁸⁴ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 84.

¹³⁸⁵ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 83.

alhier'.¹³⁸⁶ In de politiek drong begin twintigste eeuw het besef door dat gebrek aan ondersteuning door lokale armbesturen medeverantwoordelijk was voor het hoge percentage recidivisten onder de landlopers.¹³⁸⁷ Behalve eerdergenoemde Derkje Severs, bezorgde het comité ook Sypke Schuil een plaats in een instelling voor 'drankzuchtigen', in dit geval het huis van de Nationale Christen Geheelonthouders Vereeniging in Veendam.¹³⁸⁸

Zij gedroeg zich hier uitstekend schreef zelf herhaaldelijk totdat ze kort voor haar ontslag daar na er 5 maanden te zijn geweest weg liep. Ze zoekt in Amsterdam haar oude kennis een dronkaard weer op. Het was ons gelukt eene haar passende betrekking te vinden.¹³⁸⁹

In elf gevallen mislukten de pogingen, hetzij omdat de vrouw zelf uiteindelijk niet wilde meewerken of omdat haar reputatie opname in een armenhuis of vergelijkbare instelling in de weg stond.

Eerdergenoemde Adriana Heyhoff 'wiens kinderen niets meer van haar wilden weten' bleek nooit aan te zijn gekomen bij het 'tehuis voor oude vrouwen' in Utrecht dat het comité in 1909 voor haar geregeld had.¹³⁹⁰ De 50-jarige Alberdina Peels, ontslagen 1 april 1899,

wilde in het Minnehuis in Leiden opgenomen worden. Terwijl er alle moeite voor haar gedaan werd en zij uitbesteed was bij een zeer fatsoenlijk gezin [...] heeft zij zich iedere dag bedronken. Zij nam zelfs de drankfles mee naar bed. Na de vermaning van het lid van het comité heeft zij deze op straat uitgescholden en is spoorloos verdwenen.¹³⁹¹

Ook doorgangshuizen kwamen regelmatig als (tijdelijke) oplossing naar voren. Doorgangshuizen waren door christelijke filantropen opgerichte en bestuurde huizen, bedoeld als tijdelijke opvang voor mensen die hulp nodig hadden in afwachting van een meer definitieve oplossing. Meestal ging het om ongehuwde (aanstaande) moeders, prostituees, ontslagen gevangenen of (half-)wezen. Een aantal van deze huizen was in handen van de Verenigingen ter Opbeuring van Boetvaardig Gevallen Vrouwen.¹³⁹² Deze huizen hadden niet alleen hulp in de vorm van onderdak en verzorging, maar ook gedragsverbetering als doelstelling. Helena van Mastbergen was nog maar 20 jaar oud toen zij in 1898 met haar, tijdens het verblijf in de RWI geboren, kind vrijkwam:

Zeer veel moeite voor haar gedaan. Haar verhalen over haar voogd te Numansdorp waren niet allen juist, daar kan zij niet meer heen, zij kan niet op zichzelf staan, wil niet

¹³⁸⁶ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 81.

¹³⁸⁷ Gerben de Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995* (Arnhem 1995) 45.

¹³⁸⁸ M.J.B. Schouten en M. van Tielhof, *Verenigingen voor armenzorg en armoedepreventie in Nederland in de negentiende eeuw* (<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Armenzorgverenigingen>).

¹³⁸⁹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 75.

¹³⁹⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 129.

¹³⁹¹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 63.

¹³⁹² Schouten e.a., *Verenigingen voor armenzorg en armoedepreventie*.

met haar kind naar het doorgangshuis waar men beiden voor 2 gulden per week wil opnemen, zij zou daar aan werkhuizen geholpen kunnen worden, veel moeite na alles voorgesteld steeds maar;’ ik wil van mijn kind niet af’.¹³⁹³

Waarom Helena bang was dat haar kind afgepakt zal worden in het doorgangshuis is niet helemaal duidelijk. Wat wel duidelijk blijkt, is dat het betreffende lid van het damescomité het niet eens was met haar beslissing niet op dit aanbod in te gaan. Misschien had Helena verhalen over de ervaringen van anderen gehoord met dit soort instituten. In het Verenigd Koninkrijk waren nogal wat instellingen voor ‘gevallen vrouwen’, waaronder The Good Shepherd, waar vrouwen hun (buitenechtelijk geboren) kinderen niet bij zich mochten houden.¹³⁹⁴ Mogelijk was dit in vergelijkbare Nederlandse instituten eveneens het geval. In de Ierse workhouses was de gangbare praktijk om kinderen ouder dan twee jaar van hun ouders te scheiden.¹³⁹⁵

Maartje Munter was 22 jaar toen zij, na een verblijf van vier maanden, in 1913 de RWI achter zich kon laten. In 1910 was zij, waarschijnlijk bij haar ouders thuis –haar vader deed de aangifte–ongetrouwd bevallen van een levenloze zoon.¹³⁹⁶ Volgens het inschrijfregister van het damescomité verbleef zij daarna korte tijd in het doorgangshuis in Groningen vanwaar zij ‘ging dienen’ bij een boer. Dit doorgangshuis had tot doel: ‘Verzorging van afgedwaalde, hulpbehoevende vrouwen en meisjes o.m. ongetrouwde moeders, halfweezen, voogdij-regeeringskinderen, vrije pupillen [...]’ Jongens waren tot zes jaar welkom, meisjes tot 21 jaar.¹³⁹⁷ Maartje kwam in de RWI terecht omdat zij ‘na ongenoegen’ was weggelopen uit haar dienst. Vervolgens ‘geen heg of steg meer hebbende nam de politie haar op’.¹³⁹⁸ Het damescomité getroostte zich veel inspanningen om haar onder dak te brengen: het betreffende lid nam contact op met haar ouders en ook met degenen bij wie zij het laatst gewerkt had. Geen van allen wilde Maartje echter terugnemen. Uiteindelijk vond zij onderdak in het doorgangshuis Bethanië van de protestantse ‘Vereeniging tot behoud van boetvaardige gevallen vrouwen’ (prostituees en ongetrouwde moeders) in Rotterdam.¹³⁹⁹ Aanvankelijk leek het goed te gaan, maar toen zij na drie maanden ‘een dienst’ kreeg, was zij met achterlating van haar kleren weggelopen. Toen reclassering haar opspoorde, deelde het departement mede dat zij weigerde naar Bethanië terug te keren en dat ‘de reclassering van Maartje dus geheel mislukt is’.¹⁴⁰⁰ Maartje keerde niet meer terug in de RWI. Rotterdam lijkt haar eindstation te zijn geweest. Drie jaar later in 1916 trouwde zij hier, 26 jaar oud, met de 34-jarige Albertus Clasquin, los werkman. Laatstgenoemde had eerder in de RWI in Hoorn gezeten. Toen zij in 1951 op 60-

¹³⁹³ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 54.

¹³⁹⁴ Olwen Purdue, ‘A gigantic system of casual pauperism: The contested role of the workhouse in late nineteenth-century Belfast’ in: Beate Althammer, Andreas Gestrich en Jens Gründler eds., *The welfare state and the ‘deviant poor’ in Europe, 1870-1933*, 42-57, aldaar 55.

¹³⁹⁵ Elaine Farrell, ‘Poor prison flowers. Convict mothers and their children in Ireland, 1853-1900’, *Social History* 41:2 (2016) 171-191, aldaar 176.

¹³⁹⁶ Noord-Hollands Archief (Haarlem), archief 358.33, registratienummer 31910, aktenummer 173, registratiedatum 21-07-1910, akteplaats Den Helder (overlijdensakten).

¹³⁹⁷ Mr. J. Everts, *Gids voor maatschappelijk hulpbetoon in Nederland* (Zeist 1933) B 81-82

¹³⁹⁸ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 138

¹³⁹⁹ <https://resources.huygens.knaw.nl/armenzorg>

¹⁴⁰⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 138 en 139.

jarige leeftijd overleed, was zij nog steeds getrouwd met Albertus en woonachtig in Rotterdam.¹⁴⁰¹

Ook voor de 40-jarige Geesje Bakker, voor de tweede keer in de RWI en op haar vonnis vermeld als koopvrouw, leek een doorgangshuis in 1898 de beste oplossing. Dit werd met veel moeite voor haar gevonden in Leiden. Ondanks haar slechte reputatie, ‘de berichten over haar verleden waren [.....] niet zeer gunstig’, had zij zich in de RWI heel goed gedragen. Zij kon in dienst komen bij een bleker in Leiden, terwijl zij haar onderdak in het doorgangshuis hield. Dit leek in eerste instantie goed te gaan, ‘Geesje was gewillig’, maar kort daarna verdween zij.¹⁴⁰² Maartje en Geesje waren niet de enigen die een doorgangshuis voortijdig verlieten.

Rooms-katholieke opvang: verbetering?

De 30-jarige Frederika Panboer, van wie de ouders haar ‘herhaaldelijk verstandige brieven schreven die zij mij ook lezen liet’, kreeg een mantel en kon door tussenkomst van de pastoor in de Anna Stichting terecht,

van waaruit getracht zou worden haar een betrekking te bezorgen. Heel veel lust had zij niet om daar heen te gaan daar zij vreesde dat men haar diensten zo goed zou kunnen gebruiken en het lang zou duren voordat zij eer verdienen kon. Hetzelfde was haar overkomen in Den Haag in het Reddingshuis van het Leger des Heils waar zij naar ik meen haast anderhalf jaar bleef en heel hard werken moest.¹⁴⁰³

Waarschijnlijk was de Anna Stichting redelijk vergelijkbaar met het eerdergenoemde instituut De Goede Herder, waar minimaal acht andere katholieke meisjes door bemiddeling van het damescomité terechtkwamen.

Johanna Carolina Zon kwam, negentien jaar oud, eerder vrij dankzij een gratieverzoek. Na ‘een jaar vrij goed opgepast te hebben’ ontsloeg De Goede Herder haar in maart 1907 wegens wangedrag. Zij keerde terug naar haar ouders.¹⁴⁰⁴ Jansje van Beek daarentegen, die gelijktijdig met haar moeder Theresia van Beek in de RWI verbleef, hield het lang uit in ‘De Goede Herder’. Zij was daar op haar eigen verzoek geplaatst.¹⁴⁰⁵ De zeventienjarige Adriana Bosch kon, dankzij de bemiddeling van deken Dessens en kapelaan Moezel, na veel moeite terecht in de Goede Herder in Velp. De Goede Herder in Leiderdorp had geen plek en een poging om haar in de Goede Herder in Tilburg te plaatsen strandde. De reden hiervoor was dat zij tijdens een eerder verblijf aldaar verwijderd was ‘om de kinderen’.¹⁴⁰⁶ Inderdaad stond zij een jaar eerder, in 1904, ingeschreven in het liefdesgesticht Goirke in Tilburg. Op 20 november 1905 werd zij vanuit daar overgeschreven naar de RWI in Leiden (waar zij toen al sinds begin oktober van datzelfde jaar verbleef).¹⁴⁰⁷ Waarschijnlijk was zij na haar ‘verwijdering’ uit het

¹⁴⁰¹ Archief Rotterdam, toegangsnummer 999-09 (burgerlijke Stand Rotterdam), overlijdensakten inventarisnummer 1951II, aktenummer 1951.8.

¹⁴⁰² BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 53.

¹⁴⁰³ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 148-150.

¹⁴⁰⁴ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 103.

¹⁴⁰⁵ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 15.

¹⁴⁰⁶ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 106.

¹⁴⁰⁷ Bevolkingsregister Tilburg, inv.nr. 1540 1900-1910 Deel 54, Gasthuis, St. Jozefgesticht, Liefdesgesticht Goirke.

‘liefdesgesticht’ gaan zwerven en zo in de RWI terechtgekomen. In Velp leek het vooralsnog goed te gaan: ‘Na een jaar verblijf kon de eerwaarde moeder getuigen dat zij haar best deed en vorderingen ten goede maakte.’¹⁴⁰⁸

Voor meisjes onder de 21 moest zowel kostgeld als een uitzet betaald worden. Het damescomité nam meestal een deel van de jaarlijkse bijdrage voor haar rekening. In het geval van Adriana doneerde de Leidse afdeling van het Genootschap 35 gulden en legde mevrouw Driessen, de voorzitter van het damescomité, de overige 25 bij.¹⁴⁰⁹ Voor de meerderjarige Johanna Kruijff, die niet met haar stiefmoeder overweg kon, was geen bijdrage nodig.¹⁴¹⁰

Gezien de in hoofdstuk 7 besproken recente berichtgeving in de NRC over de praktijken in De Goede Herder is het de vraag of de betrokken meisjes daar zoveel beter af waren. Hierbij geldt de kanttekening dat de naar buiten gekomen ervaringen van geruime tijd later dateren. Het damescomité leek in die periode geen reden te zien om aan de meerwaarde van een verblijf in de Goede Herder te twijfelen.

Andere vormen van onderdak

Als onderdak bij een armenzorginstelling niet lukte, kwam soms een logement in beeld. Maria Provilie, die juni 1900 de RWI verliet

wenst naar het armenhuis te Rotterdam. Onze pogingen haar daar te plaatsen leden schipbreuk. Toen trachten wij een ander onderkomen te vinden, ook tevergeefs. Nu zal zij naar een logement gaan totdat zij opgenomen kan worden en anders komt zij hier waar zij het goed had maar weer terug. Zij was hier opgenomen omdat zij zonder onderdak was.¹⁴¹¹

En Maria kwam terug: binnen twee maanden stond zij weer voor de rechtbank in Den Haag. Deze keer zou zij de RWI niet meer verlaten: zij overleed zeven maanden na haar aankomst in de RWI. Eén vrouw ging naar een kraaminrichting en drie anderen naar een ziekenhuis. Onduidelijk is of hierbij sprake was van bemiddeling door het comité. Adriana Stek, ‘een zwak vrouwtje’ van 53 jaar dat wegens ziekte langer in de RWI moest blijven, kon ondanks alle correspondentie daartoe van het damescomité niet in een ziekenhuis terecht. Zij was voor de zesde keer in de RWI. Het damescomité stuurde haar daarom naar het doorgangshuis in Utrecht ‘waar ze weer vandaan is gelopen zeggende het niet uit te kunnen houden.’¹⁴¹² Zij kwam nog twee keer terug in de RWI waar zij uiteindelijk in 1907 zou overlijden.

Zoals boven al aangegeven, was er regelmatig sprake van een combinatie van verschillende vormen van ondersteuning: bij werk en onderdak of bij onderdak en psychische steun. Voor ‘vrouw Wilkens’ vond het comité in 1903 ‘met weinig moeite’ een ‘kosthuis en werk aan een waschinrichting te Rotterdam. Zij is echter niet naar dien dienst gegaan, maar

¹⁴⁰⁸ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 106.

¹⁴⁰⁹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 106.

¹⁴¹⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 107.

¹⁴¹¹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 67.

¹⁴¹² BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 89.

verkoos het slechte leven van vroeger te hervatten'.¹⁴¹³ Everdine Marks trad in dienst in een logement aan de Warmoestraat en was 'onder toezicht gesteld van het Leger des Heils'.¹⁴¹⁴

Materiële goederen

Het comité ging terughoudend om met verzoeken om geld of materiële goederen. Alleen in die gevallen dat de 'uitgaanskas' hiervoor niet toereikend was en reputatie en gedrag dit niet in de weg stonden was sprake van honorering. Deze terughoudendheid was overeenkomstig de visie van het Genootschap (NGZVG) dat hulp in dienst moest staan van gedragsverbetering.¹⁴¹⁵ Margaretha Scharenburg vroeg kousen maar verdiende naar het oordeel van het comité genoeg om dit zelf te bekostigen.¹⁴¹⁶ Geertruida de Kamper had een goede uitgaanskas en daarom geen ondersteuning nodig.¹⁴¹⁷ Geertruida van Zwieten kreeg de verlangde omslagdoek niet omdat haar lastig gedrag een slecht voorbeeld was voor haar medeverpleegden.¹⁴¹⁸ Ook Hielke Mostert, 'vrouw van slechte zeden' kwam aldus de directeur van de RWI voor geen ondersteuning in aanmerking.¹⁴¹⁹ Blijkbaar vroeg het comité, in geval van twijfel, ook advies aan de directie van de RWI.

Maar Johanna Blokhuisen was 'zeer dankbaar voor een hemd en eene broek door het comité aan haar verstrekt'.¹⁴²⁰ Johanna van der Pol kreeg een 'boezelaar en zwart kapje'. Sibbeltje de Blauw werd ruim bedeed met een uitzet van 'hemden, borstrokken, broeken, kousen, schoenen, een rok, jaquet [?] en boezelaars'. Zij was 56 jaar oud en vroeg bij haar vertrek uit de RWI in 1909 'om kleren om dan in haar dorp uit werken te kunnen gaan'. Sibbeltje had zich 'uit armoe' laten opnemen, leed aan toevallen en was zeer hulpbehoevend'. Volgens de directrice én het damescomité was zij 'waard geholpen te worden'. Haar echtgenoot had zich voor de wintermaanden voor Veenhuizen aangemeld.¹⁴²¹

Engelina Hollevoet, die in 1890 voor de tweede keer in de RWI belandde, kreeg zelfs een naaimachine. Zij stond als gehuwd geregistreerd, maar bleek verlaten. Het register meldt dat zij niet terug wilde naar Amersfoort waar haar man met een andere vrouw leefde. Engelina huurde een kamer in Leiden en wilde met naaien en breien in haar onderhoud voorzien. Het comité had er niet al te veel vertrouwen in: 'er bestaat echter de vrees dat zij tot hare gewoonte de dronkenschap zal terugkeren'.¹⁴²² Deze angst werd bewaarheid: Engelina 'verkochte alles wat zij bezat, zelfs de naaimachine door welwillendheid van mevrouw van der V. verkregen' om drank te kunnen kopen.¹⁴²³ Drie maanden later, in december 1892, was zij terug in de RWI

¹⁴¹³ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 82.

¹⁴¹⁴ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 11.

¹⁴¹⁵ Jean-Paul Heinrich, *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823* (Gouda 1995) 78.

¹⁴¹⁶ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 114.

¹⁴¹⁷ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 168.

¹⁴¹⁸ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 159.

¹⁴¹⁹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 181.

¹⁴²⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 19.

¹⁴²¹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 133.

¹⁴²² BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 7.

¹⁴²³ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 7.

Mevrouw van der V. was waarschijnlijk Anna van der Vlucht, geboren Rauwenhoff, vrouw van hoogleraar Willem van der Vlucht. Hij was actief in de Vereeniging tot Verbetering van den

dankzij een veroordeling voor landlopen. Toen zij twee jaar later ‘ernstig’ van plan was haar leven te beteren, kon zij dankzij het comité terecht in een toevluchtshuis van het Leger des Heils in Den Haag. ‘Zij heeft geweigerd toen zij zou gaan, maar is naar elders vertrokken’.¹⁴²⁴ Engelina had geen gemakkelijk leven gehad. Van de minimaal tien kinderen, die zij samen met haar echtgenoot had gekregen, kwamen er minstens vijf vroegtijdig te overlijden, op de leeftijd van respectievelijk één jaar, vier jaar, twintig maanden, één maand en één jaar. Zij kwam in totaal vier keer in de RWI terecht tot zij, zeven maanden na haar laatste verblijf daar, in Leeuwarden overleed. Misschien had zij onderdak gevonden bij haar broer, die de aangifte deed.¹⁴²⁵

In totaal zijn twintig gevallen gevonden waarin een verzoek om materiële hulp was gehonoreerd. Afgaande op de korte rapportages in de jaarverslagen van het NGZVG moeten dat er echter veel meer geweest zijn: in 1895 alleen al, waren 48 vrouwen aan kleding of aan een ‘kleine geldelijke gift’ geholpen.¹⁴²⁶

Hulp bij levensonderhoud

In totaal 62 vrouwen gaven aan dat zij (onder andere) hulp wilden bij het vinden van werk. Het damescomité hielp minimaal 27 van hen met het vinden van een betrekking. Dit betrof meestal een ‘dienst’ of schoonmaakwerk, soms naai- of breiwerk en een enkele keer werk in een fabriek of een blekerij.

Martha Snellenberg die in 1898, 57 jaar oud, voor de vierde keer de RWI verliet wilde werkhuizen zoeken in Leiden ‘waarvoor de dames haar behulpzaam zullen zijn omdat zij goede getuigen [onderstreping in de tekst zelf] uit de RWI medeneemt’.¹⁴²⁷ Zij zou nog vier keer terugkomen in de RWI. Toen zij een volgende keer, negen jaar en vier opzendingen later, opnieuw opdook in het damesregister gaf zij aan niets nodig te hebben.¹⁴²⁸ De 38-jarige Engelbertha Waenink kwam in aanmerking voor een dienst ‘als meid alleen bij juffrouw Scheindel in de Maarsmansteeg’ in 1895. Zij wekte de indruk van een ‘stil, bedaard, fatsoenlijk meisje’.¹⁴²⁹ Dina van Mark en Antoinette Pfijsfer konden, eveneens in 1895, aan de slag in de nabijgelegen conservenfabriek van de firma van Nieuwenhuijzen.¹⁴³⁰

Ook het vinden van een geschikte werkkring kostte vaak behoorlijk wat inspanning. Voor Johanna Smolders bleek haar leeftijd (45) een beletsel om in 1906 in een weverij aan de slag te kunnen. Zij vertrok vervolgens naar Eindhoven, in de verwachting daar meer kans van slagen te hebben omdat ze daar bekend was.¹⁴³¹ Dit kan erop duiden dat zij daar beter de weg

Maatschappelijken en den Rechtstoestand der Vrouw in Nederland. Anna zelf zat onder andere in het bestuur van het Leidsche Volkshuis en in de Vereniging voor Armenzorg. Zij zat ook in het tentoonstellingscomité De Vrouw 1813-1913. Zie Van Steen, *Van liefdadigheid tot abortusstrijd*, 42 en 45.

¹⁴²⁴ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 14

¹⁴²⁵ Overlijdensregister 1900, archiefnummer 1002, gemeentebestuur van Leeuwarden, 1811-1941 - Historisch Centrum Leeuwarden, inventarisnummer 3786, aktenummer 0322.

¹⁴²⁶ BHIC, 204, inv.nr. 1 (jaarverslagen Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen 1884-1911)

¹⁴²⁷ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 43.

¹⁴²⁸ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 117.

¹⁴²⁹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 16.

¹⁴³⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 21 en 22.

¹⁴³¹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 108.

wist, maar kan ook betekenen dat zij daar bekend stond als een goede werknemer. Zoals verderop uitgebreider aan de orde komt, werd van nogal wat RWI-vrouwen gezegd dat zij goed konden werken.

De 28 vrouwen die aangaven (weer) met ‘negotie’ langs de deuren te willen gaan, hadden vaak geen behoefte aan ondersteuning van het comité. Antonia Boogers, een weduwe van 66 jaar oud die aan één oog blind was, ‘wilde niet voortgeholpen worden’. Zij ‘vond de bedoeling van de dames heel vriendelijk, maar verlangde te veel naar haar vrijheid en zou van haar uitgaanskas negotie kopen en haar oude baantje van “met negotie lopen” weer opvatten’ in 1916.¹⁴³² Waarschijnlijk konden de meesten van hun uitgaanskas voldoende koopwaar aanschaffen. In een enkel geval hielp het comité, zoals bij de 80-jarige Anna Ingeneger die een mandje negotie kreeg. De 59-jarige Anna te Beck, die mank liep, ontving in 1898 zowel van de pastoor als van één van de leden van het comité een bijdrage van vijf gulden voor negotie. Een maand later echter lag het geld nog steeds in bewaring bij de voorzitter van het damescomité. Conclusie van het comité: ‘tot dusverre mankeert echter de zekerheid hiervan’.¹⁴³³

Mentale steun

Tot slot was sprake van mentale of psychische steun via gesprekken of correspondentie, al dan niet in combinatie met bovengenoemde activiteiten. Elisabeth Pieterse ‘is vervuld van de beste voornemens om het drinken te laten’ aan de vooravond van haar vertrek uit de RWI in 1908.

Ik sprak met haar af om haar tien dagen na haar ontslag eens een brief te schrijven waar ze uiterst gevoelig voor scheen. Ze zou mij eerlijk op alles antwoorden, had niets nodig [...] reeds verscheiden malen schreef ik haar, ontving altijd direct een brief van 4 zijdes vol terug met goede berichten, zij heeft volop breiwerk en verdient flink en hoopt dat zij in haar huishouding zal kunnen blijven dus 4,5 maand heeft zij zich goed gehouden, hopen wij dat ik in dit boek nog eens zulke gunstige mededelingen aangaande haar zal kunnen bijschrijven.’¹⁴³⁴

Ook Antonia Maria Rozendaal kreeg veel aandacht, zo blijkt uit de korte aantekening ‘al mijn praten hielp niet. Het was droevig’. Zij overleed in 1914 in de RWI, 38 jaar oud.¹⁴³⁵ Bovengenoemde aantekening roept de vraag op of de betrokken vrouw misschien zelf de hand in haar dood had gehad. Hierover is echter niets terug te vinden in de geraadpleegde bronnen.¹⁴³⁶

Er zijn meerdere verwijzingen naar correspondentie tussen de RWI-vrouwen en de leden van het comité, die regelmatig een vinger aan de pols wilden houden. Regelmatig bevat het register enige tijd later een tweede bericht, soms positief: ‘nog eens gehoord dat zij het goed maakt’. Soms echter ook teleurstellend: ‘is helaas [...] weer aan het drinken geslagen’.¹⁴³⁷ Er

¹⁴³² BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 185.

¹⁴³³ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 39.

¹⁴³⁴ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 119 (ook deels geciteerd in Weevers, “...dat ik in dit boek”).

¹⁴³⁵ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 163.

¹⁴³⁶ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 8 (deze inventaris bevat onder andere een overzicht van de uitgaande stukken tussen 1910-1916).

¹⁴³⁷ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 74 en 119.

waren er ook die, ondanks de belofte te schrijven, het af lieten weten. Eerdergenoemde Geertruida van Zwieten, die geen omslagdoek kreeg in 1913 was:

van plan zich te Amsterdam te vestigen als schoonmaakster, zich aan te sluiten bij een geheelonthoudersbond en steun te zoeken bij een protestant geestelijke. Zij belooft te schrijven hoe het verder met haar gaat. Geen nader bericht heb ik van haar ontvangen.¹⁴³⁸

Succes niet gegarandeerd

Succes was niet altijd gegarandeerd. Heike Schreuder 'een aardig negentienjarig meisje' kreeg via bemiddeling van de adjunct-directrice van de RWI een dienst. Zij kreeg echter al snel ruzie met 'haar mevrouw' en vertrok. Ook in een andere dienst was 'veel op haar gedrag aan te merken en was zij eensklaps verdwenen'.¹⁴³⁹ Johanna Venenberg, een 'flinke vrouw' van veertig jaar oud krijgt 'met veel moeite', aldus de aantekeningen, een betrekking als werkster in het Binnengasthuis in Amsterdam. Maar nadat zij zich de dag van haar ontslag gemeld had bij het hoofd van het personeel in het Gasthuis, was zij 'weggebleven zonder iets van zich te laten horen'. Toen zij negen jaar later, eind maart 1908, op het punt stond de RWI voor de tweede maal te verlaten, kwam zij opnieuw in contact met het damescomité. Zij was inmiddels 49 en van een 'flinke vrouw' veranderd in een vrouw die was 'uitgeput door ziekte' en zichzelf 'uit armoe' had aangegeven. Desondanks wilde zij in maart 1908 zien in Alkmaar of Amsterdam 'waar ze goed bekend is, als werkster voor de aanstaande schoonmaak haar geld te verdienen, wat ze stellig denkt dat haar wel gelukken zal'.¹⁴⁴⁰ Misschien was schoonmaakwerk ook enigszins seizoengevoelig in die zin dat er in de lente meer emplooi was voor werksters door de voorjaars schoonmaak. Soms leek het werkhuis de enige oplossing. In deze stedelijke werkhuisen werden de armen overdag aan het werk gezet in ruil voor (karige) geldelijke steun of hulp in natura.¹⁴⁴¹

Niet gewenst of niet nodig

In totaal 61 vrouwen gaven aan dat zij geen hulp wensten. Een enkeling was daar zeer stellig in zoals Sophia Boekhorst, die in 1917 aangaf dat zij 'volstrekt geen hulp' wenste. Bij een eerdere ontmoeting in 1916 had het damescomité aangetekend dat zij (66 jaar oud) 'het beste verzorgd zou zijn in een inrichting voor ouden van dagen, doch wenst dit niet'.¹⁴⁴²

Naast vrouwen die gelijk al aangaven dat zij geen hulp wilden, waren er minimaal 41 vrouwen die zich aanvankelijk ontvankelijk voor hulp toonden maar hier in tweede instantie op terugkwamen. Zij gingen ervandoor, lieten niets meer van zich horen of vielen vrij snel weer terug in hun oude gewoontes. Jacoba Pouw, 'die het comité enkele vaste werkdagen heeft

¹⁴³⁸ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 159. De directrice moet C.J.J. de Gelder geweest zijn. Zij was in 1906 als adjunct-directrice benoemd en had na het vertrek van directeur Gijse Weenink in 1911 het directeurschap waarschijnlijk enkele jaren waargenomen totdat F.N. Leddy als directeur aantrad.

¹⁴³⁹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 102.

¹⁴⁴⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 121.

¹⁴⁴¹ Zie voor het stedelijk werkhuis in Leiden: Jaap Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen* (Leiden 1997). 17-36. Ook deze werkhuisen trokken meestal vooral zieken en gehandicapten aan in plaats van gezonde werklozen of werkonwilligen.

¹⁴⁴² BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 169.

bezorgd', vertrok op dag twee al 'met een slechte vriendin heimelijk' naar Den Haag.¹⁴⁴³ Grietje Hofsteenge voor wie het damescomité in 1898 een plaats in het werkhuis had geregeld, liet niets meer van zich horen: 'ik veronderstel dat zij er niet heen gegaan is'.¹⁴⁴⁴

In 33 gevallen was hulp in de ogen van het comité niet nodig of gaven vrouwen zelf aan dat zij zich wel konden redden. Zij 'willen zichzelf helpen', 'kunnen alleen' of 'redden zich wel'. Het onderscheid tussen eigen inschatting en de visie hierop van het comité is niet in alle 33 gevallen even scherp te trekken.

Geen hulp aangeboden: 'onverbeterlijk'

In 21 gevallen was geen hulp aangeboden omdat dat zinloos leek. Dit was het geval bij Antonia Hagelvlag, die voor de zeventiende keer in de RWI was, en 'al meerdere malen voortgeholpen zonder resultaat'.¹⁴⁴⁵ Over Cornelia van de Selm en haar man, die pakjesdrager was 'doch zegt niet genoeg te verdienen om haar te onderhouden', bleek de in 1908 door dominee Oort ingewonnen informatie dermate slecht dat er 'geen beginnen aan is'.¹⁴⁴⁶ Oort was toen al weduwnaar van de eerdere voorzitter van het damescomité Elisabeth Oort-de Goeje. Over de 33-jarige Sophia Nouris, een 'door dronkenschap totaal verwilderde vrouw', luidde het oordeel in 1915: 'een hopeloos geval'.¹⁴⁴⁷ Toen zij een jaar later weer op het punt stond de RWI te verlaten, was het oordeel milder: Sophia Maria Nouris

[...] is een epileptica, gaat weer naar Arnhem met negotie lopen. Eene dame van de Zedelijke Verbetering bezocht haar herhaaldelijk, tracht haar van dronkenschap terug te houden. Zelf voelde zij de belangstelling als een steun, die zij niet missen kan wat niet belet heeft haar weer in de oude kwaal te doen vervallen.¹⁴⁴⁸

Ook Aleida Keur 'brutale vrouw', Jacoba Out 'onverbeterlijk' en Johanna Pluim (25 vonnissen: 'het geval is dus hopeloos'), die alle drie in 1915 vrijkwamen, kwamen niet voor ondersteuning in aanmerking.¹⁴⁴⁹ Datzelfde gold voor Maria Kollau: 'niets aan te doen gaat haar vorig leven voortzetten van met negotie lopen en drinken'.¹⁴⁵⁰ Jitske Buizing was in 1896 zelf 'niet meer te redden'. Zij stond toe dat het comité haar in de RWI geboren zoon Wiebe plaatste in het doorgangshuis voor halfverweesde, verwaarloosde of verlaten kinderen in Amsterdam. Vijf maanden later kon hij in een 'burgergezin in Zeist' terecht.¹⁴⁵¹ In 1896 was nog toestemming van de ouders nodig voor het uit huis plaatsen van kinderen. Het is heel goed denkbaar dat Jitske zelf niet voor haar zoon kon zorgen: anderhalf jaar later kwam zij terug in de RWI waar zij een jaar later overleed. Misschien was het betreffende lid van het damescomité de opvatting toegedaan dat vrouwen zoals Jitske, niet alleen moeite zouden hebben om hun kind in fysiek

¹⁴⁴³ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 46.

¹⁴⁴⁴ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 47.

¹⁴⁴⁵ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 86.

¹⁴⁴⁶ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 115.

¹⁴⁴⁷ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 147.

¹⁴⁴⁸ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 166.

¹⁴⁴⁹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, respectievelijk 147 en 150.

¹⁴⁵⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 161.

¹⁴⁵¹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 26.

opzicht te verzorgen, maar vooral in moreel opzicht in gebreke bleven.¹⁴⁵² Evenals Jitske komt Jantje Bezema in 1914: '[...] voor geen toedeling in aanmerking maar op advies van de wvd directeur ontvangt zij een uitzetje voor het kind'.¹⁴⁵³ Het onthouden van hulp bleek vaker aan de orde in de laatste jaren (vanaf 1909) dat het comité actief was: in vijftien van de 21 gevallen. Dit kwam mogelijk doordat de opgezonden vrouwen in deze periode vaker problematisch gedrag vertoonden. Daarnaast kan verminderd optimisme over de haalbaarheid van de beoogde verbetering en desillusie een rol hebben gespeeld.

Tabel 9.1 Overzicht wel/ geen hulp door damescomité 1892-1918

Hulp of bemiddeling verleend	136
Hulp niet gewenst door de betreffende vrouw	61
Hulp niet nodig (in de ogen van het comité of van de vrouw zelf)	33
Niet aangeboden: 'hopeloos'	21 ¹⁴⁵⁴
Overig/onduidelijk	107 ¹⁴⁵⁵
Totaal	358

BHIC, toegang 204, inventaris 2081: Register met namen van vrouwen die na ontslag uit de rijkswerkinrichting worden begeleid door het damescomité, 1892-1918.

Flinke werkers

Anders dan verwacht bevat het register, een enkele uitzondering daargelaten, nauwelijks verwijzingen naar 'luiheid' of onwil om te werken. Alida Schelvisvanger 'handwerkt heel netjes', Frederika Panboer 'is een geschikte vrouw die flink werken kan' en ook Grietje Knoop kan flink werken. Helena van Egeren 'heeft aanleg voor naaien op de machine', Dirkje Dijk werkte 'tot tevredenheid in de keuken' en bij een volgend verblijf als 'ziekenoppasseres'. Johanna Spilgart kon zo goed naaien dat zij 'haast onmisbaar' was.¹⁴⁵⁶ Ook Susanna Geisink, 'publieke vrouw', is een 'goede werkster', Helena Salden 'gedroeg zich goed en werkte flink'.¹⁴⁵⁷ Elisabeth Pieterse kon 'ijverig en flink' werken.¹⁴⁵⁸

Dit is des te opmerkelijker omdat er in 28 gevallen expliciet melding gemaakt werd van (ernstige) ziekte of een zeer zwakke conditie. Anna Maria van den Hout, die bekend stond als "dronken Mie" had een ernstige nierziekte. Grietje Tennekes kreeg een doktersattest voor het ziekenhuis, evenals Adriana Stek 'een zwak vrouwtje'. Geertruida Lut was een 'zieke en uitgeteerde' vrouw, Johanna Erkelens een 'oud, afgeleefd vrouwtje'. Engeltje Jans, kon 'haast niet meer voort'. Maar ook velen onder hen ontbrak het niet aan werklust, zoals Engeltje Jans die met naaiwerk 'haar kostje wilde verdienen' of de 'door ziekte uitgeputte Johanna Venenberg, die werkhuizen wilde gaan zoeken in Amsterdam of Alkmaar'.

¹⁴⁵² Bakker e.a., *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, 458.

¹⁴⁵³ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 167.

¹⁴⁵⁴ Dit getal is inclusief de twee gevallen waar het damescomité wel iets voor hun kind heeft gedaan in de vorm van een uitzet of bemiddeling naar een instelling.

¹⁴⁵⁵ Dit getal is inclusief degenen die naar Medemblik gingen of nog langdurige gevangenisstraf (voor een ander delict) of wederopzending tegoe hadden.

¹⁴⁵⁶ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 70, 148-150, 111, 156, 143 en 157.

¹⁴⁵⁷ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 144 en 155.

¹⁴⁵⁸ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 119.

Anna van de Putte was één van de uitzonderingen: ‘zij is tot weinig werken in staat’. Uit de context– zij liep weg uit de dienst die het Anna gesticht voor haar regelde en ‘knoopte connecties aan met een bejaarde dronkaard...–’ valt op te maken dat het comité hierbij niet op fysieke beperkingen doelde.¹⁴⁵⁹

‘Slecht verleden’

Vaker dan over onwil om te werken maken de aantekeningen gewag van ‘een slecht verleden’, meestal zonder daarbij in details te treden. Het comité beschreef eerdergenoemde Susanna Geisink, die goed kon werken, bij een eerdere ontmoeting als een ‘immorele drankzuchtige vrouw’ waarvan ‘absoluut niets te verwachten viel’.¹⁴⁶⁰ Hier was, behalve haar drankgebruik, ongetwijfeld ook haar reputatie als publieke vrouw debet aan. Dit was eveneens bij enkele andere vrouwen het geval. Zo betitelde het comité Neeltje Dubbeldam en Grada Westerveld als ‘slechte vrouw’ omdat zij ongehuwd met een man samenleefden. Ook het verleden van Antje Terweij was niet mooi ‘maar zij past nu goed op’.

Dat sommige vrouwen een minder fraai verleden hadden in de ogen van het comité wilde niet altijd zeggen dat het comité zich niet voor hen inspande, al vroeg dit vaak de nodige inzet. Dat was immers al het geval met vrouwen zoals eerdergenoemde Aaltje Weggemans op wie weinig aan te merken leek. Johanna de Bie, weduwe en voor de eerste maal in de RWI, kwam augustus 1916 vrij. Zij kon vanwege een stijve arm niet werken waardoor zij ten onrechte in de RWI geplaatst was, zo luidde de conclusie van het comité. Johanna, die voor dronkenschap in de RWI zat, leed ook regelmatig aan toevallen. Het comité slaagde er niet in om haar in het ‘lidmatenhuis’ in Rotterdam te plaatsen vanwege haar ‘ongunstige verleden’. Het Rotterdamse armbestuur eiste dat zij eerst (weer) in Rotterdam kwam wonen, zodat iemand van het armbestuur haar kon bezoeken. Armenzorgorganisaties gingen in die tijd regelmatig over tot huisbezoeken om vast te stellen of de gevraagde hulp echt nodig was. Daarbij wilden zij ook beoordelen of de betrokkenen zich volgens de toen geldende normen gedroegen. Alcoholmisbruik vormde vaak een contra-indicatie.¹⁴⁶¹ Omdat Johanna nog tien dagen hechtenis te goed had, droeg het Leidse comité haar over aan het Rotterdamse damescomité, dat aangaf:

wel verder voor die vrouw te willen zorgen en beloofde deze mij zich direct na 27 augustus in verbinding te stellen met de directeur van de gevangenis waar zij haar hechtenis ondergaat, terwijl zij melden zou hoe de vrouw onderdak kreeg.’¹⁴⁶²

Misschien was zij toch nog goed geholpen: zij kwam niet terug in de RWI.

Resultaat

Hoewel sommige vrouwen ‘goed geborgen’ leken in een oudeliedenhuis, bij familie of in een ‘dienst’, belandden velen van hen waarschijnlijk al vrij spoedig in dezelfde situatie die hen

¹⁴⁵⁹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 153.

¹⁴⁶⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 129.

¹⁴⁶¹ Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (derde druk; Amsterdam 1986) 148-150.

¹⁴⁶² BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 176.

aanvankelijk in de RWI had gebracht. Van alle vrouwen van wie naam teruggevonden is in het RWI-register (n=349, twee vrouwen zijn niet teruggevonden en zeven niet met name genoemd in het damesregister) kwamen tot 1934, 176 (50 procent) weer terug in de RWI.¹⁴⁶³ Van de 130 vrouwen van wie zeker was dat zij hulp ontvingen, kwam 41 procent (53) terug in de RWI (n=130: van zes vrouwen die het comité ondersteunde, is de naam niet teruggevonden of genoemd). Als we van deze 130 vrouwen degenen aftrekken (41), die zich in tweede instantie bedenken, niet op kwamen dagen of er vandoor gingen, was de recidive gunstiger: van hen (n=89) kwamen 30 terug in de RWI (34 procent). Van de 41 vrouwen, die zich in tweede instantie bedachten of zich niet aan de afspraken hielden, kwamen 23 (56 procent) terug in de RWI. Van de 92 met name genoemde vrouwen die geen hulp nodig hadden of dit niet wilden, kwamen 44 (47 procent) weer terug in de RWI. Van degenen die het comité als hopeloos kwalificeerde, kwamen twaalf (van de 21) vrouwen terug. Van degenen van wie niet duidelijk is of zij wel of geen hulp kregen kwamen 67 vrouwen terug (63%).

De recidive van de totale groep (50 procent) is daarmee iets hoger dan die van alle vrouwen die ooit in de RWI terecht waren gekomen (47%, zie hoofdstuk vijf). Van degenen die hulp hadden ontvangen en zich niet in tweede instantie bedachten, was de recidive aanzienlijk lager. Van de groep die geen hulp wilde of dit (in eigen ogen of in die van het comité niet nodig hadden) lag deze op hetzelfde niveau.

Uit de jaarverslagen van het NVZVG blijkt echter dat veel meer vrouwen door het comité geholpen waren dan in het register was aangetekend. Waarschijnlijk was ook in veel van de gevallen waar het register dit in het midden houdt sprake van ondersteuning. Ook om die reden is niet exact aan te geven hoe groot de invloed van het comité is geweest op de recidive.

Tabel 9.2 Recidive vrouwen die genoemd zijn in het register van het damescomité 1892-1918 (n =349)

Wel/geen hulp	Register dames	Recidive
Hulp verleend	130	53 (41%)
Wil niet of niet nodig	92 ¹⁴⁶⁴	44 (48%)
Niet aangeboden: hopeloos	21	12 (57%)
Onduidelijk wel/ geen hulp	106 ¹⁴⁶⁵	67 (63%)
Totaal	349	176 (50%)

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1-5 (1886-1934) en BHIC, toegang 204, inv. nr 2081, register damescomité (1892-1918)

Waardering

Hoewel ruim een kwart van degenen die voorkomen in het inschrijfregister aangaf geen hulp te willen of dat niet nodig achtte, waren er ook vrouwen die lieten weten heel blij te zijn met de

¹⁴⁶³ Van twee vrouwen is de naam niet achterhaald en nog eens zes vrouwen waren niet bij naam genoemd. Deze cijfers verschillen van eerdere publicaties omdat hierin ook de recidive van de vrouwen die na 1907 waren opgenomen in de RWI is verwerkt.

¹⁴⁶⁴ Van de 94 vrouwen die geen hulp nodig hadden waren er twee niet met name genoemd.

¹⁴⁶⁵ Van deze 107 vrouwen waarvan het onduidelijk was of zij hulp hadden gekregen was van één vrouw de naam onbekend.

hulp van de dames. Rika van Raalte schreef vanuit het Israëlitische Oude Mannen en Vrouwenhuis ‘nog menig dankbetuiging’.¹⁴⁶⁶ De zeventienjarige Adriana Bosch was de dames eveneens zeer dankbaar. ‘Ook van haar zelf kwam met nieuwjaar een hartelijk schrijven’.¹⁴⁶⁷ Johanna Blokhuijzen was heel blij met ‘een hemd en eene broek, door het Comité aan haar verstrekt’.¹⁴⁶⁸ Johanna Spilgart ‘schreef mij een aardige dankbare brief’.¹⁴⁶⁹ De 72 jaar oude Maria Link liet weten heel gelukkig in het Minnehuis te zijn. Datzelfde gold voor de 73-jarige Jansje de Groot die zeer tevreden was ‘eindelijk een tehuis te hebben gevonden in het Minnehuis’.¹⁴⁷⁰ Zelfs de ‘door dronkenschap totaal verwilderde’ Sophia Nouris ervoer de belangstelling van het damescomité als ‘een onmisbare steun’.¹⁴⁷¹

Waarschijnlijk waren veel meer vrouwen blij met de aandacht en ondersteuning van het comité. Niet alle vrouwen waren in staat een brief te schrijven of gewoon zoiets te doen. Degenen die weer veroordeeld waren tot een zwervend bestaan of daar zelf voor kozen, waren wellicht niet in de gelegenheid een brief te sturen.

9.4 Samenvatting en conclusie

De doelgroep van het Leidse comité verschilde van die van andere vrouwelijke gevangenenbezoekers. Veel RWI-vrouwen waren zo oud of verkeerden in een dermate slechte conditie, dat een perspectief op een bestaan als ‘fatsoenlijke bescheiden dienstmeid of huisvrouw’ niet meer aan de orde was. Identificatie met een identiteit als bovengenoemd, wat Annemieke van Drenth en Francisca de Haan veelal als resultaat van de ‘zorgende macht’ van vrouwelijke gevangenisbezoekers signaleerden, lag hier niet voor de hand.¹⁴⁷² Het beste waar de RWI-vrouwen op konden hopen was een betrekking als werkster, naaister of wasvrouw, hoewel hun conditie dit vaak in de weg stond. De kans op positieverbetering door een huwelijk was voor velen niet aan de orde. Voor hen was de verleiding om hun oude leefstijl weer op te pakken mogelijk groter dan voor de meestal jongere doelgroep van de damescomités elders.

Het register (en het in memoriam voor de beide voorzitters van het damescomité) laat dezelfde grote betrokkenheid en inzet zien, die De Haan en Van Drenth en Rogers signaleren bij Elisabeth Fry en haar navolgers.¹⁴⁷³ Deze inzet stelden meerdere RWI-vrouwen duidelijk op prijs. Dat gold met enige regelmaat ook voor de vrouwen die geen gebruik wilden maken van de aangeboden hulp.

Hoewel er af en toe sprake lijkt van uiteenlopende benaderingen tussen de verschillende leden van het comité laten de aantekeningen, een enkele uitzondering daargelaten, zien dat zedepreken niet op de voorgrond stonden. Het door Dirkje Severs geuite verlangen naar een borrel die haar ‘courazie’ zou geven, was zonder commentaar in (waarschijnlijk grotendeels) haar eigen bewoordingen opgetekend. Wel op de voorgrond stonden praktische oplossingen voor concrete problemen: werk, herstel van relaties, onderdak en basale materiële goederen zoals kledingstukken. Hierin kwamen de waarden en normen van de leden van het comité

¹⁴⁶⁶ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 84.

¹⁴⁶⁷ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 106.

¹⁴⁶⁸ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 19.

¹⁴⁶⁹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 157.

¹⁴⁷⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, respectievelijk 56 en 81.

¹⁴⁷¹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 147 en 166.

¹⁴⁷² Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 19.

¹⁴⁷³ De Haan e.a., ‘Vrouwen-vereenigingen’, 292.

overeen met de belangen en wensen van de RWI-vrouwen. In sommige notities klinkt iets meer afkeuring door, bijvoorbeeld over ongehuwd samenwonen of een ‘slecht verleden’. In de meeste gevallen lijkt dat echter geen reden voor het onthouden van hulp geweest te zijn.

De aantekeningen van het comité bevestigen dat de RWI-vrouwen behalve met armoede, vooral met gebrek aan onderdak, een slechte gezondheid, alcoholverslaving, een slechte reputatie en een matig functionerend sociaal netwerk te kampen hadden. Meestal was sprake van een combinatie van meerdere factoren. Problemen met echtgenoten, partners of familie beroofden vrouwen van hun onderdak, of omdat ze zelf op de vlucht sloegen of omdat ze uitgestoten werden.

De relatie tussen de leden van het comité en de RWI-vrouwen, hoewel per definitie ongelijk, was niet te reduceren tot (uitsluitend) een top-down verhouding. Uiteraard hadden de comitéleden hun eigen opvattingen over het gewenste gedrag en wat een goede oplossing zou zijn. Aan de andere kant ontbrak het hen niet aan realiteitszin. Bij hun hulpaanbod stond de behoefte van de betreffende RWI-vrouw meestal centraal. Daarmee was er in de interactie tussen beide groepen ook ruimte voor agency van de RWI-vrouwen.

Ook het comité moest met enige regelmaat extreem veel moeite doen om een vrouw onder dak te krijgen vanwege de (voor-)oordelen bij de diverse instanties. Ondanks de samenwerking met geestelijken, zijn er weinig verwijzingen naar religie als inspirerende of motiverende kracht in het damesregister te vinden: termen als inkeer of berouw komen slechts sporadisch voor.

De leden van het comité konden gebruik maken van een uitgebreid lokaal en landelijk netwerk. Hieronder bevonden zich damescomités elders in den lande en diverse organisaties die zich ontfermden over vrouwelijke alcoholisten of ‘gevallen’ vrouwen. Dit landelijke netwerk was nodig omdat de vrouwen in de RWI uit het hele land afkomstig waren en met enige regelmaat terugkeerden naar waar zij vandaan kwamen, ook als ze daar geen onderkomen hadden. Anderen bleven in Leiden of directe omgeving, omdat ze daar werk konden krijgen of onderdak kregen in een oudeliedenhuis of vergelijkbare instelling.

Behalve dat niet alle vrouwen die dat wilden, terecht konden in een armenzorginstelling, waren er ook die daar pertinent niet heen wilden of daar niet konden aarden en wegliepen. Misschien dat dit mede de reden was dat relatief veel vrouwen, onder hen een groot aantal dat met negotie wilde lopen, voor hulp bedankten. Wellicht dat zij een zwervend bestaan ondanks de ontberingen die daarbij hoorden, maar met relatief meer vrijheid, prefereerden boven de regels en moraliserende preken die in de meeste armenzorginstellingen aan de orde van de dag waren. De literatuur laat zien dat zelfs veel ‘oppassende’ armen een entree in dergelijke huizen zo lang mogelijk probeerden uit te stellen. Voor menige RWI-vrouw, ‘gewend aan een losbandig leven’, was het ongetwijfeld nog veel moeilijker om zich te schikken naar het regime in deze instellingen. Uiteraard golden ook in de RWI strenge regels en waren zij onderworpen aan een vast dagritme. Dit was misschien gemakkelijker te verdragen omdat zij daar onder lotgenoten waren en niet een ongunstige uitzondering. Bovendien was hun verblijf daar eindig én konden ze indien gewenst altijd weer terugkomen. Slecht gedrag was voor een veroordeling tot de RWI geen contra-indicatie.

De notities in het register bevestigen, net als de eerder besproken bronnen, de hypothese dat de RWI in veel gevallen eerder als een toevluchtsoord dan als een straf voor ‘luiheid’ fungeerde. Voor luiheid zijn sowieso nauwelijks aanwijzingen te vinden. Ondanks hun relatief

hoge leeftijd, lichamelijke beperkingen en ziektes, deden veel vrouwen hun best nog zoveel mogelijk werk te verrichten. Voor agency in de definitie van het aanwenden van instituties en maatregelen om eigen kortetermijndoelstellingen na te streven, zijn daarentegen wel diverse aanwijzingen. In een aantal gevallen staat expliciet vermeld dat vrouwen zichzelf hadden aangegeven 'uit armoede'.

Gezien de hoge recidive én het grote aantal vrouwen dat voor hulp bedankte, dat niet nodig vond, of zich in tweede instantie bedacht, is het niet aannemelijk dat het damescomité veel invloed had op het terugdringen van de criminaliteit onder deze vrouwen. Dat laat onverlet dat de leden van het comité in individuele gevallen veel hebben kunnen betekenen. Het damescomité moest roeien met de riemen die hen in die tijd ter beschikking stonden. Veel vrouwen wilden wellicht niet begeleid worden naar een leven dat zij juist ontvlucht waren, waar ze niet welkom waren of dat hen benauwde.¹⁴⁷⁴ Dit betekende dat het comité soms met lege handen stond. Het lijkt er sterk op dat het damescomité dat ook inzag en erin berustte dat de RWI voor sommigen nog niet de slechtste oplossing was.

¹⁴⁷⁴ Weevers, "...dat ik in dit boek...", 8.

Hoofdstuk 10. Conclusies

10.1. Opsluiting een gevolg van agency?

In dit proefschrift stond de vraag centraal waarom vrouwen in een rijkswerkinrichting terechtkwamen: een instelling bedoeld om mensen te straffen die in staat waren om te werken, maar de voorkeur gaven aan een ‘luilevend’ bestaan. Het hoge aantal (relatief) oude en zieke vrouwen dat hier ingeschreven stond, maakt het onwaarschijnlijk dat hun opzending uitsluitend te danken was aan vervolging door politie en justitie. Een volgende vraag was daarom of deze vrouwen wellicht zelf een aandeel in hun opzending hadden gehad als onderdeel van hun overlevingstactieken.

Dat er mensen waren die zich rond de eeuwwisseling regelmatig zelf voor opzending aanmeldden, hield de gemoederen van tijdgenoten, waaronder het ministerie van Justitie, regelmatig bezig. De rijkswerkinrichtingen hadden, anders dan de bedelaarsoorden in de periode daarvoor, uitsluitend tot doel om landlopers, bedelaars en openbare ‘dronkaards’ af te schrikken, te straffen en te verbeteren: armenzorg was geen taak van het rijk. De taak van de centrale overheid was om de samenleving te beschermen tegen de overlast van bovengenoemde groepen. Wetenschappers, journalisten en artsen uit die tijd suggereerden echter met enige regelmaat dat veel bedelaars en landlopers de rijkswerkinrichtingen (nog steeds) als een tijdelijk onderkomen gebruikten in tijden van nood. Voorbeelden hiervan waren Jacob Bierens de Haan in zijn dissertatie over de bestraffing van landlopers, de voormalige ‘gestichtsarts’ Synco van Mesdag in zijn artikelen over bedelaars en landlopers en de journalisten van het nieuwsblad Paleis van Justitie. Hun publicaties betroffen vooral het mannelijk deel van de bevolking van de RWI.

Of er inderdaad vaak sprake was van vrijwillige aanmelding voor opzending naar een RWI is tot nog toe nauwelijks systematisch onderzocht.¹⁴⁷⁵ Daarnaast besteden bestaande studies weinig tot geen aandacht aan mogelijke genderverschillen. Hoewel historici vaak wezen op de sociaaleconomische positie van arme vrouwen, was dit beslist niet de enige bepalende factor. Gendernormen en genderspecifieke wetgeving speelden eveneens een rol. Het is daarom belangrijk om in het onderzoek naar de overlevingstactieken van arme vrouwen in het verleden ook te kijken naar de invloed van gender. Tot slot waren levensfase, lichamelijke of geestelijke beperkingen en ziekte van invloed op handelingsruimte, doelen, hulpbronnen en tactiek van de arme vrouwen. Al deze factoren deden hun invloed niet alleen afzonderlijk gelden, maar konden elkaar onderling versterken.

In dit onderzoek ben ik nagegaan in hoeverre, waarom en op welke manier vrouwelijke bedelaars en zwervers zelf op opzending naar een RWI hadden aangestuurd. De basis hiervoor vormde de theorievorming over agency en de verschillende debatten hierover. Agency staat voor de ruimte die individuen binnen bestaande maatschappelijke structuren hebben om invloed uit te oefenen op hun levens(loop). Een belangrijke vraag in de debatten is of agency was

¹⁴⁷⁵ Eén van de uitzonderingen vormt de studie van Bierens de Haan. Zijn onderzoek concentreert zich op het veroordelingsbeleid van de rechtbanken en bestrijkt slechts een periode van zes jaar. Een andere, recente, studie is die van Rik Vercammen. Hij vindt duidelijke aanwijzingen dat ‘vrijwillige’ aanmeldingen bij de rijks weldadigheidskolonies in België met enige regelmaat aan de orde waren. Petrus van Duyne en Gerben de Vries hebben slechts zeer beperkt eigen onderzoek gedaan naar het fenomeen opsluiting op verzoek in de rijkswerkinrichtingen.

voorbehouden aan mensen die over voldoende materiële, sociale en fysieke hulpbronnen konden beschikken. Onder invloed van Foucault en meer marxistisch georiënteerde historici was de mogelijke agency van de armen en criminelen zelf buiten beeld geraakt. Zij legden de focus overwegend op de motieven van de machthebbers om mensen die afweken van de norm op te sluiten. Met de komst van de ‘new history from below’ verschoof de aandacht (weer) naar de handelingen, doelen en beweegredenen van de armen zelf. Dit leidde tot de introductie van het begrip pauper agency: het vermogen om de in een bepaalde maatschappelijke context aanwezige instituties en maatregelen te benutten voor eigen (kortetermijn-)doelen. Het concept pauper agency vormde het startpunt van mijn analyse van de diverse bronnen waarin de RWI-vrouwen hun sporen hebben nagelaten.

Een aantal factoren is van wezenlijk belang voor agency. In de eerste plaats is dat ‘self-efficacy’: het vertrouwen in de eigen capaciteit om een gewenst resultaat te bereiken, gebaseerd op eerdere (succesvolle) ervaringen. Andere factoren zijn optimisme, het vermogen tot langetermijnplanning en het kunnen beschikken over hulpbronnen. Waar hun meer welvarende tijdgenoten bij het stellen van hun doelen op de lange termijn gericht waren, bijvoorbeeld het bereiken van een goede maatschappelijke positie, waren de RWI-vrouwen noodzakelijkerwijs op de korte termijn gericht. Onderdak, eten, kleding, medische zorg en hulpmiddelen waren hun belangrijkste doelen. Hun hulpbronnen bestonden niet uit geld, opleiding, aanmoediging of steun door familie, maar in deze fase van hun leven vooral uit de kennis die zij hadden over de werking van de instituties die zij op hun pad aantroffen. Voorbeelden hiervan waren de armenzorg, rechtbanken, politie, gevangenissen, andere (semi-)penitentiaire instellingen, ziekenhuizen, psychiatrische inrichtingen en het damescomité. Deze kennis hadden zij verworven via lotgenoten of door eerder opgedane ervaringen en vormde de basis van hun ‘self-efficacy’. Door hun penibele situatie waren hun zintuigen extra aangescherpt en gefocust op dat wat voor hun overleving van belang was: zij waren streetwise.

De RWI-vrouwen wisten waarschijnlijk bij welke rechtbanken zij de meeste kans op opzending maakten en wat daarvoor nodig was. Zij vroegen om een aalmoes in het arrondissement van de rechtbank van Heerenveen die ‘gespecialiseerd’ was in opzending voor bedelen. Zij zwierven zonder middelen van bestaan rond in het arrondissement van Utrecht dat de voorkeur gaf aan opzending voor landloperij. Zij klopten bij de politiebureaus van Amsterdam aan voor nachtverblijf of sliepen drie achtereenvolgende nachten in een politiebureau in Den Haag (vermoedelijk) in de wetenschap dat dit onherroepelijk zou leiden tot opzending. Het lijkt niet toevallig dat na begin jaren negentig, toen de Amsterdamse rechtbank strengere eisen aan de bewijsvoering voor landloperij ging stellen, het aandeel bedelaars in de veroordelingen sterk toenam. Andersom liep het aandeel vrouwelijke bedelaars in Den Haag terug toen de rechtbank daar zijn beleid wijzigde, terwijl het aandeel landlopers in de vonnissen steeg.

Bedelen en landloperij vormden, hoewel zij sterk met elkaar samenhangen, twee inhoudelijk en juridisch duidelijk van elkaar te onderscheiden overtredingen: het eerste een vast omschreven actie in het openbaar, het tweede eerder een toestand dan een concreet waarneembare handeling. Desondanks leken zij in de praktijk zowel voor de rechtbanken als voor de betrokken vrouwen uitwisselbaar. Over de meeste vrouwen die bedelden was eveneens aangetekend dat zij geen vaste woonplaats hadden.

Sommige vrouwen vroegen de politie of de rechtbank zelfs expliciet om opzending naar een RWI, met als argument dat zij zonder bestaansmiddelen en onderdak rondzwierven. Met deze verwijzing naar de wettekst voor de bestraffing van landloperij lieten zij de politie vrijwel geen andere keuze dan hen te arresteren. Veel vrouwen leken ziektes, lichamelijke gebreken of een (vergevorderde) zwangerschap in de rechtbank te verzwijgen. Ziekte of ouderdom had een argument kunnen zijn om hen niet op te zenden. Behalve dat zij daardoor minder tot niet in staat waren om te werken, moet het vinden en behouden van werk voor hen extra moeilijk geweest zijn. Uit de aantekeningen van het damescomité blijkt dat het veel inspanningen kostte om oudere vrouwen aan werk en onderdak te helpen en dat succes niet altijd gegarandeerd was. De meeste arme vrouwen waren voor hun inkomen aangewezen op schoonmaakwerk, wassen en naaien. Hiervoor was het hebben van goed zicht van belang. Onder de opgezonden vrouwen kampen velen met visuele beperkingen. Daarnaast zullen een goed gehoor en een redelijke conditie voor veel werkzaamheden zo niet voorwaarde, dan toch zeker een voordeel zijn geweest, maar hierover beschikte een groot aantal vrouwen niet. Desondanks meldden vrijwel allen voor de rechtbank dat zij tot werken in staat waren. Dit verklaarden zelfs degenen die, eenmaal in de RWI, lange tijd op een ziekenzaal doorbrachten, binnen afzienbare tijd moesten bevallen, hardhorend, doof of slechtziend waren. Ziekte en beperkingen vormden, anders dan deviant gedrag, voor de armenzorg in die tijd doorgaans een reden voor ondersteuning. Met hun bekentenis en mededeling dat zij tot werken in staat waren, maakten de vrouwen het de rechtbank moeilijk om niet tot opzending te besluiten.

Waar vrouwen voor de rechter vrijwel altijd bekenden dat zij zonder middelen van bestaan waren, voerden zij dit in hun gratieverzoeken zelden als reden aan voor hun bedelen of landloperij. Zij wisten ongetwijfeld dat het Openbaar Ministerie en de rechtbanken armoede niet als een geldig excuus voor landloperij beschouwden. Om vrij te komen benadrukten zij daarentegen dat zij door werk of dankzij familie in hun onderhoud konden voorzien en dat zij, ‘in de taal van het gezag’, de samenleving niet meer tot last wilden zijn. Aan het damescomité vertrouwden meerdere vrouwen daarentegen wel toe dat zij zich ‘uit armoede hadden laten opnemen’. Dit lag voor de hand omdat zij van het comité hulp wilden bij het opbouwen van een bestaan buiten de RWI. Uiteraard bestond er een grote afstand tussen de levens en behoeftes van de RWI-vrouwen en die van de leden van het damescomité. Desondanks waren deze relaties niet terug te brengen tot uitsluitend eenrichtingsverkeer: niet top-down en niet bottom-up. Ongetwijfeld hadden de leden van het comité hun eigen ideeën over de gewenste aanpak en oplossingen. In de meeste gevallen gingen zij echter pragmatisch te werk en leken de wensen van de RWI-vrouwen leidend voor het soort ondersteuning dat zij boden. Soms legden zij zich erbij neer dat er voor sommige vrouwen geen betere oplossing voorhanden was: ‘en anders komt zij hier [in de RWI] waar zij het goed had maar weer terug’. Veel vrouwen maakten dankbaar gebruik van de mogelijkheid om het comité in te zetten voor hun eigen doelen. Soms was daarbij sprake van opportunisme. Er zijn echter evenzovele voorbeelden van oprechte waardering. Dit was zelfs het geval als de hulp niet tot het beoogde resultaat leidde of als vrouwen daar pertinent geen behoefte aan hadden. Tactisch gebruik van de geboden hulp sloot oprechte dankbaarheid en waardering niet uit.

In dit alles manifesteerde de agency van de RWI-vrouwen zich als een ‘proces en mozaïek van veranderende kansen en mogelijkheden’. Zij probeerden in de RWI te komen als de nood hoog was en deden pogingen er weer uit te komen als zich nieuwe kansen voordeden

(op werk, onderdak of hereniging met familie). Zij veranderden van tactiek al naar gelang de situatie en de instanties waar zij mee in aanraking kwamen.

Hoewel waarschijnlijk niet iedere vrouw de mening deelde dat zij het nergens ‘zoo goed kon [...] krijgen’ als in de RWI, waren er meerderen die aangaven dat zij het in de RWI redelijk naar hun zin hadden. Ondanks hun leeftijd en slechte conditie bleken de meeste vrouwen over een opmerkelijke werklust te beschikken. Alleen onder de vrouwen bij wie sprake was van overplaatsing naar een rijkskrankzinnigeninrichting, waren er sommigen die als lui te boek stonden of werk weigerden. Dit zou, ironisch genoeg, betekenen dat laatstgenoemden bij uitstek tot de doelgroep van de RWI behoorden, ware het niet dat zij daar vanwege hun psychische conditie en (daarmee samenhangende) gedrag niet te handhaven waren.

Uiteraard waren er vrouwen die niet naar de RWI wilden: die uitsluitend bedelden of zwierven, omdat zij geld nodig hadden en de pech hadden in handen van de politie te vallen. Voorbeelden hiervan waren de zogenaamde ‘bedelaarsbende’ uit Oudewater, de vrouwen die tegen arrestatie protesteerden en degenen die verstek lieten gaan bij de rechtbank. Dit was mogelijk eveneens het geval bij een deel van de vrouwen dat slechts eenmaal in de RWI belandde. Tot slot leek het merendeel van de vrouwen dat voor dronkenschap opgezonden was evenmin uit op een verblijf in de RWI.

Hoewel de meeste jonge(re) vrouwen die in de RWI terechtkwamen zich evenmin in een benijdenswaardige positie bevonden, recidiveerden zij minder. De verklaring hiervoor is waarschijnlijk dat er voor hen meer alternatieven waren als zij vrij kwamen. De betrokken autoriteiten en organisaties zagen hen bovendien liever elders opgenomen (vanwege ‘besmettingsgevaar’ door hun oudere door de wol geverfde lotgenoten). Niet alleen waren de meeste vrouwen al redelijk oud toen zij voor de eerste keer in de RWI kwamen: zij waren degenen die het vaakst recidiveerden.

Er zijn geen harde aanwijzingen gevonden dat plaatselijke autoriteiten, zoals in België of Zweden, de wetgeving tegen bedelarij en landloperij inzetten om lokale overlastgevers of prostituees op te pakken. Slechts in enkele gevallen was er sprake van een andere aanleiding voor aanhouding (of veroordeling) dan bedelen of zwerven in strikte zin. Venten, hoewel vaak geassocieerd met bedelarij, leek evenmin een rol te spelen bij de veroordelingen tot opzending. Het tegendeel was eerder het geval: dat (sommige) vrouwen meldden dat zij wel negotie bij zich hadden, maar dat verborgen hielden omdat zij naar de RWI wilden.

Uit de gratieverzoeken blijkt aan de andere kant dat de officieren van justitie bewijzen van ‘onzedelijk’ gedrag in de vorm van buitenechtelijke kinderen, ongehuwde samenwoning of (clandestiene) prostitutie, zwaar lieten meewegen in hun beoordeling. Vrouwen die zich hieraan schuldig hadden gemaakt, maakten meestal weinig kans op honorering van hun verzoek, al toonden zij nog zo hard aan dat zij in hun eigen onderhoud konden voorzien. Een uitzondering vormden de vrouwen bij wie in de visie van het Openbaar Ministerie sprake was van een eenmalige misstap.

Veel RWI-vrouwen leken beter op de hoogte van de gangbare rechtspraktijken, de armenzorg en het penitentiare systeem dan justitie dat was van hun antecedenten en vooral van hun conditie. Hoewel politie en justitie over de middelen beschikten om na te gaan of er sprake was geweest van recidive, bijvoorbeeld voor het bepalen van de straftermijn, leek dit geen algemeen gebruik. Nog veel minder stond de rechtbank stil bij de voorwaarde voor opzending: de vraag of de betrokken vrouwen tot werken in staat waren. De verklaring van de vrouwen zelf

en een blik op hun uiterlijk volstond meestal. De rechtbanken veroordeelden bedelaars en landlopers met velen tegelijk gedurende de hoogtijdagen van de RWI. Waar kennis van de lichamelijke of psychische conditie van de gedaagden nauwelijks een rol leek te spelen voor de rechtbank, deden vooroordelen dat mogelijk wel. Een voorbeeld hiervan is de rechtbank in Heerenveen, die herhaaldelijk wees op de ‘bedreiging van de maatschappelijke veiligheid’ die van bedelarij uit zou gaan. Hiermee vertolkte de rechtbank de gangbare visie dat landloperij en bedelarij automatisch zouden leiden tot zwaardere misdrijven.

Af en toe waren de betrokken autoriteiten zich ervan bewust dat de meeste landlopers en zwervers nauwelijks alternatieven hadden. Dit vormde volgens Bierens de Haan de verklaring voor de praktijk van de Utrechtse rechtbank. Deze rechtbank had de reputatie bij het opleggen van de straftermijn rekening te houden met de wens van veel mannelijke landlopers om in het voorjaar, als er meer werk was, vrij te komen. Ook een enkele journalist en zelfs eerdergenoemde geneesheer Van Mesdag, die menig vooroordeel uit die tijd deelde, moesten toegeven dat er onder de opgezonden landlopers velen waren die buiten hun schuld zonder werk en onderkomen waren.

Naast overeenkomsten – zowel de opgezondenen voor openbare dronkenschap als degenen die voor bedelen en zwerven vastzaten waren arm en relatief oud – bestonden er enkele belangrijke verschillen tussen beide groepen. De vrouwen die voor dronkenschap vastzaten leken beter sociaal geïntegreerd: zij waren vaker gehuwd en beschikten in het merendeel van de gevallen over een woonplaats. Daarbij waren woonplaats en plaats van veroordeling vaak identiek. Uit het RWI-register blijkt dat zij, anders dan de bedelaars en landlopers, met enige regelmaat protest aantekenden tegen hun veroordeling. Opvallend is bovendien, dat slechts één van hen rechtstreeks vanuit de RWI in een rijkskrankzinnigeninrichting terechtkwam. Dit is eveneens een aanwijzing dat de ‘dronken’ vrouwen, ondanks hun alcoholprobleem, een iets minder problematische achtergrond hadden. Tot slot waren zij met veel minder: zij vormden slechts 23% van de totale vrouwelijke populatie in de RWI tussen 1886 en 1934.

Aan de andere kant was de recidive onder de opgezondenen voor dronkenschap hoger, waren zij vaker betrokken geweest bij (kleine) geweldsincidenten en stonden zij frequenter als ‘publieke vrouw’ genoteerd. Tijdgenoten associeerden drankmisbruik van vrouwen regelmatig met ‘onzedelijke’ handelingen. Drankgelegenheden waren meestal de plekken waar vrouwen mannen oppikten voor betaalde seks. Als zij zich hiertoe door honger of om andere redenen genoodzaakt zagen, maakte het verdoovende effect van alcohol het sekswerk misschien beter te verdragen. Overmatig alcoholgebruik was mogelijk verantwoordelijk voor het hogere percentage verwondingen en littekens onder deze vrouwen. Ziektes en handicaps leken bij hen iets minder aanwezig. Dat er onder de ‘dronken’ vrouwen, voor zover gevonden, slechts één vrouw met kind in de RWI aanwezig was en ongehuwd moederschap minder voorkwam, was waarschijnlijk mede een gevolg van het feit dat zij iets beter maatschappelijk ingebed waren.

Genderverschillen

Het profiel van de vrouwelijke bedelaars en landlopers vertoonde zowel overeenkomsten als belangrijke verschillen met dat van de mannen. Beide groepen waren relatief oud, alleenstaand, zonder vaste woonplaats, kampten regelmatig met fysieke problemen en waren bekend met drankmisbruik. Evenals de vrouwen leken ook de mannen regelmatig zelf op opzending uit te

zijn geweest, afgaande op het onderzoek van Bierens de Haan en dat van Vercammen. De recidive was bij beide groepen hoog, zij het bij de mannen hoger.

Er was wel een verschil in behandeling. De arbeid die beide groepen in de RWI te doen kregen, lag in het verlengde van hun genderrollen: landarbeid en bouwactiviteiten voor de mannen versus ‘nuttige handwerken’ en (ander) huishoudelijk werk voor de vrouwen. Dit bracht met zich mee dat de mannen vaker buiten waren. Hierdoor kenden zij meer vrijheden en was het voor hen gemakkelijker een ontsnappingspoging te wagen dan voor de vrouwen die vooral binnenhuis werkten. Op basis van de literatuur leken de rechtbanken vrouwen vaker een langere termijn op te leggen (in ieder geval in Heerenveen en Utrecht).

Een belangrijk verschil was dat de RWI-mannen over een iets betere uitgangspositie beschikten: ongeveer een derde van hen was relatief goed geschoold. De mannen waren in overgrote meerderheid veroordeeld voor landloperij, terwijl de verhouding bedelarij versus landloperij bij de vrouwen over de hele linie evenrediger was. De RWI liet aanzienlijk minder mannen overplaatsen naar een rijkskrankzinnigeninrichting. Daarbij leek onder de overgeplaatste mannen, anders dan bij de vrouwen, simulatie nogal eens een rol te hebben gespeeld. Tot slot was bij de vrouwen, naast armoede, meermaals sprake van huiselijk geweld, uitstoting en verlating als reden waardoor zij op straat en vervolgens in de RWI belandden.

Het grootste verschil was dat er verhoudingsgewijs zoveel meer mannen dan vrouwen in een rijkswerkinrichting terechtkwamen: het aandeel veroordeelde vrouwen lag aanvankelijk rond tien procent en was tegen de jaren dertig gedaald naar slechts ongeveer twee procent.¹⁴⁷⁶ Mogelijk waren mannen niet alleen met enige regelmaat zelf de oorzaak van hun opzending, maar ook vaker het doelwit van vervolging. De reden hiervoor kan zijn dat zij hun zoektocht naar werk, anders dan vrouwen, veelal te voet aflegden. Een bijkomende rol speelde wellicht dat in de beeldvorming landloperij een mannelijk fenomeen was. Hierdoor zou de politie minder oog gehad kunnen hebben voor vrouwelijke landlopers en bedelaars. Daarnaast is niet uitgesloten dat de politie landlopende en bedelende vrouwen vaker voor (clandestiene) prostitutie aanhield.

Voor de vrouwen zelf was een leven op straat misschien gevaarlijker, zoals de literatuur suggereert, vooral als zij zich op tijdstippen en plaatsen ophielden waar (‘fatsoenlijke’) vrouwen verondersteld werden niet te komen. Zo konden vrouwen in het laatste kwart van de negentiende eeuw in Den Haag, zich vrijwel niet op openbare plaatsen begeven waar ook mannen zich ophielden zonder de verdenking op zich te laden van lichte zeden te zijn.¹⁴⁷⁷ Een laatste verklaring is dat arme vrouwen, ondanks hun achtergestelde positie en lage beloning, meer alternatieven tot hun beschikking hadden. Zij kwamen eerder in aanmerking voor armenzorg en konden waarschijnlijk vaker bij familie terecht. Hier konden zij zich nuttig maken in het huishouden of met oppassen op de kinderen. Een (werkloze en dakloze) man betekende waarschijnlijk vooral een extra mond om te voeden. Dat laatste paste bovendien niet in de ideologie dat een man zichzelf moest kunnen onderhouden. Materiële ondersteuning of bescherming door anderen gold voor vrouwen als vanzelfsprekender, omdat zij veel zwakker en gevoeliger zouden zijn.

¹⁴⁷⁶ Zie voor een overzicht van het aantal tot de rijkswerkinrichting veroordeelde mannen en vrouwen (tussen 1880 en 1975 W.H. Nagel, *Het werkschuwe tuig* (Alphen aan de Rijn 1977) 22

¹⁴⁷⁷ Jan Hein Furnée, ‘Beschaafd vertier. Standen, sekse en de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag, 1850-1890’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 27:1 (2001) 1-32, aldaar 19-20

Aan de andere kant waren arme alleenstaande vrouwen in de negentiende eeuw kwetsbaarder als zij, door het wegvallen van echtgenoten of andere familie of door verlating, uitstoting, verwaarlozing of mishandeling, er alleen voorstonden. Hun mogelijkheden op de arbeidsmarkt waren beperkt en hun loon was veel lager dan dat van mannen. Hierdoor was het voor hen moeilijk zelfstandig te overleven. Als zij zich niet naar de normen van die tijd gedroegen, was er meestal sprake van een sterkere morele veroordeling. Bij gebrek aan algemeen toegankelijke voorbehoedsmiddelen liepen zij het risico ongewenst zwanger te worden, met alle gevolgen van dien. Mannen konden zich daarentegen ongestraft aan buitenechtelijke seks overgeven dankzij het (lange tijd heersende) verbod op onderzoek naar het vaderschap. Kortom: de drempel naar landloperij of bedelarij was voor vrouwen mogelijk hoger, maar eenmaal geheel aan zichzelf overgeleverd en niets meer te verliezen, restte hen weinig anders dan de stap naar onoorbare of illegale tactieken. Evenals het geval was in vroegmodern Holland, was het ook hier de combinatie van kwetsbaarheid en onafhankelijkheid die deze vrouwen tot het overtreden van de wet bracht.¹⁴⁷⁸

De manier waarop de RWI-vrouwen hun handelingsruimte benutten, leverde hen slechts een tijdelijke oplossing voor acute problemen op. Verbetering van hun lange termijnperspectief was echter niet het doel van hun acties. Velen, vooral de ouderen en zieken, waren gedoemd regelmatig terug te keren om uiteindelijk in de RWI of in een psychiatrische inrichting te eindigen.

10.2 Consequenties voor de werking van de RWI's

Dat vele bedelaars en zwervers de RWI als een tijdelijke vorm van opvang gebruikten, was het rijk niet ontgaan. Het ministerie van Justitie nam dan ook diverse maatregelen om een verblijf in de RWI minder aantrekkelijk te maken en het strafkarakter te benadrukken. Voorbeelden daarvan waren het schrappen van sommige levensmiddelen en het weigeren van voorstellen om het assortiment in de kantine uit te breiden. De RWI moest zich verdedigen als (door de vele zieken) de uitgaven voor voedsel hoger waren uitgevallen of als deze reisgeld verstrekt had, in plaats van dit ten laste van de uitgaanskas van de betreffende vrouw te brengen. Rechtbanken kregen instructies beter te beoordelen of gedaagden konden werken en het advies om alleen mensen op te zenden die geboren waren in het eigen arrondissement. Deze maatregelen blijken echter niet het beoogde effect te hebben gesorteerd, getuige de blijvende aanwezigheid in de RWI van zieke, oude en gehandicapte vrouwen. De twintiger en dertiger jaren van de twintigste eeuw gaven een sterke daling te zien van het aantal mensen dat in een RWI terechtkwam. Het aandeel vrouwen daarin was bovendien aanzienlijk afgenomen. Dit had waarschijnlijk grotendeels te maken met de toegenomen welvaart waar inmiddels ook de allerarmsten van konden profiteren. De uitbreiding van sociale wetgeving en zorg- en welzijnsarrangementen speelden daarbij evenzeer een rol. De woonsituatie verbeterde en de door de armenzorg geboden ondersteuning was royaler. De vrouwen die nog wel in de RWI belandden, waren er zo mogelijk nog slechter aan toe dan in de periode daarvoor. In ieder geval in mentaal opzicht:

¹⁴⁷⁸ Manon van der Heijden, 'Explaining crime and gender in Europe between 1600 and 1900' in: Manon van der Heijden, Marion Pluskota, and Sanne Muurling (red.) *Women's criminality in Europe, 1600-1914* (Cambridge 2020) 26-45, aldaar 37-38; Manon van der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800*, 38.

het percentage vrouwen dat de RWI na het eerste decennium van de twintigste eeuw naar een RKI liet overplaatsen, lag bijna drie keer zo hoog als daarvoor. Een op initiatief van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen opgesteld rapport van 1935, typeert de negen vrouwen die in 1934 in de rijkswerkinrichting verbleven als ‘meerendeels oude, vervallen, vaak geestelijk minderwaardige zwerfsters en dronkaards’. De conclusie luidde dat de RWI verworpen was tot een ‘asyl voor hopelooze gevallen’. Van de oorspronkelijke doelstelling van de RWI: ‘onmaatschappelijke personen die tot werken in staat zijn door tucht en arbeid wennen aan een geregelde levenswijze’ zou weinig zijn overgebleven.¹⁴⁷⁹ De vraag is of dat ooit anders geweest is. Wat mogelijk wel was veranderd was het groeiende aandeel ‘hopelooze’ vrouwen.

Het resultaat was dat de RWI uiteindelijk een duurder instituut bleek dan de staat had beoogd. De aanwezigheid van veel zieke en oude vrouwen betekende dat het rijk extra geld kwijt was aan medische voorzieningen, hulpmiddelen (zoals brillen en breukbanden) en extra levensmiddelen voor zieken (zoals fruit, eieren en boter). Voor de verzorging van zieken en de begeleiding van verpleegden die na afloop van hun straftijd niet in staat waren om alleen te reizen was extra personeel nodig. Tegenover deze extra kosten stond minder werkkraft. Sommige vrouwen waren zelfs helemaal niet inzetbaar doordat zij langdurig op een ziekenzaal of in een ziekenhuis verbleven. Tot slot moet de aanwezigheid van zwangere vrouwen, baby’s en peuters bijkomende kosten met zich meegebracht hebben. Ondanks de intentie van de voormalige bedelaarsgestichten om van de RWI een ‘zuivere’ strafinstelling te maken, bleef deze ook na 1886 in belangrijke mate functioneren als een toevluchtsoord voor zieken, zwangeren en ouderen die nergens anders terecht konden. Door de RWI voor hun eigen doelen in te zetten, veranderden de vrouwelijke bedelaars de betekenis van de RWI van straf (volgens de wet) in opvang (in de praktijk).¹⁴⁸⁰

Sommige vrouwen leken de RWI te prefereren boven de bestaande oudevrouwenhuizen. In deze huizen heerste eveneens een streng en moraliserend regime, was sprake van een strakke dagindeling en moesten ouderen zoveel mogelijk met werk bijdragen aan de kosten van hun levensonderhoud. Ditzelfde gold voor veel van de jeugdinstellingen die meestal een weinig aantrekkelijk alternatief voor jonge vrouwen vormden.

Deze studie laat zien dat de RWI-vrouwen niet geheel machteloos waren en op creatieve wijze de maatregelen en instituties in hun eigen voordeel wisten aan te wenden, maar hun mogelijkheden en actieradius bleven beperkt. Velen slaagden er niet in zich te onttrekken aan de cyclus van armoede, ziekte, verval en ‘wederopzending’, zelfs niet als zij daartoe hulp van het damescomité hadden gekregen.

De vraag is waarom het rijk, justitie en politie deze praktijk zo lang liet voortbestaan. Genezing van ‘luiheid’, de belangrijkste rechtvaardiging voor de lange duur van deze bijkomende straf, was niet aan de orde. Niet alleen vanwege de hoge recidive, maar vooral omdat luiheid vrijwel nooit de oorzaak was van hun landloperij, bedelarij of alcoholmisbruik.

¹⁴⁷⁹ Rapport over de rijks- straf- en opvoedingsgestichten voor vrouwen en meisjes van een commissie samengesteld door het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (Amsterdam 1935) 75.

¹⁴⁸⁰ Zie Michel de Certeau, *The practise of everyday life*, vert. door Steven Rendall (Berkely, Los Angeles and London 1984) XIX-XIX.

Wat waarschijnlijk wel bij elke opzending verbeterde, was hun vermogen om de bestaande instituties en maatregelen voor eigen gebruik in te zetten. De ‘vrijwillige’ aanmeldingen en meerdere andere bronnen tonen aan dat veel vrouwen een verblijf in de RWI niet als een heel zware straf ervoeren. Daardoor functioneerde opzending naar een RWI mogelijk evenmin als afschrikking. Misschien was bescherming van de samenleving de belangrijkste reden voor het voortbestaan: het vrijwaren van de maatschappij van de als aanstootgevend ervaren rondzwervende armen. Hoewel hun motieven sterk verschilden, kwamen de belangen van de autoriteiten en de betrokken vrouwen hierin samen. Ook de overheid was zich waarschijnlijk bewust van het beperkte aantal alternatieven voor deze vrouwen. De rijkswerkinrichtingen vormden zo een laatste vangnet voor mensen die nergens anders welkom waren of konden aarden.

Bovenstaande betekent niet dat een rijkswerkinrichting een prettige omgeving was om in te verblijven. Het geeft vooral aan hoe ontzettend zwaar het leven voor veel van deze vrouwen buiten de RWI moet zijn geweest en hoe weinig aantrekkelijk en moeilijk toegankelijk alternatieve vormen van onderdak waren. De directie van de RWI toonde relatief vaak begrip voor de omstandigheden waarin de RWI-vrouwen verkeerden en was over het algemeen goed te spreken over hun inzet en gedrag. In oudeliedenhuzen viel deze groep vrouwen waarschijnlijk behoorlijk uit de toon, zoals ook de officieren van justitie vrij eensgezind waren in hun afkeuring. De RWI bood de vrouwen tijdelijk soelaas, een beetje loon en de mogelijkheid om op krachten te komen. Hierna konden zij het leven buiten de muren van de RWI weer (even) aan.

10.3 Beperkingen, suggesties voor verder onderzoek en discussie

Uiteraard heeft dit onderzoek beperkingen. Ik heb ervoor gekozen om voor nadere informatie over het profiel, de levensloop en mogelijke motieven van de betrokken vrouwen gebruik te maken van de beschikbare, meer kwalitatieve bronnen waarin zij voorkwamen. Informatie over eerdere beroepen, leeftijdsverschillen tussen echtgenoten, ongehuwd moederschap, beroepen van echtgenoten of vaders, zijn grotendeels daaraan ontleend. Omdat niet alle vrouwen in deze bronnen voorkomen en deze evenmin voor allen dezelfde informatie bevatten, heb ik soms het noemen van exacte getallen vermeden.

De onvolledigheid, subjectiviteit en ongelijksoortigheid van de geraadpleegde bronnen laten al te stellige uitspraken of vergelijkingen niet toe. Hoeveel vrouwen er precies op uit waren om in de RWI te belanden, hoeveel zich juist aan arrestatie wilden onttrekken en hoeveel van hen nooit betrapt zijn, zal nooit duidelijk worden. Aannemelijk is dat er binnen de groep RWI-vrouwen redelijk veel vrouwen waren die hierop aanstuurden. Voor de redenen waarom zij dit deden, bieden de bestudeerde bronnen de mogelijkheid een aantal plausibele verklaringen aan te dragen. Zij geven daarnaast informatie over de tactieken waarvan zij zich bedienden.

In deze studie zijn alleen de vonnissen van de vrouwen die waren opgezonden bestudeerd. Hoeveel bedelende en landlopende vrouwen niet gearresteerd werden en hoeveel van de gearresteerden niet in een RWI terechtkwamen, blijft in het ongewisse. Datzelfde geldt voor de redenen waarom laatstgenoemden niet in een RWI terechtkwamen, en in hoeverre daarbij eveneens van agency sprake was. Een steekproef uit de veroordelingen van vrouwelijke landlopers die niet werden opgezonden kan hier misschien licht op werpen. Het is interessant

om systematisch na te gaan of de rechtbanken mannen inderdaad vaker een kortere straftermijn oplegden (vanwege de mogelijkheid van seizoensarbeid).

Voor de informatie over de mannelijke opgezondenen is (grotendeels) gebruik gemaakt van bestaande literatuur. Gratieverzoeken blijken een belangrijke bron voor informatie over de beweegredenen en handelwijze van de opgezondenen zelf en van die van politie en justitie. Raadpleging van de gratieverzoeken van de mannen kan meer informatie over overeenkomsten en verschillen tussen mannen en vrouwen opleveren. Datzelfde geldt voor bronnen over de reclassering van de mannelijke landlopers.

Er is veel onderzoek gedaan naar de Nederlandse armenzorg rond de eeuwwisseling, vooral naar de normen en regels die bepaalden wie, in welke mate, waarom en onder welke voorwaarden in aanmerking voor armenzorg kwam. De omvang en de organisatie van de armenzorg heeft eveneens veel aandacht gekregen, in lokale studies meer dan in landelijke. De ervaringen en waardering hiervan door de armen zelf komt in deze publicaties minder aan bod. Mijn stelling dat armenzorg voor veel van de RWI-vrouwen niet alleen moeilijk toegankelijk was, maar vermoedelijk zelfs als benauwender en onderdrukkender ervaren werd dan het regime in de RWI, baseer ik voornamelijk op de notities van het damescomité. Nader onderzoek naar de beleving van de armen zelf, waaronder de dossiers van de vrouwen die onderwerp van deze studie waren (voor zover deze bewaard zijn gebleven) kan dit beeld bevestigen of bijstellen.

Tot slot

Op 1 januari 2023 waren er naar schatting van het CBS 30.600 daklozen in Nederland, waarvan 6.100 vrouwen (20%). De meerderheid bestaat uit in Nederland geboren mannen. Het aandeel vrouwen en vooral het aantal mensen dat buiten Nederland geboren is, vertoont echter een stijgende lijn.¹⁴⁸¹ Dakloosheid lijkt dus, net als eind negentiende/begin twintigste eeuw het geval was, vooral een probleem van mannen. Het aandeel vrouwen is nu echter aanzienlijk hoger. Het zomernummer van *Sociale Vraagstukken* in 2020 bevat een dossier over dakloosheid waaronder een kort artikel over vrouwelijke daklozen. Dit artikel stelt dat een meer ‘gender-sensitieve’ benadering van het dakloosheidsprobleem nodig is omdat de situatie van dak- en thuisloze vrouwen onderbelicht is.¹⁴⁸²

Vergeleken met de negentiende eeuw is de situatie voor vrouwen in Nederland sterk verbeterd. De in de onderzoeksperiode geldende wetgeving en morele gedragscodes maakten het voor vrouwen vrijwel onmogelijk om zelfstandig in hun bestaan te voorzien. Tegenwoordig is formeel sprake van gelijke rechten en beloning. Vrouwen hebben betere opleidings- en beroepsmogelijkheden. Anticonceptie is in principe voor iedereen toegankelijk. Op basis daarvan is het aannemelijk dat vrouwen nu meer agency hebben dan vroeger.

Uit recent onderzoek naar dakloosheid in Groot-Brittannië blijkt echter dat dakloze vrouwen deels nog steeds met andere, genderspecifieke problemen kampen dan mannen. Hun dakloosheid is dikwijls gerelateerd aan gewelddadige relaties en huiselijk geweld. Eenmaal

¹⁴⁸¹ Centraal Bureau voor de Statistiek, Statline Dakloze mensen 2022-2023 (online geraadpleegd in april 2024).

¹⁴⁸² Catelijne Akkermans, ‘Dakloosheid van vrouwen blijft onderbelicht’, *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken* 2 (2020) 39-41.

dakloos lopen zij extra risico op seksueel misbruik.¹⁴⁸³ Dakloze vrouwen blijken ook nu regelmatig geassocieerd te worden met een losbandige seksuele moraal.¹⁴⁸⁴ Vooral vrouwelijke vluchtelingen die geen goed sociaal netwerk hebben, zijn extra kwetsbaar als zij er na een scheiding alleen voor komen te staan.¹⁴⁸⁵

Anders dan de RWI-vrouwen zijn de vrouwen in de huidige maatschappelijke opvang relatief jong. Ook zij blijken echter regelmatig met psychische problemen te kampen.¹⁴⁸⁶ Daarbij mijden zij (meer dan mannen) de maatschappelijke opvang, omdat zij zich daar niet veilig voelen. In plaats daarvan zoeken zij vaak een provisorisch onderkomen bij familie, vrienden of kennissen, afgewisseld met bivakkeren in de open lucht. Hierdoor zijn zij vaker onzichtbaar voor overheden.¹⁴⁸⁷ Dit maakt dat de omvang van dakloosheid onder vrouwen moeilijker te bepalen is. Uit onderzoek naar ‘desistance’ (afbouwen van een criminele carrière) onder vrouwen in Nederland bleek dat dakloosheid één van de belangrijkste factoren is in het al dan niet slagen van het ‘desistanceproces’. De reden hiervoor is dat dakloosheid de bron is van veel andere problemen, waaronder het vinden en houden van werk of een uitkering.¹⁴⁸⁸

Waar in de negentiende eeuw het accent lag op arbeid, kwam rond de laatste eeuwwisseling de focus op zorg te liggen. Van recentere datum is het pleidooi om huisvesting in de aanpak van dakloosheid op de allereerste plaats te zetten.¹⁴⁸⁹ Naast het grote tekort aan betaalbare woningen, spelen mogelijk de bezuinigingen op welzijns- en zorgarrangementen, waaronder de jeugdzorg en de extramuralisering, mede een rol in de huidige toename van dakloosheid. Het profiel van de vrouwen die tegenwoordig niet over een vast onderkomen beschikken, ziet er iets anders uit. Voor een deel lijken echter dezelfde factoren een rol te spelen in dakloosheid van vrouwen, zoals gebrek aan een goed functionerend netwerk, huiselijk geweld, seksueel misbruik en psychische problemen.

¹⁴⁸³ Akkermans, ‘Dakloosheid van vrouwen’, 40-41; Joanne Bretherton, ‘Gender’ in: Joanne Bretherton and Nicolas Pleace eds., *The Routledge handbook of homelessness* (Abingdon 2023) 147-157, aldaar 153.

¹⁴⁸⁴ Juliet Watson, ‘Homelessness through a feminist lens’ in: Bretherton e.a., *The Routledge handbook*, 119-129, aldaar, 124.

¹⁴⁸⁵ Akkermans, ‘Dakloosheid van vrouwen’, 40-41.

¹⁴⁸⁶ Kate Moss and Paramjit Singh, *Women rough sleeping in Europe. Homelessness and victims of domestic abuse* (Bristol 2015) 5.

¹⁴⁸⁷ Bretherton, ‘Gender’, 149; Moss e.a., *Women rough sleeping*, 4.

¹⁴⁸⁸ Elanie Rodermond, *Out of prison, out of crime? Women on the road to desistance* (Dissertatie Amsterdam 2018) 121-128.

¹⁴⁸⁹ Marc Räkers, ‘Van mensen opvangen naar woningen bouwen’, in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken* 2 (2020) 26-28; Erik Dannenberg e.a., ‘Herstel begint met een huis’, in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken* 2 (2020) 29-31.

Bronnen en literatuur

Archieven

- Nationaal Archief, Den Haag, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Leiden (tot 1889 Veenhuizen), nummer toegang 3.05.06, inventarisnummers 1-5 en 8-9.
- Nationaal Archief Den Haag, Arrondissementsrechtbank, toegang 3.03.15.01, vonnissen in strafzaken 1839-1939, inventarisnummers 258-648.
- Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Justitie, (periode 1876-1914), toegang 2.09.05, verbalen 1886-1914.
- Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie, Verbaalarchief, 1915-1956; Kabinetsarchief, 1915-1940, Aanvulling (1946-1975), nummer toegang 2.09.22, verbalen 1915-1936, inventarisnummers 6701-10734.
- Noord-Hollands Archief, Haarlem, arrondissementsrechtbank Amsterdam, toegang 198, strafvonnissen 1887-1920, inventarisnummers 137-338.
- Noord-Hollands Archief, Haarlem, arrondissementsrechtbank Amsterdam, toegang 200, strafvonnissen 1921-1930, inventarisnummers 33-126.
- Noord-Hollands Archief, Haarlem, Rijksskrankzinnigengesticht Medemblik, toegang 88, patiëntendossiers inventarisnummers 348-493
- Tresoar, Rijksarchief Friesland, Leeuwarden, archief arrondissementsrechtbank Heerenveen, Toegang 18-01, strafvonnissen, inventaris 224-251.
- Het Utrechts Archief, Utrecht, arrondissementsrechtbank Utrecht, toegang 382, register van strafvonnissen 1838-1929, inventarisnummers 269-365.
- Het Utrechts Archief, Utrecht, arrondissementsrechtbank Utrecht, toegang 382, stukken betreffende strafzaken, 1900-1929, inventaris 43-174.
- Het Utrechts Archief, Utrecht, arrondissementsrechtbank Utrecht, 1930-1949, toegang 1234, inventarisnummers 38-394, inventaris 39.
- Brabants Historisch Informatie Centrum, Den Bosch, Rijks Psychiatische Inrichting (RPI) in Grave, 1896 – 1973, patiëntendossiers, toegang 155, inventaris 1-389.
- Brabants Historisch Informatie Centrum, Den Bosch, Rijks Psychiatische Inrichting (RPI) te Woensel, toegang 1491.
- Brabants Historisch Informatiecentrum, Den Bosch, toegang 204, 024 Leiden, afdeling Genootschap 1857-1972, inventaris 2081. Register met namen van vrouwen die na ontslag uit de rijkswerkinrichting worden begeleid door het damescomité, 1892-1918, nummers 1-195.

- Amsterdam stadsarchief, Amsterdam, Het Paleis van Justitie: populair weekblad voor binnen- en buitenlandse rechtspleging, periode 1886-1910, jaargang 15-39, Toegang 15030, inventarisnummers 115735-115758.

Websites

- <https://cbg.nl/bronnen/cbg-verzamelingen/algemeen-politieblad/> (Algemeen Politieblad Koninkrijk der Nederlanden | Collectie CBG (1852-1900)).
- <https://www.bhic.nl/onderzoeken/criminele-vonnissen> (Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), online database rechtbanken, strafvonnissen 1811-1930).
- <https://archieff.amsterdam/indexen/persons> (signalementskaarten van de RWI - vrouwen die voor andere delicten veroordeeld waren).
- <https://www.amsterdam.nl/stadsarchief/beleenbriefjes>.
- <https://resources.huygens.knaw.nl/armenzorg> (Schouten, M.J.B. en M. van Tielhof, *Verenigingen voor armenzorg en armoedepreventie in de 19e eeuw* (Resources Huygens ING online)).
- <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2024/13/30-6-duizend-dakloze-mensen-in-nederland#:~:text=Begin%202023%20schatte%20het%20CBS,17%2C8%20duizend%20mensen%20dakloos> (Centraal Bureau voor de Statistiek, Statline Dakloze mensen 2022-2023, online geraadpleegd april 2024).
- <https://www.wiewaswie.nl/>
- <https://www.allegroningers.nl/>
- <https://allefriezen.nl/>
- <https://alledrenten.nl>
- <https://www.bhic.nl/onderzoeken/stamboom>
- <http://www.bonmama.nl/oskolrs.php>. (Bedelaarsregister Ommerschans 1828-1890)
- <https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/kranten>
- https://www.vpro.nl/speel~WO_VPRO_20048822~het-gesticht-van-de-goede-herder-het-spoor-terug-larenstein-deel-1~.html (VPRO radio-uitzending op 12 januari 2003 over De Goede Herder in Velp).

Bibliografie

Aerts, Remieg, 'Civil Society or democracy? A Dutch paradox', *BMGN-Low Countries Historical Review* 125:2-3 (2010) 209–236.

Ahearn, Laura, 'Language and agency', *Annual Review of Anthropology* 30 (2001) 109-137.

Akkermans, Catelijne, 'Dakloosheid van vrouwen blijft onderbelicht', *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken* 2 (2020) 39-41.

Aksay, R.F., *Bestaanrecht van sancties. De grondslagen en doelen van sancties volgens de gereformeerde strafethiek, de klassieke richting en de moderne richting* (Weert 2022).

Althammer, Beate, 'Roaming men, sedentary women, the gendering of vagrancy offenses in nineteenth-century Europe', *Journal of Social History* 51:4 (2018) 736-759.

Althammer, Beate, 'Controlling vagrancy. Germany, England and France, 1880-1914' in: Beate Althammer, Raphael Lutz and Tamara Stazic-Wendt eds., *Rescuing the vulnerable. Poverty, welfare and social ties in modern Europe* (New York Oxford 2016) 187-211.

Althammer, Beate, 'Introduction. Poverty and deviance in the era of the emerging welfare state.' In: Beate Althammer, Andreas Gestrich, and Jens Gründler eds., *The welfare state and the 'deviant poor' in Europe, 1870-1933*, (Basingstoke 2014) 1-20.

Althammer, Beate, 'Transnational expert discourse on vagrancy around 1900' in: Beate Althammer, Andreas Gestrich, and Jens Gründler eds., *The welfare state and the 'deviant poor' in Europe, 1870-1933* (Basingstoke 2014).

Althammer, Beate, *Bettler in der Europäischen Stadt der Moderne: zwischen Barmherzigkeit, Repression und Sozialreform* (Frankfurt am Main 2007).

Anderson, Elijah, *Streetwise. Race, class and change in an urban community* (Chicago/ London 1990).

Andresen, Astri, 'Gender, after-care and reform in inter-war Norway' in: Pamela Cox and Heather Shore eds., *Becoming delinquent: British and European youth, 1650-1950* (Hampshire 2002) 123-140.

Andrews, Jonathan and Anne Digby, 'Gender and class in the historiography of British and Irish psychiatry' in: Idem eds., *Sex and seclusion, class and custody. Perspectives on gender and class in the history of British and Irish psychiatry* (Amsterdam New York 2004).

Appignanesi, Lisa, *Mad, bad and sad. A history of women and the mind doctors from 1800 to the present*. London (Londen 2008).

Bakker, Nelleke, Jan Noordman, en Marjoke Rietveld-van Wingerden. *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Assen, 2010).

Bartley, Paula, *Prostitution. Prevention and reform in England 1860-1914* (Londen/New York 2000).

Beekink, Erik, en Jan Kok, 'Temporary and lasting effects of childhood deprivation on male stature. Late adolescent stature and catch-up growth in Woerden (The Netherlands) in the first half of the Nineteenth century', *The History of the Family* 22:2-3 (2017) 196-213.

Bellanta Melissa, en Alana Piper, 'Looking flash. Disreputable women's dress and 'modernity' 1870-1910', *History Workshop Journal* (2014) 58-81.

Beltman, Hendrik, *Buigen of barsten, Hoofdstukken uit de geschiedenis van de zorg aan mensen met een verstandelijke handicap in Nederland 1945-2000* (Groningen 2001).

Berardi, Luca, 'Neighbourhood wisdom: An ethnographic study of localised street knowledge', *Qualitative Sociology* (2020) 1-22.

Bientjes, Jan.A en Henricus R. Offerhaus, *De Rijkswerkinrichtingen Veenhuizen, in hun oorsprong en wettelijke organisatie geschetst* (Assen 1904).

Bierens de Haan, Jacob, *De Nederlandsche strafbepalingen tegen bedelarij: een historisch, statistisch en kritisch onderzoek* (Dissertatie Utrecht 1895).

Bijleveld, Catrien, en Frans van Poppel. 'The success of the civilization offensive: Societal adaptation of reformed boys in the early twentieth century in the Netherlands', *Journal of social history* (2011) 1173-1194.

Bijleveld, Catrien, en Victor van der Geest, *Methoden en technieken van onderzoek in de criminologie* (Den Haag 2021).

Blok, Gemma, 'Gentle knights. Masculinity, teetotalism and aid for alcohol abuse c. 1900.' *BMGN - Low Countries Historical Review* 127:1 (2012) 101-126

Blok, Gemma, *Ziek of zwak. Geschiedenis van de verslavingszorg in Nederland*. (Amsterdam 2011).

Blok, Gemma, 'Dronkenschap zonder alcohol. Het bevlogen leven van drankbestrijder prof. dr. Jacob van Rees (1854-1928)' in: Amanda Kluvel, Anne Hilde van Baal, Catherina Th.

Bakker en Gemma Blok, eds., *Genezen. Opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijt-Hofstra* (Amsterdam 2005) 118-127.

Bossenbroek Martin, en Jan H. Kompagnie. *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de 19^e eeuw* (Amsterdam 1998).

Bosworth, Mary 'The past as a foreign country. Some methodological implications of doing historical criminology', *British Journal of Criminology* 41:3 (2001) 431-442.

Boter, Corinne, 'Ideal versus reality the domestic ideal and household labour relations in Dutch industrializing regions, circa 1890', *The history of the family* 22:1 (2017) 82-102.

Boter, Corinne, *Dutch divergence? Women's work, structural change and household living standards in the Netherlands, 1830-1914* (Dissertatie Wageningen 2017).

Boulton, Jeremy "It is extreme necessity that makes me do this". Some "survival strategies" of pauper households in London's West End during the early eighteenth century', *International Review of Social History* 45: S8 (2000) 47-69.

Bowles, Samuel, 'Genetically capitalist?' *Science* 318: 5849 (2007) 94-95.

Brand, Joëlle, De rol van vrouwen binnen het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der gevangenen in het jaar 1880 (masterscriptie Radbouduniversiteit Nijmegen 2021).

Bras, Hilde and Jan Kok, 'Naturally, every child was supposed to work. Determinants of the leaving home process in the Netherlands, 1850-1940' in: Frans van Poppel, Michel Oris, & James Lee eds., *The Road to Independence. Leaving home in Eastern and Western Societies, 16th-20th centuries* (Bern 2003) 403-450

Bras, Hilde, 'Maids to the city. Migration patterns of female domestic servants from the province of Zeeland, the Netherlands (1850-1950)', *The History of the Family* 8:2 (2003) 217-246.

Bras, Hilde, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen ca. 1850-1950* (Amsterdam 2002).

Braun, Marianne, 'Gelijk recht voor allen! Feministische strijd tegen de maritale macht' in: *Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (1985) 138-161.

Brennan, Karen, 'Murderous mothers & gentle judges. Paternalism, patriarchy and infanticide', *Yale Journal of Law and Feminism* 30:1 (2018) 139-196

Bretherton, Joanne, 'Gender' in: Joanne Bretherton and Nicolas Pleace, eds. *The Routledge handbook of homelessness* (Abingdon 2023) 147-157.

Brink, Egbert-Jan, 'Menschenmeting en mensenherkenning, opkomst en ondergang van de Bertillonage, *Spiegel Historiae* (1997) 264-269.

Bronach, Kane and Fiona Williamson, 'Introduction' in: Idem, *Women, agency and the law, 1300-1700* (London 2013) 1-16.

Brood, Paul, 'Bronnen voor gratieverlening tot 1897' in: G.A.M. van Synghel en L. Oldersma eds., *Broncommentaren 7. Bronnen voor de criminaliteit en strafrechtspleging vanaf 1811 tot heden* (Den Haag 2009) 171-243.

Brummer, Coen, "'Een koele beschouwing van het maatschappelijk organisme". De kindernet van Sam van Houten als economisch idee en het politiek debat over sociale kwesties', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134:4 (2021) 583-602.

Buitenwerf-Van der Molen, Mirjam, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtengoed in Nederland (1857-1880)* (Hilversum 2007).

Bultman, Saskia, *Constructing a female delinquent self. Assessing pupils in the Dutch State Reform school 1905-1975* (Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen 2016).

Buma, Marcelle, 'Het mantelpakkenfeminisme. De vrouwenbeweging in de periode van 1935 tot 1965', *Historica* 44:3 (2021) 46-51.

Bushfield, Joan, 'The female malady? Men, women and madness in nineteenth century Britain', *Sociology* (1994) 28:1, 259-277.

Buursma, Albert, *Caritas in verandering. Vier eeuwen rooms-katholieke sociale zorg in de stad Groningen* (Hilversum 2017).

Cahn, L.A., *Medemblik: een episode in de Nederlandse psychiatrie, 1884 - 1967* (Castricum 1970).

Carter, C.Kodell and Barbara R. Carter, *Childbed fever. A scientific biography of Ignaz Semmelweis*. (Londen 1994).

Christiaens, Jenneke, 'Jeugdcriminaliteit een apart probleem? Negentiende-eeuwse jonge daders en hun misdrijven' in: Catharina Lis en Hugo Soly, eds., *Tussen dader en slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief* (Brussel 2001) 277-298.

Clark, G., *A farewell to alms. A brief economic history of the modern world* (Princeton 2007).

Cottaar, A. *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagenbewoners. Groepsvorming en beleid 1870-1945* (Dissertatie VU Amsterdam 1996).

Cox, Catherine, *Disorder contained. Mental breakdown and the modern prison in England and Ireland 1840-1900* (Cambridge 2022).

Crenshaw, Kimberle, 'Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of color', *Stanford Law Review* 43:6 (1991) 1241-1299.

Crockett, Lisa, 'Agency in the life course. Concepts and processes' in: Richard Dienstbier and Lisa Crockett, eds., *Agency, motivation and the life course* (Nebraska 2002) 1-29.

Dahl, Hilde, 'Insane criminals and the criminal insane. Criminal asylums in Norway 1895-1940', *History of Psychiatry* 28:2 (2017), 209-224.

Dannenbergh, Erik, Pieter Hilhorst, Tim's Jongers en Willemijn van der Zwaard, 'Herstel begint met een huis', in: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken* 2 (2020) 29-31.

Dasberg, Lea, en Johannes W.G. Jansing, *Meer kennis meer kans. Het Nederlands onderwijs 1843-1914* (Haarlem, 1987).

Davies, Sue., 'Working their way to respectability: women, vagrancy and nineteenth century Melbourne', *Lilith. A Feminist History Journal* 6 (1989) 50-63.

De arbeid van de vrouw in de gevangenis. Verslag aan het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen (1915).

De Bie, Tineke en Wantje Fritschy, 'De wereld van de Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland' in: *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1985) 30-58.

De Castro Garzoni, Lerice, 'At the borders of non-work: poor female workers and definitions of vagrancy in early twentieth-century Rio de Janeiro', *International Review of Social History* 60:2, 193-224

De Certeau, Michel, *The practise of everyday life*, vert. door Steven Rendall (Berkely, Los Angeles and London 1988).

De Haan Francisca, en Romke van der Heide, 'Vrouwenverenigingen, dames-comité's en feministen. De zorg voor vrouwelijke gevangenen in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (1997) 278-309.

De Haan, Francisca, “'Niet langer cellulair, nog steeds Elizabeth Fry!'. Grondlegster van de zorg voor vrouwelijke gevangenen’, *Nemesis Tijdschrift over Vrouwen en Recht* 11:2 (1995) 58-75.

De Haan, Francisca, ‘De zorg voor gevangenen in de 19^e eeuw’, *Pro Memorie* 2 (2000) 302-320.

De Jong, Herman en Jan Luiten van Zanden, ‘Debates on industrialisation and economic growth in the Netherlands’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11:2 (2014) 85-110.

De Koster, Margo and Ayfer Erkul, ‘Removing local nuisances, arresting masterless strangers, and granting ‘nights on request’, *TSEG-The Low Countries Journal of Social and Economic History* 20:1 (2023), 121-152.

De Koster, Margo, ‘Prostitutie en politie in Antwerpen, eind negentiende- begin twintigste eeuw’, *Heemkunde* 8:31 (2018) 39-51.

De Koster, Margo and Herbert Reinke, 'Policing minorities' in: Paul Knepper and Anja Johansen eds., *The Oxford handbook of the history of crime and criminal justice* (Oxford 2016).

De Koster, Margo, ‘Jongeren en criminaliteit. Een lange geschiedenis van de Middeleeuwen tot heden’ *Tijdschrift voor Criminologie* 52:3 (2010) 310-319.

De Koster, Margo, *Weerbaar, weerspanning of crimineel? Meisjes en jonge vrouwen tussen emancipatie en delinquentie tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Dissertatie, Vrije Universiteit Brussel 2003).

De Koster, Margo, ‘Over ongeregelde dochters en klagende ouders. De kinderrechtbank van Antwerpen 1912-1913’ in: Catharina Lis en Hugo Soly eds., *Tussen dader en slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief* (Brussel 2001) 337-369.

De Koster, Margo, ‘Los van god, gezin en natie. Problematisering en criminalisering van ongeoorloofde seks van jonge vrouwen in de vroege twintigste eeuw’ in: Jan Kok en Jan van Bavel eds., “*De levenskracht der bevolking*”. *Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum* (Leuven 2010) 355-384.

De Koster, Margo en Veerle Massin, ‘Delinquente en problematische meisjes in de molen van de jeugdbescherming, 1912-1965’, *Panopticon* 33:5 (2012) 437-453.

De Regt, Ali. ‘Beschavingsoffensief (Civilising offensive). From a sociological concept to moral appeal’, *Human Figurations* 4:1 (2015), 1-13.

De Regt, Ali, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (derde druk; Amsterdam 1986).

De Ridder, Denise, 'Voorlichting van de psychiater aan de strafrechter rond de eeuwwisseling: diagnose of vonnis' in Frans Koenraadt ed., *Ziek of schuldig? Twee eeuwen forensische psychiatrie en psychologie* (Gouda/Amsterdam 1991) 35-48.

De Rijkswerkinrichtingen te Veenhuizen. Afdrukken van indrukken door een onherroepelijk verlorene (Rotterdam 1904).

De Roos, J.R.B. *Inleiding tot de beoefening van de crimineele aetiologie met gebruikmaking van Nederlandsche gegevens* (Haarlem 1908).

De Rooy, Piet, *Een geschiedenis van het onderwijs in Nederland* (Amsterdam 2018).

De Rooy, Piet, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002).

De Vries, Boudien ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 3* (Stichting geschiedschrijving Leiden 2004).

De Vries, Gerben, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995* (Gouda 1995).

De Vries, Petra, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997).

De Waardt, Hans, *Mending minds. A cultural history of Dutch academic psychiatry*. (Rotterdam 2005)

De Wildt, Annemarie, 'Het rode licht van de prostitutie', *Groniek* (2011) 181-195.

De Windt, R. 'Bedelarij en de bedelaarsgestichten van de Maatschappij van Weldadigheid', in: R. Berends, e.a., *Arbeid ter disciplineren en bestraffing* (Zutphen 1984) 55-77.

De Windt, R., 'De Maatschappij van Weldadigheid' in: R. Berends, A.H. Huussen jr., R. Mens en R. de Windt eds., *Arbeid ter disciplineren en bestraffing. Veenhuizen als onvrije kolonie van de maatschappij van weldadigheid, 1823-1859* (Zutphen 1984) 9-35.

Dekker, Jeroen J.H., 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw', *BMNG Low Countries Historical Review* (2015) 70-91.

Dekker, Rudolf. 'De Middernachtszending een buitenparlementaire actiegroep' in: *Criminaliteit in de 19^e eeuw. Hollandse studiën* 22 (Hilversum 1989) 109-115.

Dercksen, Adrianne en Loes Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970* (Proefschrift Universiteit Utrecht 1987).

Dilli, Selin, Sarah G. Carmichael & Auke Rijpma, 'Introducing the Historical Gender Equality Index', *Feminist Economics* 25:1 (2019) 31-57.

Dimmendaal, Geertje, *Heropvoeding en behandeling. Meisjes in Huize de Ranitz. 1941-1967* (Groningen 1998).

Dinges, Martin, 'Justiznutzungen als sociale Kontrolle in der Frühen Neuzeit' in: A. Blauert and G. Schwerhoff eds., *Kriminalitätsgeschichte. Beiträge zur Sozial- und Kulturgeschichte der Vormoderne* (Universitätsverlag Konstanz, 2000) 503– 544.

Doevendans, Cornelis en Richard Stolzenburg, *Stad en samenleving* (Groningen 2000).

Dols, Chris, *Koning alcohol. Katholieke drankbestrijding 1897-1945* (Zaltbommel 2008).

Dols, Chris, "'De geesel der eeuw". Katholieke drankbestrijding in Nederland 1852-1945 (2007).

Dorgelo, J.D., *De Koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1859). Een landbouwkundig en sociaaleconomisch experiment* (Wageningen 1964).

Dorsman Jeannette en Monique Stavenuiter, *Nooit gehuwd, maar niet alleen. Vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klasse in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Hilversum 1993).

Dorsman, J. & M. Stavenuiter, 'Vrijgezelle vrouwen in Amsterdam in de tweede helft van de 19e eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19 (1990) 154-181.

Driessen, Rosalie, 'In memoriam Mevr. E. A. M. Driessen-von Forckenbeck', *Leidsch Jaarboekje* 1928.

Edvinsson, Sören & Angélique Janssens, 'Clustering of deaths in families: infant and child mortality in historical perspective.' *Biodemography and Social Biology* 58.2 (2012) 75-86.

Eendenburg, L.G. van & Eendenburg, G.L. van (2004). *Bedelaarsters en landloopsters in de Rijks Werk Inrichting Veenhuizen, later Leiden (1886-1892)* (Koudekerk aan de Rijn 2004).

Ekamper, Peter en George Buzing, 'Delfts blauwe dood. De gevolgen van de cholera in de negentiende eeuw', *Demos* 29:6 (2013) 4-8.

Elias, Norbert, *Het civilisatieproces I en II. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken* (vert. Willem Kranendonk en anderen, deel 1 en Han Israëls, deel 2, vierde druk Utrecht 1984).

Emsley, Clive, *Crime, police and penal policy. European experiences, 1750-1940* (Oxford (2007)).

Engelen, Theo, 'Labour strategies of families. A critical assessment of an appealing concept', *International Review of Social History* (IRSH) 47 (2002) 453-464.

Engelen, Theo, *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800-nu* (Amsterdam 2009).

Engelen, Theo, 'Vergrijzing in Nederland 1899-2000. De historische wortels van een modern probleem' in: Onno Boonstra, K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. van Maarseveen en J. Oudhof eds., *Twee eeuwen Nederland geteld, Onderzoek met de digitale volks-, beroeps- en woningtellingen 1795-2001* (Den Haag 2007) 51-72.

Everard Myriam, en Mieke Aerts, 'De dingen van Titia van der Tuuk', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 31 (Amsterdam 2011) 31-55.

Everts, J. *Gids voor maatschappelijk hulpbetoon in Nederland* (Alphen aan de Rijn 1940).

Everts, J. *Gids voor maatschappelijk hulpbetoon in Nederland. In opdracht van de Nederlandsche Vereeniging voor Armenzorg en Weldadigheid ter gelegenheid van haar 25-jarig jubileum* (Zeist 1933).

Faber, Sjoerd, 'Veenhuizen als Rijksinstelling' in A. van der Woud e.a., *Veenhuizen, een erfenis voor de toekomst*. (Groningen 1994) 41-50.

Feeley, Malcolm, and Deborah Little, 'The vanishing female. The decline of women in the criminal process, 1687-1912', *Law and Society Review* 25 (1991) 719-757.

Fenchel, Francois, Jean Trépanier, and Sylvie Ménard 'From punishment to reform: boys in goal and reform institutions, Montreal, 1853-1921' in: Jean Trepanier and Xavier Rousseau eds., *Youth and justice in western states 1850-1950* (Londres 2018) 99-130.

Fijnaut, Cyrille, *Criminologie en strafrechtsbedeling. Een historische en transatlantische inleiding* (Antwerpen-Cambridge 2014).

Fillmore, Jacqueline, 'The female vagrant pauper', *The Local Historian* 3 (2005) 148-158.

Foucault, Michel, *Discipline and punish. The birth of the prison* (vertaald door A. Sheridan, tweede druk New York 1995).

Foucault, Michel, *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique* (Parijs 1961)

Franke, Herman, 'The rise and decline of solitary confinement. Social-historical explanations of longterm penal changes', *British Journal of Criminology* 32 (1992) 125-143.

Franke, Herman, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990).

Franke, Herman, 'Opvoeding als doelbewuste civilisering. Een penitentiair beschavingsoffensief in het interbellum.' *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 15:1 (1988) 108-130.

Franke, Herman, 'Psychiatrie en het gevangenisstelsel van eenzame opsluiting omstreeks 1900' in: F. Koenraadt ed., *Ziek of schuldig? Twee eeuwen forensische psychiatrie en psychologie* (1991) 203-220.

Franke, Herman, *De macht van het lijden: twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland* (Amsterdam 1996).

Jan Hein Furnée, 'Beschaafd vertier. Standen, sekse en de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag, 1850-1890', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 27:1 (2001) 1-32

Gallée, Bjorn en Jaap Ligthart, 'Gelegenheid maakt de dief. De inzet van vermogenscriminaliteit als overlevingsstrategie in Rotterdam, 1812-1820', *Stadsgeschiedenis* 10 (2015) 117-132.

Garland, David, *Punishment and modern society* (Chicago 1990).

Garton, Stephen, 'Crime, prisons and psychiatry. Reconsidering problem populations in Australia, 1890-1930' in: P. Becker en R. Wetzell, eds., *Criminals and their scientists. The history of criminology in international perspective* (Cambridge University Press 2006) 231-252.

Geertz, Clifford, *The interpretation of cultures* (New York 1973).

Geldof, Koenraad en Rudi Laermans eds., *Sluipwegen van het denken: over Michel de Certeau* (Nijmegen 1996).

Gijswijt-Hofstra, Marijke, 'Within and outside the walls of the asylum' in: Marijke Gijswijt-Hofstra, Huub Oosterhuis, Joost Vijsselaar en H. Freeman eds., *Psychiatric cultures compared. Psychiatry and mental health care in the twentieth century* (Amsterdam 2005).

Godfrey, Barry, Stephen Farrall and Susanne Karstedt, 'Explaining gendered sentencing patterns for violent men and women in the late-Victorian and Edwardian period', *The British Journal of Criminology* 45:5 (2005) 696-720.

Godfrey, Barry, 'A historical perspective on criminal justice responses to female and male offending' in Rosemary Gartner and Bill McCarthy eds., *The Oxford handbook of gender, sex and crime* (Oxford 2014) 158-174.

Godfrey, Barry, Pamela Cox, Heather Shore and Zoe Alker, *Young criminal lives, life-courses and life chances from 1850* (Oxford 2017).

Greefs, Hilde and Anne Winter, 'Alone and far from home. Gender and migration trajectories of single foreign newcomers to Antwerp, 1850-1880', *Journal of Urban History* 42:1 (2016) 61-80.

Grijs is niet zwart wit. Onderzoek naar de meningen, wensen en behoeften van 55+'ers. Leyden Academy on Vitality and Ageing in opdracht van de Medical Delta (Samenwerkingsverband van academische instellingen en regionale overheden in Zuid-Holland) (Leiden 2013).

Grob, Gerald, *Mental illness and American society, 1875-1940* (Princeton 1983).

Groenveld, Simon, Jeroen Dekker en Thom Willemsse, *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderruizen* (Hilversum 1997).

Harsin, Jill, 'Gender, class and madness in Nineteenth century France', *French Historical Studies* 17:4 (1992) 1048-1070.

Heerma van Voss, Lex, 'De rode dreiging...en het verzuilde antwoord' in: Johan C.H. Blom & Jacobus Talsma eds., *De verzuiling voorbij. Godsdienst en stand in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000).

Henkes, Barbara, 'Gedreven door nood of avonturenlust? Mobiliteit en respectabiliteit van jonge, ongehuwde vrouwen in de eerste helft van de twintigste eeuw' in: Barbara Henkes, Marlou Schrover, Ariadne Schmidt en Margrith Wilke eds., *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 21 (Amsterdam 2001) 123-153.

Henkes, Barbara, 'Van inwonende dienstbode naar au-pair. Werk in de huishouding: kansen en beletsels voor vrouwen in de 20ste eeuw' in: Rikki Holtmaat ed., *Eeuwige kwesties. Honderd jaar vrouwen en recht in Nederland* (1999): 49-64.

Henkes, Barbara, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Proefschrift Amsterdam 1995).

Heinrich, Jean-Paul, *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823* (Gouda 1995).

Hide, Louise, *Gender and class in English asylums, 1890-1914* (New York 2014).

Hitchcock, Tim and Robert Shoemaker, *London lives. Poverty, crime and the making of a modern city, 1690-1800* (Cambridge 2015).

Hitchcock, Tim, 'A new history from below', *History Workshop Journal* 57:1 (2004) 294-298.

Hitlin, Steven, and Glen H. Elder, 'Agency. An empirical model of an abstract concept', *Advances in life course research* 11 (2006) 33-67.

Hobsbawn, Eric, *Bandits* (New York 1969).

Hoekstra, Hanneke, *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005).

Horden, Peregrine, 'Household Care and Informal Networks. Comparison and continuities from antiquity to the present' in: Peregrine Horden and R. Smith eds., *The locus of care. Families, communities, institutions, and the provision of welfare since antiquity* (London 1998) 21-67.

Howell, Martha, 'The problem of women's agency in late medieval and early modern Europe' in: Martha Howell, Sarah Joan Moran, and A. C. Pipkin eds., *Women and gender in the early modern Low Countries* (Leiden/Boston 2019) 21-31.

Hueting Ernest, en Rob Neij, *Ongehuwde moederzorg in Nederland* (Naarden 1990).

Hufton, Olwen, *The poor of eighteenth-century France 1750-1789* (Oxford 1974).

Huitzing, An, *Betaalde liefde, prostituees in Nederland 1850-1900* (Bergen 1983).

Huitzing, An, Prostituees en hun klanten in de negentiende eeuw. Een literatuuroverzicht. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1981) 223-246.

Hunt, Geoffrey, Jenny Mellor and Janet Turner, 'Wretched, hatless and miserably clad: Women and inebriate Reformatories from 1900-1913', *British Journal of Sociology* 40:2 (1989) 244-270.

Huussen A.H., jr. 'Ideaal en praktijk 1818-1859' in: Auke van der Woud, J. N. H. Elerie en A. H. Huussen Jr., *Veenhuizen, een erfenis voor de toekomst* (Groningen 1994) 17-28.

Huussen A.H., jr., 'Balans' in: R. Berends e.a. eds., *Arbeid ter disciplineren en bestraffing. Veenhuizen als onvrije kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid 1823-1859* (Zutphen 1984) 100-104.

Janse, Maartje, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland. 1840-1880* (Amsterdam 2007).

Jansen, Suzanna, *Het pauperparadijs. Een familiegeschiedenis* (Amsterdam 2008).

Janssens Angelique and Ben Pelzer. 'Lovely little angels in heaven? The influence of religiously determined cultural life scripts on infant survival in the Netherlands, 1880-1920.' *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* (2014) 19-47.

Janssens, Angelique. 'De rol van vrouwen in de eerste demografische transitie in Nederland. Een vergelijking van twee textielsteden', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6:4 (2009) 87-114.

Jansz, Ulla, 'Sociale kwestie en sekse in de politieke geschiedenis. De arbeiderswet van 1889' in: Marjan Schwegman ed., *Op het strijdtoneel van de politiek. Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1991) 70-90.

Johnson, Walter, 'On agency', *Journal of Social History* 37:1 (2003) 113-124.

Johnston, Helen, 'Histories of punishment and control' in: Helen Johnston ed., *Punishment and control in historical perspective* (Basingstoke 2008), 1-11.

Jones, Peter, "'I cannot keep my place without being deascent". Pauperletters, parish clothing and pragmatism in the south of England, 1750-1830', *Rural History* 20:2 (2009) 31-49.

Jütte, Robert, *Poverty and deviance in early modern Europe* (Cambridge 1994).

Kabeer, Naila, 'Resources, agency, achievements: reflections on the measurement of women's empowerment.' *Development and Change* 30:3 (1999) 435-464.

Jeannette Kamp en Marion Pluskota, 'The lure of the city. Migration, crime and urbanization in Amsterdam. 1850-1905', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (TSEG) 20:1 (2023) 93-120.

Kamp, Jeannette and Ariadne Schmidt, 'Getting justice. A comparative perspective on illegitimacy and the use of justice in Holland and Germany, 1600-1800', *Journal of Social History* 51:4 (2018) 672-694.

Kermode, Jenny and Garthine Walker, 'Introduction' in: Garthine Walker and Jenny Kermode, *Women, crime and courts in early modern England*. (London 1994) 1-25.

Killian, Sheila, "'For lack of accountability': The logic of the price in Ireland's Magdalen Laundries", *Accounting, Organizations and Society* 43 (2015).

Kimber, Julie, 'A nuisance to the community. Policing the vagrant woman', *Journal of Australian Studies* 34:3 (2010) 257-293

King, Stephen and Alannah Tomkins, *The poor in England 1700-1850: An economy of makeshifts* (Manchester 2003).

King, Steven, "'I fear you will think me too presumptuous in my demands but necessity has no law". Clothing in English pauper letters, 1800-1834', *International Review of Social History* 54:2 (2009) 207-236.

King, Steven, 'Negotiating the law of poor relief in England, 1800-1840', *History* 96:324 (2011) 410-435.

King, Steven, 'Pauper Letters as a source', *Family and Community History* 10:2 (2007) 167-170.

Kloek, Els *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).

Kloek, Els *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990).

Kloosterhuis, C.A., *De bevolking van de vrije koloniën der Maatschappij van Weldadigheid* (Zutphen 1981).

Knippenberg, Hans, 'Polarisatie en versnippering: kerk en godsdienst rond 1900' in: Jacques G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn eds., *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001) 131-159.

Knippenberg, Hans, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de 19e eeuw* (Amsterdam 1986).

Koenraadt, Frans, 'Vagebonden in woorden en daden, én in beelden. Van deerniswekkende drommel via vrijheidslievende romanticus tot zorgwekkende zorgmijder', *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* 4:2 (2014) 29-52.

Koenraadt, Frans en Anke Pouw, 'Verborgen in Medemblik, Gerechtelijk-geneeskundige rapportages over krankzinnige en misdadige vrouwen rond de eeuwwisseling', *Tijdschrift voor Criminologie* 29 (1987) 53-72.

Kok, Jan, 'Women's Agency in Historical family systems' in: Jan Luiten van Zanden, Auke Rijpma and Jan Kok eds., *Gender and economic development in the world economy 1850–2000. Testing the Sen hypothesis* (2017) 10-50.

Kok, Jan, 'Church affiliation and life course transitions in the Netherlands 1850-1970', *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 42:2 (160) (2017) 59-91.

Kok, Jan, Kees Mandemakers and Henk Wal, H. 'City nomads. Changing residence as a coping strategy, Amsterdam, 1890-1940', *Social Science History* (2005) 15-43.

Kok, Jan, 'Evaluatie: het onderzoek naar gezinsstrategieën' in: Jan Kok, Ad Knotter, Richard Paping en Eric Vanhaute, *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw* (Groningen/ Wageningen 1999) 231-240

Kok, Jan, Frans van Poppel and Ellen Kruse, 'Mortality among illegitimate children in mid-nineteenth-century' in: Carlo A. Corsini and Pier Paolo Viazzo eds., *The decline of infant and child mortality: The European experience: 1750-1990* (Den Haag 1997) 193-211.

Kok, Jan, *Langs verboden wegen. De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord- Holland 1812-1914* (Hilversum, 1991).

Kok, Paul Th., *Burgers in de Bijstand. Werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930* (Groningen 2000).

Kooij, Pim, 'Cholera in Groningen', *Groniek*, 195 (Groningen 2012) 153-167.

Kooij, Pim, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen/Maastricht 1987).

Kramers, Henk, Jaak Slangen en Marius Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982).

Kruithof, Bernard, 'Overheid, kindbescherming en het belang van het kind', *Justitiële Verkenningen* 34:8 (2008) 11-23.

Lawrence, Paul, 'The police and vagrants in France and England during the nineteenth century' in: L. Antonielli ed., *Polizia, ordine pubblico e crimine tra città e campagna. Un confronto comparativo. Stato, esercito controllo del territorio* (Manelli 2010) 49-60.

Leonards, Chris and Nico Randeraad, 'Transnational experts in social reform, 1840-1880', *International Review of Social History* 55:2 (2010) 215-239.

Lintsen, Harry, Frank Veraart, Jan Pieter Smits en John Grin, *De kwetsbare welvaart van Nederland 1850-2050. Naar een circulaire economie* (Amsterdam 2018).

Lis, Catharina and Hugo Soly, "'Total institutions" and the survival strategies of the laboring poor in Antwerp, 1770-1860' in: Peter Mandler ed., *The uses of charity. The poor on relief in the nineteenth-century metropolis* (Philadelphia, 1990) 38-67.

Lis, Catharina en Hugo Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw* (Turnhout 1990).

Lis, Catharina, Hugo Soly en Dirk van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven 1985).

Lis, Catharina and Hugo Soly, *Poverty and capitalism in pre-industrial Europe* (Brighton 1979).

Lucassen, Leo en Wim Willems, 'Waarom mensen in een stad willen wonen. Een terugblik' in: Idem, *Waarom mensen in de stad willen wonen: 1200-2010* (Amsterdam 2009) 259-270.

Lucassen, Leo, 'Eternal vagrants? State formation, migration, and travelling groups in Western Europe, 1350-1914' in: Jan Lucassen en Leo Lucassen eds., *Migration, migration history, history, old paradigms and new perspectives* (Amsterdam 1997) 225-253

Lucassen, Leo, 'De Breestraat als kosmopolitisch centrum: Italianen, Chinezen, Duitse dienstbodes en Joodse vluchtelingen in Leiden, 1872-1950' in: Jaap Moes en Ed van der Vlist eds., *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 87-111.

Lucassen, Leo, 'Op het breukvlak van individu en gemeenschap. Europese sociaaldemocraten en een "Brave New World" in de 20e eeuw' in: Jan Kok en Jan van eds., *'De levenskracht der bevolking' Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum* (Leuven 2010) 285-320.

Lüdtke, Alf, 'Cash, coffeebreaks, horseplay. Eigensinn and politics among factoryworkers in Germany circa 1900' in: Michael Hanagan and Charles Stephenson eds., *Confrontation, class consciousness, and the labor process. Studies in proletarian class formation* (Connecticut 1886) 65-95.

Lüdtke, Alf, *Alltagsgeschichte zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen* (Frankfurt am Main 1989).

Lyons, Martyn, 'Writing upwards. How the weak wrote to the powerful', *Journal of Social History* 49:2, 317-330.

MacKay, Lynn, 'Why they stole. Women in the Old Bailey, 1779-1789', *Journal of Social History* (1999) 623-639.

Elizabeth Malcolm, 'Between habitual drunkards and alcoholics. Inebriate women and reformatories in Ireland, 1899-1919' in: Margaret Preston ed., *Gender and medicine in Ireland 1700-1950* (Syracuse 2012) 108-122.

Mandemakers, Kees, Ineke Maas en Marco van Leeuwen, eds., *Honderdvijftig jaar levenslopen. De Historische Steekproef Nederlandse bevolking* (Amsterdam 2008)

Marland, Hilary, 'Disappointment and desolation: women, doctors and interpretations of puerperal insanity in the nineteenth century', *History of Psychiatry* 14 (2003) 303-320.

Massin, Veerle, 'Les archives psychiatriques: une occasion de saisir l'expérience du patient (Belgique, entre-deux-guerres)', *Santé mentale au Québec* 41:2 (2016) 83-100.

Matthijssen, Marita, *De gemaskeerde eeuw* (derde druk, Amsterdam 2007).

Matthys, Christa 'Discourses versus lifecourses. Servants' extramarital sexual activities in Flanders during the nineteenth and early twentieth centuries', *Journal of Urban History* 46:1 (2016) 81-100.

MC Closky, Deidre. N. 'You know Ernest, the rich are different from you and me. A comment on Clark's A farewell to arms', *European Review of Economic History* 12 (2008) 138-148.

Meerstadt, Wenneke, 'Het ligt geheel in het vrouwelijk karakter. Gerbrandus Jelgersma over hysterie' in: Gemma Blok ed., *Gender en gekte. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 30 (2010) 159-172.

Mens, R., 'Architectuur en discipline in Veenhuizen', in Berends e.a. *Arbeid ter disciplineren en bestraffing*, 37-54.

Milne Smith, Amy, 'Gender and madness in Nineteenth Century Britain', *History Compass* 20:11 (2022) e12754, 1-10.

Misztal, Barbara A., *The challenges of vulnerability. In search of strategies for a less vulnerable social life* (London 2011).

Moes, Jaap, *Van bedelstaf tot marktwapen* (Leiden 1997).

Mokyr, Joel, *A culture of growth* (Princeton 2017).

Montenach, Anne and Deborah Simonton, 'Introduction. Gender, agency and economy: shaping the eighteenth-century European town' In: Deborah Simonton and Anne Montenach eds., *Female agency in the urban economy. Gender in European towns 1640-1830* (New York 2013) 1-14.

Mooij, Annet, *De onzichtbare vijand. Over de strijd tegen infectieziekten* (Amsterdam 2007)

Morrison, Bronwyn, 'Controlling the 'hopeless'. Re-visioning the history of female inebriate institutions c. 1870-1920, in: Helen Johnston (ed), *Punishment and control in historical perspective* (New York 2008) 135-157.

Moss, Kate, and Paramjit Singh, *Women rough sleeping in Europe. Homelessness and victims of domestic abuse* (Bristol 2015).

Muller, Elke, 'Van apathie naar overbelasting' in: Gemma Blok ed., *Gender en gekte, Jaarboek vrouwengeschiedenis 30* (Amsterdam 2010) 37-58.

Muurling, Sanne, *Everyday crime, criminal justice and gender in early modern Bologna* (Dissertatie Leiden 2021).

Muurling, Sanne, Marion Pluskota and Manon van der Heijden, 'Introduction: Women and crime in history' in: Manon van der Heijden, Marion Pluskota and Sanne Muurling eds., *Women's criminality in Europe, 1600–1914* (Cambridge 2020) 1-25.

Nagel, W.H., *Het werkschuwe tuig* (Alphen aan de Rijn 1977).

Newsome, Marc, 'Geslaagde jongens? Over de jongens van het tijdelijk Rijksopvoedingsgesticht in Leiden 1910-1926', *Acta Historica* 2.2. (2013) 15-21.

North, Douglass C. 'Final Remarks. Institutional Change and Economic History', *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 145 (1989) 238-245.

North, Douglass C. *Institutions, institutional change and economic performance* (Cambridge 1990).

Noyon, T.J., *Het Wetboek van Strafrecht verklaard*, bewerkt door G.E. Langemeijer, deel 3 (vijfde druk; Arnhem 1949).

Nys, Liesbet, 'De ruiters van de Apocalyps. Alcoholisme, tuberculose, syfilis en degeneratie in medisch België, 1870-1940', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 115:1 (2002) 26-46.

Nys, Liesbet, 'Nationale plagen: Hygiënisten over de ziekten van het maatschappelijk lichaam' in: Liesbeth Nys, Henk de Smaele, Jo Tollebeek en Kaat Wils eds., *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002) 220-241.

Nys, Laura, *Het hart van Gabriel B. Jongeren en hun gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen voor jeugddelinquenten, 1890-1965* (Proefschrift Universiteit Gent 2020).

Nys, Laura, 'Distance and proximity interpersonal relations between pupils and educators in the Belgian reform school of Mol (1927-1960)', *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 25:1 (2021) 5-28.

Nys, Liesbeth, Henk de Smaele, Jo Tollebeek, & Kaat Wills, 'Proloog. Een medisch object: veranderingen in menswetenschap, cultuur en politiek' in: Idem, *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving, 1860-1914* (Groningen 2002) 10-20.

O' Brasill-Kulfan, Kristin, *Vagrants and vagabonds. Poverty and mobility in the early American Republic*, New York (New York 2019).

Ocobock, Paul, 'Introduction. Vagrancy and homelessness in global and historical perspective', in: A.L. Beier en Paul Ocobock eds., *Cast out vagrancy and homelessness in global and historical perspective* (Ohio 2008) 1-34.

Oosterhuis, Huub, & Jessica Slijkhuis, Jessica, *Verziekte zenuwen en zeden. De opkomst van de psychiatrie in Nederland (1870-1920)* (Rotterdam 2012).

Oosterhuis, Huub, & Marijke Gijswijt-Hofstra, *Verward van geest en ander ongerief. Psychiatrie en Geestelijke Gezondheidszorg in Nederland (1870- 2005)* (Houten 2008).

Pawson, Ray and Nick Tilley, *Realistic evaluation* (Londen 1997).

Pel, M., J.Z.S. Pel en J. Boon, 'Armoede en onkunde. Kraamvrouwenkoorts in het Amsterdamse Binnengasthuis in 1845', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 137:51 (1993), 2649-2653.

Persson, Carl Gunnar, 'The Maltus delusion', *European Review of Economic History* 12:2 (2008) 165-173.

Petersen, M. *Gedetineerden onder dak. Geschiedenis van het gevangeniswezen in Nederland van 1795 af, gezien van zijn behuizing* (Proefschrift Leiden 1978).

Piper, Alana, “‘I go out worse every time’”. Connections and corruption in a female prison’, *History Australia* 9:3 (2012) 132-153.

Piper, Alana, ‘All the waters of Lethe. An experience of female alcoholism in federation Queensland’, *Queensland Review* 18.1 (2011) 85-97.

Plantinga, Arnoud, Marcel Zeelenberg en Seger M. Breugelmans, *De effecten van armoede op voelen, denken en doen* (2018).

Pluskota, Marion, Roos van Oosten, Suzanne Tegelaar, Marije van der Windt, Gender and the geographie of crime in nineteenth-century Leiden and Amsterdam, *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 26:2 (2022) 5-23.

Pluskota, Marion, ‘Petty criminality, gender bias, and judicial practice in nineteenth-century Europe’, *Journal of Social History* 51:4 (2018) 717–735.

Pluskota, Marion, ‘Prostitution in the Netherlands: Amsterdam, Rotterdam and the Hague’ in: *Trafficking in women 1924-1926 The Paul Kinsie reports for the League of Nations. Historical series 2* (Geneve 2017) 150-158.

Pluskota, Marion, ‘Criminal families and the court: co-offending in Amsterdam, 1897–1902.’ *The History of the Family* 20:2 (2015) 270-290.

Poelstra, Jannie, ‘Dienstboden tussen arbeiders en burgerstand’, *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 2:1 (1981) 45-68.

Poelstra, Jannie, *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920* (Dissertatie Universiteit Amsterdam 1996).

Pott-Buter, Hetty. *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility, a seven-country comparison, 1850-1990* (Amsterdam 1993).

Pott-Buter, Hetty, Kea Teidens, J. Plantenga en A. Janssens, ‘Beroepsarbeid van vrouwen en mannen’ in: Hettie Pott-Buter en Kea Teidens eds., *Vrouwen, leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) 149-179.

Powell, Ryan, ‘The theoretical concept of the ‘civilising offensive’ (Beschavingsoffensief): notes on its origins and uses. *Human Figurations. Longterm perspectives on the human condition*, 2:2 (2013) 1-20.

Prak, Maarten, en Jan Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel, sociaaleconomische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam 2013).

Purdue, Olwen, 'Surviving the industrial city. The female poor and the workhouse in late nineteenth-century Belfast', *Urban History* 44:1 (2017) 69-90.

Purdue, Olwen., "'A gigantic system of casual pauperism': The contested role of the workhouse in late nineteenth-century Belfast' in: Beate Althammer, Andreas Gestrich and Jens Gründler eds., *The welfare state and the 'deviant poor' in Europe, 1870-1933* (London 2014) 42-57.

Räkers, Marc, 'Van mensen opvangen naar woningen bouwen', *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken* 2 (2020) 26 -28

Randeraad, Nico, 'The international statistical congress (1853–1876). Knowledge transfers and their limits', *European History Quarterly* 41:1 (2011) 50–65.

Rodermond, Elanie, *Out of prison, out of crime? Women on the road to desistance* (Proefschrift Amsterdam 2018).

Roelfsema-van der Wissel, Hermine, *De gezondheidszorg in de Noord-Nederlandse koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid tussen 1818-1859* (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen).

Rogers, Helen, 'Kindness and reciprocity: liberated prisoners and Christian charity in early nineteenth-century England', *Journal of Social History* 47:3 (2014) 721–745.

Rommes, Ronald en Marlou Schrover, *Grensverleggers, gids voor historisch onderzoek naar migranten in de provincie Utrecht* (Utrecht 2001).

Rowbotham, Judith, 'Turning away from criminal intent, reflecting on Victorian and Edwardian strategies for promoting desistance amongst petty offenders' in: *Theoretical Criminology* 13:1 (2009) 105-128.

Ruberg, Willemijn, and Sara Serrano Martínez., 'Pathologisation, law and gender in cases of infanticide in Spain and in the Netherlands in the mid-twentieth century. A comparative perspective', *Law and History Review* (2024) 1-23

Ruberg, Willemijn, 'Hysteria as a shape-shifting forensic psychiatric diagnosis in the Netherlands ca 1885-1960', *Gender and History* (2022) 1-17.

Ruberg, Willemijn, 'The tactics of menstruation in Dutch cases of sexual assault and infanticide, 1750-1900', *Journal of Women's History* 25:3 (2013) 14-37.

Rusche, George and Otto Kirchheimer, *Punishment and social structure* (Columbia 1939)

Schackmann, Wil, *De Bedelaarskolonie. De Ommerschans: het eerste landelijk gesticht voor luilevende armen* (Amsterdam 2013).

Schackmann, Wil, *De Proefkolonie* (tweede druk Amsterdam 2008).

Schmidt, Ariadne, *Prosecuting women. A comparative perspective on crime and gender before the Dutch criminal courts, c.1600-1810* (Leiden 2020).

Schmidt, Ariadne en Marion Pluskota, 'Gevaarlijke vrouwen, gewelddadige mannen? Een review van het historisch onderzoek naar criminaliteit en gender in Europese steden, 1600-1900', *Stadsgeschiedenis* 8:1 (2013) 60-77.

Schrauwers, Albert, 'Colonies of benevolence. A carceral archipelago of empire in the greater Netherlands' in *History and Anthropology* 31:3 (2020) 352-370.

Schrauwers, Albert, 'The "benevolent" colonies of Johannes van den Bosch. Continuities in the administration of poverty in the Netherlands and Indonesia', *Comparative Studies in Society and History* 43:2 (Cambridge 2001).

Schrover, Marlou, 'Hidden professions? Female 'placers' of domestic servants in nineteenth century Dutch cities' in: Robert Beachy, Beatrice Craig and Alistair Owens eds., *Women, business and finance in Nineteenth Century Europe*, (Oxford/ New York 2005) 167-181.

Schrover, Marlou, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002).

Schumacher, Reto, Grazyna Ryczkowska, and Olivier Perroux. 'Unwed mothers in the city. Illegitimate fertility in 19th-century Geneva', *The History of the Family* 12:3 (2007): 189-202.

Scott, James, *Weapons of the weak. Everyday forms of peasant resistance* (New Haven 1985).

Sens, Angelie, *De koloniemans. Johannes van den Bosch 1780-1844- volksverheffer in naam van de koning* (Amsterdam 2019).

Settle, Louise, *Sex for sale in Scotland. Prostitution in Edinburgh and Glasgow 1900-1939* (Edinburgh 2016).

Sevenhuijsen, Selma, *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870-1900* (Dissertatie Amsterdam 1987).

Shepherd, Anne, 'The female patient experience in two late-nineteenth-century Surrey-asylums' in: Jonathan Andrews and Anne Digby, *Sex and seclusion, class and custody: perspectives on gender and class in the history of British and Irish psychiatry* (Amsterdam New York 2004) 223-248.

Shore, Heather, 'Crime, criminal networks and the survival strategies of the poor in early eighteenth-century London' in: Stephen King and Alannah Tomkins, eds., *The poor in England 1700-1850. An economy of makeshifts* (Manchester 2003) 137-165.

Shorter, Edward, *A historical dictionary of psychiatry* (New York 2005).

Shorter, Edward, *A history of psychiatry, from the era of asylum to the age of Prozac* (New York, 1997).

Showalter, Elaine, 'Victorian women and insanity' in: Andrew Skull, ed. *Mad houses, mad doctors and madmen. The social history of psychiatry in the Victorian era* (Pennsylvania press 2015) 313-336 (Digitale editie van een eerdere uitgave in 1981).

Showalter, Elaine, *The female malady. Women, madness, and English culture, 1830-1980* (New York 1985).

Sijmons, Diet, 'Een noodzakelijk kwaad, maar voor wie? Prostitutie in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw' in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 1 (Nijmegen, 1980) 65-110.

Sleebe, Vincent, 'Een culture of poverty: de zoektocht naar de onderkant van de Nederlandse samenleving', *Groniek* (themanummer Armoede in Nederland) 152 (2001) 315-328.

Slijkhuis Jessica, en Huub Oosterhuis, 'Cadaver brains and excesses in Bacho and Venere. Dementia paralytica in Dutch asylums (1870-1920)' *Journal of the History of Medicine* 69 (2014) 426-460.

Slijkhuis, J., 'Het virus der immoraliteit'. *Insania moralis en de psychiatrie omstreeks 1900*' in: L. Nys, H. de Smaele, J. Tollebeek en K. Wils eds., *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002) 320-330.

Smit, Christianne *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum 2015).

Smit, Christianne, "'Het heele luidloos-rottend ellende-monument der hoofdstad". Aandacht voor sloppen in Amsterdam', *De negentiende eeuw* 28:2 (2004) 166-181.

Smit, Cor, *Strijd om kwaliteit. De sociale woningbouw in de Leidse regio* (Leiden 2006).

Smit, Cor, *De Leidse fabriekskinderen. Kinderarbeid, industrialisatie en samenleving in een Hollandse stad, 1800-1914* (Proefschrift Universiteit Utrecht 2014)

Smith, Timothy B. 'Rural exodus, vagabondage and social crisis in France 1880-1914, *Journal of social history* 32:4 (1999) 821-846.

Snelders S. en Toine Pieters, 'Van degeneratie tot individuele gezondheidsopties. Het maatschappelijk gebruik van erfelijkheidsconcepten in de twintigste eeuw', *Gewina* (2003) 26:4, 203-215.

Soares, Claudia, 'The path to reform?', *Cultural and Social History. The journal of the Social History Society* 12:3 (2015) 411-429.

Sokoll, Thomas, 'Negotiating a living: Essex pauper letters from London, 1800-1834', *International Review of Social History* 45 (2000) 19-46.

Solinge, H., Evelien Walhout en F. van Poppel, 'Determinants of institutionalization of orphans in a nineteenth-century Dutch town', *Continuity and Change* 15:1 (2000) 139-166.

Spierenburg, Pieter, *The prison experience. Disciplinary institutes and their inmates in early modern Europe* (Amsterdam 1991)

Spierenburg, P., *Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse betehuizen* (Hilversum 1995).

Spits, Josine, Neeltje Lokerse. Van Zeeuwse dienstbode tot strijdbaar activiste (1868-1954).

Staal, A., "'Geef acht' in het Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik" in: Frans Koenraadt ed., *Ziek of schuldig?: twee eeuwen forensische psychiatrie en psychologie* (Arnhem 1991) 115-127.

Stafford, Craig, 'The policing of female drunkenness in two northern English boroughs c. 1869-1875' in: Jo Turner, Helen Johnston and Marion Pluskota, eds., *Policing women. Histories in the modern world 1800-1950* (New York 2024) 75-93.

Stafford, Craig Naden, 'The worst of drunkards. Female drunkenness in Mid-Victorian Lancashire' (Dissertation University of Liverpool 2019).

Stavenuiter, Monique, *Verzorgd of zelfstandig. Ouderen en de levensloop in Amsterdam in de tweede helft van de 19e eeuw* (Zwolle 1994).

Struijk, Sanne, *De ISD in perspectief. Een studie naar de ISD-maatregel in het licht van het Nederlands strafrechtelijk sanctiestelsel ter bestrijding van recidive en criminele overlast* (Nijmegen 2011).

Struijk, Sanne, 'De ISD-maatregel in wetshistorisch perspectief', *Justitiële Verkenningen* 35:2 (2009) 54-74.

Svanström, Yvonne, 'Prostitutie as non-labour leading to forced labour. Vagrancy and gender in Sweden and Stockholm, 1919-1939', *European Review of History* 29:2 (2022) 145-169.

Szreter, Simon, 'Chapter introduction' in Simon Szreter ed., *The hidden affliction. Sexually transmitted infections and infertility in history* (University of Rochester Press 2019) 1-40.

Thomas, L. M. 'Historicing agency', *Gender and History* 28:2 (2016) 324-339.

Thompson, E.P., *The making of the English working class* (London 1963)

Thompson, Kristina, Vincent Tassenaar, Sietske Wiersma and France Portrait, 'Early-life conditions, height and mortality of nineteenth-century Dutch vagrant women', *The History of the Family* 28:2 (2023) 309-338.

Turner, Jo and Helen Johnston, 'Female prisoners, aftercare and release. Residential provision and support in late nineteenth-century England', *British Journal of Community Justice* 13:3 (2016) 35-50.

Turner, Jo, 'Summary Justice for Women. Stafford Borough, 1880-1905.' *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 16:2 (2012) 55-77.

Van Bavel, Jan, en Jan Kok, "'De levenskracht van de bevolking". Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum' in: Jan Kok en Jan van Bavel, eds., *"De levenskracht van de bevolking". Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum* (Leuven 2010) 9-22.

Van Boven, Erica, 'De kwaal der eeuw. Sekse en het cultuurdebat in het interbellum' in: Myriam Everard en Ulla Jansz eds., *Sekse. Een begripsgeschiedenis* (2018) 201-222.

Van den Bergh, G.C.J.J., 'Gehuwde vrouwen en onvermogen' in: Rikkie Holtmaat ed., *Eeuwige kwesties. 100 jaar vrouwen en recht in Nederland*. (Jubileumuitgave *Nemesis, Tijdschrift over Vrouwen en Recht*, Deventer 1999) 12-23

Van den Boomen, Nynke & Paul Puschmann, 'Born out of wedlock at the river Waal. Illegitimacy in the city of Nijmegen, the Netherlands, 1811-1850' in: Paul Puschmann &

Tim Riswick eds., *Building bridges. Scholars, history and historical demography. A Festschrift in honor of professor Theo Engelen* (Nijmegen 2018) 543-573.

Van den Brink, Wilma, "Zedelijk Haarlem" in: K. Matthijs, B. van de Putte, J.Kok en H. Bras, *Leven in de Lage Landen. Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland* (2010) 271-291.

Van den Eeckhout, Patricia, "'De onbewoonbare krotten zijn etterende middens, waar al de ziekten van het sociaal korps gisten.'" De kruistocht tegen de krotwoningen in het interbellum' in: Jan Kok en Jan van Bavel eds., *De levenskracht der bevolking: sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum* (Leuven 2010) 321-352

Van der Heijden, Manon, 'Explaining crime and gender in Europe between 1600 and 1900' in: Manon van der Heijden, Marion Pluskota en Sanne Muurling eds., *Women's criminality in Europe, 1600–1914* (Cambridge 2020) 26-45.

Van der Heijden, Manon en Griet Vermeesch, 'The uses of justice in global perspective, 1600-1900' in: Griet Vermeesch, Manon van der Heijden en Jaco Zuijderduijn eds., *The uses of justice in global perspective, 1600-1900* (New York 2019) 1-18.

Van der Heijden, Manon, en Marion Pluskota, 'Introduction to crime and gender in history', *Journal of Social History* 51:4 (2018) 661–671.

Van der Heijden, Manon and Marion Pluskota, 'Leniency versus toughening? The prosecution of male and female violence in 19th-century Holland', *Journal of Social History* 49:1 (2015) 149–167.

Van der Heijden, Manon, 'Domestic violence, alcohol abuse and the uses of justice in early modern Holland', *Annales de Demographique Historique* 2 (2015) 69-85.

Van der Heijden, Manon, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (Amsterdam 2014).

Van der Heijden, Manon and Valentijn Koningsberger. 'Continuity or change? The prosecution of female crime in the eighteenth and nineteenth century Netherlands.' *Crime, History & Societies* 17:1 (2013) 101-127.

Van der Heijden, Manon, 'Women, violence and urban justice in Holland C.1600-1838', *Crime, History and Societies* 17:2 (2013) 71-100.

Van der Heijden, Manon, *Civic duty, public services in the early modern low countries* (Cambridge 2012).

Van der Heijden, Manon, 'Punishment versus reconciliation, marriage control in sixteenth- and seventeenth-century Holland' in: Herman Roodenburg en Pieter Spierenburg eds., *Social control in Europe volume I, 1500-1800* (Ohio State University 2004) 55-78.

Van der Kemp's, mr C.M., *Ontwikkeling van het recht betreffende de kantongerechten* (vijfde druk), bewerkt door Mr. P.I. de Pui (Kampen 1913) 6-24.

Van der Maas, Jan Adriaan. *Over beschaving en bedeling. De gemeentelijke armenzorg in Amsterdam tussen beschaven en bureaucratiseren van 1870-1940* (Dissertatie Utrecht 2022).

Van der Putte, Bart 'De partnerkeuze van de lagere klassen in een stedelijke context 1800-1870. Een vergelijking tussen drie Vlaamse steden (Leuven, Aalst en Gent)' in: Jan Kok & Marco H.D. van Leeuwen, *Genegenheid en Gelegenheid. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (Amsterdam 2005) 253-285.

Van der Stel, Jaap, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland; een historisch-sociologische studie* (Hilversum 1995).

Van der Wal, R. 'Het leger: hoeder van de openbare orde en veiligheid in de negentiende eeuw', *Militaire spectator* 173:2 (2004) 102-115.

Van der Woud, Auke, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de 19e eeuw* (Amsterdam 2014).

Van der Woud, Auke. *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006).

Van Drenth, Annemieke en Francisca de Haan, *The rise of caring power. Elisabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1999).

Van Duyne, Petrus, 'Landlopers in het nieuwe Wetboek van Strafrecht', *Tijdschrift voor Criminologie* 29:4 (1887) 79-91.

Van Es, M., 'Etenstijd! Voedselconsumptie onder Leidse arbeiders rond 1890' in: P. de Baar, B. Dolfing e.a. eds., *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2007 & 2008 (Leiden 2008) 127-158.

Van Felius, H., 'De vonnissen en processen-verbaal van de terechtzittingen van 1811 tot heden' in: G.A.M. van Synghel en L. Oldersma eds., *Broncommentaren 7. Bronnen voor de criminaliteit en strafrechtspleging vanaf 1811 tot heden* (Den Haag 2009) 59-122.

Van Gerwen, Jacques, *De ontluikende verzorgingsstaat. Overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Den Haag/ Amsterdam 2000)

Van Ginkel, G. 'Containing the urban poor- coercion or consent? Disciplining missions and civilizing offensives in the Netherlands', *Human Figurations* 4:1 (2015) 1-13.

Honderdvijftig jaar levenslopen. De historische steekproef Nederlandse bevolking (

Van Leeuwen, Marco H.D. *De eenheidsstaat. Onderlinges, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890* (Den Haag/Amsterdam 2000).

Van Leeuwen, Marco, 'Armenzorg 1800-1912: erfenis van de republiek' in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen eds., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 276-316.

Van Leeuwen, Marco, 'Armenzorg 1912-1965, Van centrum naar periferie' in: van Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen eds., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 520-569.

Van Leeuwen, Marco H.D, *Bijstand in Amsterdam, ca 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Zwolle 1992).

Van Lieburg, M.J., and Hilary Marland, 'Midwife regulation, education, and practice in the Netherlands during the nineteenth century', *Medical History* 33:3 (1989) 296-253.

Van Loo, L. Frank, "*Den arme gegeven...*" *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland 1784-1965* (tweede druk Amsterdam 1887).

Van Maarseveen, Jacques G.S.J., Paul M.M. Klep en Ida H. Stamhuis eds., *The statistical mind in modern society. The Netherlands 1850-1940. Official statistics, social progress and modern enterprise* (Amsterdam 2008).

Van Meeteren, A. *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006).

Van Mesdag, Synco, 'Iets over vagebonden', *Tijdschrift voor Strafrecht* 25 (1914) 226-273.

Van Mesdag, Synco, 'Iets over landlopers en bedelaars', *Tijdschrift voor strafrecht* 16 (1904) 1-52.

Van Mesdag, Synco, 'Iets over landlopers en bedelaars', *Tijdschrift voor strafrecht* 15 (1903) 215-246.

Van Otterloo, Anne Hermina, *Eten en eetlust in Nederland 1840-1990. Een historisch sociologische studie* (Amsterdam 1990).

Van Poppel, Frans en Kees Mandemakers, 'Sociaaleconomische verschillen in zuigelingen- en kindersterfte in Nederland, 1812-1912', *Bevolking en Gezin* 31:2 (2002) 5-40.

Van Poppel, Frans, *De familie doorsnee tegen het licht. Anderhalve eeuw veranderingen in de Nederlandse familiestructuur*. Inaugurele rede uitgesproken door Frans van Poppel (Utrecht/ NIDI, maart 2012).

Van Poppel, Frans en Aart C. Liefbroer, 'Leeftijdsverschillen tussen huwelijkspartners', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 27:1 (2001) 129-152.

Van Poppel, Frans, *Trouwen in Nederland. Een historisch demografische studie van de 19e en vroeg 20e eeuw* (Den Haag, 1992).

Van Poppel, Frans, *Stad en platteland in demografisch perspectief. De Nederlandse situatie in de periode 1850-1960*, Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut (Voorburg 1984).

Van Poppel, Frans, *Demografische ontwikkelingen in Nederland, 1850-1950* (Voorburg 1981).

Van Ruller, Sibbo, *Genade voor recht. Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland 1806-1870* (Amsterdam 1987).

Van Steen, Agnes, *Van liefdadigheid naar abortusstrijd. Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860-1990* (Dissertatie Universiteit Leiden 2023).

Van Valkenburg, Kimber, Niet boos maar teleurgesteld. Het Amsterdamse Dames-Comité ter Zedelijke Verbetering der Gevangenen 1850-1910 (Scriptie Universiteit van Amsterdam 2013).

Van Viegen, Janneke, 'Insania toxica. Drankzuchtige mannen in het fin-de-siecle' in: Gemma Blok ed., *Gender en gekte. Jaarboek vrouwengeschiedenis* 30 (Amsterdam 2010) 145-157.

Van Zanden, Jan Luiten, 'Introduction' in: Jan Luiten van Zanden, Auke Rijpma en Jan Kok, eds., *Gender and economic development in the world economy 1850-2000: Testing the Sen hypothesis* (2017) 1-9.

Van Zanden, Jan Luiten en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000).

Van Zanden, Jan Luiten, *Een klein land in de twintigste eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997).

Vercammen, Rik en Anne Winter, 'Een dwalend bestaan? Mobiliteit bij veroordeelde landlopers in België (1870-1914/30)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 13:2 (2016) 51-77.

Vercammen Rik, en Vicky van Ruysseveldt, 'Van centraal beleid naar lokale praktijk. Het 'probleem' van landloperij en bedelarij in België', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLV:1 (2015) 120-161.

Vercammen, Rik, *Eigen boontjes doppen? Oude vrouwen te Antwerpen in het midden van de negentiende eeuw* (Masterthesis Vrije Universiteit Brussel 2005).

Vercammen, Rik, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijksweldadigheidskolonies (1870-1930)* (Dissertatie Vrije Universiteit Brussel 2014)

Vercauteren, Gregory, 'De zorg voor behoeftige ouderen te Antwerpen in de negentiende eeuw', *Belgisch tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XXXI (2001) 253-281.

Vermeesch, Griet, 'Facing illegitimate motherhood in eighteen century Antwerp. How changing contexts influenced the experiences of single mothers', *Continuity and Change* 34 (2019) 117-137.

Vermeesch, Griet, 'Reflections on the relative accessibility of law courts in early modern Europe', *Crime, History and Societies* 19:2 (2015) 53-76.

Vermeesch, Griet, 'The legal agency of single mothers. Lawsuits over illegitimate children and the uses of legal aid to the poor in the Dutch town of Leiden (1750–1810)', *Journal of Social History* 50:1 (2016) 51-73.

Vermeesch, Griet, 'The social composition of plaintiffs and defendants in the Peacemaker court, Leiden, 1750–54', *Social History* 40:2 (2015) 208–229.

Verslag der Staatcommissie, ingesteld bij koninklijk besluit (KB) van 22 september 1903, nummer 51 (Den Haag 1907).

Vijselaar, Joost, *Het gesticht, enkele reis of retour* (Amsterdam 2010).

Vijselaar, Joost, *Krankzinnigengesticht, psychiatrische inrichtingen in Nederland 1880-1910* (Bussum, 1982).

Vikström, Lotta, 'Before and after crime. Life-course analyses of young offenders arrested in nineteenth-century Northern Sweden', *Journal of Social History* 44:3 (2011) 861-888.

Vikström, Lotta, Johan Junkka & Kateryna. Karhina, 'Two centuries of disability advantages in Swedish partnerships', *Disability and Society* (2023) 1-27.

Vikström, Lottta, 'Societal change and individual past in connection with crime. Demographic perspectives on young people arrested in northern Sweden in the nineteenth century', *Continuity and Change* 23 (2008) 1-31.

Vries, Sophie and Paul Puschmann, 'Conceived in sin. Out-of-wedlock fertility and bridal pregnancies in the Antwerp district, Belgium, c. 1820-1920, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (TSEG) 20:2 (2023) 33-64.

Vrints, Antoon *Het theater van de straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2011).

Wadauer, Sigrid, 'Establishing Distinctions: Unemployment versus Vagrancy in Austria from the Late Nineteenth Century to 1938', *International Review of Social History* 56:1 (2011) 31-70.

Walhout, Evelien, *An infants' graveyard? Regio, religion and infant mortality in North Brabant, 1840-1940* (Proefschrift Universiteit Tilburg 2019)

Walhout, Evelien en Frans van Poppel, 'De vermelding des beroeps: een ijdele formaliteit?' *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29:3 (2003) 301-332.

Wallis, Alexandra, 'The disorderly female: alcohol, prostitution and moral insanity in 19th-century Fremantle', *Journal of Australian Studies* 43:3 (2019) 333-348.

Wallis, Jennifer, 'A home or a goal? Scandal, secrecy, and the St. James's inebriate home for women', *Social History of Medicine* 31:4 (2018) 774-795.

Watson, Juliet, 'Homelessness through a feminist lens' in: Bretherton e.a., *The Routledge handbook*, 119-129.

Webber. Megan, 'Troubling agency. agency and charity in early nineteenth-century London', *Historical Research* 91:251 (2018) 116-136.

Weevers, Marian, 'Gevangenis of toevluchtsoord? Vrouwen en de rijkswerkinrichting in Oegstgeest 1889-1896', *Over Oegstgeest* 32:2 (2020) 3-6.

Weevers, Marian, "'...dat ik in dit boek nog eens zulke gunstige mededelingen aangaande haar zal kunnen bijschrijven". Vrouwen in de rijkswerkinrichting en het damescomité tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen 1892-1918', *Historica* 1 (2017) 8-12.

Weevers, Marian, ““Dat het uwe Majesteit moge behagen de innigste wensch van een uwer onderdanen te vervullen”. Gratieverzoeken van vrouwen in de rijkswerkinrichting 1886-1907’, *Tijdschrift voor Criminologie* 57:4 (2015) 368-381.

Weevers, Marian, en Catrien Bijleveld, ‘Mad, bad or sad? ‘Dutch female beggars and vagabonds sent from the State Labor Institution to the State Mental Asylum at the turn of the 19th Century’. *Women & Criminal Justice* 24 (2014) 176-192.

Weevers, Marian, ““...waardoor haar verblijf in de werkinrichting tot een werkelijke zegen zou kunnen zijn”. Leidse vrouwen en de rijkswerkinrichting voor vrouwen te Oegstgeest-Leiden, 1886-1920’ in: *Vijfentwintigste Jaarboek der Sociale en Economische eschiedenis van Leiden en Omstreken* (2013) 93–131.

Weevers, Marian, Margo de Koster en Catrien Bijleveld, ‘Swept up from the streets or nowhere else to go? The journeys of Dutch female beggars and vagrants to the Oegstgeest State Labor Institution in the late nineteenth century’, *Journal of Social History* 46:2 (2012) 416-429.

Weevers, Marian en Catrien Bijleveld, ‘Uitgediende hetaeren, verjaagde concubines en in den steek gelatenen’. De opsluiting van vrouwelijke bedelaars eind negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor Criminologie* 52:4 (2010) 351-364.

Weevers, Marian en Catrien Bijleveld, ‘Thans zal met kracht het breien van kousen worden voortgezet’. Vrouwelijke bedelaars en landlopers in de RWI te Leiden 1886-1907’, *Justitiële Verkenningen* 36:2 (2010) 44-67.

Weevers, Marian en Catrien Bijleveld, ‘Schipbreukelingen van de maatschappij?’, *Justitiële Verkenningen* 35:2 (Den Haag 2009) 75-93.

Weiner, Lynn, ‘Sisters of the road. Women transients and tramps’ in: Eric H. Monkkenen eds., *Walking to work. Tramps in America, 1790-1935* (Lincoln and London 1984) 171-188.

Wielenga, Friso, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009).

Winter, Anne, and Bert de Munck, *Gated communities. Regulating migration in early modern cities* (Ashgate 2012).

Winter, Anne, ‘Het dorp in de stad? Plattelandsvlucht, verstedelijking en migratienetwerken in de lange negentiende eeuw. Een verkenning aan de hand van de casus Antwerpen’, *Ons Heem* 62 (2009) 56-64.

Winter, Anne, “” Vagrancy” as an adaptive strategy: The duchy of Brabant, 1767-1776’, *International Review of Social History* 49 (2004) 249-277.

Wintle, Michael, *An economic and social history of the Netherlands* (Cambridge 2000).

Wolffram, D.J. *Vrij van wat neerdrukt en beklemt. Staat, gemeenschap, sociale politiek, 1870-1918* (Amsterdam 2003).

Wouters, Theodorus, *Van bedeling naar verheffing. Evolutie in de houding tegenover de behoeftige mens te s'Hertogenbosch 1854-1912* (Tilburg 1986).

Zedner, Lucia, *Women, crime and custody in Victorian England* (Oxford 1991).

Zemon Davies, Natalie, *Fiction in the archives. Pardon tales and their tellers in sixteenth century France* (Stanford 1987).

Lijst van tabellen en figuren

Tabellen

1.1 Steekproef vonnissen tot opzending van vrouwen voor bedelen en landlopen	27
1.2 Vrouwen die de RWI liet overplaatsen naar een rijkskrankzinnigeninrichting	28
1.3 RWI-vrouwen genoemd in het damesregister 1892-1918	31
4.1 Veroordelingen tot opzending bedelen en zwerven per arrondissementsrechtbank	112
4.2 Veroordelingen tot opzending dronkenschap per kantongerecht	113
5.1 Overzicht recidive RWI-vrouwen 1886-1934	139
5.2 Geboorteplaatsen RWI-vrouwen 1886-1934	147
5.3 Woonplaatsen RWI-vrouwen 1886-1934	150
5.4 Burgerlijke status RWI-vrouwen 1886-1934	151
5.5 Verdeling beroepen RWI-vrouwen 1886-1934	158
5.6 Verdeling religies RWI-vrouwen 1886-1934	168
8.1. Overzicht diagnoses RWI-vrouwen vergeleken met landelijke diagnoses	244
9.1. Overzicht wel/geen hulp verleend door het damescomité	272
9.2. Recidive vrouwen die in contact waren geweest met het damescomité	274

Figuren

1.1. Schema instellingen en instituties waar RWI-vrouwen mee te maken kregen	24
4.1. Gemiddelde opzendtermijn voor bedelen of landlopen 1886-1992	112
4.2. Gemiddelde opzendtermijn bedelen of landlopen 1886-1934	113
4.3. Gemiddelde opzendtermijn voor openbare dronkenschap 1888-1934	113
5.1 Leeftijdsverdeling alle RWI-vrouwen 1886-1934	140
5.2 Leeftijdsverdeling RWI-vrouwen bedelen of zwerven (1 ^e keer en alle) 1886-1907	141
5.3 Leeftijdsverdeling RWI-vrouwen bedelen of zwerven (1 ^e keer en alle) 1907-1934	142
5.4 Leeftijdsverdeling RWI-vrouwen dronkenschap (1 ^e keer en alle) 1888-1934	144
5.5 Recidive alle RWI- vrouwen per leeftijdscategorie 1886-1934	146
5.6 Geboorteplaats versus arrondissementsrechtbank bedelaars & landlopers 1886-1934	149
6.1 Verhouding bedelen versus landlopen in de veroordelingen tot opzending	175
6.2 Veroordelingen vrouwen met woonplaats buiten het eigen arrondissement	176
6.3 Verdeling vonnissen bedelarij en zwerven van RWI- vrouwen over de seizoenen	179
6.4 Verdeling vonnissen bedelarij en landlopen van vier rechtbanken over de seizoenen	179
6.5 Afstand woonplaats en kantongerecht van veroordeling bij dronkenschap	181

Summary in English

Prison or refuge? Women and the state labour institutions in the Netherlands 1886-1934

When thinking about vagabonds, most people have men in mind. It is less well known that more than a thousand women convicted of vagabonding, begging or public drunkenness ended up in a state labour institution (SLI) in the Netherlands between 1886 and 1934. Who were these women and why did they end up there?

The historiography shows that the nuisance caused by vagrants in many Western countries reached a peak in the last quarter of the nineteenth century. An important factor was the major role that the work ethic played in industrialized societies that had become increasingly dependent on wage labour. Begging, wandering with no fixed abode and drinking in public conflicted with the pursuit of efficiency and profit maximization. That is why many Western countries took new repressive measures specifically aimed at beggars, vagrants and 'drunks'. In the Netherlands this led to the transformation of the existing beggars' colonies into pure penal institutions in the form of state labour institutions. After 1886, voluntary registration, as was regularly the case in the previous period, was no longer possible. In the view of the state, the care of the poor was a responsibility of the municipality. The punishment of being sent to a SLI varied in duration from a minimum of three months to a maximum of three years. In addition to 'adding suffering', deterrence and protection of society, this long-term punishment was also intended to 'cure' vagrants of their laziness.

At the same time, there are indications that prisons, workhouses and similar institutions functioned as a (temporary) refuge for some poor people. They would have deliberately looked for incarceration in times of need. The relatively high age of the women who ended up in a state labour institution and the many among them who were ill also seems to indicate this. This was in contradiction with the design and purpose of the SLI's, which were intended for people who could work but preferred an 'idle' existence. The law therefore prescribed that courts could only convict people who were capable of working.

This raises the question of the scope for action of poor women within the legal, moral and practical constraints they faced during the period studied. That is why Chapter 2 is devoted to the concept of agency. In social science literature, agency stands for purposeful action within the structures existing in a specific time and place. The emphasis is predominantly on people who differed greatly in terms of social and economic resources from the women in this study. With the 'new history from below', the perspective shifted from the motives and actions of the upper stratum of society to the experiences of the people who were the target of their actions. Instead of passively undergoing these interventions, the poor were able to incorporate them into their own survival tactics, which in turn influenced these structures. Gender added a new dimension. Based on the historiography, I arrive at a definition of (pauper) agency for this research as acting within a certain context, using the institutions and measures present there, in a different way and for a different purpose than that for which the institutions and measures were intended. The agency of the poor was by definition aimed at achieving short-term goals.

Because context was essential for the nature, scope and purpose of the agency of female paupers, Chapter 3 focuses on the social context of the Netherlands at the turn of the century. Research on gender differences in crime has led to the identification of five factors

that influenced women's propensity and ability to break the law. These were legal and moral norms, the degree of urbanization, family ties, labour participation and the level of prosperity and welfare arrangements. Women faced various legal, moral and practical constraints. For example, upon marriage they lost their legal capacity and had to submit to the authority of their husband. An economically independent existence was virtually impossible for single women. The breadwinner model meant that women's work received much less reward financially. Poor women's employment options were limited to a few sectors, in which domestic work (serving, cleaning, washing and sewing) and to a lesser extent factory work predominated. Industrialization gave an extra impetus to urbanization and led to overcrowded slums. Poor health, illness and death (of parents, children and partners) marked the lives of the poorest of the poor. Deaths meant not only sadness, but also a (substantial) loss of income, especially if the breadwinner died. That is why widows were more likely to be eligible for poor relief. However, this was hardly sufficient, which forced many to tap into other (legal, and sometimes illegal) sources of income: an economy of makeshift.

The wealthy continued to look for the causes of poverty in the shortcomings of the poor themselves, such as a lack of self-control, thrift and morality and excessive alcohol consumption. Self-control is easier to achieve if there is a prospect that long-term goals can be achieved. This prospect did not exist for the very destitute. They often didn't even know how to get through the next few days or weeks. The view that poverty was largely due to the behaviour of the poor also had an impact on the nature, size and accessibility of poor relief. This was not only extremely meagre, but often also aimed at disciplining or improving the poor. People known for drunkenness, lewd behaviour or prodigality ('vices' that were condemned more in women than in men) had difficulty getting support. To determine why a stay in the SLI could function for some poor women as a (temporary) alternative to life on the street, with family or in other institutions, Chapter 4 discusses the specific context of this penal institution. Confinement in a SLI meant deprivation of liberty and compulsory labour, but also shelter, three (frugal) meals a day, medical care and aids, like glasses. Moreover, the women could earn some money with their work.

In addition to socio-economic circumstances and gender, the stage in life, illness and marital status also influenced the options and motives of the women in this study. Chapter 5 shows that many SLI-women were not only poor, but also old, ill and single. Many had suffered neglect, abandonment and domestic violence. Unmarried motherhood was disproportionately common. Some women entered the SLI heavily pregnant or in the company of infants and toddlers. In this context, it is not surprising that, in the absence of adequate social services, they occasionally turned to less appropriate survival tactics or to the temporary oblivion that alcohol could provide. About a quarter to a fifth of the women had also been charged with other (minor) crimes or violations, such as theft, violating regulations, fencing, minor violent crimes and 'indecent behaviour'. These were largely crimes that were committed to ensure their (short-term) survival. However, these activities and tactics limited their access to poor relief, which was after all not unconditional.

How the arrest and burden of proof took place in practice is discussed in Chapter 6 on the basis of a sample of the judgments of the four courts that issued the most sentences for deportation to the SLI. The focus is both on the actions of the courts and on the attitude and role of the women themselves. The four courts discussed here appear to differ considerably in

the way they interpreted the law and determined the burden of proof. The women in this study appeared to be well aware of this and adapted to any policy changes. Depending on the court, they turned themselves in stating that they had no means of support, asked the police (either once or on three consecutive times) for a night's shelter or begged in association. Some women even explicitly stated that they wanted to go to a SLI. Only a few protested against their arrest. Almost all indicated in court that they were capable of working, even those who were old, sick or heavily pregnant. Various studies have shown that authorities in several countries regularly used the vague definition of vagrancy (as wandering without a means of subsistence or a permanent place of residence) to arrest people they considered to be nuisances. Women who behaved immorally, including sex workers, were often victims of this. However, this hardly appears to have been the case in the sentences studied here.

The fact that women were not deprived of all options for action once in the SLI is demonstrated by the petitions for pardon that at least 74 women submitted (or had submitted for them), with varying degrees of success, as discussed in Chapter 7. Although many of them had previously sought incarceration, they took advantage of the most obvious means of getting out of the SLI as soon as there was a prospect of improvement in their situation. In doing so, they formulated their requests in precisely those terms which they expected would be pleasing to those who had to grant their request. For example, they indicated that they could provide for themselves and no longer wanted to be a burden to society.

In addition to a pardon, 93 women left the SLI prematurely because they were transferred to a state mental asylum. Chapter 8 shows that unmanageable behaviour, extreme neediness and the necessity of permanent supervision were often the reasons for these transfers. Some of the diseases diagnosed were a result of their lifestyle, such as dementia paralytica (end-stage syphilis). For others it is more obvious that mental problems had landed them on the street and subsequently in the SLI.

The establishment of the women's committee in 1892 offered the women in the SLI new opportunities, as Chapter 9 shows. This committee was affiliated with the Dutch Society for the Moral Improvement of Prisoners. The members wanted to help the women to build a life outside the SLI. The log they kept provides a good overview of the problems the women faced, how they wanted to tackle them and how they involved this committee. It confirms that poverty, old age and illness, especially in combination with a dysfunctional or missing social network, were responsible for their entry into the SLI. The logs also show that poor relief was difficult to access for many of them, who had not always behaved according to the prevailing norms. Despite their great commitment, extensive network and practical approach, even the members of the committee were usually unable to achieve a sustainable solution, as Chapter 9 concludes.

I also compare women sentenced for drunkenness with women sentenced for vagrancy. In addition to similarities - both those incarcerated for drunkenness and the vagrants were poor, deviant and relatively old - there were some striking differences between the two groups. The former constituted less than a quarter of the total population. They usually had a place to live and were less likely to be single. Only one of them was transferred to a state mental asylum. Finally, they regularly protested against their sentence. Despite their problematic alcohol use, the situation of the women convicted of drunkenness appears to have been less dire.

The male and female inmates had a lot in common: both groups were relatively old, single and suffered from physical problems. The men are also said to have regularly sought confinement. On the other hand, the latter had a slightly better starting position: a third of them turned out to be relatively well educated. They were proportionally relatively much less likely to be transferred to a state mental asylum.

The biggest difference between men and women was quantitative. An intriguing question remains why the proportion of women was so small: ranging from ten percent in the last quarter of the nineteenth century to two percent in the 1930s. An explanation for this may be that women, despite their disadvantaged position, had more alternatives at their disposal. They were more likely to be eligible for poor relief and were perhaps more likely to be welcome to stay with family. Here they could make themselves useful in the household or with babysitting. Material support was more self-evident for women because they were said to be weaker and more sensitive, while the prevailing ideology dictated that a man should support himself. In addition to voluntary registration, men may have been more likely to be prosecuted by the police and the judiciary.

In a context of extreme poverty and meagre and disciplinary poor relief, the SLI was a temporary emergency solution for single, ill and old women who did not behave according to the prevailing standards. Some women even preferred staying in the SLI to other solutions. They appeared to be well acquainted with the operation of the SLI and with the practices of the police, the judiciary, poor relief and other institutions with which they had to deal. They knew how to get into the SLI in times of need and how to get out again when new perspectives presented themselves. They changed tactics depending on the situation and the authorities they came into contact with. Although contemporaries, including the Minister of Justice, were aware of this improper use of the SLI, attempts to limit the influx of old and ill people hardly had the intended effect. The number of women who ended up in a SLI decreased in the 1920s and 1930s. However, the percentage of women who were old and in poor health, in particular the number with mental and psychiatric problems among them, increased proportionately. The conclusion in Chapter 10 is that the SLI, like the beggar colonies in the period before 1886, continued to function at the intersection of punishment and poor relief: as a prison and as a refuge.

Curriculum vitae

Marian Weevers werd op 24 mei 1957 geboren in Rotterdam. Na het behalen van haar gymnasiumdiploma aan het St. Franciscuscollege in Rotterdam ging zij geschiedenis studeren aan de Universiteit van Leiden. In 1981 behaalde zij haar (kandidaatsexamen) met als bijvakken economie en politieke- economische maatschappijanalyse. Na hervatting van haar studie aan de Erasmus Universiteit van Rotterdam behaalde zij in 1986 het doctoraalexamen maatschappijgeschiedenis, afstudeerrichting communicatie en voorlichting.

Tot 2023 was zij werkzaam bij verschillende overheden in de functie van beleidsadviseur, projectleider en programmamanager, de laatste 23 jaar bij de gemeente Leiden. Zij hield zich onder andere bezig met gemeentelijk en regionaal beleid op het gebied van onderwijs, arbeidsmarkt, emancipatie, verslavingszorg, maatschappelijke opvang gezondheid, internationalisering en wonen. Van 2010 tot 2013 zat zij in de redactie van het Jaarboek der sociaaleconomische geschiedenis van Leiden en omstreken.

Eind 2015 startte zij als parttime buitenpromovendus bij het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden met een onderzoek naar vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen. Als promotor traden professor dr. Manon van der Heijden en professor dr. Margo de Koster van de Universiteit van Gent op. Als onderdeel van het PhD-traject nam Marian deel aan het N.W. Posthumus Institute Graduate Training Programma voor PhD's. Zij woont in Leiden, is gehuwd en moeder van een dochter en een zoon.

